Вукашин Р. Перовић

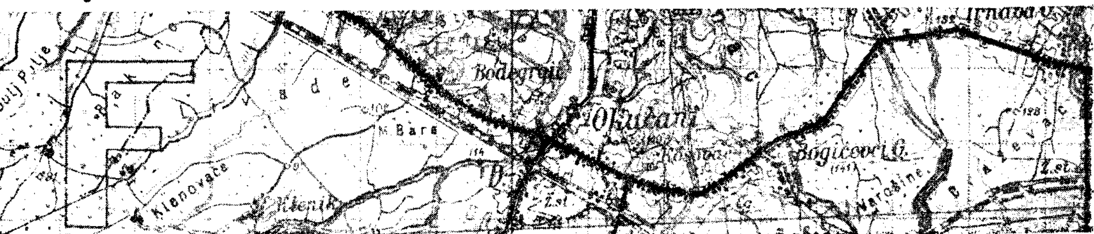

Енциклопедиски и политички

КОМЕНТАР „ГЕНОСИДА"

- ПРВА ЧЕТНИЧКА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА -

Књига I. св. 1.

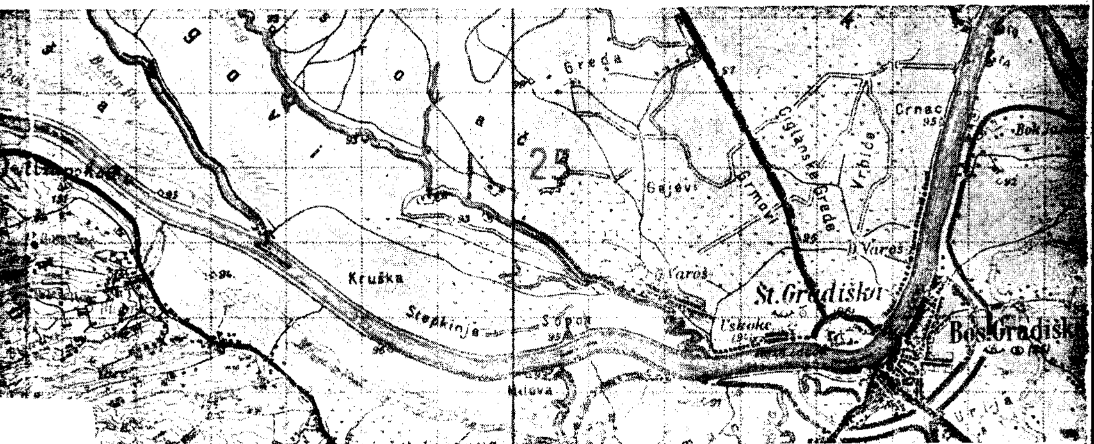

Минхен 1964

Вукашин Р. Перовић

Енцикпопедиски и политички

КОМЕНТАР „ГЕНОСИДА"

ПРВА ЧЕТНИЧКА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА -
Књига I. св. 1.

Минхен 1964

Издање пишчево

Druckerei ISKRA, Heßstr. 50-52, im Hof, München 13

УВОД

Као што је наглашено у уводној речи епу, овај коментар претставља са њиме једну целину. Технички разлози су налагали да се објави у више делова.

Енциклопедиски део коментара резултат је научног рада у областима којих се дотичу мисли у објављеном епу. Сврха овог дела коментара је објашњење читаоцима «Геносида» оног дела израза, појмова и момената који се сретају у епу, али који истовремено не улазе у оквир свакидашњег саобраћаја људи већ су предмет студија стручних и научних радника.

Политички део коментара резултат је животних искустава писца; његових разматрања о југословенским проблемима и њиховим односима према међународној политици; збир ратних успомена и запажања на тлу Југославије и изван ње. Овај део коментара је истовремено и део историске грађе за доба и догађаје о којима се разматра у «Геносидама». За тај део југословенске стварности писац је изнео своје интимно мишљење, судећи на основи докумената, искустава и личног учешћа у збивањима којих се дотакао.

Политички део коментара не претставља никакву систематски материјалну обраду предмета или делатности већ само спорадичне напомене о моментима који се сретају у епу. Он ће само да допринесе делимичном осветљењу извесних момената, који нису доступни чак ни заинтересованим лицима. Тај моменат разумљив у односу на непотпуност документације, компликује се и тежњом људи, који настоје да нагласе оне моменте у збивањима, интересантне из субјективних разлога, да би тиме истакли себе или пропагирали најприжељкиваније. Тај моменат уствари начелног карактера имамо најоштрије изражен у случају саме личности Драже Михаиловића и његових бораца. Уствари негују се њихови духовни ликови на једној страни или се бојадишу на сасвим произвољан начин на другој. Ми уствари немамо обрађивача њихових реално-политичких ликова. Пришло би се далеко ближе реалном објашњењу комплекса ако би се нашло на терен критичког осврта на активност ових националних бораца. Ово исто важи и за њихове антиподе — југословенске комунисте или клерофашисте. Међутим без обзира на напред наведене недостатке у служби истине, а за илустрацију југословенског проблема, како у међуратној, тако и у ратној и послератној ери, потребан би био читав штаб научних радника, уз потребна материјална сретства и добру вољу, да би тај комплекс добио своју реалну карактеристику. Тај задатак је за сваког по-

јединца сувише обиман без обзира каквим би квалитетима и материјалним сретствима располагао. Тај моменат је дошао до пуног изражаја код осматрања наших ратних и послератних прилика. Ово, утолико пре, што један исти догађај, моменат или однос гледан очима више људи, даће исто толико претстава и објашњења, колико је имао посматрача у моменту збивања. Отуда и непотпуности у приказивањима наших прилика како код посматрача у емиграцији тако и код оних у земљи. Ако се усто још дода и разумљива жеља активиста у политици да своје негативно деловање или непотпуне моменте одбаце или занемаре, да би што јаче истакли себе, националне, конфесионалне или борбене групе којима ови припадају, онда се, може лако да очекује, да ће се истине о комплексу све више да губе у измаглицама фантазија, произвољности или самообмана. Да би се постигла извесна објективност у ствари иде се толико далеко да се на делима у којима се расправљају наши југословенски проблеми често стављају имена страних писаца, као да рецимо један Француз, Енглез или Американац има солиднији увид у упутрашње ствари Југославије од оних који су тим проблемима посветили своје животе. Последица тога јесте наша стварност како у земљи тако и у иностранству. Појединци немају довољно услова да се хрвају са проблемима, а у недостатку савести о узајамности и идеолошког солидаризма, истинољубивости и свести о одговорности пред историјом трагање за истинама се замењује тапкањем утртим стазама опортуних обзира.

Извесни догађаји, и поред обилне грађе о њима, немају свог објашњења из разних разлога. Личне забелешке о њима су уништене услед околности под којима се највећи део интелектуалаца Југославије нашао у слободном свету. Званична документација настајала са збивањима током рата, постала је пленом властодржаца у земљама где је ова настајала. Од ове је сачуван само онај део, којим се може да брани теза и интерес владајућих система и кругова. Архиве у слободном свету још увек нису доступне. Извесне неће ни бити за живота учесника у догађајима током прошлог рата. Извесне су архиве потпуно уништене. Тако н. пр. архива Гестапоа, бар уколико се тиче Балкана, не постоји као целина. Према легенди вођена је после рата трговина са овом архивом. Ово исто важи и са архивама југословенских дипломатских претставништава на страни. Шта више, тајни архиви извесних познатих културних установа широм Европе не претстављају ништа више од онога што се већ може да чита по разним мемоарским или памфлетистичким публикацијама. Објављена грађа за историју Другог светског рата фактички се претворила у мемоарску или наручену литературу, којој је циљ одбрана личних позиција или угледа установа, идеја или програма, којима су писци служили или служе. Као део светског проблема ратна и послератна Југославија налази се у сенци истих факата.

Део овог коментара, уколико ми није било могуће попунити помоћу писаних забележака, делимично је попуњен по сећању. Забелешке су ми пропале са кућом и породицом. Отуда се на местима у политичком коментару наводи тек месец и година. То је углавном онај део за кога, осим сећања нема других трагова или доказа.

За све оне моменте у коментару, који су поткрепљени изводом или детаљним описом, изражавам своју дубоку захвалност аустриском јавном раднику и Директору Јавне државне библиотеке (Öeffentliche Studienbibliothek) у Салзбургу, мом добром пријатељу Дру Францу Конраду Веберу, чијом предусретљивошћу сам имао увид у сва одељења библиотеке, тако да сам до крајњих могућих граница попунио празнине у мом знању и сећањима, уколико се односе на ово дело, а без чега се овај коментар у дефинитивној редакцији не би могао ни да замисли. Уједно сам му дужан захвалност, што ми је његовим посредовањем био омогућен увид у све публикације, које се односе на југословенски ратни проблем, сачуване по европским библиотекама, за које сам му могао дати најнужније библиографске податке. Уједно сам дужан своју захвалност, мом добром пријатељу професору Војиславу Поповићу, једном од првих сарадника Драже Михаиловића, чијом сам помоћу и сугестијама, попунио извесна места у коментару, која би у сваком другом случају остала непопуњена. Истовремено изражавам захвалност мом добром пријатељу Радивоју Н. Брајовићу, ранијем инспектору пошта и активном учеснику у ратним збивањима у Црној Гори, који ми је ставио на расположење своју приватну архиву, чиме ми је омогућио да употпуним места у овом коментару оним делом грађе за коју не постоји никакав траг сем сећања или приватних забележака.

Дајући овом првом делу Коментара «Геносида» поднаслов «Прва Четничка Енциклопедија» имао сам жељу да као четник скренем пажњу националистима Југославије: Србима, Хрватима и Словенцима, на оне чињенице, које су требали да познају пре стварања Југославије, њеног политичког битисања до слома и свију последица које је тај слом омогућио и изазвао, као и она збивања после рата на њеном поднебљу, о чему се свакако имају магловите претставе чак и код оних који искрено желе да дођу до истина.

Други моменат који лежи у основи овој идеји је жеља писца да пружи јавности приказ о збивањима онаквим каква изгледају у репродукцији научних погледа четничког борца, који је полазећи од корена ствари, па до анализе најситнијих детаља у резултатима, дошао до оних истина, које ма колико упозоравале на себе као неминовност, захтевају извесно и грађански кураж да се јавно и нагласе. Сматрајући да је једно такво својство неодељиви део четничког идеолога, то сам кроз ово дело желео да нагласим ту сопствену црту, поред најискреније бриге, да се ни-

један закључак у истраживањима и излагањима не би смео да сукоби са оном унутарњом законитошћу факата на којима гради истина и историја. Ако не технички у потпуности сходно обиму проблема, ова ће Енциклопедија добрим делом да послужи свом циљу, скидањем копрена са оних момената, који су се нашли на путу опсервација самог писца.

На Савиндан 1963 Писац
Чикаго, Ил., С. А. Д.

АЗБУЧНИ РЕГИСТАР ИМЕНА И ЗАБЕЛЕЖАКА

А

АБЕР, — глас, вест, новост.

АВАЗ, — глас.

АВАНГАРДА, — претходница, извидница, истурени део.

АВАРИ, — азијатски номадски народ, фиг. пљачкаши, рушиоци.

АВГУСТ, — Јулије Цезар Октавијан, наследник императора Јулија Цезара 63 пре до 14 после Христа. Из захвалности и признања римски сенат му је подарио титулу «Augustus» (узвишени). При крају његове гладавине, у деветој години после Христа, Римљани су били осетно потучени од стране германских племена у данашњој Теутобуршкој Шуми. Пораз Римљана није био проузрокован снагом германских племена већ устанком народа против римске власти у западној Илирији, т. ј. делу данашње Југославије. Ангажовани у умиривању устанка у Илирији, а ослабивши своју одбрану према германским племенима, Римљани су били нападнути с леђа да би били потпуно уништени. Тадањи германски командант Арминиус био је ученик римске војне школе. Примивши вест о поразу у Теутобуршкој Шуми Август је изговорио своје симболичке речи упућене већ мртвом војсковођи Вару: «Варе, врати ми легије моје».

АГАРЈАНИ, — јеврејски назив за невернике.

АГАТОН, — римски папа од 678-681. Извесни хрватски историчари тврде да је он био први државни поглавар, који је признао Хрвате као народ и са њима као етничком групом успоставио политичке везе. Историски узето ова теза је чиста фантазија. Напротив, један Хрватима врло склон немачки историчар Ludwig Hauptmann у својој студији: Die Kroaten im Wandel der Jahrhunderte назива Хрвате пљачкашима, који су после међусобног уништења Гепида и Лангобарда «могли да одахну» али истовремено и да преузму на западу Илирије ону улогу коју су досад имала ова германска номадска племена. То је потстрекло цара Ираклију да се споразуме са папом Хоноријем I да би покрстили Хрвате и путем њихове свечане изјаве обавезали да не пљачкају суседне територије. Тако је римски папа огласио себе «...,за Бога Хрвата, њиховог браниоца и заштитника...» (Hauptmann). Даље сам Хауптман каже дословно: «Историја, наравно, осуђује легенду о хрватској мирољубивости као лажну...» (с. 12.). Ово исто тврди Ричард Винстон у својој студији Karl der Grosse (1956, Stuttgart).

АД, — Пакао, мучилиште.

АКРОПОЉ, — горњи град, утврда.

АКРОСТИХ, — у овом случају песма у којој почетна слова стихова читана вертикално дају основни смисао онога што се у стиху жели да изрази.

АКТЕР, — глумац. у конкретном случају чинилац или учесник у одређеном догађају.

АЛАХ, — Бог према исламској религији.

АЛБИОН, — антички (поетски) назив Велике Британије.

АЛЕКСАНДАР ВЕЛИКИ, — 356-323, пре Христа, македонски краљ, освајач Истока, пропагатор Јелинске културе путем завојевања. Сматра се једним од највећих војничких генија историје. Стратешко војнички сав његов подухват улази у област авантуре. Западно европски народи га научно-историски форсирају. Немци нарочито. Енглези такође. Александар Велики био је узор Цезару, Деоклецијану, Карлу Великом, Карлу XII Шведском, самом Наполеону.

АЛЕКСАНДАР ВИТЕШКИ, — посмртни назив за Александра I Карађорђевића, — 1888-1934, — краља Југославије. По општем мишљењу објективних посматрача спада у најснажније индивидуалитете на српском владарском престолу кроз векове. Одликовао се свим особинама неопходним крунисаним главама. Према мишљењу британског државника Лојда Џорџа краљ Александар Карађорђевић је био најснажнији односно једини снажан индивидуалитет на владарском престолу у Европи у времену између два светска рата (Lord Beaverbrook: The Decline and Fall Lloyd George, Лондон 1963 с. 307). Према мишљену немачких аутора Бруна Брема и Гилберта ин дер Маур краљ Александар спадао је међу политичаре најинформисаније водеће личности уопште. Едуард Бенеш изразио се о краљу Александру, неколико седмице после његове смрти, на следећи начин:

«Краљ Александар није био само неимар југословенског уједињења већ један од главних стубова мира и реда у средњој Европи. Он је био политичар светског мира и правом смислу речи. Он је био толико одан пријатељству, сарадњи и савезу са Чехословачком, да је, тако рећи, ове две државе сматрао једном целином...» («Pester Lloyd» од 7 новембра 1934 г.).

Будући упознат са светским проблемима, а сходно својој личној концепцији, он је одбио да призна Совјете као миротворну идеологију, у што је поред политичких разлога уносио и један чисто лични, етички: пијетет према руском цару Николи II као протектору његовог трона и међународног угледа Србије; тражио је наслон на западне демократије; пропагирао идеју образовања Мале Антанте, Балканског споразума и међународне сарадње у циљу чувања мира и онемогућавања ревизионистичко-реваншарских тенденција у духу идеја о послератном организовању држава и њихових идеолошких стремљења.

Психолошки осматрано остаје спорним или у најмању руку отвореним питањем да ли је снажан индивидуалитет краља Александра био срећан или несрећан случај и по њега и по државну

заједницу од 1918 па до његове смрти. Да ли су његова својства: патриотизам, одважност, концепција о политичким проблемима и способност њиховог психолошког опсервирања, свест о значају и улози владара као шефа државе код прилика какве су владале у Југославији за време његове владавине, могла да се истакну по својим позитивним странама? Политички остаје још увек необјашњеним његово лично гледиште на југословенски народни односно државни проблем. Да ли је краљ Александар у духу свог идеализма веровао у Југославију као заједницу «троименог народа» или га је лична амбиција потстрекивала да је брани као своју владарску домену? Између акта прокламовања уједињења Срба, Хрвата и Словенаца од 1 децембр 1918 године и акта од 6 јануара 1929 године постоји консеквентна узрочност као између два политичка акта. Два акта који су један другога условљавали. Политичка збивања у земљи између та два датума онемогућавала су по својој природи да позитивне друштвене или личне особине краља Александра дођу до изражаја. Негативна деловања политичких фактора у земљи изазвала су или у најмању руку надражавала оне особине код њега које су његови непријатељи квалификовали као анахронизам, као жељу једног човека који хоће да краљује и влада. То време од десет година било је време партиско политичког живота Југославије у знаку т. зв. парламентаризма и народних политичких слобода. Као неприкосновен фактор краљ Александар могао се бар формално да уздиже изнад бујице свакодневних страсти. Пресецањем нити актом од 6 јануара 1929, што је код добронамерног и патриотског дела Југославије било од срца поздрављено, деловало је на држање Краљево негативно, јер се уместо држања изнад хрвајућих фактора сада и он сам спустио на ранг једнога који је узео на себе улогу хрвача. Следствено из овога се родило питање: да ли је краљ Александар у својој концепцији о уређењу државе после удара од 6 јануара био начисто са оним што је требао да уради да би тиме ударио темеље нечему бољем од онога што је изазвало сам 6 јануар 1929 године? Ту је уствари његов, мада снажан индивидуалитет ипак подбацио. Сматрајући да се квалитетима личности може да замени недостатак система почео је сам да чини оно што се и раније радило да би изазвало његову одлуку од 6 јануара. Тако је он све јасније остајао усамљенијим да би на другој страни његова лична, а и начелна опозиција постајала све бројнијом и збијенијом. Од њега се као личности са највишим ауторитетом очекивала нова нота у смислу радикалног реорганизовања политичко-економског и социјалног живота земље. Да ли он тај задатак није разумео или га није хтео да разуме или предузме најнужније остаје необјашњеним. Међутим, смело би се рећи да је он заостајао у својим погледима на значај југословенског унутрашњег проблема настојањем да дигне углед своје државе у међународној јавности. Ту се уствари ишло упркос природи ствари. Углед сваке земље у међународној јавности зависи искључиво од односа прилика у њој.

Његова жеља да створи снажну националну владу разбијала се о факат да такву владу југословенска држава није била у стању да даде. Сам принцип на коме је југословеиска држава почивала онемогућавао је испуњење једне такве жеље. Југославија је од самог почетка била негирана од стране Хрвата као инструменат српске националне политике. Факат је, међутим, говорио да без Хрвата нема Југославије. Ово је за собом повлачило активности у земљи и изван ње, чији је циљ био разбијање југословенског државног јединства. То је све издашно помагано од стране непријатељских суседних држава. Међутим, одбрана југословенског државног јединства била је питање међународно јавноправног принципа, где се поред уговорних обавеза на једној страни, бранио и интерес победника на другој. Из тога су се родила и разна схватања о сврси и смислу југословенске државе. Та су схватања у ствари парализсала сваку конструктивну активност југословенских влада. Тако је једини унпартаични протагониста унапређења и снажења Југославије изнутра и извана био краљ Александар. Међутим његова назирања, делимично услед његове духовне надмоћности и консеквентности, изазвала су сукобе са његовим сарадницима политичарима, што се не може да одвоји од Краљевих идеалистичких појимања. Том идеалистичком гледишту остао је краљ Александар доследан од почетка живота нове државе па све до свог трагичног краја. Он није био у стању да инспирише југословенске политичаре моралним респектом према њиховом позиву као што је себе подређивао респекту свог. Политичари су полазили од својих личних и групних гледишта, гледишта партиско-политичких. Краљево гледиште садржавало је у себи елементе опште-државног карактера; гледиште политичара било је партикуларистичког карактера. То је, на другој страни, правило политичке партије нецелисходним и нединамичним. Оне су кочиле елан снажне личности. Држава је тиме постала сретство ка личним циљевима, чиме су се у даљем процесу негирале мере за одбрану државе. Из тог личног момента настале су јавне и нејавне оптужбе против краља Александра о његовом појимању улоге као краља који жели и да «краљује и влада». Отуда она наказна тумачења његових личних опозиционера, специјално људи дневне политике, који су тврдили да он смета нормалном функционисању партиско-политичког живота. Да ли је ово гледиште уствари тачно? Одговор би био: не! Психологија политичких партија Југославије негирала је демократију као идеју у пракси. Но у сваком случају остаје интересантним факат који се не да негирати, да је краљ Александар не верујући у методе југословенске демократије и лојалност њених политичких вођа, ове мимоилазио у извесном смислу сматрајући једну групу својих личних пријатеља истовремено и својим саветницима, који су поред својих званичних функција у југословенском друштву, били радо виђени на Двору. Међу овима су се истицали лекари: Др Моачанин, Др Леон Којен, Др Стојимировић, затим експерти за спољно политичка питања Др Ми-

ливоје Јамбришек и Јурај Деметровић поред адвоката Теја Богатинчевића и Арсе Стаменковића. Изнад свију ових, а за важна државно-правна питања истицао се али с времена на време професор Слободан Јовановић. Краљ је поред ових стручних лица са разних поља био у вези са својим поверљивим људима за везу са спољним светом. Ово је, међутим, био одговор на непотпуност апарата саме државе што је он допуњавао личним увидом у ствари. Но с друге стране гледано, тешко се може дати одговор на питање, да ли је све то била фина форма «заробљавања» самог Краља, како се то могло да чује с друге стране. Међутим, у светлу онога што је сам Краљ хтео, не би се могло тврдити да је он био много кочен тим својим саветницима мада се кроз њих могао да нађе у чворишту разних струјања и тежња. Но с друге стране осмотрено све то јавно уверава у његову националну широкогрудост и политичку обазривост али и самосталност у доношењу одлука. Краљ је овим увео у оно што је данас постало владајућим у светској политици: свођење дипломатске службе на курирску.

Према забелешкама најужих сарадника краља Александра и објективних посматрача краљ Александар је био у суштини врло напредан владар и врло скроман човек. Не постоји никакав елеменат као основа његове назадности. Он је уствари исправно схватио положај владара у једној балканској држави обзиром на духовни и политички стандард народа и економско благостање. Као најкарактеристичнији пример може се навести овај. Уколико је краљ Александар тежио за реформама у земљи, утолико је био мање разумљен, јаче кочен и критикован од партиско-политичких вођа. Сам Никола Пашић је зажалио што је био стар па није могао да се хвата у коштац са Краљем као што је то научио. Да ли је Пашић у конкретном случају био у праву? Краљ Александар је био владар који је после пет векова на Балкану, а после 15 векова на западу Југославије ослободио земљораднике ропских аграрних односа. Хрватска Сељачка Странка као сељачка странка сматрала је то некорисним по њу јер се тиме учвршћивао углед владара што му је доносило популарност као личности. То н. пр. ХСС као «републиканска» странка није желела. Краљ Александар је био човек фине личне културе. Њему као владару индивидуалисти није било испод части да пољуби руку надбискупа Бауера изражавајући тиме своје поштовање према Богу и цркви, мада ту пажњу надбискуп Бауер као личност у односу на Краља није заслуживао. Међутим, кад се поставило питање одређивања коадутора надбискупу Бауеру, Краљ није дао сагласност да се то место додели босанском надбискупу Др Ивану Шарићу јер је познавао душу Шарићеву. Он је овде мислио као патриота. Из патриотских разлога сложио се с тиме да се ово место додели Др Алојзију Степинцу некадањем југословенском добровољцу на Солунском фронту. Ово су људи назвали назадњаштвом слично оном ере цара Константина, Карла Великог, Душана Силног или кајзера Фрање Јозефа. Међу-

тим, ту је било примарно питање карактера. Краљ Александар стекао је у надбискупу Шарићу смртног непријатеља, али на другој страни није у Степинцу стекао пријатеља. Разлика између Бауера из 1914 и Степинца из 1944 је само у форми. То важи и за друге случајеве. Истина је да је Драгутин Димитријевић-Апис помогао да се Карађорђевићи врате на престо Србије 1903. Међутим, у данима кризе 1917, Апис је поручио младом Регенту: «Младићу, ја сам те довео на престо, а ја ћу те с њега и скинути!» Зар се могао очекивати од Регента другачи став од већ познатог. Регентов став била је нужна одбрана. Зла која су раздирала Југославију унешена су у њу као наследства ранијих времена.

Кад се после изненадне смрти Претседника Сједињених Држава Ворена Хардинга, 2 августа 1923, почело да претреса питање будућег Претседника, један од америчких јавних радника, Двајт Моро, таст касније по слави и трагедији познатог пуковника Линдберга, рекао је свом пријатељу саговорнику: «По мом мишљењу Америка пре свега треба да добије на чело човека солидног карактера. Мислим да у Кулицу, пре икога другог, имамо једног таквог човека...» Па то је управо оно за чиме је чезнуо краљ Александар. Светозар Прибићевић, сам у својим избегличким успоменама, пуних тринаест година после смрти краља Петра I «установљава», да овај није имао чак ни чарапа кад је био на самрти, и да је спавао на војничком кревету, напуштен од своје деце. Исто тако, Прибићевић кад се нашао у емиграцији, «констатује» према документима до којих је дошао још као Министар унутрашњих дела, да је смрт Аписова кована у кабинетима политичара Србије са Николом Пашићем на челу, а уз сагласност самог Регента. Прибићевић се чак исповеда у својој моралној беди, да пуних тринаест година није имао времена да погледне та документа, док није пао у немилост код Краља, да би их тек сада узео као оптужбу против политичара Србије и Краља. Значи, овом државнику истина није била од интереса док је био у милости.

Чињенично остаје отвореним питањем, а данас чисто академским да ли би Југославија била срећније консолидована, да је краљ Александар заиста мање владао, а више краљевао? Другим речима казано: да је остао символом државног система, а да се за унутрашњу организацију земље није интересовао препуштајући је људима дневне политике. Да ли би у том случају процват демократије, онакве каква се она замишљала у свести народних првака Југославије био целисходније омогућен? Одговор би био: Не! Стјепан Радић, који се од пријатеља Срба на почетку века формирао са настанком Југославије у нешто умеренију верзију Анте Старчевића изневеривши раније свечано обећање дато својим старијим сарадницима Хинку Хинковићу и Ерезму Барчићу, био је у ствари и прва мина у темељу Југославије. Стјепан Радић, скоројевић у политици, постао је у ствари иструментом оне

исте тенденце против које је била на прекретници векова усмерена његова политичка идеологија. Ту се Радић није знао да снађе. То његово несналажење у суштини постало је фатално по све оне факторе у Југославији, који су, на најдемократскији начин настојали да каналишу његово гледиште, а тиме и енергију једног народа, коме се он ставио на чело. Његов сарадник, затим непријатељ и напослетку одани послушник Светозар Прибићевић, постављен на почетку на Радићу супротно гледиште, временом се трансформише од југословенског интегралисте у отвореног непријатеља Београда, Србије и личности краља Александра. Колико се у том продубљавању непријатељства ишло у хистерију нека послужи овај отсек узет као «напомена» са стране 131 приказа Светозара Прибићевића у «Диктатури Краља Александра», Београд 1952, где стоји написано:
«Телеграфска честитка Архијерејског сабора Српске православне цркве, састављена на седници од 5 септембра 1932 назива краља Александра ‚божјим изабраником', потврђујући тако пред целим народом и пред целим светом колико је ‚овом светом сабору' стало до светог карактера заклетве, коју је краљ Александар погазио 6 јануара 1929 укидањем устава. Онда се не треба чудити што је у средњем веку чак и краљ Милутин био проглашен за свеца, он који је ослепио свога сопственог сина Стефана Дечанског (и он сам светац), а у старо доба и источни римски император Константин, који је наредио да се убију његов син и жена, а да не спомињем многа друга убиства која је починио. Да ли црква замишља да ће на тај начин освојити срца и душу народа?»
Не индентификујући лични карактер чланова Архијерејског сабора са мисијом Српске православне цркве и духовне мотиве оваквом ословљавању краља Александра у доба његове владавине, ми видимо чак и данас да се Архијерејски сабори обраћају истим речником шефовима држава комунистичких режима, што материјално, изгледа, произлази из односа, коме уместо духовног мотива, као потстрекача лежи политички разлог у основи, као услову опстанка саме цркве. Ово се не може да каже за однос цркве у Југославији према њеном монарху за време владавине краља Александра. Коментатор је овде хтео да нагласи оно што иде на штету угледа краља Александра, а тиме и Српске православне цркве у Југославији, која, ето, толерише и «гажење» Устава као закона који уоквирен ореолом светости не сме бити суспендован. Међутим, ко не зна или не жели да зна, да је «светост» писаног закона, политичког, а не религиозног карактера и да је «светост» у политици конвенционалног смисла исто као у религији, тај није у стању ни да разуме однос међу црквама као политичким организацијама. Њима као таквима лежи у основи као свето само оно што им је заједничко у корену и што остаје вечно нормативним: морал као исходиште социјалне етике. Ако се кроз овакво ословљавање краља Александра требало да унесе и нешто религиозног мистицизма у однос цркве према монарху као њеном заслужном сину, то се може да изведе из од-

носа Православне цркве према нацији и држави. Римокатоличка црква ту само по сили факта, а не догме, признаје државу као политичку организацију изнад себе. Међутим, из овог става може се да изведе она истина, коју не могу чак ни антимонархисти да искорене никаквим другим аргументима сем терора. Ти су аргументи наглашени на почетку овог излагања у односу на личност краља Александра. То са полтичким убеђењем нема никакве везе, већ са историским фактима које никаква гледишта не могу да обарају. Међутим њих може да нагласи само истинољубац. У конкретном случају у то се не могу да уброје ни Прибићевић ни Компартија Југославије.
Коментатор је, међутим, пропустио да напомене, да је и сам Прибићевић рачунао себе једним од политичких апостола Југославије, када га је ласкавим речима, краљ Александар претставио као тек ожењен краљици Марији, додајући: «да је то човек коме дугујем захвалност, јер ми је он донео три краљевске круне које носим...» Даље је коментатор требао да дода, да римској цркви не би ни најмање сметали правни и морални «деликти» императора Константина, да он није према њој направио један политички деликт кроз преношење царске столице у Визант, чиме је створен један легитимни конкурент папском Риму. Тај Рим није хтео да види, да је цар Константин носио у својој души менталитет и карактер источног духа, који се сукобљавао са западним. Тај се сукоб изразио и кроз политички инстинкт императоров назирањем опасности западном делу римског империја. Ту се родила и критика цара Константина од стране римских папа. У овој идеји треба тражити и критику оних који су називали краља Александра «божјим изабраником». Он је то «изабраништво» платио главом, у чију позадину и мотиве могу само истинољупци да продру. Римокатоличка црква је прогласила хиљадуструке убице својим апостолима, у чијим се сенкама и данас развија њен културни живот као политичке организације. Тај политички моменат је диктирао и њен став као религиозне установе према императору Константину, да би му оспорила карактер «светости» кога му је признала источна црква. Та традиционална логика остала је исходиштем свију политичких аката римске цркве, који су је довели до сукоба са свим политичким факторима света, али и да је истовремено подигну на ранг најмоћније политичке грађевине света и историје човечанства. Но без обзира да ли се ко слаже са њом или не, она се изградила у страшног конкурента политичким интернационалистичким тенденцијама, према коме се најновији интернационализам у форми комунистичке филозофије јавља дететом у колевци. Из логике тог детета, које се осмелило у правцу дефинисања свију појмова људског друштва, никла је и она депласирана теорија о «грандоманству» краља Александра, управо зато што није хтео да подметне своју главу под терористички нож разних психопатолога и њихових духовних еманација, који су сматрали да су краљеви сметња хармонији односа на свету, а не факта која стоје изнад групних

психологија или класних идеологија. Из те логике, чим је нестало идеалистичког одушевљења, дошло је до супротности између краља Александра и Светозара Прибићевића, али не на канонским питањима «божјих изабраника» већ на политичким проблемима уређења државе, који су искрсли истог дана, кад су се срећни неимари Југославије нашли на истом послу. Као прва жртва тог обрачуна био је први Претседник Владе Краљевства СХС Стојан Протић. То је у првом реду био sukob менталитета, а тек онда сукоб психологија политичких фактора. Они су ту супротност носили у својим погледима на ствари. Разлике им се не могу да отклоне методама објашњења. Отуда је трећи у концерту био сам краљ Александар, који је наступајући као човек и као краљ отворио фронт који је добио лична обележја. Прибићевићев фронт, Радићева странка, «Александровштина» изражавали су далеко више од онога што се подразумева под политичком идеологијом, исто као што се и данас често чује «Пашићевац» али не и радикал. Тако се кроз неначелност народних вођа, т. ј. кроз псеудо-политички менталитет локалних патриота довео владар једне земље да истовремено краљује и влада. Југославија краља Александра била је у том смислу класичан пример.

Покушаји дизања угледа земље у међународној јавности било је реално-политички платонског карактера; унутарње расуло, међутим, било је реалног. Пропагирањем идеје међународне сарадње краљ Александар није успео да дигне углед своје земља у очима западног круга, али је супротстављајући се идеји ревизиониста ове наоружао против себе без обзира да ли су то били комунисти, фашисти или нацисти. Пропагирајући идеју «Балкан балканским народима» краљ Александар није наишао на разумевање запада већ је тиме наоружао против себе и западњаке и источњаке. Снажно подржавање његове унутарње опозиције од стране како демократске тако и комунистичко-клеро-фашистичке јавности света приказало га је човеком који сагорева у својим самодржачким страстима и искључивости. Та га је фама, демонски исконструисана, одвела у смрт којом је запечатио свој последњи корак покушавања стављања клина међу каснијим осовинским силама. У духу оне британске политичке максиме: тешко земљи у којој деца владају, његова смрт је оживљавала наде свим непријатељима његове државе, сматрајући да ће свако по својој вољи моћи да ради од ње оно што је прижељкивао док јој је он стајао на челу, а чему је он кроз свој ауторитет био сметња. Тако је и било. Да би се направио први корак ка томе он је морао бити отклоњен. То је била прва реална мера у плану разбијања Југославије тукући је у главу. Он је био један од првих њених неимара у последњој фази њеног стварања.

Случај краља Александра како год био узет претставља трагедију једног живота кроз позив и његова својства. У очима светског комунизма и Коминтерне идентификован са западно-европ-

ском олигархијом и антикомунистичком реакцијом, краљ Александар је био осуђен на смрт као снажан индивидуалитет и одређен противник. У очима реваншарских сила предвођених Мусолинијем и новијим концептима италијанеког империјализма, краљ Александар, гледан као симбол југословеиског државног јединства био је сметња свим ревизионистичким тенденцијама. Као што је његов наступ на историску арену био почетак успона српског народа окарактерисан триумфом свога мисионарства националним ослобођењем и уједињењем Јужних Словена, тако је његов крај био увод у пад идеје југословенства, да би у слеђењу тог разбијања он био стални објект вребања непријатеља Српства, Југословенства и њега као истакнуте физичке личности. Његов крај је по једној линији уједињавао најопречније идеолошке противнике, да би по другој линији скинуо вео са провизорности узајамности међу народима и методама одбране њихових егоистичких интереса. Његова смрт носи у себи нешто особено, да би кроз ту особеност била још и данас интересантна не само као трагичан историски догађај већ као загонетан факат, у коме се сучељавају безбројне нити политичких супротности, које кроз изазивачке мотиве стално освежавају успомену на њ. То би биле успомене на једног великог човека, чија је величина стршила у ковитлацу догађаја, у које је он убацио самог себе, да би кроз то остао још увек актуелан, не само кроз свој значај за земљу којој је стајао на челу већ и кроз философско појимање односа човека и историје. Краљ Александар припада неимарима историје светског размера, да би баш због тога његов случај био актуелан кроз оно што је требао да оконча, да би тиме изменио ток историје Европе у духу већ скицираних планова које је његова смрт разрушила. Кроз радозналост коју још увек изазивају тајне тих планова, краљ Александар је још увек актуелан, како то лепо каже један Енглез, гледајући на ствар кроз наочари свога позива:

«Читав свет је намргођеног чела примио ужасне вести које су блеснуле из новинарских саопштења о марсејској трагедији краља Александра и Бартуа. Са милиона усана отимало се питање: чијом кривицом?»

Полициски органи париске Националне безбедности одређени за чување живота Краља и француског министра били су наводно довољно извежбани људи са широким искуством да би могли да пруже довољну заштиту. Према извештајима париске штампе, француска Влада била је упозорена о могућности покушаја напада на живот краља Александра, и несумњиво је да су о томе били обавештени људи одређени на службу обезбеђења. Упркос томе, а услед једног од најстрашнијих јавашлука у политичкој историји европске полиције, допустили су да убиство једног краља триумфује да би тиме био разорен мир континента.

«Откуда то да органи Националне безбедности тако подбаце?» пита се аутор (Brust Harold, I Guarded Kings, New York 1936, стр. 234-5).

Овде управо и лежи онај други део тајне, који увија случај краља Александра да би му истовремено придавао и актуелност. Кроз то је његов случај интересантан као што је био од интереса на дан саме трагедије. Управо у томе лежи и његов историски значај.

АМБИЈЕНАТ, — околина која врши утицај на оно што се налази подређено њеним својствима.

АНДРАШИ, — гроф Јулије, 1823-1890, аустриски дипломата мађарске крви, министар спољних послова Двојне монархије; један од главних иницијатора идеје окупације Босне и Херцеговине 1878 као прве етапе подређивања ових покрајина круни св. Стефана.

АНДРЕЈ, — народно име словеначких војвода средњевековнс Словеније.

АНГЕЛИ И КОМНЕНИ, — имена царских византиских породица, које су после 1204, т. ј. после проглашења Латинског царства у Цариграду и уништења јединства Византије, самостално владале деловима разбијеног византиског царства: Ангели у Епиру, Комнени у Трапезунту, Ласкари у Никеји, док су у осталим деловима царства владали као кнежеви, маркизи и војводе разни западно-европски авантуристи.

АНГОРА, — данашња Анкара, главни град републике Турске. У бици која се развила у близини овог града на дан 28 јула 1402 између Монгола и Османлија српски оклопници под командом принца Стевана Лазаревића борили су се против Монгола као савезници султана Бајазита I. Битка се свршила поразно по Турке јер је и сам Бајазит био заробљен. Врховни поглавица Монгола кан Тимурленк (Тамерлан) одајући признање команданту српских оклопника због њиховог јуначког држања ослободио је ропства султанију Оливеру сестру Стевана Лазаревића, која је после слома на Косову 1389 била упућена у султанов харем.

АНТУНОВО, — дан св. Анте Падованског, верски католички празник, долази средином месеца јуна. Према усташким и клерофашистичким плановима вођа Независне Државе Хрватске овај је дан требало узети као термин геносидног напада Хрвата на Србе у 1941 години. Међутим као плански припремљени и масовно предузет овај корак није био популаран у очима хрватских протектора Немаца и Италијана услед осовинских односа са Совјетима. Тако је тај напад Хрвата на Србе био одложен за десет дана касније, т. ј. три дана после напада Немаца на Совјете. Тако су том мером Хрвата против Срба Немци добили још једно уверење са стране Хрвата да су ови одани осовинским интересима, док Срби нису. То је у првој фази популарисало Хрвате у очима њихових савезника, али је после народног устанка сузило хрватске компетенције у управљању државом кроз њену поделу на разне зоне подређене војним командантима осовинских сила.

АПИЗЕРСТВО, — сувише помирљиво држање у политици, неначелно понашање; попуштање до понижења.

АПОСТОЛСТВО, — долази од речи апостол, што значи месија или изабраник по божјој вољи.

АРАРАТ, — планина на граници између Турске и Персије, на чијим се падинама задржала Нојева лађа.

АРБИТАР, — изабрани судија у било каквом спору; лице високог угледа и моралног уважавања, које је позвано да утиче својим угледом на окончање извесног спора.

АРИЈЕВАЦ, — припадник индоевропске, т. ј. индогерманске расе супериорне по нацистичком схватању.

АРИМАН, — персиско божанство, праизвор зла, симбол негативног принципа.

АРИМНИР, — према германској митологији рајски вепар, кога главни кувар германског племена сваког јутра закоље, да би своје саплеменике нахранио његовим месом. Док га њихови желуци прокухају, вепар се следећег јутра опет појављује жив и здрав, да би тако био вечито клан и вечито жив. Овај митолошки моменат играо је значајну улогу у модерној политици идеолога универзалне државе којој би Немачка била на челу.

АРИСТОТЕЛО, — грчки класични философ 384-322 пре Христа. Његово учење о Богу не разликује се од данашњег хришћанског учења. У извесним научним областима наука га још и данас узима за своје исходиште специјално католичка теологија и морална философија.

АРПАДОВИЋИ, — мађарска династија од 10 до почетка 14 века. Моћни чинилац у ширењу Мађарске према Словенском Југу и Јадрану.

АРЕНА. — позорница, у преносном смислу место где се развија или се развијала борба.

АРТОА, — предео у данашњој Француској.

АРХАИЧНО ТУМАЧЕЊЕ, — старомодност, несавременост.

АТАВИЗАМ, — физичке или психолошке особине живих бића стечене наследством.

АТЕИЗАМ, — научна теза према којој се критичким разматрањем односа у животу негира Бог.

АТИЛА, — поглавица Обра или Хуна од 433-453, фиг. разбојнички поглавица, разбојник, рушилац.

АХИЛ, — грчки јунак из Тројанског рата, сматран непобедивим, митолошка личност.

Б

БАЈАДЕРА, — верска певачица, улична играчица.

БАЛАНС, — уравнотеженост, равнотежа, смиреност.

БАЛДАХИН, — покров над престолом или креветом; «небо» које се носи на литијама.

БАЛДВИНОВА КРУНА, — царска круна Балдвина I Фландриског, који је 1204 године изабран за «цара Романије», т. ј. Латинског царства у Цариграду. Грчки побуњеници потпомогнути бугарским царем Калојаном потукли су Латине у бици код Једрена 14 априла 1205 г. У бици је заробљен и сам «цар» Балдвин после чега му је нестао сваки траг. Ова круна је још увек предмет пажње римокатоличких мистика и авантуриста, који сањају о обнови Латинског царства после слома совјетског потенцијала. Да би се сачувала традиција те авантуристичке наде још се и данас издају у Риму «Службени анали Византиске царевине» чије се уредништво сасвим одано стара за попуњавање управних функционера у администрацији те имагинарне царевине. Тако нам ти Анали у свом броју 96/1950 доносе царски Декрет бр. 34 којег у име 53. Царске Војне Куће потписује император Марциано II и који гласи:

МИ
МАРЦИАНО ДРУГИ
Теодор, Константин, Јулије, Ангело, Флавио по милости Божијој
Император Цариграда и целог римског Истока
одлучили смо и одлучујемо:

Као Врховни Господар и Начелник Светог Сувереног Царског војног анђелског ордена Константиновог од Светог Ђорђа односно златне Милиције Истока, наређујемо да свети савет сенаторски и академски тог нашег царског Константинова ордена има бити састављен, како следи: Ређају се имена царског Византиског савета».

Карактеристично је, да се међу врховним функционерима тог «царства» налазе личности које су у нашем политичком животу врло активне. Ствар пролази без икакве законске санкције било моралне или формалне, док чак «император» Марциано Други користећи своју «царску» титулу у самом Риму продаје «царске декрете» да би о томе живео. Карактеристично је даље, за ово схватање, да је будући хрватски «кардинал без таксе» надбискуп Степинац био такође занешен идејом до одушевљења за обнову Латинског царства у Цариграду, рачунајући са сломом совјетског потенцијала током 1941 и 1942 године. У том духу је толерисао, ако не благосиљао, недела хрватсских клероманијака према својим српско-православним суседима, да би без и једне речи протеста очекивао у тим мерама услове обнове Латинског царства у Цариграду.

БАЛША III, — владар Зете од 1403-1421, унук кнеза Лазара. У току своје владавине успело му је да од Млечића отме окупиране српске земље: Будву, Бар, Улцињ, Дривост, Леш. Балша III био је, поред краља Николе I. једини владар Зете односно Црне Горе којима је успело да посете Србију. Ценећи висок углед Стевана Лазаревића и његове напоре за спасавање Српства свога доба и његову мудру политику у односу на Мађаре, латинску Европу и Османлије, Балша му је завештао своју државу Зету.

БАНОВИНА, — назив за ужу Хрватску, т. ј. Хрватску до 1873, која се састојала из 4 жупаније.

БАРБАРОСА, — Фридрих, — 1152-1190, немачки цар, коме је успело да у свом подухвату против Италије 1162 разори град Милано. У српској историји познат је као владар са којим је двор Стевана Немање одржавао пријатељске односе и планирао учвршћење пријатељства путем брачних породичних веза. Ствари су се разбиле услед цареве смрти приликом његова похода на исток као вође крсташа.

БАРОНИЈЕ, Цезар, — 1589-1607, кардинал, црквени историчар, знаменита личност у католичком свету, библиотекар Ватиканске библиотеке, исповедник папе Клементија VIII; критичар папске политике папе Стефана VI и Силвестра III, проглашен светим 1745. Бароније спада међу прве хроничаре Запада, који су се бавећи историјом византиске културе отворили питање националног порекла византиског императора Јустинијана I. Бароније је био први хроничар који је генеолошким испитивањем дошао до закључка да је император Јустинијан словенског порекла.

БАЧИЋА КОЛИБЕ, — сељачке сточарске стаје, катуни на Равној Гори, где је Дража Михаиловић сместио свој штаб приликом доласка на Равну Гору 12 маја 1941 године.

БАСРА, — ирачка лука на Персиском заливу, која је кроз векове привлачила западне освајаче Истока. Веза Хамбург-Басра била је идеал цара Виљема II. То је био идеал Енглеза и Француза. Тај идеал је постао водећа мисао и Сједињених Америчких Држава, где се сви ранији конкуренти у односу на политику Америке јављају сада као отскочне даске.

БЕЛВЕДЕРЕ, — назив разних царских резиденција широм Европе. Једна од тих царских палата, раније резиденција принца Еугена Савојског у Бечу, која носи назив Белведере била је место где је овај царски војсковођа планирао освајање Балкана. Његове мисли у истој палати два века касније развијао је аустро-угарски наследник престола надвојвода Франц Фердинанд. Међу овима је била разлика само у методама. У овом истом дворцу 25 марта 1941 године претставници Југославије дали су и потписали изјаву о приступању Југославије Тројном пакту у циљу осујећивања апизерским путем истих планова Хитлерове Немачке, којима су се кроз векове носили средњеевропски завојевачи. Карактеристично је да ниједан политички подухват замишљен

у дворцу Белведере није уродио срећним плодом. Изгледа да је акт од 25 марта 1941 био последњи значајан акт закључен под кровом овог дворца, у духу његове вековне традиције.

БЕНЕЛУКС, — срађеница којом се означава културно-политичко-економска заједница Белгије, Холандије и Луксембурга.

БЕНЕДЕК, Лудвиг, — 1804-1881, аустриски фелдмаршал, значајна личност у аустриској војсци и војној политици. По народности Мађар, по конфесији протестант, по одгоју и политичким погледима аристократа. Мимо своју вољу одређен је за главнокомандујућег генерала аустриске војске у аустро-пруском рату 1866 године. У току битке у селу Садови на дан 3 јула 1866 претрпео је пораз, који је имао судбоносне последице за развој односа Немачка-Аустрија, затим Аустрија-Мађарска и напослетку Аустро-Угарска и Балкан. Бенедек се одупирао својој улози у овом рату јер је предвиђао да ће Аустрија у борби са Пруском подлећи. Међутим, цар Фрањо Јозеф био је управо зато да он командује његовим трупама у овом рату. То је било, изгледа, из захвалности према овом официру који се истакао у рату Аустрије против Пијемонта и Француске 1859 када је сам цар командовао својим трупама. Фелдмаршал Бенедек је после слома изведен пред суд јер га је аустриска јавност сматрала кривцем за неуспех. Жар освете за пораз у Садови (битка је у обичном саобраћају позната као «битка код Краљевог Граца») претворио се одмах у симпатије Беча за Немачку и Берлина за Аустрију. Да би се отклонила могућност продубљења веза Беч-Париз или Беч-Петроград, Берлин се већ одмах почео да спрема за прибављање компензација Аустрије у правцу Балкана. Ту је никла идеја окупације Босне и Херцеговине. Постајући штићеником Берлина Аустрија није схватила своју нову улогу авангарде на једној страни и цивилизатора на другој. Бенедек је као царски заточеник у Грацу пропратио сва понижења Аустрије и њено срљање у пропаст започето Мађарском револуцијом и понижења која је сама припремала малим народима, који су од ње очекивали слободу у име начела човечности и хришћанске етике.

БИСМАРК, Ото, кнез, — 1815-1898, немачки државник, вођа пруске националне политике у другој половини 19 века. После слома наполеона III. и проглашења Немачког царства диригент немачке империјалне политике, иницијатор Берлинског конгреса са циљем јачања Аустрије и слабљења руског утицаја на истоку Европе. Мисао окупације Србије од стране Аустрије у доба аустриске експанзије у правцу Балкана била му је блиска ради личних планова. У суштини мрзео је Аустрију и Хабсбурговце.

БИСМАРК БАЛКАНСКИ, — био је назив кога су извесни бугарски историчари дали Стефану Стамболову (1854-1895) вођи бугарске Либералне странке, регенту Бугарске и Претседнику владе. Никола Пашић као либералан политичар свога доба настојао је да продуби везе са Стамболовом у циљу заједничке ак-

ције, како у односу на Турску тако и у односу на Аустрију. Стамболов се показао у односу на Пашића неискреним и дволичним јер је упућивао Пашића у правцу Аустрије и запада, управо обратно ономе што је Пашић очекивао од Стамболова. Стамболов је био уствари типичан диктатор, изразити непријатељ руске политике на Балкану и Бугарској. Имао је истовремено наслон на султана и на Аустрију.

БИЗАНЦ, — западноевропски и хрватски назив за Визант, Византију или Византиско царство. Назив долази од имена Визант, кога је носио данашњи Цариград као некадања грчка трговачка колонија.

БЛИХЕР, кнез Гебхард, — 1742-1819, пруски фелдмаршал, истакнути борац против револуције у Француској и Наполеона. У бици код Либека 7 новембра 1806 Блихер је капитулирао и предао се француском генералу Бернадоту, али је одмах био код размене заробљеника ослобођен. Тражио је освету над Наполеоном и нашао ју је у бици код Ватерлоа, чијом је судбином и одлучио. Касније је као победилац Наполеона и спасилац Велингтона тражио од овога да се Наполеону суди као ратном злочинцу. Захтев је одбијен.

БОНИФАЦ, — Бонифације VIII, римски папа од 1294-1303, чувен због своје теорије — due universi monarchie gladii — два мача светске империје, коју је применио детронисањем француског краља Филипа IV Лепог, кога је одмах рехабилитовао француски војвода Виљем од Новаре. проглашујући папу Бонифација својим хапшеником, лишавајући га својом одлуком од 7 септембра 1303 папског престола.

БОРЏИЈА, Лукреција, — 1480-1515, кћи папе Александра VI Борџије, «убеђеног лажова са звучним гласом...» позната по свом аморалном животу, брачним развратом, убиствима и утицајем на значајне личности свога доба, — доба у коме су римокатоличке црквене власти званично признавале тровање супруга као правно сретство за развод бракова (Seppelt, Wall).

БОСФОР, — теснац који дели Европу од Азије; спаја Мраморно и Црно море.

БРАНИМИР, — име хрватског кнеза, за чије је владе хрватски народ стресао франачку власт, у другој половини IX века. Уз име кнеза Бранимира веже се убиство хрватског кнеза Здеслава, који је тражио наслон на Византију, а не на запад, што је значило одбијање захтева Папе Јована VIII.

БРАНКОВИЋ, Ђорђе, — 1645-1711, познат у историји као «Деспот од Илирика», потомак српске племићске породице Бранковића. Значајна личност у српском покрету за ослобођења у другој половини 17 века. Док је одржавао пријатељске везе са балканским народима као дипломата, успевао је преко свога брата Саве, који је тада био митрополит у Ердељу, да одржава везе са Петроградом, где је настојао да придобије Русе за свој ослободи-

лачки план. У жељи да га веже уз Аустрију, цар Леополд I, дао му је прво баронску, а касније грофовску титулу, да би напослетку, увидевши опасност која му прети од акције Бранковића, издао наређење 1689 да се овај лиши слободе. Мада су, нешто касније Срби у Угарској, ухапшеног Бранковића изабрали за свога војводу, цар им није потврдио овај избор, већ је Бранковић и даље остао у интернацији у Егеру (српски Хеб), где је 1711 умро као заточеник. Оставио је иза себе значајне рукописе — мемоаре о српској историји.

БУГА, — име једне од митолошких прабаба хрватског племена досељене из области Бигибареје на југ.

БУЛА, — папино циркуларно писмо, којим овај одређује свој став према извесном питању.

В

ВАВИЛОН, — град на реци Еуфрату, некадањи центар Вавилонског царства. У њему је поникла мисао универсалне монархије и постављен темељ чувеној Вавилонској кули, која је требала да пркоси небу у знак силе идеје и дела, око 3.000 године пре Христа. У VI. веку пре Христа, персиски краљ Кир, освојио је Вавилон, прогласио се његовим краљем, са чиме је пошла у неповрат светска улога овог центра. Каснији покушаји Александра Великог, да би Вавилону вратио део ранијег угледа, разбили су се о смрт овог освајача, који је у њему завршио свој живот.

ВАГАЊ, — крашки предео на путу између Ливна и Сплита.

ВАДА, — пров., време, ток, термин.

ВАЛДЕНСИ или Валдензи, — католичка секта, коју је крајем 12 века основао у Француској Петар Валдус, Декретом папе Луке III подвргнута је била инквизиционим прогонима.

ВАР, — Публије Квинктилије, римски патриције, царски наменсник провинције Германије, командант римских легиона, за умирење германских племена, која је предводио Херман (Arminius). У борби која се развила током месеца августа 9 г. после Христа Германи су у Теутобуршкој шуми потукли римске легионе, после чега је Вар извршио самоубиство.

ВАРТОЛОМЕЈСКА НОЋ, — ноћ уочи св. Вартоломеја 23/24 августа 1572, када је француска краљица Катарина Медичи приредила покољ протестаната, којом приликом је поубијано у самом Паризу око 2.000 људи, са својим вођом адмиралом Колињијем на челу. У осталим деловима Француске поубијано је око 20.000 људи, уз одушевљење католичке јавности Европе.

ВАТЕРЛО, — село у близини Брисла у Белгији, где се 18 јуна 1815 године одиграла чувена битка између Наполеона I и уједињених војних снага Енглеске, Пруске и Холандије. У бици је Наполеон био дефинитивно побеђен. Покушао бекство у Америку али је био заробљен и интерниран.

ВАТИКАН, — папина палата у Риму; папинска политика; врховна управа римске цркве.

ВЕЛБУЖД, — данашњи Ћустендил, место у Бугарској, где се одиграла 28 јула 1330 године, чувена битка између српске и бугарске војске, којом је за каснијих 6 векова одлучена судбина Вардарске долине. У бици је погинуо и сам бугарски краљ Михаило.

ВЕРСАЈ, — дворац у близини Париза, познат због своје раскошности у читавој серији мировних уговора који су током историје били у њему закључивани.

ВЕЧНИ ГРАД, — почасни назив за град Рим.

ВИНА, — кривица, кривња, грешка, одговорност.

ВИРУС,— клица, бакцил, изазивач.

ВИТЛЕЈЕМ, — место у близини Јерусалима где се родио Исус.

ВИЗАНТИЈА, — српски песнички назив за Источно римско царство.

ВОДАН,— митолошко биће, врховно божанство германских народа са разним својствима : громовник, бог победе, бог мртвих, чудотворац и сл.

Г

ГАЈ, Људевит, — 1809 - 1872, хрватски културни радник, илирски идеолог, новинар, писац, политичар, анти-мађарски настројен, пропагатор солидарности јужно-словенских народа, уважавао Србе и њихову борбу. Није био пореклом хрватске крви већ мешавина романско-германске расе.

ГЕКС или Гексу, — нови назив за реку Салепо у Малој Азији, у којој се 10 јуна 1190 утопио немачки цар Фридрих Барбароса.

ГЕНОСИД или ГЕНОЦИД, — долази од латинске речи **генос** (род, племе, врста) и **цаедере** (убити) . Реч је новог порекла и настала је током II светског рата. Означава систематско уништење једне етничке групе, религиозног, политичког или социјалног уверења. Отуда и назив **ГЕНОЦИДЕ.**

ГЕСЛО, — руководећа мисао, девиза.

ГИБРАЛТАР, — мореуз и тврђава која контролише пролаз из Атланског океана у Средоземље.

ГЛАВНИ БАС, — мисли се на бањалучког епископа Платона Јовановића, кога су Хрвати убили на обали реке Врбаса, а затим бацили у реку, да би га тако «отпремили за Србију». Владичин леш се задржао на суседној брани на ивици града Бање Луке и тако је ту и пронађен. Његову исчупану седу браду носио је собом као трофеј бањалучки адвокат Др. Виктор Гутић, Павелићев повереник, који је у својству «стожерника» дириговао убиством владике Платона.

ГЛАВНИ СТОЖЕР, — хрв. назив за Генерални штаб.

ГОЛИЈАТ, — старозаветна личност, кога је Давид убио из праћке; фиг. див, џин.

ГОМОР И СОДОМ, — градови у Палестини, који су због неморалног живота, на се навукли срџбу неба и Бог их је казнио уништењем ватром смоле и сумпора.

ГОСПОСВЕТСКО ПОЉЕ, — предео, поље у близини Клагенфурта (слов. Целовец) у долини реке Глине, где су се вршила устоличења словеначких војвода народне крви, који су некада владали Карантанском војводином као корушки војводе.

ГОТИ, — германско племе, некада настањено у пределима данашње јужне Русије. Под притиском Хуна покренуло се према западу. Један њихов део кренуо се у правцу Балкана, где се и настанио. Према извесним хрватским историчарима ови су Готи били праоци данашњих Хрвата. Под својим поглавицом краљем Аларихом, овим готима је успело да опљачкају Рим 410 године, иза чега су се упутили у правцу Африке, али их је смрт Аларихова омела да предузму прелаз преко Средоземља. Одатле су се кренули према данашњој Француској и Шпанији. Државу источних Гота насталу у Италији срушио је војсковођа Велизар, генерал императора Јустинијана. Један део Гота пребацио се касније у Малу Азију, где је успео да оснује своју насеобину познату под именом Анкаре, главног града данашње републике Турске.

ГРАБОВАЦ, — село у Кордуну где су Хрвати за време своје страховладе вршили искорењивање Срба паљењем живих људи у зградама.

ГРАНДОМАНСТВО, — паћење од величине; претерана и неоснована вера у се; прецењивање себе.

ГРГУР I , — познат у историји под именом Гргур Велики,- римски папа од 590 до 604, чувена личност као писац, пропагатор римокатолицизма у западној Европи и Великој Британији. Код њега је, први пут у историји, искрсла мисао о питању првенства између римског бискупа и цариградског патријарха. Мисао се сукобила са схватањем идеје царства у византинском тумачењу, према коме је цариградски патријарх сматран поглаварем цркв-

и оног дела римског царства, кога су до тада били запоселили разни варварски народи. Гргур Велики је оспоравао и практично оспорио ту функцију цариградском патријарху, чиме је изазван сукоб цркава и уствари слом хришћанске цивилизације (Seppelt).

ГРЕЈ, Едвард, — 1905-1916, министар спољних послова Велике Британије. Услед његовог врло слабог познавања европских, а специјално балканских проблема, положај балканских народа, а специјално Срба, за време Првог светског рата, био је отежаван и неправилно оцењиван.

Д

ДАВИД, — библиска личност; живео око 1000 година пре Христа, јеврејски цар, наследник цара Саула. Према легенди убио дива Голијата каменом из праћке. Према немачком тумачењу историје, ова борба треба да означава симболички сукоб двају типова: средоземног (Давид) и нордиског (Голијат). Према изразитом германофилу енглеском историчару Стјуворту Чемберлену, ова борба симболизује сукоб Семита (Давид) и Аријеваца (Голијат).

ДАМОКЛОВ МАЧ, — као појам долази од имена Дамокла дворјанина сиракуског тиранина Дионизиија Млађег из IV века пре Христа. Овим се жели да упозори на опасност која вечно виси над главом човека као оштрица мача који виси о длаци.

ДАНТЕ, Алигијери, — 1256-1321, италијански песник, поштовалац краља Милутина, политички изгнаник и велики непријатељ папске власти и политике.

ДАРИЈЕ III, — персиски цар, владао од 333-330 пре Христа. У бици код Иса 333 и Гаугамеле 331 потукао га је Александар Велики, после чега је Дарије III изгубио престо, државу, породицу и као избеглица нашао склониште у Медији, где је погинуо од руке једног од својих сатрапа. Велика сличност у судбини са Наполеоном.

ДЕСИГНИРАН, — долази од речи десигнирати, означити, именовати, наместити, поставити.

ДЕСПОТ, — титула коју су извесни српски владари, после пропасти српског царства, узели као владарску титулу. Титула је била изборног карактера слична војводској.

ДИВИТ, — сретство за писање.

ДИЛЕМА, — положај човека који има да бира између два зла, од којих једно не може да заобиђе; непријатна одлука.

ДИЈАЛОГ, — разговор двојице.

ДИНАМИКА, — развој или активност, коју условљавају силе изнутра обзиром на својства која могу бити духовна, физичка, физиолошка и сл.

ДМИТАР СВИНИМИР, — познат у историји под именом Димитрије Звонимир, — хрватски краљ 1076-1089, коме је папа Гргур VII, одмах после избора даровао краљевску круну. Према легенди убијен је од свога народа, као издајник националних интереса, услед претеране подложности папи и Риму (Марјановић). Модерна историја побија ово тврђење (Радојчић). Међутим, ако би се ослонили на хрватског историчара Вјекослава Клајића, који нам доноси чак и заклетву, коју је Дмитар Свинимир дао папи после крунисања, онда би мишљење Марјановићево било исправније од Радојчићевог, јер се заиста код тог стања, у тада ритерском духу хрватских велможа морала да побуни савест и понос поред интереса. Та заклетва гласи: «Ја, Дмитар који се и Свинимир зовем, с помоћу Божјом краљ Далмацији и Хрватској обавезујем се, обричем и обећавам, да ћу безусловно вршити све оно што ми твоја светост наложила буде. Уз то одређујем, по савету свих мојих велможа, да се сваке године на Ускрс исплаћује св. Петру из краљевског прихода данак од 200 византијских дуката. Ја, дакле, Дмитар Свинимир Божјом помоћи те даром апостолске столице краљ, бићу од овога часа надаље веран светом Петру и моме господару Гргуру и законитим му наследницима». (Клајић).

ДОГМА, — закључци или мишљења која не трпе никаквог накнадног објашњења или измене.

ДРАЖА, — скраћеница од имена Драгољуб Михаиловић, — 27 априла 1893 — 17 јули 1946. Син српске породице из западне Србије. По занимању официр. Као југословенски генералштабни пешадиски пуковник, Михаиловић се истакао после слома Југославије 1941. године организовањем герилске форме ратовања на њеном подручју. Одбијајући признање капитулације југословенске војске у априлу 1941., Михаиловић је политички и војнички прокламовао продужење рата против сила осовине и организованог реда на тлу Југославије после њене капитулације. Својим опонирањем окупаторској политици у Југославији, Михаиловић се солидарисао са политиком западних савезника. То је довело до успоставе радо везе са овима, а преко ових са југословенском избегличком владом и напослетку директну везу преко војних мисија у Врховном штабу Драже Михаиловића.

1.

Одбијањем капитулације и прокламовањем герилског рата с Равне Горе, Дража Михаиловић је тиме симболизовао слободарске борбене традиције српског народа, постао јунаком дана, који је већ од првог момента свог наступа, будећи наде разочараних, у-

вијен плаштом легенде, оживљавајући она већ прилично застарела романтичарска осећања борбених горштака уз враћање вере у народу да није све пропало. У самој ствари, један критички осврт на овај корак Драже Михаиловића у тим данима није био могућ.

Душа патриотског дела Југославије, специјално Срба, у моменту појаве Драже Михаиловића на Равној Гори, добила је једно ново освежење у васкрслим надама, да се ипак ствара један нови улов за борбу против завојевача. То је Дражи Михаиловићу и његовом подухвату дало ону популарност, која у легендама и мистици налази своје изворе и духовне потстреке. Други моменат који је условљавао његову популарност био је чисто психолошког карактера. Муњевито разарање Југославије и њен код борбених елемената и наивне јавности у земљи изненађујући слом, нису исцрпли народ ни материјално, ни психички. Тако је борбено расположење против сила осовине специјално код српског народа остало пригњеченим, да би као свака жива снага тражило свој одушак. Појавом Драже Михаиловића то је расположење нашло свој изражај и одобравање негде јавно негде потајно. У оба два момента треба тражити основе његове популарности, која је била сасвим спонтана. Тој популарности није стајао на путу ни један моменат критичких погледа на његов корак. Све је било у ратној психози, која у ствари није допуштала трезвено или критичко разматрање.

Дража Михаиловић као војник познавао је теоретски карактер герилског ратовања и свом подухвату дао је, у основи, карактер ћелије. Ова је требала да се развија у два правца: војном и политичком. Његов поглед на смисао спонтаног иступа против још увек снажних Немаца и неисцрпљених Италијана уз читаву серију трабаната и плаћеника, који су се налазили као окупатори југословенског тла, били су условљени стањем на светским фронтовима. Ово утолико пре што је при крају 1940 и на почетку 1941 стање код Британаца било врло тешко. Били су стигли дотле, да је Влада спремала евакуацију Лондона и преношење читавог врховног империјалног апарата у Канаду. Избијањем кризе на Балкану и ратне операције, а затим избијањем рата на истоку ток ствари је добио сасвим другачи обрт, у самој ствари на штету Немаца. У комплексу метода слабљења немачког ударног потенцијала, Дража Михаиловић је тим самим фактом скренуо пажњу на себе.

Политички Дража Михаиловић је ишао стазом пале државе бранећи својом жртвом њену међународно-јавноправну егзистенцију, док је војнички негирао бар симболички њену капитулацију, јер је један макар и мален део њене војске фактички остао на борбеној линији. Отуда је уствари настала грешка приказивањем Драже Михаиловића као вође Трећег српског устанка. Два ранија српска устанка не би се смели узети као типични за случај Драже Михаиловића и његовог комплекса. У том смислу би-

ло би исправније оквалификовати Дражу Михаиловића као вођу Равногорске револуције, која у себи укључује и српске психолошке мотиве позиву на борбу и југословенске државно политичке разлоге, негирањем свега онога што се хтело или постигло после слома југословенске државе у априлу 1941 или је било делимично постигнуто. Појам револуције и устанак нису идентични појмови. У историографији западне Европе чак неки историчари нису били начисто да ли да Први и Други српски устанак називају «револуцијама» или «устанцима» све док им нису смисао прозрели. Смисао читаве Дражине акције био је далеко шири од устанка. Његова војска у основи и није била устаничка већ редовна. Он је управо отуда и могао да се појави продужењем државне традиције и њеним војно-политичким носиоцем. Отуда није исправна ознака његове акције ни као покрета. Оно што се касније требало да изрази Равногорским покретом као револтом није нашло свој корен у разбијању државе и присуству окупатора већ само мотив кроз позната искуства која је носила југословенска држава, а што је требало Равногорским покретом да се сажме и прикаже као револуционарни програм, — као идеологија једне организације чији би циљ био ревизија читавих основа и погледа на југословенски државни и национални проблем. Отуда у ствари и жеља као и покушај Драже Михаиловића да одели Равногорство као политичку идеологију од Југословенске војске у Отаџбини. То је све захтевало израду нових смерница као синтезу погледа на југословенску унутарњу проблематику, политичку и националну. То је захтевала сама природа ствари. Ту су се уствари родили и први критички погледи на Дражино предузеће. Онај део југословенске јавности који је из критичких погледа на брзо разбијање државе у рату тражио мотиве и сумњивом резултату подухвата Равне Горе, постављао се пред питање, каквим ли ће се револуционарним потезима изразити тај покушај. Питање отеривања окупатора било је ту споредног значаја. Међутим као примарно постављало се питање: шта се спрема земљи после његовог отеривања? Каква треба да изгледа организација будуће државе после њеног ослобођења? Принципи на којима ће да се постави нова држава после свију искустава? Основни смер Равногорског покрета требао је да се предочи радозналом свету у облицима оне стварности како је то већ морало бити формирано у главама идеолога Равногорског предузећа. Кроз те моменте Дража Михаиловић постао је центром пажње читавог света заинтересованог Балканом, његовим проблемима и Југославијом.

Објективне околности захтевале су студиозно разматрање комплекса, који је после разбијања земље на неколико подручја, створио и врло повољне услове за процват најнегативнијих особина људи, које су се од личног делинквирања до психопатолошких групних супротности изражавале у свим могућим неделима, која чак прелазе снагу фантазија.

2.

Из психозе дезоријентације, продукт маште почео је одмах да даје своје резултате. Дража Михаиловић је за своје следбенике постао херојем ван критике: човек који поседује снагу митске силе; борац који поставља нове принципе у политици; ратник кога зрно не погађа. Пропаганда ствари Драже Михаиловића у земљи, базирана на чисто психолошким елементима, давала је израза борбеном расположењу народа, акламирајући своје прваке, који су се усудили да развију слободарски барјак борбе под тешком окупацијом уз узвик: «Слобода или смрт!» Овде је, без и најмање сумње, један део народа Југославије, у највећем могућем степену, изразио своју сагласност са оним што се зачело на Равној Гори и под Дражиним вођством. Облик и формулација садржаја, смернице политичког деловања Равне Горе нису биле чак још ни наслућиване у свести пионира Равне Горе док се нису нашли на њој. Према томе није се могло ни да говори о упознавању маса са тим програмом. Узвик: борба! слобода! смрт! освета! и сл. испуњавао је атмосферу.

Овде ћу навести један случај из сопственог искуства. Ујесен 1941. године после италијанске реокупације Херцеговине почели су српски избеглице да се враћају кућама, неко из Црне Горе, неко из Србије, а неко из Далмације. Одузимајући власт Хрватима, Италијани су сада постали гаранцијом живота ових преживелих Херцеговаца. Тако је један од њих, долазећи из Србије, донео собом један врло неукусни гломазни печат са мртвачком главом и написом: «Горски штаб бр. 1». Нас неколицина интелектуалаца националиста, користећи ту легитимацију као печат Равне Горе, напишемо и један врло опсежан летак у име Равне Горе. Идеолошке моменте, политичке смернице, програмски део уз осврт на светске догађаје изнесемо пред народ у име Драже и Равне Горе. Сматрајући нас савезницима са великим демократским силама, осврнемо се на послератно уређење Југославије и будуће границе Срба, Хрвата и Словенаца. Укључујући поред Србије, Црну Гору, Босну и Херцеговину, Јужну Далмацију, Банију, Лику и Крбаву, Војводину и Јужну Србију у границе будуће јединице Србије у федеративној Југославији, предамо тај летак јавности. Благодарећи једном пријатељу Хрвату, могли смо за ту сврху да користимо једно државно надлештво где нам је био на расположењу сав материјал и машине за умножавање. Летак је био разаслан широм Херцеговине и стигао до руку свих претставника власти као и претставницима политичких мишљења. Неколико дана касније срео сам се на улици у Мостару са једним врло истакнутим комунистом, данас значајним фактором у Новој Југославији. Одмах смо почели разговор о том летку, али без и најмање сумње у порекло овог. Саговорник ми је казао следеће: «Све је углавном добро у летку; добро обрађено, али су направили грешку, стављањем Совјетског Савеза иза Америке и Енглеске...» «...Политички програм није усвојив за нас,

јер они са Равне Горе варају се ако мисле да ће Босна и Херцеговина више бити саставни део Србије...» На томе смо завршили наш разговор о летку. Идеја федеративног организовања Југославије на бази т. зв. историских граница, коју су касније прокламовали комунисти као део свог програма, била је полазна тачка југословенских комуниста од оснивања Комунистичке партије Југославије. Управо у томе је био основни сукоб међу програмима Равна Гора — комунисти. Ово је у ствари био и први и последњи летак. у току рата, којим се у име Равне Горе излагала њена идеологија, бар код нас у западним деловима Југославије.

3.

Успоставом везе са избегличком владом, популарност Драже Михаиловића добила је један нови услов за полет, т. ј. упознавање шире светске јавности са његовом акцијом. Из подударности интереса, као зараћене стране, значај Драже Михаиловића на западу прешао је лако границе земље у којој се појавио. Тај значај је у ствари имао дупли смисао. Равна Гора је требала да пружи моралну рехабилитацију свим оним факторима у иностранству, који су се појављивали у име разбијене Југославије као савезнице, чија је одбрана разочарала западни свет. Утолико се јаче форсирала легенда о Равној Гори. Пропаганда личности Драже Михаиловића требала је да скрене пажњу светске јавности на његов подухват. Отуда је он с правом очекивао материјалну помоћ у разним формама. Тако је сада очекивано, да ће савезници помоћу коју указују Дражи Михаиловићу, опет са њихове стране, пропагирати њега лично у земљи помажући његовој популарности и тиме га оспособљавати за ефикасну борбу. Придајући његовој личности највећи могући значај, Дражи је указана и највећа могућа пажња од стране избегличке Владе. Седмог децембра 1941 унапређен је Краљевим указом у чин бригадног генерала. Месец дана касније добио је ресор Министра војске, морнарице и ваздухопловства у Влади Слободана Јовановића. Месец дана касније унапређен је у чин длвизиског генерала, а на годишњицу пуча, т. ј. 27 марта 1942 одликован Карађорђевом звездом с мачевима. Почетком јуна месеца 1942, у знак његовог уважења, пренешена је Врховна команда из иностранства у земљу, а њему додељена дужност Начелника Штаба Врховне команде. 17 јуна 1942 унапређен је у чин армиског генерала. Све су ове спољне декорације биле у знаку «...показане, осведочене, изванредне храбрости, заслуге стечене за народ и Отаџбину... борбе против непријатеља... под најтежим околностима у окупираној Југославији... и сл.». Ово је уствари било и највише што је избегличка Влада ту могла да учини.

Сви ови моменти указивали су на један факат, који је уствари искључивао и могућност оправдавања или било какве основе критичких осврта на Дражину активност. Идентификовањем једног револуционарног потеза са духовном снагом једне личности,

значило је уздизање ове личности на ранг извора принципа; на ранг Богом надахнутог вође. Конкретно, једна физичка личност је дигнута на степен симбола једног националног програма. Тако су историски моменти прожети жељом да се једном човеку као физичкој личности даде ореол најузвишенијег, сматрајући га одлучујућим фактором у једној ери, уздигли Михаиловића на један мистичан пиједестал, нешто легендом исклесаном у самом народу, нешто јавним признањем. Дража Михаиловић је заиста дигнут на ранг симбола, коме је било тешко прићи у циљу критичке опсервације. Ако се узме у обзир још и околност, да је и сам моменат у ком се нашао један народ, захтевао изграђивање ауторитета на рушевинама једног система, онда је то била и разумљива ствар донекле. Међутим се ипак у томе и претерало. Оно у чему се претерало са личношћу Драже Михаиловића, стајало је иза његове личности и никако није могло да се отклони као сметња путем његовог личног уважења или јавног форсирања. Још мање се смело то да наглашава као потврда вере да је он у стању да се као личност наметне стварима. У самој ствари, уколико машта и легенда једну личност уздигну навише, уколико је стварност теже разбија кад се са ових скине вео. Морални значај Драже Михаиловића упоређен са значајем његовог материјалног деловања не стоје у складу. Његов духовни лик стоји далеко изнад оних елемената кроз које је он постао интересантним за светску јавност, да би тиме пропагандно постао националном и политичком величином једног народа. Његову величину тражити у његовом реалном политичком деловању било би свесно или несвесно подривање темеља оног што је у њему вечно, т. ј. што га је дало и што ће као вечно даље да остане. Ово тим пре што је он у свету пропагиран на једној страни од нелојалних савезника, а на другој од стране једне нелегитимисане и слабе Владе. Требало би се високо издићи изнад догађаја који су условили, дали и срушили Дражу Михаиловића, да би се могао да назре његов духовни и политички лик.

Моралном угледу Драже Михаиловића не би шкодио један критички осврт на његову личност. Људска дела се руше услед људске недоследности. Његово дело није настало на хоризонтима његових визија, већ је он сам читавим својим бићем, резултат једног склопа чињеница, које су га условиле, а и надживеле. Његов проблем јесте проблем једног народа. Подухват Драже Михаиловића није црпео своју моралну снагу из њега самог кроз његова визионарска својства као извора назирања већ је он из трезора историских чињеница црпео храну за свој подухват. То је важило за све оне који су у духу тог подухвата срљали у смрт. Дража Михаиловић је био израђај најинтимнијих осећања једног дела народа. Он не може бити излучен из комплекса који га је дао, јер свака анализа његове личности, каква год била и маколико била рељефна, неће постићи своју сврху. Да би се разумео Дража Михаиловић треба разумети југосло-

венску стварност његовог доба. Сврха овог разматрања о Дражи Михаиловићу није критика њега и његовог рада већ анализа оних околности у које је уткана његова личност. У борби са тим околностима, његова се личност изгубила у комплексу. Смисао ове анализе треба да буде постављење односа између околности које су дириговале личношћу Драже Михаиловића и његове личности као осматрача околности које су га условиле. Управо тај моменат је од интереса за ову опсервацију. Дража Михаиловић као стварност постављен је сав међу екстремима, чак и идејним: једним који га условљавају и изазивају, и другим који га негирају. За нас је овде од интереса оно што се у случају његовом не може да негира нити да отклони, а исто тако ни заобиђе.

Код овог разматрања ми улазимо у ону област, која није више ствар идеја и погледа везаних уз личност Драже Михаиловића, већ анализа оних чињеница, које су осмишљавале активност одговорних у вођењу државне политике. Поставља се питање, да ли су југословенски Генералштаб и Министарство војске, од почетка Другог светског рата 1939, па до првог значајног искушења Југославије у Битољској кризи рачунали са герилским ратом у Југославији. Недостатак научне обраде герилског рата у оквиру Југословенске војске, изазива утисак, да је ова врста рата сходно погледима војних стручњака у Југославији била схваћена као анахронизам, и као таква одбачена за југословенске прилике. Ако је тај моменат био основа занемарености или дезинтересовања за герилски рат, онда се може да сматра, да је прокламовање герилског рата са Равне Горе била ствар личних предвиђања Драже Михаиловића. Та су предвиђања, сходно околностима и неприпремљености за прелаз на ту врсту ратних операција, условљавала делом наша каснија страдања и лутања. Дакле, ако се мислило на ту солуцију, логично би било да се мислило на отпор у рату, на један дужи рат на југословенском подручју; на формирање неког новог фронта на Балкану. Искуство нам говори, да се ни на то није мислило, сем неке илузорне претпоставке, да ће Југославија остати ван ратне позорнице. Логично би било да се мора имати и неки план повлачења или, у најмању руку уступање једног дела југословенског подручја, да би се на некој одређеној или неодређеној линији изградио одбранбени појас, у ком би свакако био дат и повољан услов за прелаз и на герилско ратовање поред редовног. Ми о томе свему незнамо фактички ништа. Да је Југославија ушла у рат одмах после Битољске кризе, како је то тражио генерал Милан Недић, што је и био политички моменат за иступ, ми би за ову тезу имали сасвим друге елементе на расположењу.

4.

Претпоставке односно чињенице, да је југословенска војска 1941 године била скоро петоструко наоружанија од војске Србије из 1914 године, нису ничим оправдале наде оних, који су се с

правом или без права поуздавали у ефекат наоружавања. Геополитички положај Југославије из 1941 не сме ни да се упореди са положајем Србије из 1914. Морал, дислокација и јединство одбране Југославије стоји у потпуној супротности са овим елементима код Србије 1914. и 1915. Овај моменат ће бити још лакше објашњив, ако се узме у обзир однос између спреме аустро-угарске војске 1914. и 1915. према оној Хитлеровој 1941. Напослетку Аустро-Угарска је потцењивала борбену способност војника Србије, ефекат одбране и популарност рата против ње, па је насела. Немачка Хитлерова је прецениla одбрану Југославије, па је пошла у рат против ње са ефетивима који су стајали далеко изнад стварних потреба. Други моменат, који је свим својим речником упозоравао на брзи слом одбране јесте дужина одбранбене линије. Тако је стварно југословенска граница била дужина одбранбене линије. Ово је био изузетак у свету, а сем руског фронта најдужа континуирана одбранбена линија у овом рату. Помисао на одбрану Југославије у априлу 1941, изгледала би смешним предузећем чак и осредњим политичарима из паланке, а камо ли стручњацима, поготову оним, који су, интимно знали унутарње стање јединства земље. Према томе слом Југославије не сме се да веже уз квалитет позивних војника или њихову способност у командовању и сл., већ уз оне чисто политичке моменте по линији и војној и грађанско-политичкој, које су довеле до тог стања. Ако се још усто дода и оно врло провидно оптуживање Хрвата да су издали Југославију, поставља један део наше јавности у смешну ситуацију. Да су се Хрвати исто тако предано борили као и Срби, сав резултат би био закашњење капитулације за два минута. Хрвати су издали сопствену ствар кад су се после слома Југославије почели да хвале пред Немцима и Италијанима, у коликом су степену они својом издајом помогли т. ј. олакшали силама осовине разбијање југословенске одбране. Тако се из фикције створила фама, према којој је Југославија могла дати ефективнији отпор упркос нападу, да Хрвати нису издали Србе. То су најобичније глупости.

Према предњем, околности, које су условљавале појаву Драже Михаиловића, као иницијатора герилског рата у земљи, указују на факат да је он пошао на овај свој корак по свом нахођењу. Да се рачунало на ту меру унапред, свакако да би се ствари развијале много повољније. Најкраће речено, Дража Михаиловић је пошао у ову врсту рата са претпоставкама човека, који јој не познаје суштину. Поставља се питање: зашто он није рачунао са герилским ратом раније док је за то имао више времена? На ово питање стварно ми немамо одговора. Дража Михаиловић је доласком на Равну Гору, рачунао са оним факторима, који наслоњени на материјалне елементе значе све: расположење народа за борбу. Конкретно, Дража Михаиловић је пошао у неизвесност наслоњен на ону извесност, која као и свака демонстрација скопчана са вољом народа као главним елементом, има своје одређе-

не границе. Он је материјално нашао на Равној Гори оно што је собом донео на Равну Гору. Конкретна констатација би била: пошао у рат, имајући у виду извесне конкретне околности. Заложио се за једну мисао, која је по свом значају захтевала дуге и солидне припреме. Ове су у ствари и биле могуће. Дража Михаиловић је свакако, бар за себе, морао да констатује, да он својој војсци није могао да пружи ништа више од онога што су војници имали у својим торбицама, на рамену или о рамену. У суштини овде се и зачиње трагедија Драже Михаиловића. Како је то чак и сам наглашавао: «шта је могао да уради са 26 људи...?», то и ми, његови саборци, још једном можемо да нагласимо. Као и у свим приликама, тако су и у његовом случају, комунисти тражили «састанке», «преговоре», «разговоре», «споразуме», «сарадњу» и сл. да би добили на времену, одмерили снаге и покушали са разбијањем и подређивањем.

Док је Дража Михаиловић изграђивао свој план у визијама о трагедији Југославије крећући се кроз источну Босну; док се нашао на Равној Гори; док се оријентисао; док је почео да доводи људе и везу са самим собом, а ове међусобно, комунисти су већ имали свој план, правили скице будуће акције, повезивали своје прваке широм земље, јер су их, свакако, рат и разбијање Југославије мобилисали, док их је избијање непријатељстава на истоку извело на позиције. Дражина позиција према овима била је много слабија од њихове према Дражи. Комунисти су се активирали на територији којом је Дража већ духовно владао. Међутим, он није имао снаге да им се супротстави и да проведе оно што је могао да уради као Командант армије једне зараћене стране. Комунисти су својом појавом изван његове команде тим кораком њега негирали са моментом избијања рата Немачка — Совјети. Међутим, Дража није имао снаге да им се силом супротстави и да је хтео то да уради. Његова најближа околина у тим данима, махом официри по позиву, слушали су његова наређења. Није, тако рећи, постојао нико, ко би му дао једну здравију сугестију. Духови у народу нису били припремљени на тако нешто. То је била последица непретходне припреме за герилски рат. После првог састанка са комунистима, т. ј. петог дана после избијања рата на истоку, комунисти су се јавно приказали као његова опозиција, али опозиција, која се користи његовим угледом. Он је као војник имао да поступи војнички, и да све ове прогласи дезертерима, а затим да их стреља. Он, да је имао одређен план унапред, он би имао и основне смернице рада и припремљене мере према свима и свакоме, ко се оглуши о његова наређења као симболичног носиоца суверенитета државе, којој се он сада сам поставља на чело. Овај моменат, у сваком случају, остаје фаталан у његовом равногорском предузећу али и веома карактеристичним за психологију војника, који је прелазећи своју позивну сферу, имао амбицију, да одигра ону улогу у Југославији, коју је двадесет година пре њега одиграо Мустафа Ке-

мал-паша у Турској. Мада на паралели Мустафа Кемал-паша — Дража Михаиловић, могу да се назру неколика невероватно слична момента, ипак је положај Драже Михаиловића много компликованији.

Мада сви недостаци везани за његову иницијативну активност нису имали пресудан утицај на расположење српског народа према његовом предузећу он ипак са тим недостацима карактерише стање духова у најширим сферама војне политике у земљи обзиром на најближу будућност. Својим потезом Дража Михаиловић узео је на себе одговорност за све оно што се има да припише једном читавом колегијуму и систему управе у једној земљи. Он је својим кораком, поред програма о будућем уређењу земље, стајао пред тешким задатком, како да се сажме двадесетогодишња историја збивања у једној земљи, чија рекапитулација има да нађе свој суд у његовом хтењу. Да ли је Дража Михаиловић био спреман за тај историски задатак? Међутим, треба одмах одговорити као увод к томе, да фаталност његова лежи у компликованости југословенске стварности, коју он није могао да прожме. За ту улогу тражио се геније којег Југославија није имала. Тај се геније није нашао ни у Дражи Михаиловићу. За то се тражио најшири могући хоризонат људског политичког досизања; тражила се психолошка продорност до најдубљих могућих граница, и, на крају крајева, једно шире и општије систематско образовање као услов за критичко разматрање југословенске стварности као дела општесветског проблема.

Услед дезинтересовања природом герилског ратовања од стране југословенске војне науке и њених стручњака, занемарен је уствари један врло важан моменат, који је дошао до пуног изражаја током рата. Дража Михаиловић као војник од позива и сам је био оптерећен извесним предрасудама, које су у југословенској војсци биле један од нерешених проблема. Он је гледао на југословенски проблем ретроспективно, градећи закључке на основи већ познатих елемената. Он је, насупрот захтевима герилског рата дао стварима нецелисходан ток. Рат, чија је основна карактеристика тактички потези, који се састоје из спретности, брзине, изненађења, мобилности широм читавог оперативног подручја, није нашао у случају Драже Михаиловића нужно оправдање и задовољење као метод и сретство у односу на циљ. Дража је од самог почетка па током читавог рата остао организациски и тактички имобилан или мобилан по нужди. Његова мобилност се изазивала утицајем извана уместо планске динамике изнутра. Дража Михаиловић није у основи био расчистио са једним од насудбоноснијих питања у односу на његово предузеће: методом да ли ће његова герила бити организована на бази територијалне карактеристике или државног интегралног принципа. Мада овај моменат има своје за и против, он је на том питању пао у односу на организациску и тактичку методу његовог противника. Стојећи на гледишту територијалног принципа, опет по

нужди, Дража Михаиловић није успео да задовољи основни захтев герилског рата као типично маневарског. Његов покушај централизирања акције путем изашиљања позивних официра у циљу преузимања појединих команда завршио се трагично по скоро све ове његове изасланике. Њих су комунисти убијали као дивље звери. То је све дало судбоносну превагу армији и успеху маршала Тита, гледано изнутра. Ово је условило намдоћност Титову над Дражом, да би га у завршној фази могао да дотуче по спољном плану.

Други моменат, који је био исто тако фаталан колико и претходни, била је појава комунистичке гериле на терену Србије, одмах иза избијања рата на истоку. Четничко војно вођство, почевиш од Драже Михаиловића, није томе придало начелан значај. То је тако изгледало и српској јавности на самом почетку. Значај им је придаван сходно локалним приликама, уз један врло фаталан осврт на политичку традицију Србије, према којој су скоро сви њени значајнији политички прваци друге половине 19. века били истовремено и социјалистички обојени и национално оријентисани. То је истовремено значило раскидање са стегама традиција романтизма уз нагласак патриотизма и народњаштва и поред тога што су били «помало црвено обојени!»

5.

Спорно је питање бар засад , шта је могло да руководи Дражу Михаиловића да у самом почетку толерише комунисте, који су се, свакако плански ушуњали у његову ћелијску територију, осим очите свести о својој слабости да им се супротстави или непознавања метода комунизма и комуниста. Како год била схваћена његова широкогрудост, ствар испада на исто. Било прво или друго, обоје су откривали његову слабост, на којој су комунисти почели одмах да граде. Међутим, остаће вечном тајном чињеница, каква би ситуација у Србији, а затим у Југославији, наступила да се Дража није «солидарисао» са њима у неприпремљеном нападу на Немце, што је свакако стајало у тесној вези са избијањем рата на истоку. Практично у тим свим моментима Дража Михаиловић је открио крајње непознавање психологије југословенских комуниста; њихових основних потстрека на борбу, као крајње циљеве њиховог позива народа на устанак. Да ли су идеолози једног будућег стања, као револуционарни носиоци народног програма Равне Горе, смели да се тако скромним познавањем прилика под којима има да се гради наша историја и постављања темељ будућности једног народа наступају са позивом: У борбу! На устанак!? Овде се ишло тактиком комуниста.

Управо овде треба тражити узроке трагедије Драже Михаиловића. Његова борбеност, оданост националној ствари, пожртвованост или жеље неће наћи своје историско осмишљење кроз наглашавање спремности на смрт оних, који су га следили, волели

или свесно или несвесно срљали у кратер пакла, да би тиме доказали своју непомирљивост са положајем окупираног или стањем роба. Борба је сретство у служби циља. Циљ се састоји у испуњењу идеала. У овом случају, тај идеал је био слобода, т. ј. ослобођење земље и народа од окупатора. Међутим, борба као појам апстрактно узет не значи ништа. Њој требају да стоје на расположењу материјална сретства. Ефект примене тих сретства зависан је од рационалне примене духовних метода у која спадају: политика са свим својим дериватима, затим свест о појединостима у комплексу праћена оданошћу самој ствари. Ако би се у случају Драже Михаиловића посматрач кретао стазом његове активности унатраг, онда би сасвим сигурно могао да уочи ону тачку, за коју би се смело рећи да је ту почетак његове трагедије и његовог читавог предузећа. То је био тактички моменат који је уствари малочас наглашен. Да је Дража Михаиловић поступио војнички у духу револуционарног захтева, а при првом сусрету између њега и комуниста, макар се ту радило и о личности Јосипа Броза Тита, све ликвидирао, његова би ситуација током рата била сасвим другача јер би јој се он могао да наметне без обзира на све околности скопчане с ратом. То би условило, у сваком случају и његову послератну ситуацију. Посебно је питање борба, која би свакако претстојала. У том случају био би отклоњен један од најважнијих стубова тадањег светског комунизма и специјалиста од поверења за балканске ствари. Да је Дража Михаиловић схватио своју улогу онако како ју је морао да схвати, да је био револуционар, он би то морао да предузме, макар и сам платио главом. Значи Дража није био схватио своју улогу или јој није био дорастао.

Све оно касније што се временом надовезивало уз однос четника и комуниста у Југославији последица је те фаталне грешке. Оно што је био Стаљин за Компартију Русије од 1924. па надаље, то је био Тито за Компартију Југославије. Тито је на југословенском примеру положио испит и ту оправдао све наде светског комунизма у њ, благодарећи нереволуционарном карактеру Драже Михаиловића. Та основна грешка Драже Михаиловића, а у отсуству психолошке продорности, обесмислила је све касније напоре четничких бораца, јер је то била једна прилика да се уништи у жижи онај каснији пламен у коме је сагорео Дража са свом својом армијом. Убедљивост последица тог пропуштеног момента није више могуће разбити напорима свих оних, који су настојали или настоје да жртвама српског народа и самом Дражином судбином исправе или отклоне оно што је та грешка за собом повукла и вуче даље. Сва упорност преживелих првака у револуцији, патриотски занос или љубав према свом команданту неће моћи да оправдају фаталност отсуства револуционарне безобзирности, коју је налагао моменат. То је управо био тај историски моменат за кога би се смело рећи, да је од њега зависила сва даља градња и надоградња оба конкурента у освајању буду-

ћих позиција у Југославији, на Балкану и у свету уопште. Полету Титовом у основи допринела је слабост Драже Михаиловића, где се при дубљем анализирању односа може да констатује да је Тито као револуционар знао шта хоће и како да поступи при датој ситуацији, док је код Драже преовладала неодређеност прикривана претераном привидном скромношћу. Тито је и у ратној ери остао централном личношћу и идејно и организациски, док је Дража остао само вољеним командантом патријархалног дела Југославије, али истовремено и командантом, који током читавог рата не успе да формира ни једну снажну борбену јединицу спремну за маневрисање ширег размера сходно герилском рату или демонастрацији силе. Све се сводило на планове пред којима су стајале планине сметња; на неке нејасне контуре; на смиривање страсти локалног патриотизма; конкурентске борбе међу народним војним и политичким првацима или се губило у ишчекивању иницијативе са стране: југословенске Владе или Савезника. То је довело до оне комичне игре Енглеза да му они траже замену међу официрима њиховог поверења.

Колико је све то било фатално, види се из скоро свих значајнијих корака везаних уз активност Равне Горе. Прве борбе као увод у напад на окупатора, повели су његови борци без икаквог плана на широј основи; чак без наређења или сагласности самог Драже Михаиловића. Он је те мере тек накнадно одобравао. Друго му уосталом и није ни преостајало. Ово је била последица оне основне грешке према комунистима. Тежиште борбе против Немаца није смело бити свођено на отеривање Немаца из Србије или Балкана, јер је то био апсурдум. Тежиште борбе је требало да буде идеолошки обрачун четника и комуниста. Управо онде где се почело три месеца касније. Да је у том смислу постојао претходни план, прожет видовитошћу, у циљу исправљања прве грешке, требало је комунисте пустити у борбу са Немцима, да се први опеку, а иза тога огласити народу оно шта они интимно хоће. Требало је огласити народу да је сврха доласка Тита из Хрватске у Србију рушење Драже и Србије, а не ослобођење Југославије. Народ би се стварно добрим делом и повукао, јер је у сваком случају њему био ближи Дража него Тито. Чак и тај моменат је пропуштен. Пошло се обратним путем. Да би се спасила команда над борбеним масама које су хтеле борбу против Немаца, пошто се стварно оним стопама које су комунисти утабали својом пропагандом: иступањем у отворену борбу против окупатора. Да би се доказала српска непомирљивост према окупатору, четници Драже Михаиловића су јурнули у борбу голим рукама против тенкова, док су комунисти из прикрајка посматрали како четници крваре. Императив момента требао је бити констатација, да Немци нису српски потенцијални непријатељи већ комунисти. Вера националног Српства и Драже да ће Немци, изгубити рат подгрејавала је борбено расположење ових према Немцима. То је разумљиво. Међутим, разум је налагао да се у-

очи оно што је за будућност земље значајније: опасност од помунистичке победе. На том питању су се формирале и све оне свесне или несвесне групе и подгрупе широм Србије, које су довеле до међусобног клања националног елемента, опет у корист и комуниста и окупатора. Нико нема права да замера неборбеност оним, који су сматрали да ће Немачка бити победилац, па према томе и подешавали држање. Ти су појединци у српском народу били толико малобројни да их скоро не можемо узети у обзир као значајан фактор. Међутим, остаје као врло тежак приговор на адресу свих оних, који су веровали да ће Немачка изгубити рат, а истовремено у њој гледали српског потенцијалног непријатеља. Не, напротив, политички инстинкт је захтевао омогућавање клања између Немаца и комуниста, једних као актуелних а других као српских потенцијалних непријатеља. Нажалост Равна Гора је поступила сасвим обратно. Са моментом појаве комуниста у Србији као посебне групе и организације, требало је бити начисто са оним шта они хоће. Они су, међутим, успели да постигну оно што су као прво желели: отворену борбу против окупатора, али не њиховим рукама и жртвама него четничким. Значи да Дража Михаиловић није познавао комунисте уопште. Он је имао површан увид у ствари, које су му морале бити познате. Тако се десио и други несрећни моменат, опет у вези са ранијим грешкама, да је почетак грађанског рата у Југославији, т. ј. избијање борбе између четника и комуниста уследило без његовог претходног наређења. Он је то касније накнадно одобрио. Уосталом ту није ни требало никакво касније или накнадно одобрење, јер је иницијатива прешла у руке комуниста. Са тиме је Дража Михаиловић уствари прешао у дефанзиву у начелу, како у односу на комунисте тако и у односу на Немце т. ј. окупаторе.

6.

Карактеристично је, да се из скоро свих комунистичких апела и прокламација из те ере, међу којима и таквих којима недостају и датуми и места издања, ипак открива оно, што није смело остати непознатим идеолозима Равне Горе. Југословенска народно-ослободилачка војска и партизански одреди под командом Јосипа Броза Тита, имали су у ствари два лица акције. Једно лице акције окренуто Југословенима, имало је за циљ неизражени идеал комуниста: освајање власти. Друго лице, окренуто према спољном свету, било је далеко интересантније у очима зараћених страна. Ови су одреди материјално постали експозитуром совјетске армије на Балканском ратишту. Југословенски комунисти настојали су да то не изразе тим речима, мада је из свих њихових поступака то било видљиво. За њих је рат наступио као позив на акцију чим је био нападнут Совјетски Савез. За њих рат осовине против Југославије није био рат у међународном смислу, већ сретство за разбијање реакције. Тајна југосло-

венских комуниста сакривала се уствари у ономе што ми националисти, нисмо могли да уочимо или нисмо знали, или напослетку нисмо хтели. Појмове националног односа или националних односа и супротности они су укључивали у своју сферу као елеменат споредног значаја, као манифестацију буржоаских односа и схватања. За њих је идеолошки национализам умро и као такав не сме да се оживљава. Из те логике никла је и она фатална констатација, према којој је убијање Срба од стране Хрвата током рата оквалификовано као «балканско обрачунавање», које се има да сматра споредним у комплексу јер је изражај «буржоаског схватања хрватских клерофашиста», чему комунисти и њихова победа требају да направе крај.

Насупрот оваквом схватању стајао је Дража Михаиловић, који је у грађанском рату против комуниста добио епитетом «сарадника са окупатором». Конкретно требао је да се прикаже у светској и домаћој комунистичкој јавности као борац против оне војске која тежи да од Балкана прави нову базу Русима за напад на позиције западних демократија. Тако су ови, на другој страни, успели да западњацима прикажу Дражу као непријатеља запада јер «сарађује са окупатором» против кога и западњаци и источњаци, као и «балкански патриоти» требају да ратују. Тако су сви били за «заједничку ствар». У читавом комплексу стршио је само Дража са својим четницима, који није био за ту ствар. Њега је требало тући «viribus unitis». Ово је дошло до изражаја одмах крајем 1941. године, када су се Руси почели да освешћују од првих немачких удараца и када су, после првог локалног успеха код Ростова, дошли на мисао да се могу да посвете и балканским проблемима. Као први важан корак било је оснивање прокомунистичке радио станице «Слободна Југославија». Ово је свакако стајало у тесној вези са уласком Америке у рат, чиме је јапанска војно-политичка грешка према Америци била стварни увод у слом сила Тројног пакта. Док је станица «Слободна Југославија» постала гласноговорником југословенских комуниста, преносећи без цензуре све бласфемије Врховног штаба НОВ, и ПОЈ, намењене светској јавности, дотле је Јосип Броз Тито све јаче осветљаван као симбол борбе против окупатора, патриота и слободарац, да би се на другој страни Дража приказивао као изазивач грађанског рата и сметња елану народно-ослободилачке војске, која, ето, да није било четника и Драже, би отерала Немце и Италијане са Балкана, а чак би била спремна да «удара с бока» да би тиме помогла совјетској победи. На другој страни ово је уводило у оно што је било и највероватније, а и најфаталније у читавој ствари. Совјети, који тада нису ни издалека били у стању да било чиме помогну своје балканске савезнике, задали су смртни ударац Дражиној ствари, чим су успели да скрену пажњу Британаца на југословенске комунисте и њихову жртву, тако да су се сада поред моралне пропаганде Совјета за ствар југословенских комуниста појавили Енглези са својим угледом и

материјалном помоћу. Та помоћ је указана, као први корак по међународном плану, коришћењем радио станице «Слободна Југославија». Њен основни задатак био је обична уцена Михаиловића, а затим глорификовање Тита. Јавност је била обавештена да је станица била смештена на совјетској територији и вођена курсом совјетске политике. Међутим, овде је занемарена једна важна допуна. Курс совјетске политике у односу ка службу ове станице диригован је курсом британског обавештајног центра из Каира, који је, према легенди био камуфлиран редакцијом британског илустрованог листа «Свет» намењеног Југословенима. Тај каирски центар био је у ствари цензор и снабдевач радио станице «Слободна Југославија» оним материјалом кога су Енглези сматрали опортуним за рушење Михаиловића. Као прилог овом разматрању извесни публицисти узимају као основу извесне околности, које уствари иду у прилог замисли, да је станица «Слободна Југославија» дело Енглеза, а не Совјета. Тако н. пр. наводе се следећи моменти. Радио извештаји, а затим курирска служба Драже Михаиловића говорећи о приликама на Балкану: нацистичко-фашистичко-усташко-хрватски злочини требали су бити све ефектније коришћени за рачун савезника, специјално Енглеза. Стање које су окупатори створили на Балкану, затим хрватска недела против Срба, и напослетку комунистички злочини против српских националиста и демократског елемента били су Енглезима добродошли. Извештаји Српске православне цркве о неделима Хрвата и католичке цркве против Срба и Православља, прикази злочина о геносидном деловању Хрвата — усташа, затим Меморандум Српске православне цркве упућен немачком генералу Данкелману, што је све успео да изнесе из земље земљораднички првак Др Милош Секулић створили су врло неповољне услове за сарадњу Срба и Хрвата у избегличкој југословенској влади. Гледано њиховим очима, члановима владе Хрватима није конвенирало глорификовање Драже Михаиловића са гледишта хрватских националних интереса већ би се с пуним правом могло рећи да се ни један Хрват члан 27-мартовске односно избегличке Владе није нашао у емиграцији да брани југословенску државну целину већ да суревњиво чува хрватске интересе од српског моралног угледа у свету, што је свакако све било у зависности од прилика у земљи или српског гледишта на југословенски државни проблем. Према томе Хрватима члановима избегличке Владе ишла је у прилог она политика или боље рећи свака политика која иде за тиме да руши или ниподаштава српски национални и морални углед. То се могло видети из другог лица ове тезе. Хрвати који су од вајкада били усташки расположени (Јурај Крњевић и др.) или прокомунистички (сви остали са Иваном Шубашићем на челу) или сви они трабанти који су играли улогу потркуша око разних сервиса (Пешељ, Радица, Маутнер Бићанић, Паштровић, Стропник, Павичић, Лукас, Анђелиновић и др.) нису могли са својим осећањима да критикују хрватска недела према Србима, а из опортуних да величају

дела окупатора. У духу Титове политике ови су једно осећали, друго говорили, а као што знамо треће намеравали. Та је намера остварена проналажењем трећег критерија, који је у ствари задовољио све српске пријатеље; систематски пришао Дражином ружењу, а затим утирању пута комунистичкој победи. Та је намера остварена организовањем филијале радио станице «Слободна Југославија» постављена у центру Каира. Колико су сами Совјети допринели установи станице у Тифлису или сами југословенски комунисти може бити ствар нагађања. Међутим, овде су играла улогу два значајна политичка момента, који још и данас играју пресудну улогу. Жеља Совјета да помирљиво утиче на разне блокове формиране у крилу Централног комитета Компартије Југославије, који су одмах у лету 1941. разјединили погледе партије на њену улогу и утицај на ствари у окупираној Југославији; методе борбе и чак саму улогу Јосипа Броза Тита у тој активности. Ту се управо зачело оно што су Совјети и очекивали и што је дошло до изражаја 1948 г., а чему је претходило оно стално камуфлирано чишћење истакнутих опозиционера линији Титовој током рата. Други моменат који је том допринео био је однос у југословенској избегличкој Влади који је дошао до изражаја у т. зв. Каирској афери. Да ли је то све допринело односу Драже Михаиловића према Совјетима током рата, питање је. Тако је станица уствари почела са објављивањем онога што је за моменат повлађивало енглеско-совјетском ортаклуку: борба комунистичко-партизанских јединица против окупатора. Чињенично тај «окупатор» био је српски сељак, чију су националну снагу и борбеност комунисти индентификовали са «кичмом српске реакције». Затим је тај уништавани «окупатор» била српска национална интелигенција, која се није показала спремном да их воде у смрт авантуристи и пробисвет.

Најобичнији гнусни масакр Срба широм Југославије преношен је и приказиван путем радио станице «Слободна Југославија» као комунистичко-партизанска борба против окупатора. Тиме су се уствари нашли на истој линији наци-фашисти, комунисти и усташе у Југославији са Британцима и Хрватима члановима избегличке владе и њиховим трабантима у ломљењу кичме Српству претстављеном и предвођеном Дражом Михаиловићем. Ако би н. пр. било могуће држати у свести мисли и начин излагања о приликама у Југославији у расчлањивању ове станице могли би јасно приметити постепеност успона у нападима на Дражу, Србе, политику Југославије и напослетку све израженије фаворизирање и глорификовање Тита и комуниста. Врхунац ове паклене игре нађен је у моралној подршци, тумачењу и распростирању вести «Слободна Јутославија» путем радио станице BBC Лондон, придајући стварима највећи степен објективности. У даљем процесу тврди сеу појединим публикацијама да су извештаји Михаиловића и прикази тока борби његових јединица приписивани Титовим комунистима, а недела Титових џелата као самовоља четника и њихов терор.

Посвећујући своје мисли овим моментима, члан Америчке мисије у штабу генерала Михаиловића капетан Валтер Мансфилд, то сам констатује у свом дневнику на следећи начин:

«1 октобра 1943. Пошто су четничке снаге успеле да отму Вишеград од Немаца и да ове отерају према Рогатици, лондонски BBC јавља, да су партизанске снаге у сјајној борби против Немаца од ових одузеле град. Ниједан Американац није видео ни једног партизана пре но што су ови извршили напад на четнике...

4 октобар 1943. Тито јавља да је ослобођена Грачаница у Источној Босни и да је разорена железничка пруга према Добоју. Америчка мисија, која се већ десет дана налази на овом сектору, установила је да су железничку пругу разориле четничке јединице три месеца раније и да од партизана нема ни трага ни гласа у овом сектору». (Voigt: Draza Mihailovich - World's Verdict, Cloucester 1947).

Ово је, свакако, једна од страна те борбене методе намењене рушењу Михаиловића као потстрекача акције, чији је циљ био морално уздизање српског националног угледа изнад југословенске државне трагедије. Тај морални углед Срба као колектива треба сада да руши члан саме Владе која уздижући Михаиловића треба да пропагира себе. Зато Др Јурај Крњевић узима на себе улогу, свакако аналогну своме ставу као члана усташке Павелићеве екипе у данима оснивања «Усташког покрета». У том смислу тих дана Крњевић се обраћа писмом уреднику «Time and Tide» да би се као Хрват приказао као критичарем српске политике у Југославији, а тиме и у избеглиштву и настојао да докаже супротно укорењеном мишљењу у свету, да је 25 март 1941 дело Срба и српских опортуниста, а да су његова браћа Хрвати били исто тако антинацистички расположени као и Срби, т. ј. да ни Срби нису антинацистичкије расположени од Хрвата, да би констатовао:

«...Зар је ирелевантно да се зна, да је зближење између Југославије, с једне стране, и нацистичке Немачке и фашистичке Италије, с друге стране, било остварено искључиво од стране српских политичара? Да ли је ирелевантно да се каже да је Тројни пакт био уговаран, закључен и потписан искључиво од стране Срба? Зар је ирелевантно да се каже, да је Др Влатко Мачек сазнао за закључење пакта, тек онда кад је он био свршена чињеница? Зар је ирелевантно рећи, да је «нова револуционарна влада» уверавала нацистичку Немачку и фашистичку Италију о својој спремности да «испуни пакт», одмах после формирања, у време кад је Др Мачек још увек био у Загребу и пре него је узео учешћа у раду «нове револуционарне владе».

Ово би, конкретно требало да значи, с друге стране гледано, рушење оног моралног капитала на коме је југословенска Влада у егзилу градила, а који је требао да се оснажи акцијом генерала Михаиловића као реалном потврдом српских антинацистичких

погледа, демократских стремљења и слободарске традидије, управо супротно хрватском менталитету чији је типичан претставник сам Крњевић.

У наставку ових мисли, свакако са циљем обмањивања светског јавног мњења, трећи Хрват из овог табора пише: «Покретачка сила Народноослободилачког покрета је тежња народних маса за социјалном правдом и политичком једнакошћу... Под генералом Титом три народа — т. ј. Срби, Хрвати и Словенци — већ се уједининше у једном народном ослободилачком покрету. Двестопедесет хиљада људи — радници. сељаци, интелигенција — стиснуше своје редове против освајача. На тај начин ударили су темеље за своје стварно политичко јединство. . .:

1) Ослобођење земље од окупатора и увођење правих демократских права и слобода за све народе Југославије; 2) Неповредивост приватне својине, с пуном могућношћу за иницијативу на економском пољу; 3) Неће бити учињене никакве радикалне промене у социјалној структури, осим што ће реакционарне среске управе бити замењене демократским, изабраним он народа; 4) Неће бити трпљени насиље и незаконитост; 5) Биће призната национална права Хрватске, Србије, Македонаца и др.... Стара Југославија ишчезла је на бојном пољу, дигла се нова, федеративна, заснована на политичкој, религиозној и социјалној једнакости. С том Југославијом влада у изгнанству нема ничега заједничког...» (Богдан Радица, «The Nation» од 2 октобра 1943).

Ове Радичине мисли су биле основне мисли, скоро дословне, декларације АВНОЈ-а после његовог оснивања. Владимир Дедијер Титов биограф забележио их је у свој Дневник да би их касније доставио Радици да их овај популарно означи у енглеским новинама. Међутим, победа ове усташко-комунистичке спреге налазила је врло повољан услов у томе, пгго су сви Хрвати у егзилу без обзира на политичку оријентацију нашли скупа са Енглезима наслон у оном српском делу југословенске Владе који је још пре рата био познат као симпатизер акције југословенских комуниста (Косановић, Чубриловић, Вукосављевић и др.) међу којима је било и таквих, који су називали вођу Хрвата Дра Мачека својим оцем (Др Бранко Чубриловић). Неначелност у политици ових људи ишла је толико далеко, да су заиста доказивали да је Дража Михаиловић сарадник са окупатором (Чубриловић, Косановић). Та је фама ишла толико далеко да се и данас у емиграцији код великог броја Хрвата пропагира мисао да је Дража Михаиловић био за Хрвате оно што је Анте Павелић за Србе током рата. Навешћу и један одговарајући случај врло карактеристичан.

У новембру 1955 године приредио је у Салзбургу «Институт за испитивање проблема Подунавља» једну серију научних предавања на чему су извесни елитни научници Европе узели учешћа. Међу предавањима била су два која су по својој теми скренула

озбиљну пажњу слушалаца на себе. То је било предавање професора грачког Универзитета Дра Јозефа Матла о теми: «Склоп Дунавског подручја и Хрватско-српско питање» и професора Адалберта Гауса о «Проблему Војводине». Поред Аустријанаца као домаћина Хрвати су били најзаступљенији као претставници народа који је заинтересован проблемима Подунавља. Др Крунослав Драгановић из Рима, Др Петричевић из Швајцарске, Др Стјепан Бућ из Минхена, Др Ернест Бауер из Граца и др. били су хрватска екипа поред оних који су се налазили у Салзбургу. Мада су предавања била потпуно научно објективна, предавачи су изазвали ужасан револт Хрвата јер су у предавањима нашли уствари једну врло интелигентну апологију Српства и глорификацију Срба. Дискусија по ове две теме, била је уствари један них увреда које су Др Бућ и Др Бауер у свом бесу упућивали предавачима, где је професор Матл био главна мета кроз свој положај и утицај као аустриски научник. Та је дискусија изазвала врло лош утисак на присутне, где су појединци чак полугласно напомињали: зашто се чује српски глас? Но да би утицао смирујући, кад је видео да се напади Дра Бућа и Дра Бауера прате са индигнацијом у публици, узео је реч Др Крунослав Драгановић и уз професорску позу са нагласком катихете почео је своје помирљиво излагање у коме се налазила и ова реченица: «За нас Хрвате су Дража Михаиловић и четници оно што су Анте Павелић и усташе за Србе...», настављајући даље своја излагања као какав проповедник са јасним циљем да би се у публици револт Бућев и Бауеров требао да схвати и разуме. Из једног поверљивог извештаја о том састанку научника проистиче да су Аустријанци скренули пажњу професору Драгановићу да не би било пожељно да иступа са својим посебним предавањем, да би се избегла критика аустриских приређивача тог састанка и политике Института услед Драгановићеве улоге током рата и његове прозелитистичке политике, то му је, изгледа, остало ово као једина форма да изрази део интимних мисли. Поводом даље дискусије по тим питањима узео је реч Шеф политичког бироа аустриске Народне странке, народни посланик Др Цебл да би свој коментар пропратио следећим епитетима на адресу Срба: «Господо! ја волим Србе, ја ценим Србе и ја их разумем. Ја Србе сматрам поносним господским народом према коме имам високо поштовање... Ми смо Аустријанци требали прво да одмеримо наше грехове према њима да би исправно разумели њихово држање према нама...» Ово је деловало као хладан туш, после чега је Др Бућ, мада сав дрхтећи од узбуђења, ублажио свој тон на адресу Дра Матла, замерајући му његово словенофилство (Бућ је доказивао да су Хрвати Готи) које би он врло радо избрисао из срца професора Матла кад би могао, да би га на тај начин извео из заблуда и сл. Излагањима посланика Дра Цебла ужасно се осетио погођен претставник мађарских избеглица универзитетски професор Др Мишколци који је свој револт према Аустријанцима изразио дубоким ћутањем. После завршеног

дневног програма нас неколицина Срба који смо као почасни гости поред Словенца Дра Брезигара пратили овај бескрвни дуел састали смо се у једном ресторану у друштву професора Матла и још неких Аустријанаца. Матл је био просто забезекнут због оваквог држања Хрвата јер није очекивао овакав начин дискусије с њихове стране. Осим тога био је врло потиштен јер је осетио да је у том дуелу био препуштен сам себи док су њих неколицина, сваки са своје стране сиктали против њега. Међутим, професор Матл није чекао дуго на сатисфакцију, јер је већ следећег дана у четвртак ујутру 17 новембра хрватска екипа на челу са Дром Бућом и Дром Бауером са покорношћу замолила професора за извињење.

Из те ужасно неумесне логике идентификовања четника и усташа настало је и трагично завршено политичко лутање чланова избегличке Владе и њихових трабаната током рата у ареалу британског деловања. Да ли је свему томе злонамерност била основа или не у суштини остаје споредним према трагедији једног народа који није могао да назре своју стварност јер је био обмањиван. У суштини обмањиван је био од оних који су морали да назру стварност, а и да говоре истину. Они то нису ни знали, ни хтели, ни желели. Прилог томе биће и ова констатација једнога од обавештених.

Месец дана после хватања генерала Михаиловића од стране југословенских комуниста, познати новинар и писац Давид Мартин пише у «The New Leader» од 13 априла 1946, између осталог следеће:

«Дража Михаиловић је симбол трагедије нашег доба. У читавој људској историји није било случаја да је један човек био толико клеветан и тако понижен од својих савезника као што је то био случај са њиме. Да су те клевете долазиле само од комунистичке јавности, то све не би имало великог значаја нити би заслуживало озбиљну пажњу. Сам факат, врло важан, је успех комуниста да за себе придобију огроман део демократске светске јавности, обезбеде помоћ како конзервативаца тако и либерала и то специјално у борби против генерала Михаиловића.

«Черчил, један од великих људи нашега доба, учинивши грешку, мора признати да је преварен. У односу на његово рашчлањавање југословенске ситуације, Черчил је управо обавестио јавност, где је признао да је у југословенском проблему направио огромну грешку. Тврди се да је казао: «Био сам обманут и врло рђаво обавештен».

«Бивши претседник Шубашић и бивши министар финансија Шутеј, без чије помоћи није било могуће створити про-титовску владу у Лондону, приморани су да се повуку из Титове владе и да живе као «заточеници» у својим становима у Београду. Бригадир Фицрој Макклин и мајор Рандолф Черчил чији су ватрени извештаји о Титу допринели да се британски транспорти упућују њему, данас ничим не сакривају своје непријатељство пре-

ма режиму у Југославији. Вилдер, шеф југословенске секције радио Лондона за време про-титовског периода, живи у Лондону као изгнаник и ради на све начине, да буде што убедљивији у свом извињењу. Богдан Радица, један од главних про-титовских новинара у Америци, срећан је што се нашао у Италији.

«Кад су потпуковник Уилијам Дикин и бригадир Фицрој Макклин стигли из Титовог Врховног штаба, доносећи високе похвале о партизанском команданту, било им је омогућено да држе јавне говоре и конференције штампе по Енглеској. Међутим, кад су пуковник Бели, пуковник Хадсон и бригадир Амстронг са осталим члановима британске мисије приспели у Енглеску из Врховног штаба генерала Михаиловића, стављени су под надзор. У Сједињеним Државама, пуковник Луј Хјуот и остали официри који су симпатисали Тита имали су пуну слободу речи. Међутим, кад се вратио пуковник Сајц и капетан Валтер Мансфилд из Југославије и донели своје извештаје о Михаиловићу у рано пролеће 1944 у Вашингтон, ниједан од чланова Комитета за војне послове није смео са њима да разговара».

Из ових премиса никла је идеја проницљивих посматрача према којој је радио станица «Слободна Југославија» била енглеско анти-четничко оруђе, а не совјетско. Тешко се може примити да британска обавештајна лужба није уочавала идеолошку разлику између четника и Драже Михаиловића и комуниста Јосипа Броза Тита. Међутим, и поред тога дешавали су се случајеви, који не могу другаче да се оквалификују него иронија положаја и судбине народа Југославије за време рата. У току најтежих борби између комуниста и четника на подручју источне Босне и Херцеговине у лету 1942 године, Британци су истим авионима пребацивали са Блиског истока југословенске официре упућене у штаб генерала Михаиловића скупа са онима који су се били декларисали као комунисти за герилу Јосипа Броза Тита. Треба се сад поставити у положај једнога таквог борца, који извлачећи се испод падобрана сасвим мирно пита до зуба наоружане четнике: «Којим ћу путем најбрже стићи у комунистичко-партизански штаб?» Зар је потребно питати којим је путем пошао? Исто тако обратни случајеви били су забележени, чак и члановима савезничких мисија, кад су се искрцали из авиона на партизанској територији, а поставили питање: «Којим ће путем стићи у штаб генерала Михаиловића?» Нажалост ове супротности нису откривале незнање већ паклене планове чије су последице осетили врло грубо сви они који нису познавали односе или их нису хтели да познају. Није непознавање срушило Дражу Михаиловића већ они исти планови који су сметали да се Југославија срећније консолидује у међуратној периоди. Жртва те спреге имао је да буде Дража Михаиловић и његови четници. Једно од сретстава против њега била је и радио станица «Слободна Југославија».

6.

Стављајући Тита под своје крило Енглеска је националној пропаганди у Југославији припремила слом. Англофили, германофоби, демократе колико антифашисти, средоње колико одлучни комунистички борци, припадници партиских организација уз које се веже и појам грађанске демократије, мрзиоци четника и непријатељи Србије; противници интегралног југословенства колико и федералисти, све се то сада нашло на истој линији. Уствари ту је хрвање са чињеницама било ванредно тешко, тим пре што су се све околности биле склониле немогућности националне пропаганде и тим самим фактом што су и националисти били поцепани. Групе су од себе правиле култове и своју идеологију, крвиле се између себе, да би се тако и уништавале. Тиме су југословенски комунисти добили и још један далеко дубљи значај. Совјети су тражили извесне компензације било у отварању «Другог фронта» или ефективнијег наступа западњака против силе осовине. Југословенски комунисти су сада добродошли Британцима јер им је Балкан био изговор да се ту већ формира нови фронт. Док су Руси у југословенским комунистима назирали могућност растерећења њиховог фронта, јер, како се каже у пропагандама, ови су успели да закоче «више од тридесет осовинских дивизија» на Балкану, иста илузија опсењавала је Енглезе, да ће заиста са мање националне крви успети да стигну до циља. Мада је тај други фронт на Балкану био стварно од споредног значаја, јер је у њему једна од зараћених страна била у сталном бежању с места на место, он је у ствари био од начелног и судбоносног значаја за алтернативу: Дража или Тито? Да ли су српски политичари у земљи, идеолози Равне Горе, југословенски политичари у емиграцији могли, као позвани, да продру у закулисне тајне ове борбе или да назру последице саме игре, питање је начелно. По последицама можемо да судимо да је то све њима било непознато. Ако се поставимо пред то питање, дошли би до закључка, да се на то није ни мислило. Но у сваком случају тешко је било наћи било кога, ко би тим расчлањивањем могао доћи до здравог закључка и јасноће у погледима. Русима није конвенирало откривање својих планова. Они то никад директно и не раде. Британцима није конвенирало откривање своје слабости и капитулације пред Совјетима. Чланови југословенске Владе, колико нису били обавештени и упућени у стање ствари, утолико су били и у немогућности да обавесте своје пријатеље и борце у штабу генерала Михаиловића. Конкретно Дража је био препуштен себи и својој судбини, а да при томе уопште нема појма о ономе шта се око њега збива. Британске мисије у његовом штабу, захтевале су да се крвари: убијају Немци, руше мостови, нападају објекти и сл. Њих скала 1:100 није ни најмање интересовала. Дража Михаиловић није ни могао, ни смео да даље прима одговорност за овакве жртве и играње са крвљу и будућношћу српског народа. Тај патриотски гест оквалификован је као издаја «интереса», али ипак још увек под пи-

тањем: чијих? То је довело до личног сукоба између Драже и чланова британских мисија. Дража је овде наступао више по инстикту него по познавању околности, које га већ индиректно руше. Британци су наступали сходно плану: проналазити могућност да се туђим жртвама уштеде личне. Ствар им је на другој страни предочавала сладуњавије. Комунисти се туку без резерве и без обзира на последице. Тиме су задобили симпатије Британаца као савезници, а Совјета као авангарда. Дража је остао усамљен и осамљен.

7.

Међусобни односи савезника, а тиме и створена ситуација на Балкану, захтевали су обједињење српских националних снага у Србији без обзира на формалне функције или «идеолошке» погледе, личне или партиско-политичке начелности, које су делиле владу «Народног спаса» од идеологије «Збора» или «историске оријентације» Равне Горе. На том материјалном односу требало је стварати српски национални фронт у Србији, тачно онако, како смо ми Срби изван Србије интимно и очекивали. Ми смо рачунали, да ће «трио» Дража-Милан-Мита, мада формално и по нужди подељени, ипак успети да нађу «средњу линију», која би омогућавала оно што је изазивало један интегрални поглед на светску проблематику, а тиме и на српску и југословенску сходно једном ширем плану. Уместо пребацивања ратне арене у грађанском рату на подручје Независне Државе Хрватске: Босну, Херцеговину и Подунавље, а затим даље према западу, где би се нашао наслон код тих акција опет у Србији и Црној Гори, ми стварно видимо Србију у пламену кроз донкихотске погледе политичких и националних првака Србије; остале крајеве земље у рушевинама по практичном плану српских националних непријатеља. Уместо те линије, ми смо насели ономе што су интимно желели сви српски национални непријатељи, на срећу и задовољство наших «савезника» са Запада, колико и наших «пријатеља» са истока, а на нашу трагедију и заслепљеност, која нас још и данас држи у том слепилу и не допушта нам да назремо основе своје стварности, чије су се недаће зачеле далеко пре рата, добиле своје оштре контуре у току првих месеци после слома државе, да би крајем рата 1944. и 1945. сву своју структуру пренеле у иностранство, да би и даље разарале и последњу мисао као основ српске националне афирмације у свету.
Мада се не би могло да брани гледиште, да би тиме Балкан био спашен за национални елеменат, т. ј. да би се тиме избегло његово бољшевизирање, обзиром на однос Совјети-Савезници, у сваком случају стоји тврдња, да је однос националних првака пре рата у Србији, а тиме и ван Србије за време рата, посејао семе наших недаћа у земљи за време рата, што је условило наше стање и после рата. Онај исти кључ односа постављен током рата на троуглу Дража-Милан-Мита, сачувао је свој скелет до данашњег дана, утичући на немогућност конструктивног рада у е-

миграцији и изношење истина о нашим проблемима намењених широј јавности.

Неколико примера из области ове логике, бациће нешто јаче светло на психологију тих наших првака за време рата.

Мени је лично причао у Салзбургу један од наших истакнутих јавних радника, да је приликом израде чувеног Меморандума Српске православне цркве у Београду 1941, намењеног немачком генералу Данкелману, као апел за утицај да се престане са прогонима Срба и православља на територији Независне Државе Хрватске, настао читав лом међу епископима и политичарима у Београду, ко ће да стави свој потпис на меморандум. Људи су се устручавали да се на тај начин приближе Немцима, да им патриотска јавност света не би замерила на том кораку. Значи, апел за спас два милиона Срба изазива сумњу кроз сујету «чистунаца», док крв једне читаве нације зове на помоћ, спас или освету. Из ове логике «поробљених» у Београду никла је логика «слободних» у свету. Да се не би замерио својим колегама у Влади у избеглиштву као и својим будућим послодавцима у Југославији, министар Савица Косановић, на једном месту, у свом писму упућеном из Њујорка министру Срђану Будисављевићу (за владу) у јануару 1942, пише: «...У исто време док краљ говори о вечном карактеру југословенске државне мисли, о пролазности унутарњих сукоба, штампа добива од Лондонског посланства Меморандум о масакрима у Павелићевој Хрватској. Ствара се поновно непотребно узбуђење. Непријатељи добивају најтрагичнију аргументацију против Југославије. Не помаже жртвама, а стварају се потешкоће онима, који су остали на животу. По мом дубоком уверењу документ је састављен у духу Љотићеве пропаганде, која је била јака у српској цркви...» («Шта се могло видети из емиграције», Београд 1945, с. 17.). У наставку ових мисли, Косановић се обраћа лично Слободану Јовановићу писмом где каже: «...У часу кад цело културно човечанство упире прстом на Хитлера, и тражи тамо одмазду, код нас најстраховитија жртва скида се с њега, и уверава се човечанство да ,немачки народ зна за част...'» (Исто дело, с. 19). То значи, да онај ко хоће Југославију, хтео не хтео да заборави ове српске жртве, има да их припише Хитлеру. Онај ко неће Југославију, а истовремено хоће да заборави ове жртве има да се огласи неодговорним, јер није знао шта ради. Онај ко хоће да свети ове српске жртве има да се свети Хитлеру и да тамо тражи освету. Конкретно Хитлер је крив за сва недела Другог светског рата. Тако да није било Љотићеве пропаганде, тај меморандум не би угледао свет; културно човечанство не би добило једно тешко признање, «да немачки народ зна за част...» Из логике Савице Косановића никла је логика осуде Љотића као инспиратора «злодуха» у српској цркви. Пре тридесет и пет година у Београду, а на овакву логику Савице Косановића, један врло укочен европеисирани Арапин, иначе бањолучки трговац Хамдија Авган, опалио је Са-

вици Косановићу један врућ шамар јавно на улици Београда. То је био одговор овога на извесне напомене Савице Косановића у односу на босанске муслимане. Тада нисам одобравао овај гест трговца Авгана. Међутим, када сам ове Савичине мисли прочитао у једној аустриској библиотеци нешто после рата, зажалио сам што се опет не може да нађе какав Авган и за ову прилику. Но да кренемо даље. Следећи пример је драстичнији.

На дан 18 новембра 1942 године, генерал Аугуст Мајснер СС Групенфирер и полициски генераллојтнант, у својству шефа Гестапоа у Београду, даје јавности на знање следеће

САОПШТЕЊЕ:

Од 16 оптужених због припадности организацији Драже Михаиловића и због неовлашћеног ношења оружја осуђено је на смрт од стране Преког суда Заповедника полиције за сигурност и безбедност у Београду;

I) Грујић Петар, учитељ, рођен 23. 4. 1912; 2) Ђорђевић Драгић, земљорадник, рођен априла 1907; 3) Николић Милош, земљорадник, рођен 23.4. 1894; 4) Радовановић Милисав, земљорадник, рођен 20. 2. 1920; 5) Јаковљевић Живота, земљорадник, рођен 1894; 6) Радовановић Милентије, земљорадник, рођен јануара 1916; 7) Јаковљевић Радивоје, опанчар, рођен 1913; 8) Илија Илић, земљорадник, рођен 1898; 9) Милићевић Војислав, земљорадник, рођен 2. 2. 1899; 10) Павловић Живадин, земљорадник, рођен 1907; II) Милетић Стојадин, рођен 12. 7. 1907; 12) Јевтић Живадин, рођен августа 1912; 13) Младеновић Душан, претседник општине, рођен октобра 1889, сви из Велике Стублине».

Оваква је изгледала судбина оних, за које се могло да утврди да су били уз Дражу, а у односу на Немце. За југословенске комунисте ово су били сарадници са окупатором, — са Немцима.

Следећи случај даје објашњење из друге перспективе, али са истим последицама у суштини.

САОПШТЕЊЕ

Дана 28 јула о. г. Окружни начелник Округа крушевачког, Душан Марковић у пратњи надлежних официра СДС, подручних му референата и једне групе добровољаца обилазио је вршаје у повереном му округу ради давања упутстава и заштите народу приликом вршења жита. Код села Богдања (3 Км. од Трстеника) сачекан је Окружни начелник са својом пратњом од стране једне одметничке банде и из заседе у отвореном камиону заједно са пратњом засут митраљеском ватром. Овом приликом су погинула следећа лица:

1) Душан Марковић, Окружни начелник Округа крушевачког; 2) Чедомир Ћирић, капетан СДС, заменик окружног команданта; 3) Душан Лукић, капетан СДС; 4) Милутин Зупан, пол. упр. секр. Окр. начелства Округа крушевачког; 5) Златибор Маринковић,

капетан Трећег добровољачког батаљона; 6) Тодор Станисављевић ппор. Трећег добровољачког батаљона; 7) Сретен Јањић, војни писар Трећег добр. бат.; 8) Страхиња Пајкић, наредник Трећег добр. бат.; 9) Милорад Милићевић, нар. Трећег добр. бат.; 10) Никола Максимовић поднар. Трећег добр. бат.; 11) Димитрије Наранџић, каплар Трећег добр. бат.; 12 Милутин Поповић, редов Трећег добр. бат.; 13) Станислав Николић, редов Трећег добр. бат.; 14) Спасоје Топаловић, редов Трећег добр. бат.; 15) Живорад Тејић, редов Трећег добр. одр.; 16) Недељко Игњић, редов Трећег добр. одр.; 17) Бранко Адамовић, редов Трећег добр. одр.; 18) Рајко Саркански, капетан I класе; 19) Ракић Петар, чиновник; 20) Јанко Шанћански, чиновник.

Из кабинета Шефа Српске државне безбедности
31 јула 1943. — Београд

Апстрахући трагедију двадесет живота и исто толико породица, поставља се питање: над киме да се изврши одмазда за овај деликт? Шта се овим хтело да постигне и да ли се тим мерама покушавало да се отерају окупатори из Србије или олакша терет окупације српском народу? Какви су начелни мотиви руководили људе на овакве кораке?

Следећи случај даће објашњење из треће перспективе. Очевидац овако излаже утиске о следећем догађају:

«Партизани улаз у Прибој 29 октобра (1943) са музиком на челу, јер после заузимања Пријепоља четници, под вођством мајора Лукачевића, нису могли дати неку замашнију битку и одбрану, већ под навалом много јачег непријатеља мораше се евакуисати према Новој Вароши и Сјеници.

У Рудом, а нарочито у Прибоју, партизани налазе огромне количине животних намирница и ратне спреме, зато ове крајеве поседа Четврта и Чета пролетерска и Десета крајишка бригада. Њихово командно особље чине: кројачи — политички комесари Хасанагић Шукрија и Савић Драгољуб из Прибоја, затим Зарић Рада такође кројачки радник, рођен у Босанској Крајини; команданти: Хасанагић Хилмија, студент медицине, некакав Крцун, чије право име нико није могао дознати, али се претпоставља да се под овим псеудонимом крије неко из рода Моша Пијаде, др. Јулка Пантић, партизански потпуковник, иначе лекар из Београда.

Међу овима налази се као главни диригент, али за становништво познат као обичан партизан, злогласни црвени џелат Мујо Ковачевић «Мизара» некадањи службеник Београдске општине. «Мизара» долази у додир са становништвом које је антикомунистички расположено и сваком појединцу тврди како он није комуниста већ борац у народно-ослободилачкој војсци. Својом слаткоречивошћу, својом импозантном појавом и вешто изведеном скромношћу успева да сазна све оно што интересује кому-

нистичку партију, дајући директиве за даљи рад. Грађанство је пало у клопку ове комунистичке зверке, која је 1941. године, са својим стрицем Савом извршила стрељање 15 брата Ковачевића на Грахову, те на свиреп и подал начин одузела живот познатом националном раднику Чеди Милићу. (Убица-џелат националног радника Чеде Милића био је такође комуниста под псеудонимом. Овај је био познат под именом «Брка Брковића», које име стварно није постојало већ је то био надимак-шифра за комунисте. То је досада остало тајном. Међутим, интелектуални убица Чеде Милића био је стварно Милован Ђилас. Он је био интелектуални убица разочараних црногорских политичара — левичара Анђелића и Марушића, који су протествовали против масовних убистава у Црној Гори од стране комуниста и самог Ђиласа. Ђилас је био интелектуални убица генерала Ђукановића и пуковника Станишића и читавог њиховог штаба у манастиру Острогу управо оних дана 1943 на које се односи и овај приказ очевица. — Моја напомена).

И док једна група припрема посела и забаве и на њих позива омладину, а нарочито сеоску, друга држи политичке говоре, у циљу преваспитавања и рекрутовања нових снага из народа, дотле трећа, коју слободно можемо назвати ЧЕК-ом, на челу са Мизаром и Крцуном, врши одабирање за ликвидацију противника и њихове акције у народу...

12 децембра присуствовао сам сахрани лешева које су комунисти одвели из Прибоја у Рудо, 6 децембра поубијали и дивљачки искасапили. Лекарска комисија утвдила је следеће:

1) Илић Војислава, чиновник поште из Прибоја, стара 20 година, кћерка среског начелника Милована Илића, убијена у Рудоме од стране партизана. Њен леш унакажен. Руке изболене и исечене, бутина десне ноге расечена до кости, од колена до бедра, десно око извађено, обе дојке прободене, лобања размрскана.

2) Јовановић Деса, ученица 6 разреда гимназије, стара 18 година, кћерка управника поште из Прибоја, одведена кад и Војислава Илић. Њен леш, поред огромних модрица по телу, има просек испод леве дојке и преломљену десну руку.

3) Игњат Качар, хотелијер, стар 50 година; његов леш нађен у седећем ставу, руке везане на леђима. Десно ухо отсечено, кожа опарена врућом водом, коса почупана, сви зуби повађени; дотучен неким тупим оруђем.

4) Владимир Оташевић, сељак из Прибојске Бање, стар 50 година, нађен у лежећем ставу, лицем окренут земљи, са свезаним рукама на леђима, размрскане лобање тупим оруђем.

5) Рајко Несторовлћ, судски писар из Прибоја, стар 25 година. Његов леш нађен у седећем ставу, са свезаним ногама и рукама, по целом телу испробадан камом, зуби повађени.

Исту судбину доживели су и следећи дабро-босанци: Петар З. Зорић, Сретен Стојић, Бранко Стојић, Вукашин Јелић, Тиосав

Јелић, Иван Прчетић, Владимир Шапоњић, Јован Цинцовић, Радован Тришовић, Милорад Никачевић, Раденко Тришовић, Јован Шљивић, Радоје Којадиновић, Радомир Полић, — све сељаци родом из Прибојске бање. Затим Милутин Кашетић, Јеврем Бјелић, Сретен Словић, Радосав Бјелић, Сретен Бјелић, Милан Грбић, — сви из села Кратова. Затим: Тихомир Гордић, Владо Томовић, Лазар Томовић, Тихомир Томовић, Митар Гордић, Сретен Бјелић, Жарко Марјановић, Драгић Марјановић, Свето Томашевић, Милутин Драгаш, Милан Дојаница, Раденко Мијовић, Миливоје Гаретић и Гроздана Ковачевић, — сви из села Рутеша, срез прибојски.

Листа ових имена сачувана је случајно, док она у овом опсегу не одговара ни издалека висини броја жртава комунистичког терора из времена од 23 октобра до 7 децембра 1943 године, у ком су уверењу партизани вршљали у том пограничном делу Југославије, а на граници Србија-Босна. Према списковима лица која су партизани одвели од кућа у том међувремену, њихов број износи 190 људи и жена. У предњем списку наведека су само она лица, која су била касније пронађена и идентификована. Шта је било са осталим лицима, може само да се наслућује према судбини ових...»

Сва ова лица осуђена су на смрт од партизана управо зато што су помагала четнике Драже Михаиловића у борби против Немаца, у току месеца октобра 1943, после италијанске капитулације, а непосредно пред улазак партизана у Прибој и Рудо. Овим операцијама је присуствовао и сам британски бригадир Армстронг. Према комунистичким публикацијама ова су лица осуђена као «сарадници са окупаторима».

Током рата није прошао ни један дан у Југославији, а да овакви «сарадници са окупаторима» нису били убијани од стране комуниста. Титови генерали Владо Шегрт и Мило Килибарда класични су примери тог дивљања у пограничном крају Црна Гора — Херцеговина. Они подједнако чисте националисте колико и комунисте који не одобравају њихове «радикалне мере». Ти су људи данас јунаци дана. Међутим, овде није у питању њихово гледиште, већ се тражи један објективнији суд о стварима. Није Хитлер надахнуо делинквентска својства онима који су клали у име идеала с десна или с лева. Он их чак није ни могао да присили да тако нешто раде ако нису хтели. Да, тачно је да је Хитлер створио атмосферу у којој су та својства могла врло лако и изразито да се испољавају. Међутим, исто је тражио и сам Стаљин, јер ни за једнога као ни за другога, није било ни најмање важно, какве моралне квалитете поседују они, који у рату, као једној од првих фаза револуције, имају услове да руше. У односу на југословенске националисте, углавном четнике, следбеници и Хитлера и Стаљина били су подједнако обојени. То је био разлог о нужности размишљања о политичком смислу крварења већу националним групама. Апстрахујући борбеност тих

група и њихову оданост својој «идеологији», ми уствари немамо никаквог оправдања за оне жртве које су настајале из упорности у доказивању, која од српских националних група на линији значајнијих политичких првака Србије заиста има право, ако се стане на гледиште да поред борбености и сама тактика у рату значи много. Основни циљ у рату јесте добијање рата. Постављамо се пред питање: какви су патриотски или идеолошки моменти диригирали оним бесомучним трвењима међу националистима управо у Србији, у којој су Срби ван Србије назирали свој спас. Конкретно кроз несналажење националних првака није се могао да снађе чак ни борбени национални елеменат. Ако би се кренули даље у анализи мотива борбе против окупатора, онда бисмо дошли до закључка, да су све остале зараћене стране на тлу Југославије, кроз своју борбу ишле ближе свом циљу, са изузетком српских националиста. Чиме су конкретно ови оправдавали своју борбу? Немцима, Италијанима, Мађарима, Бугарима, Албанезима и Хрватима-усташама, редуцирање броја и снаге Срба националиста ишло је у корист на чисто националистичког гледишта. Комунистима Југославије уништавање овог елемента утирало је пут ка победи, јер су они у свом идентификовању национализма са буржоазијом и буржоазије са свесним борбеним елементом, а ово обоје са идеализмом уствари тиме и добијали. Русима и западњацима уништавање национализма у границама српског колектива конвенирало је, јер су ови стали на гледиште да су само комунисти у стању да реше национално питање у Југославији, а тиме и да услове победу демократије рушећи српски национални потенцијал. Католичка црква и Ватикан у свим злочинцима према српском народу, у првом реду као некатоличком, а затим националном, налазили су своје савезнике. Према томе сувишан је сваки коментар о ономе што је налагало образовање једног јединственог националног фронта у Србији и међу Србима. Отсуство интереса за једну такву опсервацију, у суштини лишило је сво предузеће Драже Михаиловића свог политичког рационалистичког смисла. Ко све у читавом овом комплексу може да сноси одговорност, уствари је од споредног значаја. Активисти се никада не могу да разреше одговорности према елементима са којима су у току своје акције у додиру. Ако за моменат апстрахујемо постављање паралеле међу српским националним првацима током рата, а своју пажњу скренемо Дражиној личности, требало би прво да станемо на критичко гледиште, да би тек онда могли да донесемо суд о њему. Постављени пред питање: да ли смо ми савременици односно његови сарадници у стању да то урадимо? можемо да дамо одговор условно: само у оном случају ако смо у стању да пружимо материјал за историју наше борбе која укључује и њега као њеног предводника. То критичко гледиште се може изразити у безброј праваца. Међутим, оно историско у Дражи Михаиловићу, може бити критички обухваћено само онда ако Дража Михаиловић буде историски схваћен.

Да би га могли да схватимо, требамо да разумемо читаву еру која га је дала; ону која га је носила, као и сав онај комплекс мисли на којима је базиран план његовог рушења. Уважавање његове личности може да послужи као мотив за изградњу народног мита, што се истовремено не може да узме као довољна подлога за његово историско објашњење. Дражи Михаиловићу припада значајно место у историји Другог светског рата. Међутим, то место не може бити одређено нашим симпатијама за њега или нашом оданошћу његовој замисли. Још мање слављењем њега из евентуалног пркоса или упорности. Чињенично, све оно што народна воља треба да акламира или осуди собом као методом увек стоји изван ње као судије. Ми немамо објективног критичког суда о Дражи Михаиловићу. Покушај доношења једног дефинитивног суда био би уствари и преурањен. Дража Михаиловић је за своје следбенике и одане борце духовна личност која стоји изнад критике; за друге политички фактор који стоји испод критике. Он је за једне херој дана; за друге је ребел који не зна шта хоће. За једне је симбол народног стремљења: за друге издајник народних интереса. За једне је жртва свог патриотског позива у борбу за слободу; за друге узани српски шовиниста. За једне југословенски оријентисани патриота; за друге барјактар борбе за слободу балканских народа. За једне командант једне армије која претставља државу и нацију; за друге народни вођа српских сељака. За једне револуционар по инстикту; за друге обичан експонент избегличке Владе по декрету и сл. Постављамо се пред питање: где је истина? У самој ствари, правда или неправда која се причиња њему погађа истине о једној историској периоди, о једном добу. Историја не зна за срџбу исто као што не признаје пристрасност као елеменат у њеном суду. Историја је критичка мисао чији закључци не могу ни да се доносе нити да се обарају произвољним мишљењима. Међутим, произвољна мишљења уносе пометњу у ред ствари у историји. Тако, ако смо фактички позвани да дамо прилог историји наше ере, рачунајући са тим, као са извесном подлогом историје, онда исто тако морамо да рачунамо да ће изглед историских судова о нашој ери стајати у потпуности у складу са материјалном грађом, коју јој ми, савременици догађаја будемо пружили. Подједнако и ере и личности чим сиђу са арене активности постају субјективно пасивним фактором. То важи и за случај Драже Михаиловића. Тај случај је утолико и осетљивији. Све што се данас одиграва око њега, стоји ван њега. Он фактички зависи од нас. Он ће за историчаре бити тачно онолико интересантан, колико ови буду нашли материјала о њему интересантног за њих. Историчари могу да граде само ако имају материјал на расположењу. Идеја у односу на историју је увек материјални фактор. Истина у основи историског суда је нивелирајућег смисла. Ми не можемо из погледа на његову личност да доносимо и суд о његовој акцији. Као крајња консеквенца тог односа било би идентификовање једног револуционарног потеза са нашим симпатијама према јед-

ној личности. То за историју не значи ништа. Дража Михаиловић ни као личност ни као идеја није прошао поред историје Југославије, већ је дубоко засекао у њено биће. Успех или неуспех у једном предузећу подједнако су релевентни фактори. За нас је у његовом предузећу интересантна идеја, — покретачка мисао. То је фактор, који га издваја из обичног свакидањег вулгарног односа међу људима или суда о њему. Оно видљиво у њему или на њему, што је било доступно сваком појединцу, који се сретао са њиме или чуо за њ, за историју је мало значајно. То је уствари само статистички податак. Вођа покрета, командант, министар, генерал, начелник штаба и сл. су уствари квалификације грађанског карактера, сезонске, пролазне. За идеју која га је надахнула све је ово од споредног значаја. Дража Михаиловић као тумач националне идеје је уствари и њен продукт. Он је међутим толико уткан у биће народа кроз тумачење те идеје да се он не може ни да издвоји из судбине тог народа и једног историског периода. Начин самог иступа у форми једне психолошке реакције уноси у тај историски период још један пресудан фактор, који проистиче не само из историских компонената као материјалних елемената, већ и из психолошког појимања дужности. То би било схватање дужности у перспективи витешке етике, што поред рационалистичких мотива у његовом предузећу, његову личност издиже изнад доба. То би било у ствари и оно непролазно у њему, које остаје као пример. Тај пример макар остао неслеђен, сходно духу доба, остаје као усамљен утолико интересантнијим. Кроз то својство Михаиловић је подједнако грађа за народни мит исто као и предмет за историју. Међутим, поставља се питање: да ли је тај факат исправно протумачен са стране његових савременика. То условљава оно рационалистичко у њему, које као «тачан смисао» ствари зависи од гледишта и захтева самих посматрача. У самој ствари доба које не негује чојство и јунаштво као својство личне етике; истину схваћену као израз личног, друштвеног или позивног морала; витештво као метод и форму за истицање врлина оно у овим својствима и не налази потстрек у трагању за истином. У једном таквом добу као што је и наше не траже се истине као синтезе изведене из законитости факата, већ се траже да би се ишло лакше у доказивању онога што се као законитост наметнуло. Та је законитост интерес. Са таквих подијума упућују се критички погледи ка Дражи Михаиловићу. Последица овога је, да тачан смисао у његовом случају и не може бити нађен јер су ту у конкурсу неколика опречна критерија. У оцени његовог читавог комплекса његови следбеници нису у стању да нађу суштину услед претеране субјективности, симпатија, а и сујете. Значи да ови неће да приђу свом националном јунаку критички. На другој страни комунисти, не желећи да дођу до истине у његовом случају, прибегавају анализи оних спољних елемената у њему, у којима траже материјал за његову осуду, да би тој жељи дали извесну форму, — форму без садржине. Ово у другој форми важи за ње-

гове ратне савезнике са запада. Они су га посматрали са свог трговачког гледишта, напуштајући интерес за њ, чим су им други «артикли» постали интересантним. Материјално националисти су пошли у нереалност, да би тиме могли да одреде оно што од њега траже: капитал за пласман у туђем свету. Комунисти, да би успели у обмањивању јавности, папагајски стално понављају неколико тривијалних фраза, намењених полуписменима, да би ови кроз свој број дали превагу оппттем мишљењу т. ј. «народној вољи», из које се уствари искључују они писмени, да би им се на тај начин одузело право на јавну реч идентификујући са реакцијом сваки покушај објективног и историског приказивања личности и рада самог Михаиловића. Тако се суштина проблема Драже Михаиловића нашла у жижи зракова два извора светла, чији се зраци међусобно потиру, да би његов комллекс лични или начелни остао у тами.

8.

Код националиста у земљи за време рата, а поготову у туђини после рата, покушало се са изграђивањем култа Драже Михаиловића. У самој ствари покушало се, да се индентификује његов духовни лик са његовим конвенционално-материјалним својствима као политичког фактора. То је управо оно место где су његови симпатизери несвесно промашили циљ. Смисао приказивања духовног лика народног јунака не сме да се идентификује са смислом кога захтева критичко-рационалистички поглед на његову политичку активност сходну датим околностима.

У светлу његовог духовног лика, његови симпатизери су покушали да прикажу све његове особине толико светле и блештеће, да би га уствари и живог и мртвог одржали изнад сфера критике. Да би га што јаче пропагирали, врши се покушај овековечења његове личности. У том подухвату се пошло толико далеко, да су се људи чак поставили пред задатак да личност Драже Михаиловића ставе изнад доба, изнад идеологије, да од њега направе врело националних односно политичких принципа. Тако претстављен у имагинацији људи, Дража Михаиловић је требао да буде узет односно приказан као Богом надахнут геније, — геније који стоји ван критике. Тиме је у ствари унешена једна тешка конфузија у оцену његова значаја. Међутим, и сам смисао тог покушаја је једна велика конфузија. Људи сматрају да се Дража још и данас може да узима као морални капитал за малограђанске циљеве, онако, како је, рецимо, био узиман током рата. Примена њега као капитала има данас чисто академски смисао. Тај метод може да нађе своје осмишљење само под извесним условима. Ми тих услова више немамо. Ти ће услови постајати све слабији, уколико време одлази, а значај Драже Михаиловића постојати све блеђи, ако га будемо и даље узимали као фасаду за ситне интересе оних којима он још увек служи као једини капитал. То је уствари и профанисање онога што је у њему заједничко

свим националистима. Тако се у имагинацији изграђен култ једне личности претвара у сретство за рушење тог култа. Култ Драже Михаиловића и његов историски значај идентични су појмови.

У суштини нема основа за култ личности Драже Михаиловића. Њега је дала једна трагична реалност. Он са својим хтењем није ударио темељ никакве новије конкретније или сладуњавије реалности, да би тиме у визијама својих следбеника требао да постане нова кула светиља и извор надахнућа. Он није имао чак ни духовних услова да се од његове личности прави култ. Као индивидуалитет, као физичка личност, као извор мисли, као мистична снага, која би требала да влада духовима своје средине и свога доба, Дража уствари није показао никакву супериорност духовних размера, да би се од њега као човека широких политичких визија, могао да изграђује пример као грађа за национални мит или идеолошки култ сличан случају кнеза Лазара у српској историји. Ми уствари имамо свега неколико личности у историји света, изван круга оних који су постали творцима религија, за које би се смело рећи, да су створили и свој ореол култа. Излив родољубивих осећања и њихово стално наглашавање, неће допринети изграђивању култа личности, док се та осећања не буду уградила у зграду политичких чињеница. Као што број гласова не мора у суштини да потврђује или изражава оно што императив унутарње законитости захтева, исто тако превага мишљења не мора да значи да је тиме постигнута истина. Број људских гласова не одлучује суштином ствари већ само усклађује форму са друштвеном нужношћу. У случају Драже Михаиловића тај се кључ практицира током читаве његове ере. Међутим у недостатку форме свако поступа како му се свиђа. Са његовом личношћу треба рачунати као са човеком просечне вредности, чији је духовни хоризонат далеко заостајао иза хоризоната човека који се поставио пред овако тежак задатак. Нескладност односа материјалних сретстава према постављеном циљу не мора да помућује духовне хоризонте онога ко зна тачно шта хоће са својим подухватом. То је уствари била једна од болних тачака у комплексу Драже Михаиловића. Његов политички програм захтевао је далеко јачу оштроумност помешану са фином проницљивошћу у ствари, што је на другој страни увелико открило дисонанцу њихових духовних дубина и висина у односу на замашност његовог предузећа. Задатак, дакле, пред којим се нашао Дража Михаиловић прелазио је далеко његове могућности рекапитулације чињеница, да би читав збир могао да обухвати својим снагама духовним или физичким. Не би било претерано рећи, да је Дража Михаиловић кроз своје снаге проницљивости далеко изостајао иза човека који је та својства морао да поседује, ако би био свестан тежине задатка постављајући се на чело једне чудне и компликоване социјално-националне и духовне, скоро, исправније речено, философске револуције у Југославији. Револуције, која је била током Другог светског

рата изузетак у свету, а вероватно и уопште. Револуције под теретом шест окупаторских наслага, које је требало пробити, да би се тек из те громаде рушевина могла да појави прилика онога што се зачело Равногорским предузећем. Из овога се извео онај несрећни закључак да Равна Гора није имала своју идеологију формирану.

Ја лично нисам имао ту срећу да се током рата састанем са Дражом Михаиловићем већ при самом његовом крају. Боље речено нисам имао прилику да се нађем са њиме у оним данима, када човек свестан значаја своје улоге црпе снагу из илузија о својој победи. Тако су се сусрети са Дражом и разговори вођени о нашим приликама, збивали у оним часовима, када је Дража Михаиловић био свестан своје катастрофе: када је у визијама о неким још тада небулозним плановима налазио своје освежење и последњу наду. Из тих сусрета не би се могао да извуче никакав повољан закључак без обзира о каквој се духовно снажној личности и радило. Утисак из тих сусрета био је мучан и непријатан. Назирало се оно што се раније није наслућивало чак ни издалека.

Међутим, без обзира на те утиске, који могу уствари бити и варљиви, судећи по објективним чињеницама, Дража Мхаиловић се није показао човеком неких ширих или дубљих фантазија о збивањима и односима којима се наметао или у које се унео. Тај недостатак није остао непримећен. Но пошто ја немам никаквог војничког образовања то следствено нисам ни легитимисан да судим о човеку и његовој активности у позиву, који ми је посве стран. Међутим, ако се стане на гледиште, да се на бојним пољима губе главе, руше царства, системи владавине и социјалне структуре, ипак остаје питање отвореним, да ли се на бојним пољима руше идеје, разбијају митови или чупају корени идеологија; да ли се руше идеали и да ли се ту одлучује о моралним значајима личности. Одговор би био: ни најмање! За тај нам пример служи читава историја.

Дража Михаиловић, зато што је изгубио битку на бојном пољу, није ни најмање требао да изгуби од свог моралног угледа управо онде где он у том елементу налази и своје објашњење. Отуда и овај покушај анализе садржаја једне личности у односу на садржај догађаја. Управо се зато и треба потрудити да би се у његовом случају нашла она места где је он остао непобеђен. То место није његова личност и својства Богом надахнута, већ део околности које су га дале, и које су његовој личности доделиле већ познату судбину.

9.

Политичка проблематика Југославије као државе, захтевала је и одговарајућу војно-политичку активност својих војних стручњака. Политичка ситуација државе условљавала је активност

по војничкој линији као допуну опште државне политике у циљу одбране. Дража Михаиловић као вођа југословенске гериле, као војник од позива, унео је себе у један политички комплекс, који му је по природи ствари био стран, али га није могао да заобиђе. Он је уствари у себи сконцентрисао активност по обе линије. У питању о будућности државе превагу је добио војнички елеменат. Међутим, политички је био онај којим се оправдавала активност по војничкој линији. Југославија је била спорна држава од њеног самог почетка. Захтеви самоопредељења хрватског дела њених народа разбијала су се о нецелисходност идеје самоопредељења. Самоопредељење није било окарактерисано културном односно националном самоуправом, већ накнадном тежњом ка самосталноштћу. Том тежњом, као идејом једног дела њених народа, погађани су далеко интимнији интереси другог дела државе. У суштини погођен је интерес целине. Независна Држава Хрватска и сва политика осовинских сила биле су усмерене у оном правцу, којим се кретала већ стара тежња Хрвата и њихове теорије о суверености. То је био најтрагичнији моменат у бићу Југославије као државе. Да ли је Дража Михаиловић са својим концептом био повољан стимулус у регулисању националних односа у држави код тог стања? Да ли је у том подухвату било чиме себе оправдао? Одговор би био: не! Он себе ту није оправдао ни као визионера ствари и односа, ни као познаваоца своје нације или напослетку најближе средине одакле је почео. Он је ту као стручњак у потпуности подбацио. Све оно што је могло да буде зависним од његових личних погледа може и да се занемари. Ако неко није рођен великим и као такав предодређен за велике чинове, он себе може да правда у маломе; у најмању руку у оној области, где се захтева спретност занатлије и човека који исправно посматра ствари у једној тачки. Да је Дража Михаиловић знао да разматра ствари, ван сумње је. Међутим, сумња се побуђује онде, где је он морао да путем визија и фантазија долази до онога што се мора да закључује из већ познатих премиса, — из логике чињеница.

Дража Михаиловић је на самом почетку своје акције заступао мишљење, да се борци у његовим редовима, специјално официри, имају да пребацују на свој домородачки терен, да би тамо што боље послужили општој ствари, било кроз поверење или олакшавање организовања акције. Тај моменат, сасвим разумљив логички, показао се исто тако и нецелисходним. На овом питању је у ствари дошло до сукоба између њега и генерала Љубе Новаковића. Новаковић се придружио Дражи на почетку акције. Из официрске логике захтевао је од Драже, да му овај уступи команду гериле, као старијем по рангу, а он да код њега буде млађи (ваљда начелник штаба). Љуба је био генерал, а Дража пуковник. Дража га је упутио у Црну Гору, што је овога остранило од организације, да би нешто касније, после многих неприличних подухвата у циљу наметања у вођству широм Ср-

бије и неуспеха у томе, као сасвим незначајна личност у покрету, био убијен од комуниста. Тврди се, да је то мишљење Дража заступао и према свом официру, каснијем партизанском команданту Ратку Мартиновићу. Мартиновић је био родом босански Крајишник и зато га је Дража упутио у Босну. Нерасположење Мартиновића због ове дислокације, искористио је кроз своје везе са Мартиновићем свештеник Влада Зечевић, члан Демократске странке и каснији Титов министар у Србији. Он је успео да Мартиновића приволи за своју прокомунистичку акцију, и тако га задржао у западној Србији, где је постао командантом Партизанских одреда Србије (или Западне Србије). Спорно је питање да ли би Мартиновић остао веран свом команданту Дражи и да је задржан у његовом штабу. Међутим, кроз овај начин упућивања неопремљених људи у још неприпремљеније крајеве земље, а у циљу организовања акције, имали смо у почетку врло осетне губитке, делом као последицу неопремљености, која се опет има да узме као последица непретходног размишљања о герилској акцији. Иста судбина би снашла и потпуковника Велимира Пилетића, да се није одупро Дражиној жељи, да се и он треба да упути у Црну Гору у циљу организовања акције. Ово је имало за последицу касније фатално држање Веље Пилетића према Дражи Михаиловићу. Међутим, хиљаде полуслободних официра у Београду остају као «заробљеници на отсуству», а стотине се шећу по мањим градовима Југославије, дезаинтересовани Дражином акцијом. Дража шаље из свог штаба своје елитне официре да врше организацију широм земље, а без икаквих припрема. То је довело до потпуног уништења ових првих пионира организације, управо зато што су се показали пожртвованим. Ови су, напротив, упућивани на страни терен, а домаћи елеменат склоњен по градовима остаје по страни. Међутим, Дража није остао доследан овом свом принципу. Он према тој замисли није смео да преговара ни са Титом. Он је њега требао да врати из Србије и Хрватску, да би тамо послужио народно-ослободилачкој акцији. Ово тим пре што Тито као шеф посебне борбене групе тим самим фактом одбија да се бори под заставом Дражине Југославије. Он је тражио другу Југославију и под њеном заставом развио је своје акције. Дража је морао да прозре његове намере, тим пре, што је у њему, а по самим Дражиним речима, видео «странца»: Руса или у најмању руку Словенца... Данас је, свакако лакше о томе расправљати после свих искустава, него што је то било за Дражу у тим данима. Међутим, то непознавање не треба да правда оне који се постављају на чело борбе, мишљења народа и игре са судбином једне државе. Познавање прошлости може да направи одличног политичара. Међутим, државник је онај који поставља стратегиске тачке и потезе у политици као неимар будућности. У најмању руку Дража је морао да назре у Тити онога, ко се спрема да га минира. Ту се морало да чита између редака. Међутим, десило се оно што што више не одговара времену. Дража је, попут старог патри-

јархалног словенског домаћина, понудио госту со и хлеб, измењао мисли да би се ту и разишли без икаквог одређеног плана. Конкретно Тито је знао шта хоће у односу на Дражу, међутим, Дража није знао шта хоће Тито у односу на њ, исто као што није знао пгга би му била дужност као револуционеру у односу на Тита. Један од блиских сарадника Драже Михаиловића у тим данима, ставио је напомену на Дражину адресу, да би било најбоље организовати напад и поубијати и Тита и његову пратњу. Овај ребел причао ми је са жаљењем, да га је Дража врло оштро прекореo због те «неумесне сугестије». Значи Дража није знао да чита између редова. Међутим, ту уствари и није било потребно никакво читање између редова, већ саме редове, јер су сви борци и пратња Титова били мобилисани тих дана из редова бораца Србије. Значи Срби су омогућили победу Тита почевши од њеног основа па до данас. Одлучни и одређени револуционар Тито имао је пред собом моралисту Дражу. Значи Дража није био револуционер у идеолошком смислу. Чињенично испао је официром чиновничке психологије.

10.

Примањем унапређења и одликовања од избегличке Владе, а затим постајући њеним чланом, Михаиловић је себе лишио својства револуционера у национално-политичком смислу. Он је пристао тиме да се уврсти у ред оних конвенционалних величина, које у ствари зависе од моментаног политичког курса и пролазних односа. Својим пристанком за улазак у Владу Слободана Јовановића Дража Михаиловић се солидарисао са политичарима и политиком од 27 марта, чиме је дао моралну подршку једном политичком курсу, који је, у најбољем случају смео и могао да буде инструменат револуционера, а не он сам његов. Југословенски комунисти су томе дали најречитије објашњење. Они су на сва уста викали, а и данас вичу, да је 27 март њихово дело. Међутим, све оно што је 27 марту дало потстрека: било као личности или програм, они су сахранили. Наслон на политику и политичаре 27 марта, био је за Дражу смрт, — у суштини морална смрт његовог хтења. Давањем сагласности на курс политике 27 марта, многи су, донекле чак и начелни политичари Југославије, себе сахранили. То значи конкретно, да Дража Михаиловић није разумео курс политике 27 марта, већ га је схватио онако, како су га схватили наивни политичари типа Марка Даковића, који је сматрао да се 27 мартом открива она стаза, која је за њега била заорана пуних двадесет година у Југославији, која је, тако рећи, била његово дело. Значи Дража Михаиловић није знао шта ради тим актом. Поставши Министром војске у Влади под Јовановићевим претседништвом, он се наслонио на оне политичаре који ни сами нису знали шта раде, нити су били у стању било шта да ураде и да су знали шта раде. Међутим, Дража је тиме себе изложио свим могућим нападима, а истовре-

мено везао уз упуства, т. ј. ставио се у ред подређених формалном односу, чиме је себе огласио вишим чиновником, а не револуционером од кога требају да потичу закони. Но без обзира на ту околност може се овде ставити напомена, да је то био потез којим се наглашавала солидарност политичких првака, у земљи и изван ње, са традицијом пале државе; тиме се брани принцип континуитета исто као и принцип монархизма. То је тачно, али опет под условима. Акт од 27 марта није никао на свести о нужности мобилизације националних и напредних снага, већ је у суштини настао као акт шпекулације, чије последице, по свим спољним знацима, његови неимари нису ни прозрели, а камо ли схватили. Историски судбоносни акти, ако не би били прожети свешћу о озбиљности момента, они се одмах претварају у шепртљанство. Акт од 27 марта био је акт шепртљанства лишен свих елемената достојанствености, макар ова била трагична, озбиљна или судбоносна. Разматрања о квалитетима војних и политичких функционера протагониста акта од 27 марта, одвели би једном јединoм реалном закључку: да ти људи нису знали шта раде. У најмању руку нису били свесни значаја онога шта су тиме урадили. Сам моменат извршења пуча, збацивања Кнеза-намесника и његове владе, проглашењем Краља Петра II. пунолетним, у самој ствари нису од неког интереса као материјални чинови. Клике су то радиле од постанка света, па ће то да раде и даље. Од извесног политичког интереса могла би да буде једна психолошка анализа оних свих предрадњи, које су углавном ушле у своју акутну фазу, после посете коју је «инкогнито» учинио генерал Душан Симовић адвокату Марку Даковићу 1941. у Подгорици. Међутим, очевидна стварност говорила је својим јасним речником. Ако се зна из искуства, са каквим је еланом Хитлер рушио империје широм Европе, онда је те моменте са свом сигурношћу могла да користи југословенска војна и грађанска политика. У сваком случају Стаљинова лозинка: даље од артилериског огња! имала је далеко више смисла, као опомена Југославији, него Стаљиновом царству. Добија се утисак да југословенским војним и политичким протагонистима акта од 27 марта, то није било јасно. Са тиме је плански учињено управо оно најгоре, као да су, рецимо, људи поставили себе пред задатак да чине зло. Не сме се идеја 27 марта везати уз његову технику и околности под којима је пуч извршен. Његовом идејом погођена је добрим делом интимна патриотска мисао Југославије. Међутим, моменат у ком је он извршен, екипа која га је спровела и метода провођења одузели су му сав практични смисао дајући му сезонску коњуктуру и привремен морални значај. Добро једне читаве заједнице у једној историској ери, у којој се сва политика најмудријих у свету сводила на чување националне крви, код нас је било предато у руке неколика официра, који су своју одважност и погодан услов за једну политичку авантуру помешали са политичком мудрошћу. У акту од 27 марта нема ничег мудрог ни политичког. Међутим, његови апологети још

увек стоје на гледишту, да је тиме спашена народна част, а да су 25-мартовци били издајници. Међутим, ни политички, ни психолошки, ни практично, ни историски, не постоји изван оквира бунта славољубља као афекта у разним видовима, никакав конкретан моменат, којим се акт од 27 марта може било чиме да брани. Акт од 27 марта јесте заиста историски акт. Међутим то је акт, који није у стању да се одхрва никаквој критичкој опсервацији. Његова одбрана требала је да буде легитимација свима онима, који су сматрали да су њиме задужили народе Југославије, па да би после рата могли да поседну своја места у новој држави, а по праву које им дају жртве поднешене за њу боравком ван отаџбине и историским значајем спасавањем националног образа. Из тога би опет требало да се изведе оно друго исто тако фатално као што је био и сам овај акт. У новој држави 27-мартовци би постављали мерила патриотизма и жртве, где би Дража Михаиловић, опет са своје стране, могао да рачуна са новим искушењима у чувању принципа и тековина своје борбе.

Међутим, ако би се мало ближе примакли том често наглашаваном појму о националној части и критички га промотрили, добили би уствари једну безначајну форму. Који је елеменат уствари требао да спасава националну част у том читавом комплексу: акт од 27 марта државу или идеја и покушај Драже Михаиловића смисао акта од 27 марта са његовим браниоцима? Сматрати част моралним капиталом у моментима када се она сматра конвенционалном вредношћу грађанског значаја, изгледа прилично провидно ако не и застарело; иронично или ствар личне сујете. Политички интереси се не бране чашћу, већ се част брани брахијалном силом, која је још увек остала најефективнијим материјалним моментом у међународним обрачунима. Уколико је Равна Гора, што мени лично није познато, узела акт од 27 марта за свој морални капитал, онда би она тиме промашила циљ. Међутим, ако су апологете акта од 27 марта, узеле Равну Гору за свој морални капитал и тај капитал ставили у службу својих политичких интереса у иностранству, а као рехабилитацију за свој углед у свету, онда би се смело мислити, да су се они тиме хтели да отресају својих злочина према српском народу и Југославији, а за све оно што је претходило рату и слому државе. То је био политички корак лишен било чега принципијелног. Та се беспринципијелност могла да примети одмах чим су идеолози политике од 27 марта почели да се пребацују у супротни табор, да би спасли главе и интересе. Они су у том случају били у праву, док је Равна Гора била у заблуди. Са Равном Гором и Дражом Михаиловићем рачунали су они фактори у свету, којима је крв Равногораца била потребна за моменат. Тражили су мобаше и ортаке. Међутим, ови су одмах остали индиферентни према том моралном капиталу, чим су се на позорници појавили нови фактори, који су савезницима стављали у изглед обимније каблове српске крви као данак за искупљивање нових позиција у

Југославији. Тај моменат, као факат, потврђује и став савезника према оним народима учесницима у рату, који су идентификовали «националну част» и лојалност према савезницима са мерилом дужности према интересима сопственог народа. Отуда и она неуспела трагикомедија са процесом у Нирнбергу и она савезничка сита и решета кроз која су једни пролазили, да би се данас слободно шетали широм демократског света, као супротност судбини оних, којима су бандити судили «у име народа», управо зато што су били и душом и телом одани стварним интересима народа, али су били противници обмањивачке политике. Отуда и она јуристичка боза симболичког суђења Дражи Михаиловићу у Њујорку после његове смрти, која се не може да одвоји од тужног факта дезинтересовања истинама и отсуства доследности оних које је Михаиловић сматрао својим савезницима. Отуда би требало и саветовати пријатељима Михаиловића у Америци као пропагаторима демократских принципа да уместо једне повремене установе као што је био суд за његово симболично суђење установе један сталан суд те правде за суђење онима од Формозе и Кореје преко Виетнама и обала Индиског океана па преко Африке до Кубе који потписаше себи смртне пресуде рачунајући на доследност пријатељства Америке. Некада су мали народи света гласно изјављивали, да им је теже британско пријатељство него непријатељство завојевача. Изгледада се то данас пренело на британске наследнике у вођству светске политике, а у име људског достојанства и хришћанске етике. Тако се и морални капитал Равне Горе утопио у баруштини међународног неморала, који је инспирисао и ону фарисејску савесност, према којој западно-европска или светска јавност још није начисто са границама између четника Равне Горе и клерофашистичких одреда разних првака европских народа, код којих се већ данас диже дух неофашизма и неонацизма. Управо у том тумачењу ствари и односа лежи део трагедије подухвата Равне Горе. Појови: патриотизам, борбеност, оданост, срчаност, пожртвовање, исто као и традиција, истина, слобода и сл. не означавају апстрактно ништа, ако се не примене на конкретан случај или одређен пример. Нико не може да одрекне ни срчаност, ни борбеност, ни патриотизам хрватском борцу кроз векове. Међутим, тај борац са свим својим јунаштвом није оправдао себе јер му чојство никада није било јунаштву у основи. Јунаштво се креће на стази од врлине до разбојништва, т. ј. зависно од степена чојства у њему. Оданост се креће на стази од љубави до заслепљености. Патриотизам се креће на стази од идеала до бесмислице. Слобода се креће на стази од духовне хране разумног до отрова или опиума као иструмента неразумних или нечовечних. Нико не може да оспори Немцу, да је један од првих бораца на свету. Међутим, сви његови квалитети нису у стању да исправе грешке које стоје у основи немачке националне идеје, — закаснеле идеје завојевања. Није то идеја национална већ националистичка. Оптужбама дизаним против Draже и Равне Горе,

нашли су се на истој линији комунисти света, колико и фашисти. Они су их приказивали као националистичку и искључиву тенденцу завојевања. Тај моменат заслужује пуну пажњу из више разлога.

Колико Немцима, толико и Италијанима није ишло у рачун уништење једне југословенске антиокупаторске групе, а у корист друге. Међутим, групама је конвенирало међусобно уништење. Понавља се питање: да ли је слабост једне према другој ове одржавала на снази. Ево једне анализе, која ниуком случају не иде у корист четничког гледишта. Четници су од самог избијања грађанског рата показивали далеко слабију одлучност у борби против комуниста, него што су је показивали комунисти према овима. У току читавог рата показивала се крајња болећивост четника према комунистима из свих могућих обзира. Конкретно у четничке редове могао је да се увуче и комуниста. У комунистичке је могао да опстоји само комуниста, који је био у стању да докаже своју оданост овима чак убиством рођеног оца, брата или најближег рођака. Тих случајева код четника није било. Преласком комуниста из Србије на териториј НДХ, почетком 1942, ови су се нашли на, тако рећи, ничијем терену. Међутим, тај терен је био по њих врло повољан, јер само становништво тих крајева било је слабије расположено према хрватској власти него према свим другим групама или војскама на Балкану. Комунисти су се стварно кретали граничним појасом између територије НДХ, и окупационе зоне под италијанском контролом. Немци, који су ујесен 1941. и на почетку 1942. растерали обе групе са србијанског терена остали су касније сасвим неактивни према овима. За Немце је у тим данима била од интереса пруга Беч-Пешта-Београд-Солун. Тако је са Титом напустило Србију све оно што није више смело да остане у Србији од самог народа. Све оно што није било вољно да се одваја од свог терена или је имало услова да се крије, задржало се у Србији као позадинска акција. Међутим, антидражиновска пропаганда у Србији није била уопште популарна. Србија као хомогена и национална српска покрајина, а поготову њено сељаштво, била је нешто тајно, нешто јавно више од 90 процената уз Дражу. Уз Дражу су били душом и мишљу 80 процената чланови Љотићеве организације «Збор». Уз Дражу као националног борца, симбола југословенске државе и илегалца био је сам Димитрије Љотић душом и телом. Српска Државна Стража и све њене помоћне организације са претседником Владе «Народног Спаса» генералом Недићем и свим члановима његове владе били су уз Дражу, свакако уз спољне знакове тактичког карактера, како то лепо објашњава један од учесника у тим околностима:

«...Нико обавештен и објективан не може порећи да је озбиљна разлика између линије рада ђенерала М. Недића и линије ђенерала Д. Михаиловића у самом почетку била једино у оцени момента када треба у директној борби против окупатора дати свој

допринос ослобођењу. У доцнијем ставу свих четничких јединица на терену та је разлика потпуно ишчезла, али је за време њеног постојања, у извесним срединама у Србији, било дошло до тешких личних разрачунавања која су остала као даљи поводи за неспоразуме и онда када је начелна разлика у ставу била отпала». (Бошко Н. Костић, За историју наших дана, 1949. с. 13).

Међутим, пропаганда против Равногорског покрета, Драже Михаиловића и његове концепције отпочела је са оним моментом, кад се Тито са својим штабом нашао изван Србије. Ту се и поставила прва систематска метода античетнике пропаганде. Ако би направили један солиднији увид у тај комплекс, констатовали би, да је од краја 1941. па све до борбе на реци Сутјесци у лету 1943. комунистичка пропаганда уперена сва против Драже и четника, без игде иједне речи против усташа или осталих сателитских групација широм угославије. Мађари, Бугари, усташе-Хрвати били су «часни непријатељи«, док су само «крволоци» и «окупаторске слуге» били четници. Уствари у светлу комунистичке пропаганде и хрватске публицистике, сва дела и недела окупатора и кољача по српским земљама, бачена су у засенак према упорном указивању на «четничка злодела». Конкретно борба је ишла против морално и национално најлегитимнијег и најпопуларнијег.

II.

Један хронолошки и систематски преглед тих момената дао би један овакав однос. Комунисти преко своје везе са Хрватима дотурају за њихову штампу оно чиме треба да се храни њихова службена и античетничка јавност, а преко ове и наци-фашистичка. Ево н. пр. једног драстичног примера.

После избијања рата на истоку крајем јуна 1941, хрватска Влада т. ј. министар Андрија Артуковић замолио је немачку Владу, да јој ова упути једног «специјалисту за комунистичке ствари», ради прогона комуниста у Хрватској. Тако се одмах у лету 1941. године нашао у Хрватској чувени агент немачке полиције и пријатељ Павелића и Артуковића, бивши аустриски комуниста Kurt Koppel, који се као агент Гестапоа увукао у аустриску Комунистичку партију, да би је разорио, а затим постао специјалиста за комунистичке ствари у Прагу и Шпанији за време револуције. Мењајући своје име у Hans Konrad Klasser, овај је био стављен на расположење Министру хрватске полиције Артуковићу, да би му помогао у прогону оних комуниста са којима је овај раније имао везе као члан Ком-партије Аустрије. Међутим, долазак Класера у Хрватску није много мењао на ствари, јер су значајнији комунистички прваци Хрватске били већ ликвидирани. Тако се Класер одао публицистици и по жељи хрватске државне Владе објавио у 1942. години једно своје дело, које је под насловом: «Moerder am Frieden» издао на немачком језику у Загребу.

У тој читавој опсежној студији о ратним приликама на Балкану нема ништа осим једног сталног низа фалсификата о четничким неделима према осовинским силама и «мученичком хрватском народу», који даје своје тешке жртве за добро Новог поретка у Европи. Паралелно са радом Класеровим истих дана објавио је на италијанском језику саветник Министарства спољних послова НДХ, Матија Ковачић своју студију под под насловом: «Gli atti bestiali e le devastazioni dei rinnegati nello stato independente di Croazia nei primi mesi della vita di questo». За разлику од Класера, који сва зла на Балкану приписује четницима, Ковачић је мало ствар изменио, називајући те злодухе Хрвата «четнико-комунистима». Оба ова дела са осталима послужила су касније Министру спољних послова НДХ, Младену Лорковићу за његову «Споменицу Министарства спољних послова НДХ.», где се опет још једном за хрватску јавност приказују недела «четника», четнико-комуниста», само не и комуниста. Користећи ове изворе итало-немачка пропаганда са своје стране званичи комунистичке исто као фашистичке документе. Они бране Хрвате као савезнике од «четничких недела», чиме дају храну и светској јавности, специјално римокатоличкој, која опет, са своје стране ужива углед објективног посматрача. У другом правцу сами комунисти преко радио-станице «Слободна Југославија», лиферују Енглезима «податке о четничкој сарадњи са окупатором», да би их из друге руке, ширио радио BBC. у Лондону, опет све без цензуре. Ова пропаганда преко Лондона не само што је поткопавала темеље Равне Горе, већ је вршила снажну пропаганду за ствар југословенских комуниста. То је све ишло обазриво и постепено. То минирање Драже Михаиловића ишло је тачно паралелно оним данима, када је Дража добивао највеће похвале од стране савезничких команданата са изузетком совјетских. Совјети су уствари од самих почетака били начисто о свом ставу према политичким факторима на Балкану. Тито је био предодређен за случај њихове победе за диктатора на Балкану. Совјети су, у сваком случају, имали врло критичан став и према њему. Ово није диктирала мера његовог познавања или непознавања свог задатка, већ што ни они сами нису били начисто са стањем које ће условити сам рат. Они су знали да ће до рата да дође, али нису знали детаље тока рата, однос снага, ефективе и сл. Нема друштвених нелогичности у којима се они не могу да скаћу или да их вербално објасне, чак и осмисле. Улога цркве у миру је за њих обмањујућа; улога цркве у рату је охрабрујућа. Слављење Божића, Васкрса или узимање причешћа у миру је опијум за народ; слављење бадње вечери и служба сверуеког патријарха у катедрали је буђење оних мистичних елемената који су масама потребни кад је у питању отаџбина. Религија је заблуђивање народа; она не може да иде у корак са историјом, са позитивним наукама, она је буржоаски елеменат. Међутим, ако се поставе у конкурсу материјални интереси народа, т. ј. према њиховом

мишљењу империјалиста и мирољубиваца, онда је допуштено да се прибегне и религији, ако је она у стању да надахне борбени радни народ. Традиције су зло. Оне коче напредак народа јер траже да им народи робују. Међутим, ако се освртом на традицију као упознату прошлост, а кроз однос борбених елемената треба да објасни садашњост, специјално ова социјалистичка, кад се све то прожме на научни начин, који је доступан чак и каквом Стахановцу или Алији Сиротановићу, онда су традиције покретачка снага ка социјализму. Међутим, као рекапитулацију свега тога, Стаљин каже: «...Политика свесног пролетаријата битно се разликује од политике буржоазије, која настоји да пробуди и распири националну борбу, да продужи и заоштри национални покрет. Баш зато свесни пролетаријат не може да стане под ,националну' заставу буржоазије...» Из овог Стаљиновог «еванђеља« родили су се сви канони борбе југословенских комуниста током рата. Једним од тих канона одређен је био од стране Совјета и став према Дражи Михаиловићу. Он је за њих био есенција буржоаског духа. Међутим, Совјети нису без критичког осврта оцењивали и акцију југословенских комуниста. Постоји стара вера код водећих личности у совјетским врховима, да су Срби више идеалисти него материјалисти; да су више националисти него социјалисти; да су јаче склони религиозно-филозофским предрасудама него марксистичким научним поставама и сл. Совјети нису пренебрегли акцију Драже Михаиловића, али су је протумачили као национални захтев буржоазије. Дража Михаиловић је за њих био изданак оне Југославије коју је Коминтерна одмах иза свог оснивања у Марту 1919. у Москви осудила на смрт, као «капиталистичку творевину западно-европских плутократија». За ову интернационалу Југославија је претстављена као политичка сметња регулисању односа балканских народа. Из те логике су касније настали и они монструозни закључци о националним оптерећењима свију југословенских комуниста, који су се после «Обзнане» склонили у Русији, да би под том оптужбом били и изликвидирани. То је исто било намењено и Дражи Михаиловићу. Отуда је полагана вера у Тита.

Међутим, да би се Совјети одужили својој савести, они су дана 22 октобра 1941. обзнанили преко своје моћне радио-станице у Москви, следећи коминике о борбама у Југославији:

«Због народног устанка у Црној Гори, Италијани су били принуђени, да своје окупаторске трупе сконцентришу по већим градовима Црне Горе. Територија Србије, која се налази југозападно од Београда одавно је ослобођена од окупатора. У Шапцу и око Шапца воде се велике борбе у којима је непријатељ претрпео велике губитке. Партизани у Југославији добро наоружани и стално наоружавају народ, који се диже на отворени устанак.

Народно-ослободилачки устанак захватио је три четвртине Југославије. Срби су сконцентрисали велике снаге око градова у

којима су немачки гарнизони и честим нападима наносе непријатељу велике губитке. Због тога је немачки командант Београда тражио из Берлина појачања за борбу против партизана у Југославији...»

Оваквим флоскулама храњена је светска и југословенска јавност током читавог рата. Неколика сата после преноса овог стратешко-политичког галиматијаса из Москве, «Борба» га већ преноси у свом броју од 23 октобра 1941. Међутим, ни тај «фуртум» не би био важан, да се он није изазвао оним што су партизани Југославије желели да постигну. Са два «пламена поздрава» од стране Тита и Коче Поповића, упућеним Стаљину приликом прославе 24-годишњице Црвене револуције, изазван је и овај московски панегирик партизанској борби. Међутим, док Тито хвали свога шефа бар донекле у тону који не понижава, Коча Поповић и његов политички комесар Фића Кљајић иду баш у сфере кметског односа, кад кажу:

«Прва пролетерска Народно-ослободилачка ударна бригада шаље поводом 24-годишњице Црвене армије своје пламене пролетерске поздраве непобедивој Црвеној армији и Вама, њеном љубљеном творцу, организатору и Врховном команданту.

Ми, синови народа Југославије, борци I. пролетерске нар. осл, ударне бригаде, заветујемо се, да ћемо следити примеру херојске Црвене армије и неустрашивих совјетских партизана и да нећемо штедети своје животе ни своју крв, да ћемо уложити све своје снаге у борби до коначне победе над крвавим фашистичким псима».

Међутим касније исправке граница ових «ослобођених територија» и немачке одмазде над невиним становништвом Србије, указали су на сву проблематичност позадине ових «пламених поздрава». Радио Москва је ћутала, али је зато проговорио онај који се излаже мањој одговорности за случај претеривања. Но у сваком случају Дража Михаиловић, могао је бити споменут као неки безимени вођа «Срба» који јуришају на Београд и угрожавају опстанак немачких дивизија на Балкану.

Међутим чим су се крајем 1941. и почетком 1942. партизани под Титом почели да пребацују преко Санџака и северне Црне Горе на подручје НДХ. ови су почели да «футрују» хрватске новине својим оптужбама против четника. У суштини с партизанске стране то је било и разумљиво. Људи настоје да са што мање жртава дођу до циља. Међутим скоро је неразумљиво, како је могла хрватска публицистика да наседа таквим комунистичким смицалицама. Тако нам «Хрватски Народ» у једном броју од маја 1942. доноси следећи факсимил:

«Пов. бр. 86/42

НАРЕДБА
МИНИСТРА ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ
СВИМ СРБИМА И ПАРТИЗАНИМА

Још трају борбе у којима немамо ни губитака ни добитака. Четници наше славом овенчане војске, боре се храбро и задају непријатељу тешке ударце. Једном за свагда треба речи (овако стоји у оригиналу-моја напомена), да су наша настојања следећа:

1)Стварање и васкрсење Нове Југославије, под вождством (овако стоји у оригиналу — моја напомена) Њ. В. КРАЉА ПЕТРА II. КАРАЂОРЂЕВИЋА.

2) Проширење Југославије и стварање Српске националне државе, која има да обухвати Србију, Црну Гору, Босна, Херцеговина (овако стоји у оригиналу — моја напомена), Срем, Банат и Бачка.

3) Повести рат за ослобођење различитих крајева; међу осталима запоседнуће читаве Бугарске и Албаније.

4) Народне мањине у Новој Југославији, које нису Српске треба уништити.

5) Муслимански свет: Санџака, Босне и Херцеговине, те Хрвате треба уништити.

6) Треба истребити СВЕ муслимане и усташе, који су увредили српски свет.

ПОБЕДНИЧКИ БОЈ (тако стоји у оригиналу — моја примедба) ПОЗИВАМ СВЕ СРБЕ И ПАРТИЗАНЕ ДА МЕ СЛЕДЕ У ПОБЕДНИЧКИ БОЈ (тако стоји у оригиналу — примедба) ЗА КРАЉА И ОТАЏБИНУ!

Дано у мају 1942. ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ, с. р.
(потпис машином)

Ако би био само баче поглед на чистоћу слова машине на којој је написан овај документ у ћирилици, а за свакога коме је познат српски језик и поред апсурдног садржаја самог документа, сувишан би био даљи коментар. Он је као коментарисан од интереса само за увид, колико се људи могу у својој заслепљености да служе сретствима у која ни сами не могу да верују. Међутим, ево, верују. На тој вери градила се вера наивних, који су овим «аргументима» веровали. Међутим ови су аргументи били једно од врло важних оруђа за борбу против Срба и четника. Хрвати су, додуше рекли, у својој публикацији, да су га нашли код неког безименог «четника-партизана». Међутим док се у једном правцу ради овако, на другој страни комунисти врше безобзирне ликвидације националног елемента, управо оних људи, који уопште нису имали никакве везе са окупатором, али их нису желели успоставити ни са комунистима. Овакви су прваци били јавно оглашавани као «сарадници са окупатором», да би се њихов случај одмах иза убиства скидао с дневног реда. Ово је важило и

за оне људе који су као пријатељи и сарадници комуниста, чак и борци у њиховим редовима нерадим оком пратили овакав рад Врховног штаба НОВ и ПОЈ или на разним конферснцијама изражавали своја критичка мишљења о томе.

Тако су се формирале две тактике Компартије Југославије у циљу уништења једних непријатеља на једној страни и неутралисања оних на другом фронту сходно моментаним околностима у којима су се комунисти налазили. Из прве се тактике изродила оптужба националних елемената као «сарадника са окупатором», чиме су комунисти опсенули своје савезнике Русе и западњаке подједнако. Из друге се тактике изродио онај нејавни однос заснован на контакту и везама Врховног штаба НОВ иПОЈ и претставника италијанских и немачких команди широм Балкана ка једној страни и локалних домобранских и усташких посада на другој. Из прве се тактике изродила оптужба националиста и четника Драже Михаиловића кроз склоност Владе «Народног спаса» у Србији и помоћ коју су овима указивали органи Српске Државне и Граничне Страже у Србији и ван Србије на једној страни и признања партизана и комуниста као зараћене стране у свим деловима Југославије од стране Италијана и Немаца на другој. Исправније би било рећи да је утакмица међу свим фронтовима на тлу Југославије снажније и изражавана кроз жељу и методе коришћења окупатора за међусобни обрачун ових него борба против окупатора. Борба против окупатора била је само згодна метода за популарисање акција код оних који су сматрали да се фронтови заиста из идеалистичких побуда боре против њега. Отуда и онај критички поглед многих чланова НОВ и ПОЈ као и самих чланова Компартије или апликаната на чланство у партији на читаву ову методу рада, што је уствари и изазвало трење у партији. Реакција Врховног штаба НОВ и ПОЈ изражавала се на ове појаве својим тајним упутствима, која су гласила да се «средоње» или «разбијачи» фронта имају да ликвидирају. То се односило на опозицију Титовој линији као и на све оне филокомунисте који су се делом изразили против ове тактике, делом остали повучени у позадини или делимично напуштали борбене редове са самог терена. Ликвидација ових елемената проводила се према приликама где је најсрећнија околност била она услед које су комунисти могли да огласе своје жртве жртвама «четничко-немачке сарадње» (случај Славише Вајнера и његове групе); локалног обрачунавања амбициозних поглавица (случај Милована Анђелића и Слободана Марушића); самовоље четника (случај Дра Сима Милошевића, Дра Дејана Поповића, Горана Ковачића); немачке шпијунске и контрашпијунске службе (случај Дра Михаила Илића, Дра Ђорђа Тасића, а вероватно и Предрага Удицког и Мирка Томића) или сопственог лутања и неумесног губитка главе (Чеде Плећевића, Веселина Маслеше и других) и сл. Међу жртвама које су се код ове прве «чистке» успели да спасу остали су малобројни, а и ови су при крају са-

мог рата били приликом операција мудро ликвидирани са незнатним изузетком.

Неколико докумената из области прве тактике, насталих са подручја Црне Горе објасниће основу свих даљих односа као методу рада комуниста, што као принцип у основи важи и за њихову борбу протв свих националиста и четника, као н. пр.:

«ВРХОВНА ПАРТИЗАНСКА КОМАНДА

Строго пов. бр. 39
27 децембра 1941.
Положај

СВИМ ПАРТИЗАНСКИМ КОМАНДАНТИМА
И ПОЛИТИЧКИМ КОМЕСАРИМА НА ПОЛОЖАЈИМА

Личност Драже Михаиловића и његов оштри дух јасно је увидео право стање ствари и знао је јасно и разговетно да прикаже југословенским народима, а поготову српском са ким и у ком правцу југословенски партизани воде борбу. Поред овог, његова личност и храброст окупили су око себе свеукупни српски народ и његове најбоље борце: због чега морал, поуздање и вера у победу слаби код наших борбених јединица, а тим пре што сви резултати наших досада вођених борби са четницима, забележени су код ове команде посве равни нули. Последице оваквих по нашу ствар поражавајућих неуспеха без обзира на изнете чињенице односно ауторитета Михаиловића, вођство ове Команде у многим правцима може с правом приговорити партизанским командантима и политичким комесарима, а наиме: што се нису до сада стриктно придржавали комунистичке идеологије и да су се у досадашњим војним и политичким акцијама као и у правцу пропагандистичком у свему показивали кукавички и неспособни својих задатака и положаја за које су се за ове дане пуних двадесет година спремали. Тачније речено: са њиховим радом и неспособношћу довели су партизански покрет у безнадежну ситуацију пружајући тиме четничкој организацији већег потстрека за борбу против нас и нашег опстанка као организације. Због горе констатованих непобитних факата, ова команда, односно њено вођство одређује за убудуће јасно свој став по војној и политичкој линији у следећем. Стога, а п од претњом смртне казне

Наређујем:

1) Да се команданти и политички комесари, официри, подофицири, каплари и војници свих родова имају безусловно убудуће у свим правцима строго придржавати и покоравати комунистичкој идеологији, спроводећи је у што већем обиму у свим слојевима југословенског народа.

2) Дражу Михаиловића и његове војне и политичке сараднике треба што пре ликвидирати (види наредбу ове Команде од 11 деЦембра 1941. стр. пов. бр. 14.).

3) Против окупатора комунистичке јединице не могу се борити, зато што је окупатор и сувише јак, што је снабдевен и спреман да уништи једним замахом нашу целокупну организацију, ако то његови интереси буду захтевали. Снаге окупатора су врло јаке и свака наша борба против окупатора унапред је осуђена на пропаст.

4) Такође и са усташама бесмислено би било с наше стране да се води макаква војна акција с обзиром на њихово модерно наоружање од стране окупатора, а друго што усташе у овом по нас згодном времену истребљују српски анрод, који је у огромној већини против нас. Наш задатак није у томе, да се организује борба против окупатора и усташа, јер бисмо у том случају потпуно ослабили сасвим узалудно за завршну фазу наше борбе за ослобођење када ће им снага бити најпотребнија. Окупатора имају да стресу и отерају из наше земље светски догађаји и Совјетски Савез, наша мајка. Живео СССР! За нас је комунисте најважније у томе: организовати покрет и прикупити снаге против четника. Четници су наши први непријатељи, против кога треба употребити сва могућа и немогућа сретства ради њиховог уништавања, јер на други начин њихов отпор не може се сломити.

5) Да би се код окупатора могао изазвати већи гњев и реакција против српског народа, командантима стављам у дужност, да из својих подручја и борбених јединица изаберу најпоузданије и најхрабрије другове, којим ставити у задатак, да с времна на време из заседа убијају поједног или више окупаторских војника, како би окупатор на основу тога предузимао ефикасне репресалије против непослушног српског народа и његовог вођства.

6) Да команданти и политички комесари најхитније предузму на својим територијама са смртним казнама за сва лица за која би се и најмање стекло убеђење, да су против наше војне и политичке ствари. За овај задатак потребно је: да команданти благовремено прибаве у што већем броју четничких амблема које ставити на расположење ови друговима, који буду одређивани за ова ликвидирања, с тим да исте употребе, преобуку се у четнике упадну у село, похарају га до голе коже и поубијају угледне домаћине, који су, наравно, штетни по нашу организацију. Свако у селу мислиће да су то четници и да чине по наређењу њиховог вођства репресалије.

7) Команданти имају безусловно да на својим територијама спречавају народу без обзира на вероисповест, посећивање цркава и манастира, а њихове свештенике, уколико појединци не би ма из којих разлога желели прићи нашој борби, одмах такве ликвидирати.

8) Команданти ће у највећој диекрецији одаслати своје курире (женске) у градове — курири имају да се јаве нашим повереницима а чијим именима команданти располажу и да од трговаца

и имућнијих људи, под претњом смртне казне, затраже према њиховом имовном стању помоћ у финансиским сретствима на наш покрет. Уколико се поједина лица не би хтела овоме потраживању одазвати, такву особу јавно жигосати као окупаторског сарадника и шпијуна, а у своје време над њим извршити ликвидацију.

9) Да команданти и политички комесари уложе сва своја знања и силе, да би што више придобили уз комунистичке јединице млађе женске, како би могле послужити нашим друговима за природне сексуалне потребе. Ово је потребно у што краћем року учинити, ради подизања морала код наших другова приликом пресудних борби. Оне женске, које би евентуално остале у другом стању, треба неопходно ликвидирати, поготово што као такве не би могле издржати наше тако честе отступнице, а не смемо их оставити у позадини, пошто би наш непријатељ такве случајеве добро искористио у пропагандне сврхе против нашег покрета.

10) Команданти на својим територијама употребиће принудну мобилизацију за све оне младиће од 14-18 година, које задржати до даљег наређења при командама с тим да их политички комесари вежбају са оружјем и једновремено обучавају у правцу Лењинове науке.

11) Да команданти нареде својим органима да од сељака прикупе жита, стоке и по могућству што више одеће и обуће ради снабдевања наших јединица.

12) За оне другове, за које би се дознало да стварају панику међу друговима било у позадини или пак на фронту, такве одмах на лицу места стрељати. Једновремено објављујем, да је вођство ове Команде добило обавештење од стране нашег друга Стаљина о томе:

а) Да наш покрет не може снабдети са убојним оружјем и другим ратним материјалом, пошто га зато спречавају многи политички разлози.

б) Све наше борбе и успеси објављиваће се редовно преко Московског радија, ради упознавања светског јавног мњења као и подизања потребног морала и потстрека код наших бораца.

в) Да ће друг Стаљин наш покрет и борбе после завршеног рата у свему подржавати на политичком пољу.

г) Чак шта више скреће нам се пажња и једновремено препоручује, да циљ наше борбе и пропаганде искључиво буде сконцентрисан против организације Михаиловићеве ради потпуног уништења тог покрета. Ово утолико пре треба учинити, пошто ће Југословенска Комунистичка партија после окончања рата имати важан задатак као главни центар на Балкану, о чему ће ово вођство благовремено добити за то потребне директиве и упуства од тране НКВД-а.

На крају упозоравам све партизанске команданте и политичке комесаре, да се безусловно имају у целости, по свим изнетим тачкама у овој наредби најстрожије придржавати, т. ј. поступати и покоравати се истој без да убудуће команданти траже ма какво у духу исте објашњење узимајући у обзир губљење за то у времену, и да је за даљи опстанак наше организације везана судбина целокупног Балкана. Потписани ће лично с времена на време контролисати и уверавати се на лицу места, да ли команданти у потпуности поступају по издатим директивама у вези ове наредбе иако у крајњем случају будем утврдио, да заиста поједини команданти ствар саботирају са толеранцијом у корист Драже Михаиловића и његове организације, за таквог команданта има дауследи искључиво смртна казна.

Ми имамо пречишћен план по коме идемо и од кога не отступамо ни за једну тачку.

Пријем ове наредбе с позивом на горњи стр. пов. број, путем сигурних курира потврдити, а команданти по пријему к знању лично да је запале.

СМРТ ФАШИЗМУ, СЛОБОДА НАРОДУ!

П. з. Врховног партизанског команданта
Начелник штаба ђенералштабни пук.
А. Јовановић с. р.»

Ова наредба по стилу и језику страшна, по садржају и смислу ужасавајућа, изгледа више ствар фантазије него изражај мисли одговарајућег фактора, свим својим духом одговара карактеру и менталитету њеног издавача. Арсо Јовановић, који је добрим делом и кроз грешке у понашању његових претпостављених према њему гуран у лево, живећи стално у нервној напрегнутости, овде је заиста дошао до пуног изражаја. Ова његова упутства постала су нека врста закона за тадање комунисте Црне Горе. Ова наредба је нашла своју примену у оним мерама против Срба националиста Црне Горе 1941/1942. године, какву су нашла упутства београдских дахија у насртају на животе истакнутих Срба Београдског пашалука 1804. Док Ловћенски партизански одред слави Божић 1941/42. по свим прописима Српско-православне вере и цркве, да би се тиме приближио народу, а истовремено скренуо пажњу са оних корака које партизани припремају дотле њихови политички комесари иза кулиса доносе у тајности масовне смртне пресуде над оним елементом кога сматрају опозиционим. У примени ове наредбе, а у времену од децембра 1941. па до маја 1942. комунисти су поубијали на мучки начин хиљаду Црногораца, толико ранили, поред неурачунатог броја деце и стараца који су погинули случајно или оног броја бораца који су погинули у отвореној борби. Од Чакора до Требиња и од Котора до Плеваља читава су братства истребљивана; крашке јаме пуњене њиховим лешевима; денунција

код Италијана узета као борбено сретство; партизански «судови» убијали по методи покретног платна, да би све то низом конференција њихових војних и политичких првака било јавно санкционисано. Све су те конференције имале двоструки циљ: убијање националиста, да би се тиме морално окуражили џелати ових у односу на своје циљеве и унутарњу јавност земље на једној и изношење пред светску јавност података о уништавању политичких непријатеља западних савезника и Совјета на другој страни. И једним и другим објашњењем ишло се ка осуди рада Draže Михаиловића као «сарадника са окупатором».

Тако је на првој конференцији првака Комунистичке партије одржаној у манастиру Острогу почетком месеца фебруара 1942, донешена резолуција о санкционисању убистава националиста како оних која су већ извршена, тако и оних која су у плану. Резиме читавог заседања конференције био је следећи:

«Истиснути сваки утицај југословенске националне оријентације; поубијати четничке устаничке старешине из редова бораца Југословенске војске у Отаџбини; сваки национални покрет осим комунистичког, макар био уперен против окупатора, има да се сматра издајом и треба га уништити, јер се таквим радом разбија јединство борбе комунистичке партије... Пре судбоносног тренутка морамо ставити цео народ, потпуно и без обзира на сретства под своју власт. То ће бити могуће, ако народе Југославије буде претстављала наша партија у виду партизанске војске и народно-ослободилачког покрета...» (Ову резолуцију, Бранко Лазић у свом делу «Титов покрет и режим у Југославији» назива Враночком. Наслоњен на Лазића исту грешку прави Алекс Козић у свом делу: «Wie kam Tito zur Macht?». Манастир Враноч уопште не постоји). Ова резолуција била је један од праваца примене већ цитиране наредбе. У политичком смислу она има врло јасно одређено тумачење. Тих тумачења је било врло много јер је била схваћена врло озбиљно и са врло трагичним последицама по све оне који нису делили мишљења њених издавача и следбеника. Овде ћу навести неколика изватка из аутентичних тумачења насталих касније у духу којих су комунисти Црне Горе расправљали свој однос према националистима.

Каснији Председник републике Црне Горе Блажо Јовановић, у својству команданта Зетског народно-ослободилачког партизанског одреда, под бројем 195 од 24 јануара 1942, издаје своју Наредбу (бр. 3) у којој даје инструкције са своје стране:

СВИМ БАТАЉОНИМА ЗЕТСКОГ НОП ОДРЕДА

I. Петоколонаше, шпијуне, издајице и разбијаче, које ухватите не треба спроводити овом штабу, већ их на лицу места ликвиди-Рати, а поготову не треба спроводити она лица која су сумњива, а још нема доказа да их треба ликвидирати јер они на том путу упознају нашу војску и њен распоред што може бити штетно

ако то доставе окупатору. Нарочито важне и познате издајице од којих се нешто путем истраге може сазнати спровести овом Штабу...

IV. Приликом примања у партизане треба бити будан, јер окупатор данас приступа у форми увлачења издајника и разбијача у партизанске редове, како би на тај начин изнутра разједао нашу партизанску војску, а и како би ликвидирао наше истакнуте борце у досадашњој борби. Водите рачуна да партизани могу бити заслужни синови нашег народа, т. ј. не може свако бити партизан...

СМРТ ФАШИЗМУ, СЛОБОДА НАРОДУ!

Замјеник пол. комесара, Командант,
В. Божовић, с. р. Блажо Јовановић с. р.»

Док су у предњој наредби измешани принципи, идеологија и петоколонаши, у следећој су помешане овце и јањад са петоколонашима. Тако Блажо Јовановић издаје следећу наредбу, 16 марта 1942. «с Положаја» уместо броја, где се каже:

ШТАБУ ЗЕТСКОГ Н. О. П. ОДРЕДА

Радовче

Потврђујем пријем коверата и вијести. Извештавам вас да ми је писао Гл. штаб о недостатку и то с правом крсти злочином. Више него срамота да вам нестане хране и да се обраћате Гл. штабу да просите, а било је могућности да се дође до хране. Чак ни меса немате. Ми смо силни новац утрошили за намирнице, а овамо нема хране. Ја сам Владу рекао да се може набавити хране из Куча, а живог тамо и то требате учинити, јер имате још новаца. Осим тога пођите и узмите оне три овце са Копиља и закољите. Оставите само ону ојагњену, јер она није за заклање, но ако је потребно и њу, а јагњад ако могу без мајке нека остану, наравно ову једну овцу у крајњој нужди. У вези с овим прегледајте књигу набавки и тачно све расходе утврдите.

Пишите Васу Златичанину, да што прије пребаци купљене намирнице и да се мало оспособите. Уведите кад добијете храну више штедње, него што је то до сада било. Ником не давати хране само куририма. Не може се штедња спроводити кад нестане него се то раније чини и на вријеме се набавља, а не као сада. Мислио сам да имамо бар меса доста за неко вријеме. Узмите нешто жита од заплењеног код Вучинића у Копиљу. Тамо долази Војо Тодоровић, па сам и њему рекао да у том погледу нешто учини. Аполутно показујете тоталну неспособност за организацију исхране, а то не смије бити нити ће се то трпјети.

Петоколонаше који вам се спроводе све од реда ликвидирајте сем у неким случајевима гдје је очито да нијесу криви. Не држите те кучке на храни и не чекајте са неким преслушањима. До-

ста смо мазили петоколонаше. Мора се та жгадија радикално чистити.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

М. П. Командант,
Блажо Јовановић, с. р.

(Оба ова документа објављена су у едицији: «Пакао или комунизам у Црној Гори», свеска бр. 5., страна 30. и 32.)

Ове цитиране наредбе, поред многих других, нису ушле у послератне едиције којима се приказује борба југословенске Народноослободилачке армије и њених «јуначких подвига против окупатора». Међутим, у њиховим едицијама налази се довољно убедљивог материјала, којим се дух ових наредаба и наглашава. Тако Главни штаб НОП-а за Црну Гору, под бројем 181. од 26 фебруара 1942. дајући инструкције Штабу Никшићског НОП одреда, под тачком 1. каже:

«Борба против пете колоне и издајника црногорског народа — четничких организација и четника, јесте један од саставних дијелова наше борбе против окупатора. Свако неликвидирање тих издајника врло нам се свети, што се нарочито огледа у случају код Бјелопавлића и Васојевића. Иако су другови из одреда «Бијели Павле» у току новембра и децембра чистили пету колону, ипак њихов предах са чишћењем пете колоне показао је да пету полону нијесу успели да очисте... Због тога је потребно да се настави са упорном борбом против њих, па макар се и привремено и одложиле акције против окупатора, иначе грдно ће нам се светити...»

Под тачком 5 ових упутстава, каже се:

«Одмах обавестите друга Саву (Ковачевића) нека дође на терен, како би могао преузети команду и приступити формирању ударних јединица, које би остале на вашем терену да врше контролу и воде рачуна о кретању окупатора. Ми мислимо да би у данашњој ситуацији било потребно да ви један дио ваших снага повучете из Херцеговине, а да другови у Херцеговини наставе са чишћењем терена од пете колоне, па макар окупатора и мање узнемиривали. Борба против пете колоне у данашњој ситуацији, треба да буде једна од најважнијих тачака...» (Зборник докумената о народно-ослободилачком рату југословенских народа, Том 3. св. 2. стр. 209-211.)

Док се овако наступа лицем окренутим према народу у земљи, а од стране оних који су заиста успели да измешају и помешају овце и националисте; борбу против окупатора, која уопште није постојала, са ликвидирањем «петоколонаша», дотле се, међутим, истакнути левичари Црне Горе и Боке мобилишу и спремају своје меморандуме избегличкој Влади и Савезницима. Тако је 16 јуна 1942. сазвана шира «конференција родољуба из Црне Горе и Боке, којој су присуствовала следећа лица:

1) Стојан Церовић, новинар, Никшић; 2) Томо Раичевић из Озринића; *3)* Марко Савићевић, публициста, Пећ; 4) Ристо Перовић,

ппуковник из Бјелопавлића; 5) Срђан Новаковић, капетан из Пипера; 6) Благота Рамовић, ппуковник из Загарча; 7) Божо Љумовић, чин. из Подгорице; 8) Блажо Марковић, свештеник с Цетиња; 9) Бошко Лазовић, чин. из Никшића; 10) Маријан Лекић, учитељ из Васојевића; 11) Ђорђе Калезић, свешт. из Даниловграда; 12) Јагош Јовановић, професор из Подгорице; 13) Бошко Милутиновић, учитељ из Пипера; 14) Видо Бурић, прет. оп. из Чева; 15) Андрија Прља, порезник из Љуботиња; 16) Радован Мијушковић, адвокат из Пјешиваца; 17) Мирко Вешовић, адвокат из Васојевића; 18) Ђоко Павићевић, капетан из Никшића; 19) Миро Крстајић, капетан из Жабљака; 20) Момчило Павићевић, новинар из Бјелопавлића; 21) Саво Оровић, пуковник из Васојевића; 22) Митар Вујовић, капетан из Кочана, 23) Др. Симо Милошевић, проф. университета из Боке; 24) Др. Радоје Мијушковић, лекар из Пјешиваца; 25) Др. Јован Булајић, лекар из Вилуса; 26) Др. Јован Бијелић, лекар из Боке; 27) Милић Јауковић, прет. оп. из Дробњака; 28) Др. Борисав Божовић, лекар из Пипера; 29) Др. Војислав Ђукановић, лекар из Бањана; 30) Војислав Зечевић, новинар из Васојевића; 31) Мило Јовановић, сељак из Бјелопавлића; 32) Ђорђе Лопичић, професор из Цетиња; 33) Вучина Вучинић, учитељ из Пипера; 34) Милинко Маројевић, суд. приправник из Жупе; 35) Павле Пеичић, економ; 36) Нико Јовићевић, новинар из Ријеке Црнојевића; 37) Илија Милутиновић. упр. грађ. школе из Пипера; 38) Вуко Радовић, професор из Колашина, и 39) Вуко Ђокић, трговац из Колашина.

У духу захтева Стојана Церовића, Саве Оровића и Дра Симе Милошевића, а после клицања партизанској војсци, другу Стаљину и Савезницима, усвојено је, да се као посебан став резолуције констатује: «Тражимо да југословенска влада у Лондону хитно — неодложно поведе рачуна о издајничкој акцији свога министра војске и морнарице Драже Михаиловића, јер нам је тешко вјеровати да она о тој акцији није обавештена...»

Др Бранко Чубриловић, у својим забелешкама «Записи из туђине» тврди да Влада није била обавештена о раду Драже Михаиловића, све док ова резолуција није стигла у Лондон, у Владу. Тако се и њему дала прилика да устане против Драже Михаиловића и четника са чиме се као првак Земљорадничке странке истакао са својим радом у емиграцији, мада је, како сам кже, био један од кандидата на положај Претседиика владе, да би као такав бранио ствар југословенске демократије. Тако су прваци Земљорадничке странке постали пионири социјалистичке револуције у Југославији, управо оне револуције, која негира сељаштво као класу и позив кога комунисти имају да униште као чувара индивидуалистичке традиције и националног конзервативизма. Изгледа да је једна од значајних страна у комунистичкој победи била врло оштроумно уочавање комуниста, да су сви вође сељака, оснивачи и вође сељачких странака аполитички менталитети и тотални непознаваоци комунистичке идеологије. Ју-

гословенски пример током рата је један од школских у том смислу. Ово се даде врло лако и да објасни самим тим односом. Однос комуниста према националистима настао је из њихових погледа на послератно уређење југословенске државе. Ту је био и основни мотив за покрет и акције југословенске Компартије током рата. Ово са окупатором уствари није имало никакве везе. Позив народа на устанак против окупатора био је само популарисање сретстава да се путем њега дође до циља. Ово је у суштини важило и за четнике. Однос ових према окупатору имао је исти смисао кога је имао и однос комуниста према њему. Ту уствари није постојао спор о изливу патриотизма код ових у односу на окупатора. Спор се изродио код питања припрема под окупацијом у циљу приграбљивања власти после окупације. У томе се састојао спор између четника и комуниста. Уствари на самом почетку се почело са академским третирањем, где су се код обе групе формирала т. зв. крила: десно и лево. Та супротност међу крилима била је мање изражена код четничких формација услед слабијег обрађивања идеолошке линије. Даље, та супротност је била прикривена разједињеношћу гледишта код националиста на теми: Велика Србија или Југославија? Та је теза победом комуниста у земљи потпуно замрла. Међутим, она је пренешена у иностранство. Код комуниста је подела мишљења дошла до изражаја одмах током 1941 и изражавала се у неколике алтернативе. Стаљинове директиве су гласиле: предрадње и саботажа али не и јавни устанак. Друга алтернатива је била Титово гледиште: Отворена борба без обзира на жртве. То је имало за последицу чишћење присталица Стаљинове линије још од самог почетка народног устанка. Тако су комунисти по тој линији чишћења изликвидирали неколико стотина својих чланова и присталица током рата. Та супротна линија Титова је уствари изашла из рата врло слаба. Последњи у њој који је одлежо у Забели био је Др. Света Живковић пријатељ Дра Драгољуба Јовановића, на крају срећан што је могао да умре у туђини, док је, његов друг Др Љуба Живковић осуђен на животарење у Београду.

Титова линија постајући победничком понова се поцепала, да би тај спор нашао свој епилог у реакцији Коминформиста, што је значило посредно слабљење притиска Титове линије на његове противнике из рата: четнике и т. зв. Народно-фронтовце у крилу Компартије Југославије. Из те тежње за наметањем Титове личности у току рата, он је уствари побегао из Хрватске у Србију, где му је у почетку опозиција била слабија него у Хрватској и што му је борбеност Срба пружала повољније услове за наметање. То је било све условљено његовом непопуларношћу у Хрватској из два разлога: Хрвати су, рачунајући да је победа осовинских сила сигурна сматрали НДХ својим успехом. Ту није било разлога ни психолошкој ни материјалној реакцији. Друго, што је Дража Михаиловић већ био психолошки припремио

терен. Да би парирао опозицији или отклонио разлоге реакцији код Срба Тито је био за разговор са четницима. То је било оно што је могао да учини као једино могуће у првим данима. Он је знао унапред да је сваки компромис искључен, бар што се тиче његове линије и амбиције. Компромис са Дражом и уколико се са њиме привидно рачунало као путем ка координацији у борби против окупатора, долазио је у обзир кроз наивност четника на једној и несигурности самог Тита и његове групе у Србији средином 1941 г. на другој страни. Тито и његови људи нити су хтели борбу са окупаторима, нити споразум са четницима. То је Тито знао али то нису знали националисти са Дражом Михаиловићем. Ту је окупатор био пасивни фактор, који је у основној линији био само повод ка популарисању акција. Он је таквим и остајао све донде докле га акције ових фронтова нису ометале. Односом четника и комуниста он није погађан директно. Међутим, кроз однос ових створено је стање, које је позвало окупатора на интервенцију. Окупатор је ту интервенцију називао мерама пацификације. То је још јаче разјединило четнике и комунисте. Четници су се вратили на свој патриотски пут. Увидели су да нису у стању да отерају окупатора, а устанак против њега води уништавању добара. Тако су се нашли на истој линији сви националисти Југославије: Срби и Словенци са нешто малобројних Хрвата.

Комунисти су у суштини били индиферентни према народним добрима, јер уколико је било више несрећнка, бескућнка и уништених срећа, бар и у најмањем обиму, утолико је комунистичка армија била бројнија. То је уосталом налагао и диктат момента, јер је комунистичка победа била и једини услов њиховог даљег опстанка у народу, ако му се наметну. Међутим, кроз то гледиште комуниста настало је и једно опречно гледиште њиховом исто тако у односу на народ и државу. Окупатор је разбио државу и поробио народ. То је била чињеница. Он је наметнуо обавезе више морално понижавајуће него материјално несношљиве. Међутим, окупатор није одузимао физичке животе, уколико се није настојало да се он као чињеница силом негира. Он је знао да поробљени народ није за њ. Међутим, он је тражио да се не устаје против њега. Он је водио извесну политику. Та се политика такође састојала из метода управе окупираним подручјем, а са циљем да се са што мање жртава одржава ред на окупираном подручју. Комунисти прогласивши себе деташираним одредима совјетске армије на Балкану, заузели су супротан став. Из тог става настајало је оно што је било најгоре. Они су одузимали животе свима онима који су били јавно против њих. Њихов радикализам направио је од окупатора мање зло од њих. То зло је било изражено једним обичним грађанским мерилом. Когод зна да мисли својом главом, а није дао израза или доказа да је уз њих, има да буде уништен. У окупатору је национални елеманат гледао пролазно зло; у комунизму горе зло од овог. Однос наци-

оналног елемента према окупатору диктирала је нужда, а не љубав. Комунисти су својим методама борбе против националног елемента овај приморавали да тражи наслон на окупатора где су му недостајала сретства за борбу против ових. Овим су комунисти на другој страни себи прибављали легитимацију за безобзирно убијање овог елемента, сматрајући себе народним ослободиоцима.

Овакве методе рада комуниста мобилисале су национални елеменат широм земље. Из неколика документа настала у тим данима може се лако назрети, са коликим су оклевањем национални елементи приступили оружаном отпору против комуниста, сматрајући ово братоубилачким ратом. Једна читава серија састанака и конференција одржана је на иницијативу националиста да се избегне братоубилачки рат. У том смислу одржане су конференције у селу Птичу, затим Мартинићима, Подгорици, Цетињу и другим местима Црне Горе, а затим широм читаве Југославије. Ове су одржаване не само са циљем да се избегне судар комуниста и националиста, већ и по жељи самог Драже Михаиловића, да се тиме не цепа јединство борбе против окупатора. Међутим, кад су постале очигледне намере комуниста, и када су ови приступили планском убијању народних првака, онда су националисти прешли на борбу у којој је коришћен окупатор где су снаге националиста биле недовољне за борбу са комунистима. Овде се мора напоменути и признати, да би на местима борба била немогућа против комуниста да се национални елеменат није наслонио на окупатора. Ово специјално важи за територију Независне Државе Хрватске, затим Црне Горе, Далмације итд. Међутим, потстрек за борбу против комуниста широм Југославије био је код свију националиста, ако не идентичан, оно бар у најмању руку сличан, психолошки подударан.

Један од активних учесника у револуцији у Црној Гори, описује једну од првих епизода из тих дана овако:

«После месеца јула 1941 године Црном Гором одјекиваху двоструки звуци ђаволске интонације. Са једне стране италијански окупатор испадаше у села из жицом ограђених и бункерима утврђених градова, да хара, пали, пљачка и робље одводи. Затвори по градовима су препуни таоца који су одвођени на стрељање. Злогласни логори у Албанији били су претрпани интернирцима. На другој страни комунистички олош из подземља беше изишао на површину и добрим делом постао господар села, којег му као по договору, лукави окупатор бјеше препустио. У терору и злочинству комунистичко подземље далеко превазилазаше окупатора; анархија цароваше, а помоћи не бијаше ни од куда.

Такве прилике владаху у срезу колашинском. Крајем децембра 1941 год., италијански гарнизон из Колашина повукао се за Беране, због немогућности одржавања комуникација. По напуштању Италијана, једна група националиста, нас четрдесет три на

броју, ишли смо у Колашин, на челу са судијом окружног суда Љубом Минићем. Ми смо раније донели одлуку да се супротставимо комунистима. Имена ових људи прилажем:

1) Љубо Минић, судија окружног суда; 2) Никола Булатовић, арт. ппуковник; 3) Милош Влаховић коњ. потпоручник; 4) Беђир Булатовић, црногорски официр у пензији са три сина; 5) Вукосав Булатовић, барјактар са три сина; 6) Раде Булатовић, земљорадник са сином; 7) Миладин Булатовић, подофицир југословенске војске; 8) Бранко Булатовић, подофицир југословенске војске; 9) Зарија Булатовић, подофицир са братом; 10) Милован Булатовић, земљорадник; 11) Раде Булатовић, земљорадник; 12) Василије Булатовић, земљорадник; 13) Вуле Влаховић, судија среског суда; 14) Никола Влаховић, претседник општине; 15) Милија Влаховић, чиновник; 16) Мило Влаховић, студ. права; Милан Влаховић земљорадник; 18) Филип Влаховић, земљорадник; 19) Марко Минић, бив. црногор. официр у пензији; 20) Вучета Минић, фин. чиновник; 21) Радован Минић, студ. философије; 22) Радош Минић, подоф. југосл. војске; 23) Новица Минић, земљорадник; 24) Илија Тодоровић, судија среског суда; 25) Бранко Дрљевић, студ. медецине; 26) Бранко Дрљевић, судија среског суда; 27) Шћепан Ракочевић, дјеловођа општинкси; 28) Владо Марић, трговац; 29) Иван Јовановић, пошт. чиновник; 30) Вуко Јовановић, земљорадник; 31) Раде Шћепановић са два брата; 32) Јанко Шћепановић, земљорадник и 33) Крсто Влаховић, подофицир југосл. војске.

Петог јануара 1942 г., добисмо извештај да се Моша Пијаде са великом групом комуниста спрема да нас нападне. Он се налазио од прилике мање него дан хода од Колашина. Због мале снаге и слабог наоружања, наша се група повуче у село Речине, северно 4 км. од Колашина. У кући Илије Влаховића наша је група положила заклетву, на верност, на крст и пушку, да ћемо један другоме остати верни и борити се против комуниста. Затим је донешена одлука да идемо у Србију код генерала Драже Михаиловића јер нисмо знали о организовању и постојању других група у Црној Гори због немања везе.

Шестог јануара т. ј. на Бадњи дан, Моша и дружина уђоше у Колашин. Место прославе бадњака, народ се нађе у чуду и страху, хапшења одмах уследише, а затим и убиства. Прве жртве беху: Никола Јовановић, школски надзорник и народни посланик, Радован Влаховић, инспектор пошта, Светозар Лазаревић, судија касационог суда и многи други. Укупне жртве на Бадњи дан износе 12 људи. Моша се нада за нама у потеру, позивајући нас на предају. Ми смо му одговорили да само можемо преко нишана разговарати...

По дубоком снегу и вејавици, на други дан Божића, ми дефинитивно напустисмо срез колашински. Наше породице и куће остависмо у најцрњем ропству. Преко среза Андријевачког прелазимо на територију среза Берана, јер је туда наш правац за Србију. Недалеко од Берана сазнасмо, да се у селу Зостру (код Бера-

на) налази неки Павле Ђуришић, са једном групом људи, који су пре три недеље стигли из Србије од генерала Драг. Михаиловића. Ми се упутисмо к Заостру да видимо ко је тај Павле? ...

По кратком одмору у школи Павле нам одржа говор, преневши нам поруке генерала Михаиловића. «Ја сам», рече он, «стигао овде пре три недеље, управо из Србије. Генерал Михаиловић поздравио је све Црногорце и позвао их у борбу противу окупатора — Немаца и Италијана. Он изражава своју велику захвалност народу у Црној Гори за јулски устанак противу окупатора, позивајући нас на истрајност до потпуне победе и ослобођења наше одтаџбине. Друга порука генерала Михаиловића јесте, да по могућству избегнемо међусобну борбу, коју намеравају да спроведу наши несрећници заведени туђом пропагандом и непријатељима нашег народа. Међутим, ако они и даље наставе са убијањем народа и одбију компромис, онда да поведемо борбу против тих изрода, који су починили највећа зверства над народом у доба окупације!» ...

После говора, војвода Павле разрешио је обавезе свакога онога, међу нама, који ово не може примити; такав нек остави оружје и нек кући иде, али се нико није јавио. Јеврејин Моша, који је живео под лажним именом — Машо Ђуровић славни црногорски војвода, — надао се у потеру за нама пошто је дознао да смо у Заостру. На дан св. Јована, његов одред од 200 људи под командом комунисте Вукмана Крушчића, упутио се са задатком: прво да разбије групу националиста генералштабног мајора Ђорђа Лашића у Барама Краљским у близини Андријевице, затим да нападну нас у Заостру, похватају живе и одведу Моши у Колашин. Људство под командом Вукмана Крушчића није знало за прави задатак, будући да је добар део био насилно мобилисан, и речено им је да ће напасти Италијане и Арнауте.

Пошто је био сам дан св. Јована, Лашић је молио Крушчића да се прође братоубилачке борбе, али су комунисти иронично одговорили: «Нека вам помогне св. Јован!», и осули ватру из митраљеза. Мајор Лашић је прихватио борбу, у којој је сам Крушчић платио главом и 195 мртвих комуниста. У истој борби сам је Лашић теже рањен.

Десед дана доцније Моша шаље други поход на нас, око шест стотина људи под командом зликовца Мијата Лакићевића. Војвода Павле наредио је покрет, и на обронцима планине Јеловице у снегу од два метра развила се љута борба, која се истог дана трагично завршила по комунисте. Резултат је био 200 мртвих и рањених и четрдесет заробљених комуниста, док је остатак побегао глевом без обзира. После ове сјајне победе, наша је жеља била да се што пре кренемо за Колашин, да га ослободимо, одакле допираху црни гласови о клању и убијањима која врше комунисти.

Војвода Павле стиче одмах велики углед у племену Васојевићима који му се листом прикључише. Наша и Лашићева група спа-

јају се и Павле наређује поход на Колашин 20 фебруара 1942 г. На територији среза колашинског - на фронту Планиница-Кључ, наишли смо на јак отпор, где нам гину, од моје уже групе, стари јунак ппуковник Никола Булатовић и Јанко Шћепановић, наше прве две жртве. Али, при свему, наш елан није било лако уставити, тако да смо на дан 23 фебруара после подне сатрли и последње остатке Мошиних банди и на јуриш заузели Колашин... Становништво Колашина живело је под Мошином страховладом 49 дана, чији је резултат: убијене и масакриране 373 особе. Народ је дочекао нас избезумљен од страха са плачем за својим побијеним, а кад дознаше ко смо ми, кроз плач почеше клицати: живели спасиоци и ослободиоци!

У трагању за комунистичким злочинима, сутрадан са групом наших људи, дођосмо до реке Таре поред самог града. Поред реке налази се једна баруштина без снега, на чијој се средини налазио побијени стуб у висини око три метра, на коме је стајала дрвена табла са натписом: «Пасје гробље». Изнад табле на стубу налазило се обешено мртво псето. Око стуба по баруштини налазили су се унакажени људски лешеви на гомилама од 20-50. Комисија од два лекара и једним студентом медицине, поред броја других чланова почела је са увиђањем. Број убијених оба пола износио је 373, од којих нико не бијаше убијен ватреним оружјем, већ или маљем у главу, или заклан ножем испод грла. Сваки леш је био масакриран и унакажен. Очи извађене, зуби поломљени, нос отсечен, језик отсечен, стомак извађен, срце извађено и стављено у уста, итд. Ноге и руке без разлике бијаху свима жртвама поломљене и главе тупим предметом — маљем разбијене. Комисија је утврдила имена и број жртава, начин убијања, џелате и наредбодавце, фотографисала скупа и наособ жртве и поднела извештај војводи Павлу... (Крсто Р. Влаховић, Испуњена заклетва, «Ам. Србобран» бр. 10291/51.)

Док се под оваквим околностима ствара једно снажно национално жариште у Васојевићима, под истим околностима настаје истих дана друго исто снажно у Бјелопавлићима. Колико је и ту та одлука била тешка, људи тврде, да су генерал Блажо Ђукановић и пуковник Бајо Станишић пробдили читаве ноћи у разговорима са пријатељима и у борби са самим собом, да ли да се одлуче на отворену борбу против комуниста или не. Међутим, крв жртава и апели преживелих довели су до одлука које су водиле отвореном грађанском рату. Рату у ком је окупатор био коришћен од стране оба противника.

На дан 26 фебруара 1942 г. дошло је до састанка делегата Црногорског националног одбора и команданта Народно-ослободилачке војске Црне Горе и Херцеговине пуковника Баја Станишића у његовом штабу у селу Кујави у Бјелопавлићима. После овог састанка дошло је до контакта између Станишића и италијанског команданта оперативних јединица у Црној Гори генерала

Луиђи Ментасти-а, а на основи прелиминара кога је израдио сам Станишић у форми једног мемоара, који гласи:

1) На тражење мојих пријатеља и народа из Црне Горе и Херцеговине подигао сам устанак и ставио се на челу устанка у циљу ослобођења Црне Горе и Херцеговине од комунистичког терора.

2) Ову борбу противу комунизма водићу са својим присташама без компромиса до њиховог коначног истребљења или нашег уништења.

3) Да бих могао са успехом извршити овај прихваћени задатак, вољан да на себе узмем највећу одговорност, обраћам се Вашој Екселенцији за сарадњу, са уверењем да је и Вама у души да се црногорски народ ослободи овога зла и биједе, ради чега молим да ми се изађе у сусрет у слиједећем:

а), б) Износе се детаљи о материјалним потребама народа и нужности наоружања националиста.

в), г) Износе се детаљи о омогућавању акције и помагању народа у погледу исхране.

д) Да се национално и политички исправни људи, који се налазе у интернацији хитно врате, чији ће списак достављати Национални одбори у појединим мјестима...»

Овај корак Баје Станишића наишао је на одобравање националне јавности Црне Горе, где су извесни националисти дали јавног израза усвајању акције против комуниста. То се да видети из следећег документа и његових потписника истакнутих националиста Црне Горе. «Изјаву пуковника г. Баја Станишића, команданта Народ. ослоб. војске Ц. Горе и Херцеговине, коју је он дао дана 26. II. 1942 делегатима Црногорског националног одбора у потпуности одобравамо и прихваћамо:

1) Саво Вулетић, бив министар; 2) Стево Греговић, прет. В. суда; 3) Вукашин Вукашиновић, вел. суд.; 4) Мило Пламенац, великосудија; 5) Мих. Јовановић, великосудија; 6) Др. Саво Радовић, б. н. посл.; 7) Нешо Шћеповић, б. н. посл.; 8) Милош М. Вучинић, прет. општине; 9) Вој. Гојнић, в. д. тужилац; 10) Крсто Мандић, прет. окр. суда; 11) пук. Јоко Јовановић; 12) Зарија Вуксановић, пуковник; 13) Батрић Јовановић, апел. судија; 14) Марко Вулетић, апел. судија; 15) Божидар Томовић; 16) Ристо Вујачић, адвокат; 17) пук. Тодор Пајовић; 18) Мих. Мугоша, ппуковник; 19) мајор Димитр. Бољевић; 20) Благота Мартиновић; 21) Мил. Гилић, суд. окр. суда; 22) Митар Лаковић, нач. среза; 23) Перо Ђукановић, фин. директор; 24) Радивоје Брајовић, инсп. пошта; 25) Ђуро Пешић, дир. гимназије; 26) Лабуд Рогановић, свештеник; 27) Милош Јововић, професор; 28) Мирко Драговић, проф. теол. 29) Никола Драговић, школ. надз.; 30) Андрија Драговић; 31) Мићо Стијовић, индустр.; 32) Мило Беговић; 33) Васо Анђушић, трг.

агент; 34) Божо Рогошић, трговац; 35) мајор Митар Врачар; 36) Блажо Вучунић».

После ове изјаве националиста Црне Горе, дошло је 6 марта 1942 г., до узајамно потписане изјаве између пуковника Ђузепе Бољонија и пуковника Баја Станишића. Ова се изјава састојала из два дела. Један део била је изјава националиста антикомуниста Црне Горе која је добила званичну потврду кроз потписе двојице пуконика претставника двају тела: Италијанске команде окупационих трупа у Црној Гори и команданта устаничких снага Црне Горе. Други део била је изјава Италијанске команде за Црну Гору, која на себе преузима обавезе према Црногордима, у духу споразума. Та изјава гласи:

«Команда Италијанских трупа у Црној Гори, по овлашћењу Његове Екселенције Гувернера, примивши к знању изјаву и одлуку од Главног Одбора црногорских националиста из Подгорице и Долине Зете, за бескомпромисну борбу против комуниста и комунизма у Црној Гори, са своје стране обавезује се:

1) — Да поведе бескомпромисну борбу у сарадњи са црногорским националистима против комунизма. Да Вођа Црногорских Националиста из Подгорице и Долине Зете, лично или преко делегираних особа буде у сталном контакту са Главном Командом италијанских трупа у Црној Гори, у циљу извођења заједничке акције;

2) — Да даде помоћ у оружју, муницији, намирницама, обући и одјећи све у количинама, које ће бити повремено споразумно утврђене;

3) — Да са својим трупама и сретствима учествује у акцији са националистичким одредима из Подгорице и Долине Зете, а no споразуму са Командантом националистичких одреда;

4) — Италијанске трупе одржаваће реди поредак у варошима, а по селима овај задатак оставља се црногорским нционалистима. Што се тиче сигурности комуникационих артерија, споразумно ће се подијелити задатке.

Уз узајамно поштовање, повјерење и лојалност, стриктно ће мо се придржавати примљених обавеза.

Подгорица, 6. Ожујка 1942.

Пуковник, шеф Штаба	Бајо Ј. Станишић
Ђусепе Бољоне м. п.	пуковник м. п.

Карактеристично је, да југословенска влада у свом оптуживању четника плански настоји да у својим публикацијама занемари ову обавезу Италијана према националистима, већ наглашава само обавезу ових према Италијанима. Са овим би, вероватно, желела да даде «доказа» оданости црногорских националиста италијанској ствари. Тако у свом извештају на енглеском језику, а под насловом: Report On Italian Crimes Against Yugoslavia And Its Peoples, Belgrade 1946, с 184, Др Душан Недељковић у својству

Претседника комисије за утврђивање ратних злочина, то намењује читаоцима енглеског језика. Међутим, читаоцима српског језика, ваљда, зато што ови боље разумеју позадину ствари, у свом Зборнику докумената и података о нар. осл. рату југ. народа, Том III, Књ. 4, с. 486. поступа обратно: даје текст изјаве којом се констатују италијанске обавезе према црногорским националистима. Даље је карактеристично да су преводиоци и коректори заборавили да преведу последње ставове на обе изјаве, чији се фотостати налазе на страни 74-77 посебне збирке која носи наслов: Документи о издајству Драже Михаиловића, Књ. I., Београд 1945 г. Карактеристично је, колико сам упућен у ствар, комунисти нису приступали редакцији «Друге књиге» ових докумената. Ваљда су их погубили. Осим тога, Батрић Јовановић у својој опсежној студији: «ЦРНА ГОРА У НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ», Војно Дело, Београд 1960 посве занемарује ове изјаве. Тај моменат побуђује сумњу у веру самих комуниста у оно што су двадесет година пропагирали или су, вероватно, са закашњењем проанализирали појмове о сарадњи, а специјално о «сарадњи са окупатором».

Међутим, сва ова неубедљива белетристика југословенских комуниста, намењена читаоцима самоуцима или онима који су подложни њиховој дресури, могла би наћи врло јасну карактеристику у констатацији, да црногорски националисти нису ничим бољим и срећнијим могли да помогну свом народу него што су урадили путем ових изјава, а да тиме опет ничим не помогну ствар окупатора. Даље би се могло констатовати да је италијански окупатор био заробљеник народа Црне Горе, а не обратно. Ово сасвим јасно тврди један од озбиљних посматрача речима:

«Био сам на Цетињу кад су дошли Талијани, маја 1941, па све до јуна пре капитулације Немаца, — Цетиње је било седиште војне управе талијанске одн. немачке с генералом на челу, који је носио празну титулу «гувернер Црне Горе».

На Цетињу, у својој «престоници», гувернерова се власт није простирала, од првога дана, ни до последњих кућа Цетиња уза сву гувернерову војну моћ т. ј. изван круга од 500 метара у полупречнику од Бановине, и то само благодарећи жици и кордуну јаке страже. У осталим градовима у унутрашњости Црне Горе 2-3 улице су «слушале», али не и послушале наредбе окупатора!...

«Црна Гора и Црногорци били су слободни, најслободнији, јер над собом нису имали никакву власт! Напротив, Црногорци су окупирали и Талијане и Немце који су живели, као некада Турци, по градовима, опасаним вишеструком бодљикавом жицом уз сталну и честу стражу под оружјем и бомбом у руци, па су им градови: Цетиње, Подгорица, Никшић и др. и били праве тамнице, јер из њих нису ни могли ни смели носа помолити! Чудно зар не?, али и тачно!...

«Наш народ лепо каже: Јачему се свашто ваља! Он и лаж у истину претвара и држи...» (Михаило А. Рајнвајн, Јесу ли Талијани и Немци били окупирали Црну Гору? Амерички «Србобран, број 12, 832/62.)

Ова последња мисао у чланку важи у потпуности за југословенску Владу и њене пропагаторе. Они да би приказали своја светла лица пред светском јавношћу «лаж у истину претварају» сходно својим циљевима. Њих не интересују чињенице већ пропаганда. Из те пропаганде они настоје да извуку оне закључке које желе. Они неће истину већ се служе обманама. Они кад би хтели истину морали би признати да су окупатори узимали извесне обавезе према свим фронтовима и покретима у окупираној Југославији према месту и приликама, а и према погледима локалних команданата. Те су обавезе окупатори узимали према комунистима широм Југославије исто као и према четницима и другим националистима, једне кроз толерисање, друге кроз помагање, а треће и кроз помагање и толерисаше и сл. Онде где није постојао директан контакт са окупатором ту су коришћена посредна сретства, што би се могло изразити овако: четништво и равногорство у Србији не би могло ни да се развије, а камо ли да постоји, да није било наслона на Милана Недића и његове војне и политичке организације. Комунисти такође не би могли да постоје у Србији да није било наслона на њихове људе по градовима, као и службенике по немачким надлештвима, који су им били склони. Даље би се могло констатовати да ни четништво ни партизанство не би могло да опстоји у деловима Југославије ван Србије да није постојала могућност коришћења окупатора. Ово уствари нема ничега заједничког са сарадњом са окупаторима. То је било коришћење ситуације. Коначни циљ те тактичке игре било је оно што се желело да постигне после одласка окупатора. Историска је неистина тврђење да су се фронтови борили против окупатора у циљу да га отерају из земље. То је био апсурдум којим се служе комунисти. Нужност контакта националиста са окупатором изазвана је држањем комуниста широм Југославије, а специјално у Црној Гори. Нужност контакта окупатора са појединим политичким групама широм Југославије диктирала је ситуација на светским фронтовима. У том контакту окупатора са домаћим групама далеко су се боље и спретније сналазили комунисти него националисти. Шта више комунисти су извлачили далеко ефектније користи од окупатора него што је био случај са националистима. У сваком случају окупатор је прелазио на тактичке потезе према појединим групама онде где није била довољна брахијална сила. То се види из следећег документа, који се мирне душе може да узме као увод у овај корак пуковника Станишића и црногорских националиста према Италијанима.

«КАБИНЕТ ПРЕТСЕДН. ВЛАДЕ
11 новембра 1941. гд.
РИМ

Генералу
Пирцију Биролију
Гувернеру Црне Горе

Екселенцијо,

Осовински интереси захтевају брзу и целисходну ревизију свих наших војних и политичких напора на територији којом владате. Ово је неопходно у циљу што бржег угушења свих досадашњих и будућих нереда и успостављања наше пуне власти у Црној Гори. У жељи да се у будућности избегну све раније почињене грешке и успешно оконча наша пуна победа у Црној Гори, потребно је да рекапитулирамо неке догађаје из недавне прошлости:

Приликом вашег одласка на положај гувернера Црне Горе, поред писмених овлашћења, и од мене лично примљених усмених директива, Ви сте добили и сва друга војна и политичка сретства за извођење потпуног отцепљења Црне Горе од бивше краљевине Југославије и њено потпуно потчињење краљевини Италији.
Од вас се очекивало и захтевало: да створите све претходне услове, пре свега да осигурате за спровођење наше политике што већи број водећих претставника Црне Горе.

За то време, ми смо требали да придобијемо принца Михаила Петровића-Његоша, за престо новопроглашене Независне Државе Црне Горе.
Међутим, Ви сте се били ослонили на најслабију групу — «зеленаше», а ми нисмо успели да придобијемо принца Михаила Петровића-Његоша за сарадњу са нама.

Због тих неуспеха, уместо да прославимо дан Независности Државе Црне Горе, ми смо изгубили контролу над народом и дозволили му, 13 јула 1941. год., да се побуни противу наше војне силе. У насталом хаосу, као што Вам је познато, изгубили смо преко хиљаду наших најбољих бораца, а и сам краљ Емануел једва се спасао авионом.

Овај нечувен пораз, нанео нам је не само велику материјалну и моралну штету, већ и националну срамоту, због чега смо изгубили много од нашег престижа на Балкану.

Екселенцијо,

све почињене грешке морају бити правилно оцењене и одмах отклоњене. Наш углед у Црној Гори мора бити хитно и потпуно рехабилитован, али не војном силом већ политичким сретствима.
Независна држава Црна Гора мора бити што пре образована. С обзиром на психологију и вековне идеале Црне Горе, да се прошири и ојача, треба придобити за идеју стварања Велике Црне Горе, што већи број оних, који су Вас до сада у том спречавали.
У ту сврху, потребно је одмах приступити следећем:

1. Одмах се ставите у везу са најистакнутијим и најпознатијим претставницима Црне Горе. Нарочито подвлачим, трудите се да придобијете и најборбеније — оне који су 1919 године успели на нашу штету, да спроведу уједињење Црне Горе са Србијом; они, и данас, као што Вам је познато, чине већину и имају највећи углед у народу. У циљу тог остварења обећајте све што мислите да их може привући к нама. Обећавајте им у моје име да ће се будућа Независна Држава Црна Гора, чије остварење ми помажемо и опстанак гарантујемо — ширити не само у неоштећеним границама бивше Зетске бановине већ да ће истој бити додељено: њима драго Косово са Призреном и неправедно им отргнут Скадар. Усто, потврдите им у моје име да ће се после рата Независној Држави Црној Гори — доделити и целокупна територија данашње Албаније. Тиме ће Црна Гора постати значајан фактор на Балкану.

2. Спречавајте и уништавајте у Црној Гори свим сретствима сваки даљи утицај организације Драже Михаиловића, пошто је она главна брана свим нашим аспирацијама на Балкану.

3) Пошто нам није успело да придобијемо принца Михаила Петровића-Његоша, да се прими престола Независне Државе Црне Горе, то Вам се препоручује, да у згодној форми, убедите народне прваке о потреби припреме јавног мњења, да се Независна Држава Црна Гора прогласи републиком.

4. Шаљите ми седмодневне извештаје о току свих успеха као и разлоге неуспеха. Исто тако, достављајте ми Ваше мишљење, у циљу унапређења и што бржег остварења Вама повереног задатка: образовање Независне Државе Црне Горе.

У циљу успешног окончања поменутог задатка, неограничено користите сва политичка и војна, Вама специјално додељена, новчана сретства.

У то име, примите изразе мог дубоког поштовања и моје топле поздраве, Ваш

Дуче»

Поседник овог документа Радивоје Н. Брајовић (живи сада у Ст. Луису, Мизури, САД.) у свом коментару (Американски «Србобран» бр. 11524/55), следећим речима анализира даљу акцију генерала Бироли, а у вези са предњим инструкцијама:

«Сходно поменутим директивама генерал Бироли је одмах позвао на Цетиње, већи број најугледнијих првака Црне Горе, међу којима су били: Др. Саво Радовић (стрељан од комуниста као «издајник» 1945 у Београду); ...Лазар Дамјановић (убијен од усташа у логору Јасеновцу 1945); Глигорије Вукотић, судија Апелационог суда, иначе синовац бивше црногорске краљице Милене (убијен од усташа у логору Јасеновцу 1945); ...Саво Вулетић, бивши народни посланик и ранији министар за време владавине краља Николе (убијен од комуниста у Словенији 1945), поред осталих.

Том приликом употребио је генерал Бироли сву своју вештину, да помоћу Мусолинијевих директива приволи бар један део присутних за идеју стварања «Независне Државе Црне Горе...»

На генералове сугестије одговорио је Др. Саво Радовић следећим речима:

«Господине генерале, у име своје присутне браће и своје лично сматрам за обавезу, да вам поштено кажем, не ваља вам што сте до сада радили, још вам мање ваља што канитe да радите у будуће. Ми нећемо да вам помажемо у цепању Српства, а свагда хоћемо да се супротставимо свакој сили, која има такав циљ. Сем смрти, — нико и никаква сила нас не може да одвоји од Србије и других српских покрајина». Узео је шешир и завршио: «Ако овако и даље наставите, дочекаћете једнога дана, да вас Црногорци натерају заједно са вашом војском да живи ускачете у Јадранско море.» ...

Док су политички разлози приморавали Италијане на помирљиво држање према Црногорцима, овима, са своје стране, није више ишло у рачун хрвање оружјем и борба против Италијана јер их је јулски устанак прилично опекао. Тако су Црногорци прешли на политику, која им је и једина била услов опстанка. Јулски устанак, у коме су се подједнако борили националисти као и комунисти против Италијана био је ствар читавог народа Црне Горе. Његови су иницијатори били подједнако комунисти Црне Горе колико и националисти. У суштини ако је у питању национална част, у јулском устанку тај моменат је подједнако потстрекивао комунисте колико и националисте. Разлика је наступила са оним моментом, када се пред народ појавио проблем циља и смисла борбе против окупатора. У самој тактици, комунисти су утли у устанак психолошки припремљенији од националиста. Ушли су наоружанији него националисти јер су се одмах после слома државе почели да припремају за борбу, т. ј. отимање власти, чим им се за то буде дала прилика. Та им се прилика дала кроз напад Немаца на Совјетски Савез. Један од учесника у устанку, активни југословенски официр и војни руководилац током рата у одредима Павла Ђуришића, поводом народног устанка у Црној Гори пише:

«...Тачно је, да су комунисти устанком желели да постигну једно, а ми друго; они посебни, а ми општи циљ. Они су хтели да покажу оданост интернационали и бољшевичкој Москви без обзира на жртве које ће народ поднети, док смо ми имали за циљ да спречимо стварање једне црногорске државе по рецепту сепаратиста, што би значило стварање једне сателитске земље сличне Павелићевој НДХ., и да народ не дође у положај најамника фашистичких окупатора против самог себе...

«...Устанак је био спроведен на целој територији Црне Горе. Успеха је било свуда, а највише у крајевима где није било комуниста. Акцијама су руководили југословенски официри, којима су

комунисти где год су могли правили сметње желећи да их компромитују било каквим неуспехом.

«...Комунисти су нерадо гледали да војску воде југословенски официри као присталице Краља Петра II и западних демократских савезника...

«...У току борбе извлачили су се да би на ослобођеној територији успоставили комунистичку власт. Своје политичке присталице наговарали су да користе прилику за ликвидацију националних вођа, да би унели пометњу и дошли до циља. На ослобођеној територији на државним зградама истицали су црвене заставе, почели да постављају политичке комесаре и да заводе комунистичку власт...»

Из ове тактике према српском национализму, настала је т. ј. примењена је специјална тактика према хрватском национализму. Србе националисте требало је уништавати да би се дошло до победе; Хрвате националисте требало је придобијати, да би се њиховим неутралисањем и помоћу олакшала комунистичка победа и над хрватским национализмом. Они су у том смислу тако и почели, управо оних дана када им је успело да организују АВНОЈ у Бихаћу. Поред неколико мање значајних комунистичких првака и дела левог крила Хрватске Сељачке Странке, који су били укључени у АВНОЈ, овај је у сагласности са Врховним штабом НОВ и ПОЈ дао једну више пропагандистичку декларацију, него принципијелну. Та декларација гласи:

«Услед тога што окупатори, усташе и четници Драже Михаиловића непрекидно на резне начине шире клевете и разне информације о народно-ослободилачком покрету и његовим циљевима, сматрамо за потребно да дамо следећу изјаву:

Народно-ослободилачки покрет у Југославији под руководством Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, јесте опште-народни покрет у коме учествују сви прави родољуби, без обзира на политичко и верско убеђење и националност. Тај покрет има за циљ:

1) Ослобођење земље од окупатора и извојевање независности и истинских демократских права свима народима Југославије;

2) Неприкосновеност приватне имовине и пуну могућност самоиницијативе у индустрији, трговини и пољопривреди;

3) Никаквих нарочитих промена у односу на друштвени живот и делатност, осим замене реакционарних општинских управа и жандарма — који су се ставили у службу окупатору — народно-ослободилачким одборима, који имају истински демократски народни карактер.

Све важније мере, како у односу на друштвени живот, тако и у друштвеној организацији, решаваћо после свршетха рата претставници народа, које ће заиста слободно бирати сам народ.

4) Народно-ослободилачком покрету, који се бори за слободу народа, за социјална и демократска права, јесте туђе свако насиље и незаконитост;

5) Официрима који приступају у народно-ослободилачку војску загарантовани су њихови чинови и положај који одговара њиховим способностима.

6) Народно-ослободилачки покрет признаје у потпуности национална права Хрвата, Слованаца, Срба, као и Македонаца, Црногораца и других. Тај покрет је подједнако хрватски, као и српски и словеначки. Према томе он претставља гаранцију, да ће бити извојевана национална права свим народима Југославије».

Ако се поставимо пред питање: ко је тај угњетач народних маса у Југославији, против кога су југословенски комунисти дигли свој барјак «слободе», онда није било тешко прозрети коме су мисли из ове декларације биле и упућене. Није ишла борба за слободу народа Југославије, већ за цепање народа Југославије, где су оштрице биле уперене идеолошки против Срба, а политички против Србије. Ако упоредимо дух ове декларације са оним мерама југословенских комуниста предузетих и проведених после «ослобођења» земље, онда би био сувишан сваки коментар о њему. Текст ове декларације био је уствари апел на наивне, који нису могли да схвате смисао комунистичке борбе. Принципијелан одговор би добили ако би се поставили пред питање: шта би радили југословенски комунисти у Југославији током рата, да није дошло до сукоба Берлин-Москва? Принципе политичког уређења Југославије, поставила је Коминтерна 1919 године. Овим принципима дао је врло рељефно објашњење сам Стаљин у једној од својих «теза» за X конгрес Руске комунистичке партије бољшевика још 1921. године речима: «...Образовање нових самосталних националних држава није остварило нити је могло остварити мирно заједничко живљење националности, није отстранило нити је могло отстранити ни националну неједнакост ни национално угњетавање, јер нове националне државе, које почивају на приватној својини и класној неједнакости, не могу постојати: а) без угњетавања својих националних мањина... Југославија угњетава Хрвате и Босанце итд...; б) без проширења своје територије на рачун суседа, што изазива сукобе и ратове...; Југославија против Бугарске...; в) без потчињености «великим» империјалистичким силама у финансиском, економском и војничком погледу...» (Стаљин, Марксизам и национално питање). Мада се Стаљину не може негирати генијалност у политичким махинацијама у унутарњој политици Совјетског Савеза, овим претенциозним излетима у политичке проблеме Балкана показао се испод просечног мужика. Међутим, није он за нас важан, колико они који су у својим епигонским улогама каскали за њиме да би се код нас у Југославији приказали генијима.

У својим разматрањима о унутрашњим проблемима Југославије, управо тих дана када је ова декларација АВНОЈ-а требала да се роди, Тито каже:

«Рођена на Крфу, Лондону и Паризу, версајска Југославија је постала најтипичнија земља угњетавања у Европи. Хрвати, Словенци, Црногорци, Арнаути и други, били су подјармљени и сматрани као грађани другог реда у Југославији. Македонци, Арнаути и други, били су поробљени и подвргнути истребљењу. Муслимани, мађарска и њемачка мањина, служили су као монета за поткусуривање и као иструменат у борби противу Хрвата и других народа Југославије...» («Пролетер», децембарска свеска 1942.).

Ако извршимо упоређење мисли из декларације и Титовог коментара Стаљинових мисли, онда можемо да констатујемо да су Срби у Југославији били угњетачи «поробљених националних мањина», у које, ево, поред Стаљина Тито уврсти и Хрвате и Босанце као мањину. Кад је ово већ речено 1942. онда је Тито заиста направио грешку оним обећањем датим после свог победничког уласка у Београд: «...да је испод свега подвучена дебела црта... да се прошлост предаје забораву... да се не освրћемо више унатраг, већ да гледамо унапред у циљу изграђивања Нове Југославије... домовине радног народа...», јер је морао да зна да од тих његових црта нема ништа док се не сломи кичма Србима. Разједињењем Срба постављен је први камен темељац социјалистичком уређењу државе Југославије. Шта је ту у ствари била прва етапа? Опет четници и Дража Михаиловић. Пошто Дража Михаиловић није сматрао Хрвате националном мањином, нити су мађарске националне мањине биле сматране баластом у земљи, нити је сматрао југословенске Немце «монетом за поткусуривање», то је њега требало приказати као «сарадника са окупатором». Но у сваком случају, било каква сарадња са било којим окупатором, била би, како год била узета, далеко оданија служба истини од једног оваквог галиматијаса као што су ова «научна» излагања комуниста о југословенским националним проблемима.

Идентификујући четнике са овим угњетавалачким елементом, АВНОЈ у свом прогласу од 8 јануара 1943 назива ове бандитима и каже: «Крвожедне четничке банде клале су муслиманску дјецу и жене, палиле муслиманска села и градове...»

«Слободна Југославија» у својој емисији од 12 јануара 1943 изјављује, да ће се са четницима обрачунати без икакве самилости, као са «бандитима и убицама невиног света».

Три дана касније «Слободна Југославија» у истом духу наставља и каже: «.. .неће остати некажњени четнички злочини...»
На дан 1 фебруара 1943 иста станица, преносећи «јуначке борбе партизана против окупатора» прича: «Четници руше и пале села и градове, убијају људе, жене и децу. Но доћиће дан одмазде.

Никакве лажи и приповедање Михаиловићеве пропаганде неће спасити издајнике од праведне осуде...»

На дан 18 фебруара 1943. говорећи о приликама на фронтовима, иста станица каже:

«Дража Михаиловић и његови избеглички лондонски реакционари, платиће своја недела сопственим кожама...»

Док овако у једном правцу оперише Врховни штаб НОВ и ПОЈ, хрватска државна власт, са своје стране, предузима оно што је њој могуће, да би се заиста поред комуниста, и она сада приказала анђелом чуварем муслиманских маса Босне и Херцеговине од «четничког терора». Тако на почетку месеца марта 1943 могли смо да читамо један такав летак, у коме стоји и ово:

«Четници су извршили покољ над мирним и недужним муслиманима. Они су се у пљачки спустили на ранг обичних разбојника... Четници су побили стотине хиљада невиних муслимана. Они су клали и убијали у Источној Босни невино муслиманско становништво...»

Титов ратни дописник и биограф, Владимир Дедијер, а у својој тешкој бризи за спас муслиманског становништва Босне и Херцеговине, у свом Дневнику, под 5. априлом 1943, констатује:

«Црну судбину је наменио Дража другим народима Југославије — а нарочито муслиманима, као што се то види из овог документа:

«Штаб бр. 457
Пов. бр. кл.
10. II. 1943. г.

Команданту IV батаљона Бају Пивљанину

Поступајте и даље према већ издатом наређењу. Хватајте и убијајте све муслимане, жене и децу. Држите и даље свој одређени положај и споразумно с Радом Леовцем и осталим четницима држите патроле и заседе. Хватајте ту губу и све убијајте, то је наређење највиших старешина и то морамо извршавати.

Радите и само радите ових дана, то је наша светиња ових дана. Радите и држите заседе и убијајте све што вам дође до руке.

Сада настаје чишћење до краја.

С вером у Бога за краља и отаџбину.

Командант — поручник,
Јован С. Јеловац»

Не улазећи у анализу овог неписменог фалсификата, кога је Дедијер брижљиво озваничио, овде се за познаваоца ствари поставља једно друго питање. Да ли је Владимир Дедијер «србизирао» хрватски текст овог «наређења» кога је касније обелоданио хрватски «ратни извјеститељ» Фрањо Бубанић, или га је Фрањо «хрватизирао» као докучену сопственост уваженог Дедијера, остаје спорним. Међутим знамо, да је овај «ратни изјеститељ» у «Хрватском Народу» под бројем 1209/44 донео ову «наредбу» о Клању на све стране, само у хрватској ортографији, која гласи:

«Заповједнику четвртог батаљона Баји Пивљанину.

10. вељаче 1943 године.

Дејствујте и даље на основи раније издатих заповиједи. Хватајте и убијајте све муслимане, жене и дјецу, држите и даље указану вам позицију у споразуму са Раловцем и осталим четницима, шаљите патроле у засједе. Хватајте и убијајте, то је заповијед наших највиших начелника и то ми морамо извршавати. Дејствујте и само дејствујте. У овим данима то је наша задаћа. Ако се у борби будемо показали као јунаци, моћи ћемо добити признање. Стрељајте, приређујте засједе и убијајте све, што вам дође под руку. Идемо напред чврсто до конца».

Без обзира на овај невешти фалсификат и још невештији превод с једног језика на други или врло нечасну позадину оваквих мисли и Дедијера и Бубанића, овде се може врло лако констатовати оно основно у овој усташко-комунистичкој сарадњи. Да је пут од Бихаћа до Неретве, на почетку 1943 године, водио кроз територију Мао Це Тунга или Далај Ламе, сигурно би се Владимир Дедијер у својој «истинољубивости» нашао побуђеним да «установи» да ће и оно «нешто мало» Кинеза и Тибетанаца постати жртвом «четничког терора».

Пошто сам ја лично, управо у тим данима, а на једном сектору тог крвавог фронта, имао част, да утичем на ток збивања, као један од мање важних фактора, али ипак фактора, то ћу овде изнети онај део плана, који је био израђен у Мостару, сходно локалним приликама, жељама муслиманског становништва и четничкој политичкој линији у принципу, а у односу на муслимане и православне посебно. То је све стајало у тесној вези са ратним плановима четника у тој ери.

Врховна команда и Дража Михаиловић нису могли сматрати опортуним, обзиром на предвиђано искрцавање савезника, да се у четничком сектору налази један несигуран елеменат. У том циљу је одлучено, да се усташки расположени милиционери (муслиманска сеоска стража наоружана од стране хрватске усташке власти) разоружају, макар и по цену највећих жртава. Знало се сигурно, да би се касније код измене стања, њиховим оружјем могли да снабдеју усташе, комунисти или окупатори. Тако је било одлучено почетком јануара 1943, да се разоружају њихова два важна упоришта: Бјелемићи у срезу Коњиц и Фазлагића Кула у срезу Гацко. Међутим, одлучено је, да се у том циљу не предузима никакав корак од стране Врховног штаба генерала Михаиловића, без претходног саветовања и саслушања муслиманских политичких првака, који су већ били укључени у четничку организацију. Врховни штаб је стао на гледиште, да се по сваку цену има да избегне било какав судар са муслиманским елементом уколико је могућ било какав споразум. У преговорима и разговорима, којима сам био присутан по позиву као политички руководилац, закључено је следеће: Да се у операцијама про-

тив усташа и комуниста у источној Херцеговини, при свим четничким јединицама, које би по предвиђеном плану требале да оперишу у пределима муслиманског живља, имају да доделе као саветодавци и посматрачи, муслимански народни прваци и то по могућности из околних села или места, који познају људе и прилике. Тај план је спроведен на овај начин:

Команди Невесињског војно-четничког корпуса, а у саставу комбиноване Невесињско-коњичке бригаде, под командом мајора инж. Владимира Зечевића, био је додељен по споразуму старешина Среског суда у Мостару Мустафа-Мујо Пашић, познати Србин-муслиман из Мостара. Пашић је био познат као пријатељ четничког покрета, мада је припадао групи т. зв. босанских аутономиста.

Команда Романиског војно-четничког корпуса у Босни, стајала је у сталном директном контакту са мајором Фехидом Мусакадићем, муслиманским делегатом при Истакнутом делу Врховне команде, чији је штаб био у центру оперативног подручја. Мусакадић је био српски добровољац на Солуну.

Идеолог ове сарадње био је бивши народни посланик и лекар Др. Исмет Поповац. Он је уствари био и централна личност обзиром на своје везе у Херцеговини. Осим тога жена му је била Босанка, Српкиња православне вере.

У овим операцијама код санитетских јединица био је стварно и једини санитетски стручњак по позиву, Др. медицине Алија Аликалфић звани «Цар», иначе познати Србин-муслиман из Мостара.

У саставу оперативних јединица, као активни официр, укључен је био и млади пешадиски поручних Хамдија Ченгић, потомак старе босанске племићске породице Ченгића из околине Сарајева. Осталим муслиманским првацима, познатим људима из народа, кас што су били: Мустафа Берберовић из села Малог Поља код Мостара; Узуновић, старешина муслиманске милиције из Главатичева, срез Коњиц; Дерво Хаџић-Аљовић из села Тушила под планином Височицом; Чолакхоџић Алија из села Бијење у срезу Невесињском и другим, били су упућени апели, да овој сарадњи даду свој прилог у обостраном интересу.

Сав проблем је био решен на обострано задовољство и четничког и муслиманског вођства. У свим тим операцијама није дошло чак ни до сукоба између четника и муслиманског елемента. Сва борба око заузимања Бјелемића, а у односу на усташки елеменат састојала се у жртви Фехрада Куртовића, познатог «Хрвата-муслимана» кога је сам поглавник Павелић својим декретом, Главног Усташког Стана под бројем 2049/41. био одредио за «Таборника табора Бјелемић». Напад Немаца на ово подручје и разбијање четничких група осујетио је разоружање Фазлагића куле.
Каква је судбина снашла све ове муслиманске прваке, биће реч о томе касније. Но сада да се осврнемо на ову журналистичку и

известитељску пропаганду о «клању» и великој бризи хрватских усташа и југословенских комуниста за будућност босанско-херцеговачких муслимана. Тако нам енглески лист «Reynolds News» у свом броју од 3 октобра 1943, анализирајући четничку ствар, каже: «Михаиловићева ствар изгледа особито срамна, кад се сјетимо да он није обичан четник, него и министар војске југословенске Владе, која је савезничка влада. Он добија енглеско оружје и помоћ од енглеских стручњака. Не може човјек замислити, да енглеска влада може трпјети тако што». Лист даље наставља: «У партизанске руке пао је и један докуменат с потписом замјеника команданта једног одреда Јована Килска, који раскринкава Михаиловићеве одреде као разбојничке руље...» (Из «Хрватског Народа» а са коментаром Фрање Бубанића у броју од 10. 12.1944). Док се овако оперише дескриптивно у популарисању борбе против Срба и Српства, Хрвати истих дана доносе у свим својим новинама једну заиста чудно исконструисану карту «Федеративне Југославије», у којој је Дража приказан као џелат Хрвата, а у борби против ових поставио границе српске јединице у Сиску па доле према Јадрану до Цетине. Словеначку границу поставио у Брежицама, тако да од Хрватске вири један чуперак земље, кога је један врло широки коридор према Чехословачкој одвојио од Мађарске и Аустрије. Једна накарада од политичког концепта! Управо тих дана, док радио «Слободна Југославија» сикће против Драже и четника, хрватски Гебелс, Иво Богдан, коментаришући овај најновији «империјалистички план» четника и Драже Михаиловића, а у броју од 23 јануара 1943 «Хрватског Народа», каже између осталог:

«...Према томе борба против великосрпства, које борбе је главни терет у прошлости сносио, а и сада сноси хрватски народ, није само хрватска ствар. То је, политички гледајући, ствар скоро свију народа Средње Европе и европског југоистока. Ако ствар гледамо с вишег становишта културе и предаја заједничких свима народима западњачког културног круга, тада ћемо доћи до закључка, да борба Хрвата против великосрптва има и виши еуропски значај. То су уочили чак и многи Енглези. Споменућемо енглеског публицисту Роберта Биркхила (Douglas Lockhardt), који је проучавајући прилике Средње Европе у својој књизи «Seeds of War: A Political Study of Austria, Hungary, Czechoslovakia, Roumania and Yugoslavia», Лондон 1922, изнео као границу између Срба и Хрвата управо данашњу источну границу Независне Државе Хрватске. Енглески писац је уочио, да је присилни, — како он каже — брак са Србима из године 1918 био missalianca, да су Хрвати спознали, да Хрвате њихов сирови партнер, лишава културне надмоћности, «а то је — дословце каже Биркхил — оно што се зове балканизација западне Европе». Он се позивље и на Стјепана Радића, који му је казао, да у пробитку Европе Србију треба изолирати из Средњеевропске заједнице».

Чини се, да су Енглези на то мишљење, које у последња два десетљећа није било ни међу њима усамљено, заборавили или се ради својих пробитака претварају као да су на то заборавили те великосрпске тежње против Хрвата усвајају за своју службену политику. Томе се онај тко познаје сустав енглеске политике неће чудити, али се морамо чудити да то могу заборавити Хрвати, па макар се они звали Јурај Крњевић, Јурај Шутеј, Иван Шубашић и Илија Јукић...» Sapienti sat!

Узгредно треба нагласити жаљење што један новији и млађи Енглез, кога у Хрвати за време рата примили као малог Бога није успео да доврши своје дело «Енглеска и Европа», кога је био наменио да изађе у издању хрватског издавачког предузећа «Велебит». То је био један од оних чудних Енглеза, чији је отац био чувени лорд Емери, који је онако добро знао да апелује на Југословене да се одупру Хитлеру. Међутим када је за време рата увидео да се треба понижавати у служби империје, послао је свога сина у Европу, да би овај с друге стране наставио политику свога оца. Тако су Хрвати за време рата увидели да ће млади Џон Емери «исправити» границу између Срба и Хрвата и поставити је на Морави, управо зато, што је «историски» доказао да су се на Морави напили воде коњи аустириских генерала Штрасера и Пиколоминија у борби за проширење граница свога царства, у чему су и Хрвати назрели једину могућност проширења своје бановине сматрајући да је све на истоку хрватско што се успе да прозове ћесарско-краљевским. И док млади Џон Емери изазива атракцију са својом кучкицом док се шета по Максимиру; док се лије и српска и хрватска крв, он даје за хрватску публицистику следећу изјаву, у којој каже: «Ви Хрвати имадете великог и способног Вођу, Поглавника Дра Анту Павелића, по избор људе у свом Усташком покрету. Колико је тежа револуционарна борба нас Енглеза у земљи, у којој преко 150.000 револуционера чами у Черчиловим тамницама, гђе редарство наше пријатеље прогони као дивље звери. Али и нама ће сванути дан наше револуције и донети нам ослобођење од плутократије. Тада ће енглески националисти у новом и бољем свету пружити Усташама као својој браћи руку — у новој револуционарној, националној и социјалистичкој Европи...»

Додуше Черчил је био нешто бржи и поред све своје «тромости», па је овом младом Емерију ипак показао једним комадићем конопца, како се чувају принципи британске политике. Но у сваком случају Национал-социјалистичка странка могла би овог усташког пријатеља већ сада да уврсти у ред својих мученика као првог поборника британско-усташког братства негованог у сенци Хитлерове идеологије. Но и поред тога за жаљење је што Иво Богдан уз легенду из пера Британца Дугласа Локхарта који плаче над судбином аустро-угарске империје и згража се над српском победом, није могао да нагласи још једну много интересантнију везану уз име Дугласовог саплеменика Бруса Локхарта, ко-

ји је још од својих младих дана очекивао да ће се Џугашвилијеве мазге напили воде на Темзи, а што је овог браниоца Коминтерне спријатељило током рата са Титовим генералом Владимиром Велебитом са којим је нашао сродност и у психолошким и сексуално перверзним екстраваганцијама, да би тако успели да осујете оно што је Иво Богдан са својим друштвом прижељкивао, а што је млади лорд Емери требао да постигне својим боравком у Загребу током рата. Тај «племенити» покушај да се британски конзервативци наметну Титовој линији пао је у воду услед Титове одређености на велико разочарење Иве Богдана и свију оних које он онако фино укорава, да би ипак на крају постигли сагласност у једноме, т. ј. да ће хрватски триумф зависити од степена пада Драже Михаиловића. Сама завршна фаза к томе указала је на истину, т. ј. управо оних дана кад се генерал Велебит јавно и тајно договарао са Локхартом у Лондону, како да се сломи кичма Србима националистима, судбина Срба и Југославије налазила се у рукама Хрвата. То су били они хрватски политички прваци који су током рата «бранили Југославију» из слободног света, али који су истовремено живели у уверењу да је маршал Југославије Јосип Броз Тито заиста хрватски «демократа» бравар Јосип Броз из Кумровца који ће спасити хрватску цивилизацију од «српске хегемоније». То је све ишло под познатом лозинком: са Србима само по нужди! Тако се постигао онај најнегативнији резултат: победа Титова и над Србима и над Хрватима. Тако ћемо ићи у усрет оном историском парадоксону, да ће Тито у првој фази пошто уништи српску буржоазију и буде отклонио све оно што спаја српске националисте са успоменама на дела и личност краља Александра Карађорђевића поћи његовим путем у чувању угославије. То ће бити условљено хрватским држањем у Југославији, чију мржњу на Србе неће моћи да отклони Титов систем и метода, већ напротив имају да га одведу идеолошком слому. Тај идеолошки пораз демонстрираће се у окретању на десно оних Срба комуниста, који ће на крају крајева морати да увиде да се Југославија неће моћи консолидовати и поред уништења «српске буржоазије». Тачно је да је српска буржоазија уништена али тиме нису уништени психологија и менталитет њеног далеко несрећнијег дела — Хрвата и њихова неспособност да увиде куд греде својом политиком. Та политика Хрвата током рата, као и увек кроз векове, била је снажније модификована страхом од нечега него њиховом вером у оно што би требало да оправда њихове напоре. На том елементу сломила ое политика Драже Михаиловића јер су Хрвати у својој мржњи на њ тражили у комунисти Титу своју заштиту исто онако као што је Тито тражио заштиту Срба на почетку своје активности у рату док су Хрвати живели у уверењу да ће Немачка бити победилац. Тако ће се Тито наћи у односу на Хрвате у оној ситуацији у којој се у односу на њих нашао и краљ Александар у предвечерју 6 јануара 1929 године, а у одбрани Југославије. Тај окрет удесно наступиће онда када српски комунисти буду увидели, ако

то већ нису увидели, да је хрватско прибегавање Титу за време рата било само шпекулисање за избегавање одговорности за своје злочине према Србима, да би се ту са Титом допунили при чему је идеолошко братство међу народима у духу комунистичке идеологије била најобичнија лаж исто онако као што је лаж Титова припадност хрватском племену или његова оданост Стаљиновом концепту и совјетским плановима, иза којих се Тито мудро прикривао док му је победа висила о концу.

12.

Ми не можемо ни сада, као што нисмо ни могли или смели за време рата да замерамо нашим политичким првацима, било народним у земљи или политичким у туђини, што су подлегли у борби, т. ј. изгубили рат. Уствари подлегли су сили. Међутим, морамо да жалимо што су скоро сви они показали потпуно отсуство једног солиднијег познавања оног елемента са којим су се борили на стази од отимања о власт до спашавања голих живота. То непознавање ствари у односу сметало нам је у покушају праћења тока збивања на читавој тази у опсегу бојног поља. Људи су уствари били упрли погледе у једну тачку, или у најмању руку веровали, да онако како раде јесте и једини исправан пут. Срби у Србији сматрали су да је обрачун на подручју окупиране Србије углавном и кључ за решење питања на територији послератне Југославије. Они су локални менталитет пренели на једно шире поље које нису познавали. Тај лични обрачун националиста утро је пут комунистичкој победи, при чему су скоро сви национални прваци, мада мислили политички, уствари радили аполитички и нецелисходно. Осећај сигурности у хомогеној средини, каква је била Србија, није потстрекивао на једно дубље разматрање о стварностима у ширем обиму. Та логика је данас постала за нас у туђини владајућа. Србијанци су у туђини још данас једина група, која мисли југословенски, отприлике исто онако како је мислила кад се Југославија стварала. За овима долазе Црногорци. Њихов обрачун са комунистима у Црној Гори за време рата, гледан је више као домаћа ствар него као део општег југословенског или светског проблема. То је за њих била појава донекле грађена и на племенској подвојености, нахиском патриотизму, уз све примесе оних квасаца од 1908 преко 1915 па све до 1918 и даље. Управо у томе је и лежао и један добар део болећивости црногорских националиста и војног вођства према црногорским комунистима. Црногорци попут Србијанаца живе у опсенама романтичарског југословенства без неког оштријег критичког осврта на ту стварност. Црногорци у емиграцији дају свој бројни прилог свим могућим организацијама насталим у туђини, сматрајући да се тиме решава и њихов локални проблем. Овим се очито тежи за отклањањем једног наказно изграђеног мишљења о српском колективу, према коме било какво удруживање Црногораца, макар и по литерарној линији, води опет неком по-

литичком сепаратизму, као да су Срби у емиграцији начисто са појмовима о општесрпском нацуиналном интересу.

Хрвати су за време рата сматрали да четничка победа под кодандом Драже Михаиловића води једној горој ситуацији по њих у равногорској Југославији, од оне коју су имали у краљевској до 1941 године. Свест о њиховим злочинима према Србима за време рата почела је да се буди дизањем копрене са стварности, пред коју може да их постави изгубљени рат осовинских сила, а тиме и њихов. То је Хрвате наводило на ову мисао из нужде, да се дубље посвете оним «кисело-слатким, шупљим и лицемерним» декларацијама АВНОЈ-а и изјавама појединих значајних фактора у НОВ и ПОЈ. Ове су изјаве урађале оним плодом, тачно онако како су то њихови аутори и желели. Оне су уствари и биле упућиване оном слоју народа, који у свом читавом животу није долазио у додир са било каквим значајнијим претставницима власти осим жандарма и општинског чиновника или «шикуције», како је то казао Петар Кочић за пореског егзекутора. Тај елеменат је у овим факторима назирао и сва «зла» која долазе од власти. Хрватски политички прваци, а иза њих и њихове сељачке масе, у првој фази у потсвести, а затим код пробуђене свести да ће њихови злочини ипак бити кажњени, почели су да се освpћу у правцу оних нада, које су им уливале веру да ће са што мање одговорности проћи кроз законске и политичке шибе послератног стања на подручју Југославије. Тако су им југословенски комунисти у суштини постали и физичком и духовном окрепом у ишчекивању бољих дана. Томе је тежила комунистичка пропаганда. Свакако да су све јаснији изгледи слома осовинских сила давали и све одређенијег полета југословенским комунистима у наступању код пропаганде и освајачким мерама. Један колико плански толико и случајни технички моменат играо је у томе значајну улогу.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ на свом путу бежања из западне Србије у правцу подручја НДХ крајем 1941 г. повукао је собом онај део бораца, који као делинквентски експониран није смео да се задржи на територији Недићеве Србије. Борба против тог елемента била је једна од главних мера за пацификацију ове. Немци су у Србији уствари више времена утрошили у борби против равногорског елемента него против комунистичког. У том смислу Равногорци су били обједињенији него комунисти, а истовремено радијим су оком гледали од стане свију органа званичне Србије него комунисти. Тако се је борбени елеменат повучен са Титом нашао пред новим задацима. Кроз борбу за спасавање живота идеолошка линија је добила једног новог савезника. Крећући се стазом од Мораве па преко Санџака, Херцеговине и Босне, Врховни штаб НОВ и ПОЈ дошао је у додир са оним елементом кога је требао да придобија као главну попуну својих јединица. На том путу Врховни штаб НОВ и ПОЈ почео је да ствара своју војску што је најснажније изражено и фактом, да су се на том пу-

ту почеле да стварају и прве партизанске (комунистичке) дивизије. То је ишло оним редом којим се и сам терен освајао т. ј. пролазио. Тако су 1 новембра 1942 настале Црногорска, Крајишка и Босанска дивизија. Три седмице иза овога настају Личка, Баниска и Кордунашка дивизија, итд. Мада је ту било «дивизија» чија снага није прелазила снагу непотпуног батаљона, то је ипак кроз надувану пропаганду вршило снажан морални утицај на необавештену јавност специјално ону западних земаља. Тај случај није наступио код Драже Михаиловића после његовог напуштања западне Србије. Његова се војска углавном вратила кућама, управо оно што је смело да остане, т. ј. уколико се није експонирало у односу на Немце. Дража се на свом путу према Црној Гори кретао подручјима српског становништва, где су, у сваком случају били потребни далеко мањи напори за придобијање овог елемента за ствар Дражину него што је био случај са Титом. Живећи у уверењу да му је и легитимација снажнија од Титове, а верујући да Балкан неће никако ући у интересну сферу Совјета, Дража се уствари мање и напрезао. Он је народ сматрао својом војском која ће да устане на његов позив. У том ишчекивању повољног момента, а не знајући стварно шта се иза његових леђа ради, народ је остао дезактивиран и дезаинтересован. С друге стране Тито је свој положај схватио далеко озбиљније него што је то био случај са Дражом и његовим сарадницима у Врховном штабу. Кратко речено у Врховном штабу Драже Михаиловића сматрало се, да је игра око Тита и са Титом тактичка игра савезника да га користе, али и да га ликвидирају кад им не буде био више потребан. Нажалост левичарска штампа света постигла је оно што су комунисти скупа са Совјетима желели: укључење Балкана у совјетску интересну сферу, а затим англо-америчко покровитељство балканских комуниста, приказујући ове као борце за демократију. Тако се десило током рата оно што се дешавало пре, а дешава се пред нашим очима и сада после рата. Предајући своју судбину у руке Англо-Американаца кроз веру у њихове политичке принципе мали народи света постављени између чекића разјарених комунистичких револуционера и наковња трговачког менталитета западњака морали су бити жртвовани. Ту је кључ судбине Драже Михаиловића.
Од оснивања АВНОЈ-а сва пажња комуниста Југославије била је скренута придобијању хрватских сељачких маса у Хрватској и Славонији, т. ј. на главним подручјима деловања ХСС. Тако су наступали чак и трагично смешни случајеви, где посланик ХСС постаје истовремено члан усташког Хрватског сабора под Павелићем, а истовремено укључен у АВНОЈ приликом његовог оснивања. То је био случај са Павлом Крцем из Сиња, а касније са Петром Фиолићем из Мале Клаке који је био укључен у ЗАВНОХ. Сличан случај имамо са Владимиром Назором, коме је Павелић као заслужном Хрвату доделио титулу «академика» — члана хрватске Академије знаности и уметности, да би га касније Тито прогласио једним од апостола Нове Југославије. Сличан

случај имамо са југословенским сенатором Нуријом Поздерцем. То је једно посебно и врло интересантно поглавље наше ратне историје. Оно због своје судбоносности захтевало би и једну солиднију опсервацију.

13.

Комунистичка партија Хрватске одмах после избијања рата на истоку погубила је скоро све своје снажније идеологе и елитне борце који су је пропагирали не само кроз политичку спремност већ и кроз снажан културни утицај у Хрватској. Међу њима су се истицали извесни, који су били познати и међународним комунистичким круговима као што је био случај са Дром Божидаром Аџијом, Прицом, Куном, Бергманом и другим. Уништење Аџијине групе има и нечег својственог у себи. Ја сам током рата имао прилику да често пута разговарам са сестрама убијеног комунисте из Аџијине групе Алфреда Бергмана, али нисам могао у том смислу да сазнам скоро ништа. Једино што је било донекле вредно пажње је факат да их усташке власти, мада Мојсејевке, нису прогониле током рата. Једна од њих била је моја кућна лекарка као дечји лекар и кроз то је била потребна и усташама. Но из свега тога су познаваоци извели једну легенду, т. ј. да је група Дра Божидара Аџије била уништена по споразуму између људи Јосипа Броза Тита убачених у усташку службу и усташких власти. Одбрана ове тезе је данас врло тешка. Међутим, по каснијим аналогним случајевима, та би претпоставка донекле и била на месту, кад се већ зна од раније да су хрватски комунисти са Аџијом на челу оспоравали примат у вођству Јосипу Брозу Титу као Стаљиновом човеку од поверења према светској јавности али у суштини фалсификатору Стаљинових инструкција у односу на Југославију због чега се одмах крајем 1937 изродио сукоб између Аџијине групе и Титове линије. Тој групи су припадали и они хрватски комунисти који су пе током рата уствари одржали по вољи Титовој, да би их касније под разним изпрFile name: искама одбацивао као Информбировце (случај са «самоубиством» Андрије Хебранга); као Ђиласовце (случај Дра Маријана Стилиновића); као претеране протагонисте интереса ХСС (случај са «погибијом» Божидара Маговца, који се огрешио о интерес Компартије јер је предлагао да се уведу комесари ХСС у армију поред политичких комесара комунистичке партије) или су после одиграних улога посве одбачени као чланови ХСС (случај са Шубашићем, Шутејом, Радицом, Гажијем) или живе на милост и немилост власти у земљи. Тако је Др Владимир Мачек постао после оснивања АВНОЈ-а онај бастион који је по природи ствари скренуо пажњу Јосипа Броза Тита и који је морао бити освојен.
Др. Мачек као вођа Хрвата више номинално и морално него фактички играо је у том смислу значајну улогу у односу на све зараћене фронтове у земљи. Ма да су код самог оснивања АВНОЈ-а Хрвати били заступљени у њему, то за Врховни штаб НОВ и ПОЈ није било довољно. Ту се радило о мање значајним припад-

ницима левог крила ХСС., при чему је Мачек са центром био од интереса. Придобити Мачека значило је поред моралног успеха још и задобијање два значајна политичка адута, што су комунисти сасвим исправно уочили. То би значило цепање југословенске групе у емиграцији на једној и олакшање политичке борбе против Михаиловића на ширем плану на другој страни. Придобијањем Мачека у земљи, значило би цепање јединства у усташкој Павелићевој управи што би истовремено повлачило за собом мање напоре комуниста у разбијању усташких редова, а знатно олакшало ону пропаганду против Михаиловића према којој се он приказивао Хрватима као њихов непријатељ и осветник.

Мачеков одговор на комунистичке сугестије био је: «да још није време...» Комунисти су ствар форсирали индиректно. Да се послужим изватком из једног поверљивог извештаја на енглеском где се каже:

«Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ), основано је у Оточцу, главном граду слободног дела покрајине Лике, дана 13-14 јуна 1943. Оснивању су присутни, поред српских претставника, претставници осталих националних група и хрватски делегати; чланови Самосталне демократске странке, Сељачке Слоге, Господарске Слоге, Комунистичке партије и знатан број важних личности Хрватске сељачке странке.

Састав већа био је од следећих лица: Претседник: Владимир Назор, чувени песник; потпретседник: Др. Павле Грегорић, лекар из Загреба; Чланови: Славко Чаница-Опачић, земљорадник, бивши члан Самосталне демократске странке; Филип Лукас, један од оснивача Хрватске сељачке странке.

Састав Извршног већа сачињавали су даље: Влатка Бабић, управитељица школе из Сушака; Шиме Бален, бивши уредник економског подлистка, гласила ХСС «Хрватски Дневник»; Јаков Блажевић из Госпића; Душан Бркић, политком 1-ог Славонског корпуса; Никола Груловић из Сремске Митровице; Ђока Јовановић, командант VI-те дивизије и Бранко Златарић, бивши чиновник Господарске Слоге...»

После оваквог састанка донешена је и Резолуција већа, која својим тоном означава политички програм Комунистичке партије Хрватске. Та партија се сада састоји из политичких првака ХСС, међу којима се, поред комуниста, налазе: Др Павле Грегорић истакнута личност на левом крилу ХСС; песник Владимир Назор; Др Владимир Бакарић, садањи Претседник Хрватске народне републике; Др Александар Кухаревић; Станко Шкаре, претседник «Сељачке Слоге»; Вјекослав Хољевац, Фрања Гажи, монсињор Др Светозар Ритиг у име либералних клерикалаца; Др Златан Сремец, истакнути активиста у ХСС.; Анто Вркљан, Павао Крсе, Марко Сеничњак, Фрањо Каталенац, Анто Мартиновић, Инж. Никола Брозина, Тома Чиковић, Фран Борић, Антолић, Фран Фрол и др.

Укључивањем чланова и осталих политичких странака у Завнох ствара се симболичка репрезентација, нешто из уверења, а нешто из слабости, а нешто из и уверења и слабости, као што је био случај са Савом Косановићем и Сретеном Вукосављевићем, који су били укључени у ЗАВНОХ, мада су се налазили у иностранству, где су деловали у име краљевине Југославије у западном свету. Тако, поред ових укључују се у Народни фронт чланови Самосталне демократске странке Др Раде Прибићевић, Богољуб Рапајић, Станко Чаница-Опачић. Од Хрвата демократа, поред Дра Ивана Рибара, укључују се Др Миливоје Јамбришек, Др Анте Мандић и напослетку и Хинко Кризман. Хрватке клерикалце заступа Др Светозар Ритиг.

Тако се, постепено, корача напред у духу новог доба и перспектива. У крилу Антифашистичког већа, формирају се постепено т. зв. одбори Хрватске сељачке странке, који јачају у пропорцији слабљења осовинског елана у борби односно немачког убојног потенцијала.

У јесен 1943, долази до III заседања ЗАВНОХ-а у селу Класнићу у Кордуну, где се образује Извршни одбор Хрватске сељачке странке, који сачињавају следећа лица: Фране Фрол, познат јавности као одјелни претстојник под управом Дра Ивана Шубашића, бана Хрватске, добива претседништво овог одбора. Чланови су: Божидар Маговец, уредник «Сељачког Дома»; Филип Лакуш, један од оснивача Хрватске сељачке странке; Анте Вркљан, Станко Шкаре, Фран Борић, Инж. Никола Брозина, Стјепан Посавец, Стево Грегорић, Др Златан и Нада Сремец, Стјепан Смолчић, Мартин Деспић, Петар Фиолић, Др Полак, Др Александар Кухаревић.

Колико је Комунистичкој партији Југославије добро дошао овај приступ политичких људи ХСС, види се из следећег, поверљивог извештаја намењеног читаоцима енглеског језика: «Међу врло истакнуте личности вођства ХСС, који су приступили Партизанском покрету, спада Божидар Маговец, један од потпредседника ЗАВНОХ-а. Сада тек око 40, Маговец је већ био члан Главног одбора ХСС и уредник партиског органа «Дом». Он је такође био издавач сабраних дела Антуна Радића, једног од оснивача странке. Маговец је сматран његовим следбеником и истакнутим интерпретатором политичке и социолошке идеологије сељачког покрета. Он је једно време био секретар ХСС и иницијатор организације «Сељачка Слога», коју је напустио због неслагања са њеним оснивачем Рудолфом Херцегом. У последње време Маговец је био нерадо гледан од већине конзервативних чланова странке. Он је увек сматран присташом левог крила ХСС, и његова садања сарадња са партизанским покретом, последица је револуционарног учења Антона и Стјепана Радића. То је, управо, био разлог његовој одлуци издавања партиског листа «Сељачки Дом», који је ову тезу и развијао. Његов главни сарадник је Филип

Лакуш, један од стварних оснивача ХСС 1903, сада већ преко седамдесет...»

Тако су идеолози сељачког покрета у Хрватској постали носиоцима и пропагаторима социјалистичко-револуционарних идеја у Југославији.

Пошто све ове припреме нису ишле без знања Дра Влатка Мачека, он је у једној фази развоја односа уочио оно што га је сломило у начелу. Оснивањем ЗАВНОХ-а, Народног фронта, а затим Извршног одбора ХСС у крилу ових, Мачеку је запретила опасност одбацивања, т. ј. губљења утицаја и над оним делом присташа ХСС, који су му остали блиски. Тако је и сам установио, ваљда први и последњи пут у његовом животу, «да је и њему дошло време...» Напослетку пристао је на разговоре с партизанима преко својих делегата: Томе Бабурића, Мија Ипше и Николе Хундрића. Јосип Броз Тито, у своје име, одредио је делегате: Андрију Хебранга, члана АВНОЈ-а и Анку Берус члана СК КПЈ. Као присутни преговорима одређени су: Др. Иван Рибар као Претседник АВНОЈ-а и поп Владо Зечевић, члан АВНОЈ-а, оба демократе по политичком уверењу. Разговори су одржавани на разним местима: Оточац, Црквеница, Класнић, а вукли су се током читаве јесени 1943 године. То је био стварно и први званични контакт Дра Влатка Мачека, као шефа Хрватске Сељачке Странке и маршала Тита као шефа Врховног штаба, т. ј. Комунистичке партије Југославије.

Преко својих делегата, Мачек је поставио следеће услове за сарадњу са комунистима:

1) Да Хрватска Сељачка Странка уђе у склоп Народног фронта као посебно тело, као странка;

2) Да државно уређење буде федералистичко;

3) да се формира хрватска војска, и

4) Да се уреде односи са Србима.

Комунистички услови су били садржани у реченици: «да ХСС уђе као сељачка странка у склоп осталих странака без посебних формациских карактеристика. Може само да формира радни одбор код ЗАВНОХ-а, са Мачеком као претседником на челу». Комунисти нису могли да придобију Мачека за безусловну фузију. Ту су се и разишли без постигнутог резултата. Мачеку је дата задовољштина само у томе што је на чело Извршног одбора, дошао Мачеков народни посланик Фрањо Гажи, а Фрањо Фрол ушао у Комунистичку партију.

Док је Мачек опет чекао «на своје време», иницијативу за сређивање прилика у Хрватској преузели су на себе хрватски министри генерал Анте Вокић и Др Младен Лорковић, чији је покушај интелектуално припремио Инж.Август Кошутић, а у духу прелиминара разговора са комунистима. Пошто су Вокићеви пучисти и после откривене завере већ били предодређени за смрт

коју су чекали у логору Лепоглави, то је сада иницијативу примио на себе сам Кошутић као Мачеков делегат, да би се он са осталим делегатима ХСС нашао у Топуском 7 октобра 1944 на разговору са комунистима. Поред Кошутића, Мудрина и Бабића на једној страни и Дра Светозара Ритига као Титовог делегата на другој, овом неуспелом разговору присуствовао је и сам Рандолф Черчил. Неуспеси ових разговора одвели су Мачека у емиграцију са извесним делом партиског вођства: Пернаром, Торбаром, Хундрићем и др., док је један део преговарача и сарадника остао и даље у земљи да би са Кошутићем дочекао нову екипу са Шубашићем и Шутејем, Косановићем и другима.

Да би прикрили стварно стање о овим преговорима са комунистима претставници ХСС и усташки властодршци, сложили су се у тактици, на тај начин, што су Николу Хундрића, Мачековог делегата, огласили жртвом партизанског терора, кога су «комунисти на силу одвели у шуму, где је упознао и искусио партизанску владавину». Тако је од овога случаја направљена читава епопеја јунаштва у хрватској публистици, где су чак све хрватске новине донеле по неколико редака из тог фантастичног доживљаја «у шуми» и мукотрпног искуства народног заступника Хундрића. Тако нам «Нова Хрватска» и «Хрватски Народ» (бр. 948 од 30. I. 1944) доносе Хундрићев приказ у партизанском табору и на једно питање новинара: «Како наши насилно одведени сазнавају за догађаје и прилике?», Хундрић одговара: «Јако тешко, јер партизани то онемогућују на сваком кораку. Једини пут и веза јесу са људима из слободних крајева, а то је доста тешко. Ја сам нисам знао за Поглавникову амнестију, док нисам дошао до наших власти». На питање: «Тко су партизански заповједници?», Хундрић одговара: «Углавном Нехрвати и то учитељи, нижи слој интелигенције, а на водећим и важним мјестима то су школовани комунисти...» Тако је Хундрић извукао своје сараднике из клопке, а себе и своје партиске пријатеље компромитовања или смрти. Да би то учинила и званична државна власт Хрватске, управо пред састанак комуниста и Мачековаца у Топуском 7 октобра 1944, «Хрватски Народ» (бр. 1142 од 22 септембра 1944) доноси масним словима, под насловом: «Партизани стрељали Владимира Назора и другове», следеће обавештење:

«ОГУЛИН 21 рујна. — Овамо су стигле виести, којима се потврђује, да су од партизана у Скраду (Горски котар) стрељани бивши заступници ХСС Фрањо Борић и Анте Вркљан. К томе стижу виести, да су истом пригодом стрељани Владимир Назор, Инж. Брозина, Шиме Бален, Бубањ, Др Пиљан из Сплита, одвјетник Др Циндро и Др Јоже Крек из Љубљане. Чини се, да је том приликом стрељано око 15 људи. Остала имена нису позната. Узроци ових стрељања су различити, као међусобни обрачуни међу одметницима, отпор Хрвата против обнове Карађорђевићевске Југославије, одпор против шајкача и увођења отвореног југословенског великосрпског смјера. Утврђено је, да и међу самим

члановима Комунистичке партије Југославије, која руководи партизанском борбом, има честих сукоба и размимоилажења». Вероватно из ових разлога оглушио се Др Владко Мачек о апеле Драже Михаиловића на његову сарадњу и контакт током рата.

Питање сарадње Мачека и Драже током рата, политички није од важности, сем што је држање Мачеково открило интимно мишљење Хрвата о српској борби под Михаиловићем. Важан је овде онај други моменат, изражен оваквим наступом усташке штампе, чијим је тенором говорио сам Мачек и његове присталице. Питање је у томе, како су се сви они првaци Хрватске Сељачке Странке и љубљански интелектуалци, нашли баш у Скраду, да им комунисти откидају главе? Сувишно би било и помислити да су их комунисти баш овде скупљали мимо њихову вољу. Но ако се зна, да је Владимир Назор био добитник свих могућих академских титула научних установа Титове Југославије, и да је све ове титуле однео собом у гроб 1949 године уз један врућ шамар кога му је пришила једна млада Београђанка, којој се почео да удвара са својим предратним титулама, онда можемо да изразимо суд о овом «солидном» извештају усташке штампе. Ово исто важи и за Шиму Балена, који је у Новој Југославији обогатио комунистичку литературу једном врло слабом биографијом Анте Павелића. Карактеристично је у свему овоме, да усташка штампа није обухватила тим «убиством» инжињера Августа Кошутића, који се тих истих дана шетао широм комунистичке зоне Хрватске, вршио своју «дипломатску» мисију, а затим се слободно вратио у Загреб на реферисање партиском вођству.

Овај начин приближавања комунистима током 1943 и 1944 г. био је узет као метода извлачења, како цивилних функционера НДХ, тако и официра хрватског домобранства. «Одведен у шуму по бандитима» било је кратко и једино објашњење судбине ових. Припремање терена за лични контакт и избегавање одговорности били су методи спасавања. Најсрећнији је излаз био остајање код комуниста. Међутим, ако се то не буде урадило, онда је повратак сигуран без последица.

На другој страни смо имали читаве «идеолошке фронтове» у истим породицама. Шта више, дешавали су се случајеви, да један од браће, следећи војничкој заклетви иде у герилце генерала Михаиловића; други прима функцију код окупаторских власти, а трећи се ставља на службу маршалу Титу, да би командовао борбеном комунистичком јединицом. Даље је постојала на подручју Југославије читава армија «средоња», који су чекали на превагу ствари, да би се са извесношћу прикључили јачему.

Бивши сенатор краљевине Југославије, а касније познати комунистички првоборац Марко Вујачић зв. «Кутлача», стално је шетао између четника и комуниста током рата по Црној Гори. На питање четника: «Како је остао жив код комуниста?», одговарао је: «Они мене знаду још отпре!» На питање комуниста: «Како је

остао жив под управом четничких «бандита?», одговарао је: «Иако сам био у џамији нисам се потурчио!» Вујачић данас слови као салонска опозиција Титу и комунистима.

Народни посланик краљевине Југославије Урош Додер из источне Херцеговине, био је први Србин на територији НДХ, коме је Врховни суд у Загребу признао право уласка у Хрватски сабор, приликом његовог сазива на почетку 1942 године. Додер није одбио овај избор већ је пристао на политичку сарадњу са Павелићем и усташама. Урошева кћи Вера Додер брижљиво је одржавала везе са г. Антонином Мирелијем, данашњим дивизиским генералом републике Италије, а тадањим мајорем командантом места на Калиновику, који је при крају 1941 и почетком 1942 поседовао пуну власт у том делу Босне. Овај племенити италијански официр, коме добар број Срба источне Херцеговине и Босне дугује своје животе био је напола Србин, јер му је мајка била албанска Српкиња православне вере. Све мисли овог италијанског официра као и планове знао је Титов Врховни штаб који се тада налазио у Фочи. Додеров син Александар-Ацо Додер, проводио је у то време безбрижан живот у Загребу као студент медицине на загребачком Универзитету. Стајао је под пуном заштитом свога оца. Међутим, кад је млади Додер наслутио да је ратна срећа окренула свој поглед комунистима Југославије, пошао је у комунисте маршала Тита, да би на тај начин устао против «издајничке политике» свога оца. Но кад је Тито окупирао Југославију, Урош Додер се нашао под заштитом своје деце, без икаквих последица за његов издајнички рад за време рата. Комунисти су на оваквим карактерима градили.

Др Саво Бесаровић, адвокат, рођак Дра Воје Бесаровића (убили су га Хрвати 1941 године) био је школски друг Анте Павелића поглавника НДХ. Кад је Павелић увидео да му треба придобијати оне Србе који се даду придобити, укључио је Саву Бесаровића у свој Сабор. Кад сам поводом тог случаја, а пред сам крај рата, запитао Дра Бесаровића: «Куда он намерава да се крене, да би избегао комунистичку страховладу?», одговорио ми је: «Чекаћу их у земљи јер им се ничим нисам замерио!» Међутим, кад је Коча Поповић, после свог умарширања у Загреб, почео да чисти, Бесаровић је био већ унапред одређен да «омасти конопац» као колаборатер. Тако му се десило и у Сарајеву је био обешен. Иста је судбина снашла народног посланика из Срема Живана Кувеждића, кога су савезничке власти после дужег малтретирања у логору Минстеру, неколико година после рата предале комунистима, да би га ови осудили на смрт као колаборатера. Бесаровић и Кувеждић нису имали никога у шуми.

Није «сарадња са окупатором» била мерило греха код комуниста, већ мишљење које ови имају о појединцима из односа свих према комунистима. Свако мишљење супротно комунистички озваниченом има да се осуди. До сада је «сарадња са окупатором»

била најлакше доказива инкриминција, најтеже оборива, јер је то комунистичко оруђе за борбу против опозиције.

Како се гледало на питање одговорности за сарадњу ево неколико примера.

Окружни судија Асим Угљен, постао је код Павелића усташки Торквемада и организатор преких судова широм Босне и Херцеговине 1941 године. Његов синовац рударски инжињер Ћазим Угљен постаје директором рудника Бреза у Босни. Тако оба помажу политику НДХ. Међутим, када је назрео исход рата, Ћазим хвата везу с комунистима, не да им лиферује угаљ, већ да среди свој однос са њима. Тако се ујесен 1944 инсценира «Одвођење Угљена по бандитима» на цести Високо-Сарајево. Шта је на ствари? Хоће Ћазим да се упозна са приликама «у шуми» и да ствари расправи усмено. Кад се буде вратио из шуме, т. ј. кад буде «срећно умакао» од бандита, он ће бити приказан као жртва «бандитског терора» и захтеваће признање и уважење. Угљен је тако и урадио. Ствар је регулисао на тај начин, што је као рударски стручњак одмах после «ослобођења» Југославије постао министром рударства републике Босне и Херцеговине. Тиме је и рад судије Угљена предан забораву.

Код нас постоји једно површно изграђено мишљење о хрватском домобранству и његовом командном особљу. Сматра се, да су ови били много човечнији у својим поступцима према становништву НДХ од усташа као партиске војске. То је тачно, ако се ствар гледа у једну тачку. Међутим, ако се ствар буде гледала у комплексу, онда ће се добити сасвим другачи преглед. Да није било хрватског домобранства, хрватске усташе се не би могле да одрже ни у једном крају НДХ, где је српски елеменат био у већини. Њих би разбили четници, свуда широм српских земаља које су биле укључене у НДХ, осим градова и насеља где је била стационирана посада окупатора: Немаца или Италијана. Међутим, чим су усташе запеле пред запрекама четничким, појављивали су се хрватски домобрани. Ови су одмах дали превагу усташама. Теорија, према којој домобрани нису били крвожедни као усташе, никла је на тежњи, да би се створило уверење код официра ове војске, да се могу предавати четницима или комунистима или да се, извесно неутралише њихов интерес за ствар Независне Државе Хрватске. То су били чисто фактичко-политички разлози.

Југословенски ваздухопловни пуковник Леонид Бајдак, после слома Југославије, пријавио се Хрватима «за службу» и добио свој чин у ваздухопловству НДХ. Тај патриота «домобрански зракопловац» тукао је из ваздуха четничке положаје у источној Босни ујесен 1941 када су се водиле борбе између Михаиловићевих четника и Павелићевих усташа. Исти случај је био и то скоро у исто време између четника и усташа у источној Херцеговини. Четнички устаници могли су лако да се обрачунају са усташама. Међутим, хрватска влада упућује против устаника пуков-

ника Фрању Шимића, некадашњег ађутанта краљице Марије и увереног «Југословена» до 1941 г. Чим се пуковник Шимић појавио у Невесињском срезу са својих 5.000 домобрана, ток ствари је добио други обрт. Четници су били слаби и по броју и по наоружању да се овима супротставе, а домобранима се исто тако није гинуло. Тако је дошло до састанка и споразума између четника војводе Петра Самарџића и домобрана Фрање Шимића. Усташе су биле отеране из среза, а домобрани постали гаранцијом државног суверенитета Независне Државе Хрватске, — другим речима суверенитета усташке државе. Отуда и претпоставке о човечности домобрана јер нису клали људе по улицама као што су радили усташе као партиска војска.

Те су се претпоставке о домобранству одмах претвориле у политичку црну берзу. Домобранство је на једној страни било комунистички лиферант убојног, санитетског и људског материјала, да би на другој страни постало бусијом за све оне којима је била потребна законска легитимација да би се према власти прикрили, т. ј. стајали под заштитом закона.

Домобрански пуковник Сулејман Филиповић, био је још као југословенски краљевски мајор уврштен у картотеку Министарства војске као «сумњив» т. ј. филокомуниста. Одмах после слома Југославије и проглашења Н. Д. Хрватске, Филиповић је примљен у хрватску армију и као остали официри НДХ вршио своју дужност у учвршћивању «Новог поретка» у Европи. Њему је током 1943 била поверена команда једног пука чије је командно седиште било у Тузли, коју је бранио од герилаца.

Међутим, кад је после италијанске капитулације и заседања АВНОЈ-а у Јајцу, Врховни штаб армије маршала Тита поставио политичке смернице Нове угославије, отпочела је партизанска «офанзива» против четника источне Босне, где се ухватио контакт са пуковницима Филиповићем и Машеком. Резултат тог контакта био је предаја Тузле од стране ових официра Титовим комунистима, дана 3 новембра 1943. Међутим, још у току те борбе за Тузлу, чак док је Филиповић носио амблеме усташке државе, маршал Тито га је као Павелићевог пуковника унапредио у чин «пуковника народно-ослободилачке војске», својим указом од 1 новембра 1943. Четири седмице после овог указа, Филиповић је именован министром у влади маршала Тита. Сулејман Филиповић, према комунистичкој логици не спада у колаборатере, већ у патриоте. Он је радио по директивама Комунитичке партије Југославије. Све функције обављене у споразуму са њом, сматрају се службом народу. Међутим, кад се нашао на врхунцу славе Филиповић је сам увидео да је том службом народу одиграо «улогу Црнца» па се одмах повукао из политике за коју није ни био рођен. Тако је тим актом учинио крајњу услугу својим послодавцима.

Случај бившег краљевског потпуковника Марка Месића, команданта 20. артилериског пука у Књажевцу далеко је нтересантни-

ји. Он би могао бити предмет психолошке студије. У архивама осовинских сила налазе се детаљни описи његове личности и оданости идеји «Новог поретка». Један извадак о њему, а према тим архивама, даје следећи опис:

Месић је Хрват родом из Бјеловара. Завршио је Војну академију у Београду, и 9 октобра 1922, у 21 години живота постао краљевки југословенски потпоручник. Био је познат као изразит «Југословен» негирајући чак и своје хрватство у интересу «југословенства».

Кад је проглашена НДХ, трчећим кораком стигао је са разбијеног југословенског фронта на бугарској граници и ставио се «међу првима на расположење хрватским оружаним снагама». 10 јула 1941 године, Марко Месић постаје организатором «Хрватске легије» која се спремала за Источни фронт. После завршетка најосновнијих обука у немачким курсевима по Румунији и Бесарабији, Месић води своју јединицу и истиче се на разним фронтовима: Харков-Ростов, у биткама на реци Самари и другима где добива прве немачке похвале.

Почетком 1942, Месић командује војном јединицом у долини реке Дона, на сектору Клетскаје, затим на сектору Калач-Нова Перекопка. Током једне борбе на последњем сектору, командант једне пешадиске дивизије, немачки генерал Сане љуби Месића у лице уз речи: «Поносан сам што ми је пало у део да могу командовати хрватским артилериским батаљоном...»

У првој фази битке за Стаљинград, немачка армиска дневна заповест, јавно квалификује Месића «Изванредан војник, одличан артилерац, и у најтежим моментима одлучан; од стране немачке пешадије признат као особит командујући официр...»
Са развалина Стаљинграда Месић шаље свој поздрав «домовини», сличан ономе Лионидином из Термопила: «Поздравите домовину и кажите, да је легија извршила своју дужност према Поглавнику, Фиреру и Хрватској».

Кад је немачка армија под Стаљинградом положила оружје пред Совјетима и фелдмаршал фон Паулус постао ратним заробљеником маршала Стаљина, исту судбину доживео је и пуковник Месић са остацима своје «витешке легије». Примајући вести о судбини стаљинградеке армије, Поглавник Павелић издаје своју дневну заповест, где се каже:

«Поглавник је подијелио војни ред жељезног тролиста II. ступња с правом на наслов витез пуковнику Марку Месићу, последњем заповеднику хрватске легије за изванредну храброст и особено успјешно вођство топничког одјела појачане хрватске пјешачке пуковније на Источном бојишту од рујна 1941. до сијечња 1943, када је преузео заповиједништво читаве хрватске легије у Стаљинграду, где је са задњим остацима славно и јуначки издржао до задњег часа 2 вељаче 1943. за одбрану европске и хрватске културе».

За специјално признање од стране Фирера, Месић је добио највиша војничка одликовања и то Немачки жељезни крст I и II реда.

Међутим, кад је на срећу човечанства, Месић заиста постао заробљеником не могавши да брани фикције о «европској и хрватској култури», он је преко ноћи постао комуниста и остатке своје легије, такође преко ноћи претворио у: «Југословенску народно-ослободилачку легију у саставу Црвене армије». Са том својом јединицом, Месић је имао част да као совјетска претходница пређе Дунав и уђе у Србију у септембру 1944 године, да би тим задобио титулу «ослободиоца Београда». Да ли су се југословенски комунисти и са њиме љубили по улицама Београда у знак југословенског братства и среће, што су видели и њега међу «ослободиоцима», то нам хроничар тих збивања Владимир Дедијер није успео да донесе у својим забелешкама или се са званичне стране желело да то остане међу пријатељима као њихова тајна. Но такође је остало тајном, да ли је Месић завршио свој живот под точковима брзог воза по својој вољи или је то учињено по жељи маршала Тита да би тиме умирио револт и незадовољство оних бораца «народно-ослободилачке армије», којима не иде у главу, да Месић није био «сарадник са окупатором».

Но сад да се вратим оним случајевима, где је «сарадња са окупатором» имала другачи ефекат. Тих неколико примера говориће другим тенором.

1) Саво Божовић, порески чиновник из Шапца, после слома Југославије, прилази организацији генерала Михаиловића и у борбама ујесен 1942 године, буде ухваћен од Немаца и послан у концентрациони логор Маутхаузен. У том логору остаје до 5 маја 1945, када га, са осталима, ослобођавају Американци. После свршетка рата и у жељи да види породицу, враћа се кући. Човек рачуна, довољно је испаштао током скоро три године у концентрационом логору. Чим је стигао кући стрпан је у затвор, изведен пред комунистички суд Нове Југославије, оптужен као «сарадник са окупатором», осуђен на смрт и стрељан.

2) Радуле Чогурић адвокат из Смедеревске Паланке, првак Демократске странке у срезу, после слома Југославије, прилази организацији Драже Михаиловића и постаје командантом позадине за срез. Гестапо га сумњичи да је у сарадњи са организацијом генерала Михаиловића, хапси га, задржава га у затвору Гестапо-а ради саслушања, и у децембру 1942 упућује у «логор смрти» Маутхаузен. И њега 5 маја 1945 ослобођавају Американци. Без и најмање сумње, враћа се кући и земљи, за коју је и сам уверен да је демократски уређена. Каже при одласку: «Жели да својим способностима допринесе било шта доброга својој отаџбини...» Чим је стигао кући ухапшен је, а имовина му конфискована као колаборатеру. Приликом првих саслушања био је подвргнут тортури, коју је, како је сам говорио: одлучио да скрати самоубиством. Његова даља судбина остала је непозната.

3) Светолик Протић, резервни југословенски потпуковник и адвокат из Ваљева, био је познат као републиканац у време Краљевине Југославије. Чим су Немци извршили окупацију Југославије, Протић приступа организацији генерала Михаиловића и постаје командантом групе ваљевских четничких одреда. Ујесен
1942 буде ухапшен од стране Гестапо-а и са својим сином Цалетом интерниран у логор Гузен, огранак логора Маутхаузена. У логор стижу оба 9 новембра 1942, а већ 8 децембра потпуковник Протић умире у логору. Одмах после његове смрти Гестапо одводи његовог сина у Београд, ради суочења код саслушања неких четника затворених код београдског Гестапо-а. Приликом пролаза воза кроз Србију, млади Протић искаче из воза и умакне у шуму, остајући неповређен од немачких куршума. Сво време остаје у шуми до ослобођења земље од Немаца. После слома Немачке враћа се кући, где одмах буде ухапшен, изведен на суд и осуђен на двадесет година робије као «колаборатер».

4) Младен Антоновић, ветеринар из Трстеника код Краљева, због тога што је био рођени брат Зорана Антоновића, једног од истакнутих команданата у организацији Драже Михаиловића, буде ухапшен од Немаца на почетку 1943 године. Одмах је отпремљен у концентрациони логор Маутхаузен. Чим су га ослободили Американци, пријављује се за репатријацију, живећи у уверењу да никоме није ништа дужан. Чим се вратио кући, ухапшен је као колаборатер са окупаторима, изведен пред суд комунистичке Југославије, осуђен на смрт и стрељан.

Сада да се осврнем на једну другу форму «сарадње са окупатором» где су комунисти нашли такође «издајство» народних интереса.

1) Инж. Душан Глишић, новинар, био је у окупираном Београду административни директор «Новог Времена». Уствари био је тајни члан организације Драже Михаиловића и као такав одржавао тајне везе са четницима на терену. Чим су комунисти ушли у Београд 1944 био је стрељан као «колаборатер».

2) Сима Францен био је спољно-политички уредник исте новине. Био је такође тајни члан организације Драже Михаиловића. Оптужен од стране Гестапо-а да слуша британске радио станице и да тај материјал доставља на Равну Гору, био је одређен за концетрациони логор Маутхаузен. На интервенцију Недића овај је пуштен из затвора али је морао да побегне у шуму, да би умакао поновном хапшењу. Чим су комунисти ушли у Београд 1944 Францен је стрељан као «колаборатер».

3) Богдан Симић, новинар и колега Симе Францена под истим околностима побегао је у шуму с пролећа 1944 да би избегао хапшењу од стране Гестапоа. Стрељан је од комуниста чим су ови ушли у Београд.

Иста је судбина снашла њиховог колегу Радослава Павловића док је Драгану Алексићу болест одложила смрт.

Један од врло способних новинара Југославије и ранији директор «Политике» Јован Тановић убијен је од комуниста у Београду на лични захтев његовог колеге новинара Владислава Рибникара. Рибникар је ово захтевао да би склонио Тановића из материјалних разлога и као доброг познаваоца околности под којима је Рибникар основао «Ново време» и како се даље понашао у свом новинарском занату после немачке окупације Београда.

Као карактеристичан случај у комунистичкој правди јесте «убиство» Дра Петра Зеца ранијег члана Краљевског намесништва у Београду после смрти краља Александра I Карађорђевића. Др. Зец је осуђен 1944 г. од Компартије као «колаборатер са непријатељем». Сва се његова колаборација са непријатељем састојала у улози Претседника «Српског Црвеног Крста» чија је задатак био спасавање свију оних бескућника који су се нашли на територији Недићеве Србије као избеглице од терора: усташа-Хрвата, Мађара, Арнаута, Бугара и наци-фашиста, као и оних Словенаца које су Немци прогнали са својих домова после слома Југославије и конфисковања њихове имовине као пријатеља Срба и Југославије. Мада је комунистички Месни комитет у Београду објавио да је проведена у дело смерана смртна пресуда изречена над Дром Зецом, овај фактички није био убијен. Совјетска служба која је током рата контролисала сав рад Компартије Југославије, прикупљајући информације о значајним личностима, сабрала је и детаље о личнсти Дра Петра Зеца. Док је, међутим, Др Зец чекао на јустификацију у затвору ОЗНЕ у Беграду НКВД је захтевао његово изручење, што је Тито морао да уради. Др Зец је отпремљен у Совјетски Савез, где му је додељена служба као лекару у месту Васиљкову у близини Кијева. Југословенски комунисти нису дали публицитет овом случају. Скоро идентичан случај био је и са Дром Драгољубом Јовановићем, који се Титу замерио као његова опозиција у току рата. Јовановић није желео да се заложи за ствар Титову уопште, јер је заступао т. зв. Народно-фронтовску линију маршала Стаљина и због тога у току рата остао неактивним. Дра Јовановића је Месни комунистички комитет у Београду такође осудио на смрт. Међутим, и он је по захтеву Совјета био стављен под заштиту НКВД. Штавише Тито га је по захтеву Москве морао да прими као генералног секретара Народног Фронта. Чим је попустила контрола Совјета над Титом после избијања сукоба због Информбироа, Јовановић је стављен ван закона. Међутим обратан случај имамо са Јурајом Деметровићем. Он је убијен одмах чим су комунисти ушли у Београд, а имовина му конфискована. На интересовање његове супруге о судбини њеног мужа, власт јој је саопштила да је «одведен у Русију». Међутим, кад је г-ђа Деметровић сазнала истину извршила је самоубиство. Слична мистериозна је судбина министра Милана Аћимовића. Комунисти су јавили да је убијен. Међутим, њега нико није видео мртва нити јавно или тајно изведена пред комунистички суд у Југославији.

Спасавање народа од одмазда окупатора и усташа југословенски комунисти су сматрали издајом револуционарних циљева, што су квалификовали такође «сарадњом са окупатором». Ниједан Србин националиста у Југославији који се истакао као бранилац српског робља у односу на окупатора није сматран пријатељем народа од стране југословенског комунистичко-партизанског вођства. Комунисти су у том смислу допуштали све, чак и најоданију службу окупатору само ако се тим методом могло да служи њиховим интересима. Најнеморалније радње биле су допуштене. Неколика примера у том смислу говоре овако:

«Највећи успех комуниста у првим данима окупације, био је у томе што су успели, да немачка војна цензура забрани растурање и писање књига и чланака противу Совјетског Савеза и комунизма. Тако је, на пример, од Гестапоа одмах забрањена и продаја књиге «ИСТИНА О СССР». коју је пре рата био написао инж. Милосав Васиљевић. Мотивација је била: «Ми не допуштамо никакву писмену и усмену пропаганду противу СССР-а, јер је он наш савезник!» Тек после избијања рата између Немачке и Совјетске Уније забрана Васиљевићеве књиге била је укинута.

Комунистима успева да свога члана Удицког убаце у немачку званичну новинарску агенцију Д. Н. Б. (Deutsches Nachrichten Bureau) на чијем се челу налазио Др Валтер Грубер. Овом комунисти Немци су поверили израду строго поверљивог билтена, који се умножавао само у четири примерака и то за највише и најважније немачке функционере.

Владислав Рибникар, предратни директор београдске «ПОЛИТИКЕ», успева првих дана да добије немачко поверење у тој мери, да му се допушта организовање и покретање главне дневне штампе у Србији под окупацијом. Рибникар тада ствара Српско издавачко предузеће које је под окупацијом издавало «Ново Време», «Обнову», «Коло» итд. Познато ми је да је Рибникар уживао ретко поверење и велике симпатије код тадањег шефа немачке штампе и пропаганде, а предратног аташеа за штампу при немачком посланству у Београду, Др Хрибовшека—Бергеа. У својој вили на Дедињу, Рибникар је често приређивао вечере и пијанке високим немачким личностима.

Код београдског Гестапоа одлично се пласирао познати комуниста, Воја Гавриловић, инжињер хемије, који је од Гестапоа постављен за комесара једне јеврејске дрогерије у Београду. Преко њега су ишла главна денунцирања за хапшење и одвођења у заробљениште истакнутих националиста.

У београдском Гестапоу било је више комуниста на служби, мушких и женских. Др Љубомир Живковић, познати комунистички предратни агитатор, постао је лекар београдског Гестапоа.
И у свим градовима Србије исто тако увлачили су се комунисти у немачка надлештва, у првом реду у њихову полицију. Карактеристичан је случај Дра Јоже Вилфана, адвоката. Одмах по о-

купацији Немци су га са осталим Словенцима одвели у логор Бегуње (код Бледа), а одатле су га превели у логор Св. Вид. Ту је Вилфану пошло за руком да постане чиновник у картотеци немачке управе логора. Ово су му сви Словенци замерали, јер нико од њих није хтео да се прими те службе. После извесног времена сви Словенци из овог логора транспортовани су за Србију. Вилфан је дошао у Ниш и ту се опет упошљава код Немаца као тумач, где остаје све до 1943 године, а тада се јавља у IX партизански корпус. Данас Др Јоже Вилфан заузима истакнути положај у Титовој Југославији». (Бошко Н. Костић, За историју наших дана, стр. 39/41.)

Овле треба напоменути да је Др Јоже Вилфан био током рата познат као стручњак за склапање «уговора о ненападању» између комунистичко-партизанских одреда Југославије и команде немачких трупа стационираних на обали Јадрана па према северу до граница аустриског Тирола.

На крају ових фрагмената из комплекса наших прилика за време рата, а чија би листа могла да се отегне у недоглед, може се врло лако објаснити, чему служи она хрпа оптужног материјала против Драже Михаиловића и његових сарадника. Исто тако треба поставити питање: зашто она гробна тишина на другој страни? То се све уствари садржи у једноме: комунисти хоће да докажу да су се они заиста из патриотских побуда дигли на оружје против окупатора. Каква страшна заблуда! Где се збише те њихове битке против окупатора?

Полазећи са тог гледишта, а из љубави према истини, тај сав помплекс би захтевао дубоку анализу, чији би резултат водио закључку, да је комунистичко-партизанска борба током рата била само део међусобног обрачунавања светских варалица. Отуда уствари и она гробна тишина у оним закулисним радњама у које је заиста врло тешко ући директним путем. Такав је случај и самог Удицког.

Комуниста Предраг Удицки, некад београдски монден завршио је живот на материјално опскурнији начин чак и од моралне опскурности његове политичке каријере као персона грата у очима немачких окупатора и публициста. Удицки стремећи једном вишем степену у светској комунистичкој хијерархији мимо Компартију Југославије, а по жељи Коминтерне примио се и своје опскурне улоге код окупатора. Чим је био откривен смрт је била извесна. Да би умакао томе напустио је Београд и закопао се у једној земуници као мољац. Ту је у ишчекивању доласка совјетске војске као ослободилачке доживео смрт од куршума Недићевих органа на месту где су га и пронашли. Зашто спремни Удицки није пришао комунистима маршала Тита него је провео две године у неком брлогу? Комунисти су ту ствар скинули с дневног реда овековечавањем успомене на Предрага Удицког излажући му име на једној мермерној табли у палати некадање београдске «Правде» као борцу за напредне идеале човечанства. Ка-

кво фарисејство?! Џелати вешто опрали руке над лешом опскурног шпијуна. А шта је са осталим сарадницима Предрага Удицког? Др Љубомир Живковић, Др Благоје Нешковић; несуђени Претседник комунистичке републике Југославије Др Душан Недељковић; први члан Компартије Југославије професор Љуба Радовановић, сви су они са свим својим системима политичким и философским одбачени. Људи се чак и у емиграцији у чуђењу питају, а шта је са њима? Одговор је прост: одиграли су улогу! Међутим њима неће имати ко да подигне ни овакву спомен-плочу за чување успомене као што је ова њиховог вође Предрага Удицког. Поставимо ли се пред питање о судбини њихових колега по војничкој линији одговор ће бити још једноставнији. «Случајно» закачена мина уз дереглију Ивана Милутиновића (према легенди мина је била британског порекла) поред његове главе и сав његов комплекс сахрањује у Сави и то баш у моменту када се спремао да закорачи у славу победника. Тим је пао у воду и сав његов случај.

«Омашком» окинути метак из револвера генерала Петра Илића Драпшина, управо у моменту у ком је овај био занешен новим планом «чишћења брезовом метлом» у Врховном штабу НОВ и ПОЈ ликвидира једну од потенцијалних сметња политици будућег шефа југословенске државе маршала Тита.

«Вешање у наступу депресије» Андрије Хебранга у истражном затвору Миле Милатовића;

«Самоубиство у наступу колеричности» Душана Диминића или «Смрт од сопствене руке» Станка Чанице Опачића говоре истим речником у односу на Тита и његове доглавнике.

«Убиство» при илегалном покушају прелаза границе генерала Арса Јовановића, некадање десне руке маршала Југославије и бесомучног ниподаштаваоца српских народних светиња, да би тачно у стилу свога живота нашао и свој крај, уз дубоки осмех свога некадањег шефа коме је овај на Неретви спасао будућност, ликвидира случај једног од оних наивних Црногораца, који су сматрали да се политиком сме да назива само оно што они сматрају за политичко.

«Изненадни случај напада менингитиса» помоћника Начелника југословенског Генералштаба Славка Родића, који је пропагирању светости жртве за друга Стаљина, своју жртву принео на олтар интереса маршала Тита, који му је нудећи револвер са једним метком у цеви уз показивање врата празне собе у којој треба да «изврши своју дужност», стављајући му тиме до знања да Тито не зна за шалу, ликвидира случај једног срлског џелата. Тај џелат није могао да угледа оно пред чиме се нашао до самог краја свога живота, мешајући одлучност револуционера Тита са идеализмом четничког романтичара Илије Деснице, који својим великодушним гестом поклања живот своме џелату и каснијем Титовом генералу и поред тога што му је у џепу војничке блузе

нашао листу Срба одређених за ликвидацију од стране Родића, а на којој се на првом месту налазило име Илије Деснице.

«Незаконити абортуси» Дра Љубе Живковића ликвидирају егзистенцију, будућност и кондуите једног политичког лиричара, који је током рата одано служио комунистичкој ствари чак и својом оданошћу београдском Гестапоу, и који је верно служећи интересима будућег маршала Југославије високо носио комунистички барјак по разним логорима и затворима, да би се сав његов случај угушио у каљужи казнионице у Забели и опскурним перспективама «издајника социјализма» по речима Титовог биографа Владимира Дедијера.

«Елегантно отклањање» понудом службе у синекури дипломатије џелату Пеки Дапчевићу и његовим изједначењем у рангу после свршене улоге са Дапчевићевим колегом по души некадањим чувеним бечким хохштаплером Сири Ел Сири Авдагићем завршава прву етапу једног политичког лептира, да би то све било зачињено мистериозним случајем Милована Ђиласа у коме Тито истовремено сагледа наслон и браниоца али и фактичког џелата данашњег курса комунистичке политике Југославије и који би му лака срца предао своју функцију шефа државе да се и сам не побојава каквог случаја менингитиса или емболије. У сенци тог претстојећег обрачуна као и оне екипе која ће ове да наследи, ми националисти не смемо да очекујемо било какав спас или потпору исто као што нисмо смели да очекујемо разумевање и потпору од стране оних који су у оваквим пионирима демократије налазили своје савезнике. Из перспективе овакве психологије и односа треба тражити и једну од страна пораза Драже Михаиловића и његове армије.

Овде се може назрети оно место где је левичарска штампа слободног света злоупотребљавајући слободу, дала комунистичкој револуцији свој прилог, пропагирајући њену ствар у демократском свету, чиме је истовремено опсенила и вође ратне политике демократија, да би ови тиме пропагирали комунистичке џелате чак и у својим политичким доменима. Ту је Дража Михаиловић био немоћан. Није само терор власти потстрекач комунизму већ и слобода као услов и мотив кроз реакцију на стање.

Другог дана после смрти генерала Михаиловића, једна америчка новина доноси следећи коментар његове трагедије:

«Ако би се поставило питање: каква би судбина снашла генерала Михаиловића, да је био мање реалиста, а више романтичар, него што је био, па да је продужио борбу без обзира на последице, да ли би у том случају, умакао осуди Београдског суда, који га је оквалификовао као издајника Југославије, шта би требало одговорити:

Одговор на ово питање најлакше би се нашао у судбини савезничког команданта, пољског генерала Бора Комаровског, вође варшавског устанка. Генерал Бор је урадио управо супротно ономе што је Михаиловић урадио. Сходно романтичарском и хе-

ројском пољском менталитету, он је пренебрегао стварне политичке обзире и наставио борбу до трагичног краја, да би са тиме доказао непомирљивост пољског отпора против Нацизма и није се устручавао да од Варшаве направи рушевину. Данас ни он ни његова пољска армија у Отаџбини, нису умакли осуди садашњих властодржаца у Пољској, да су и он и његова армија пронацистички расположени и да је он био колаборатер и фашиста. Генерал Бор је умакао судбини која је снашла генерала Михаиловића, само зато, што се нашао ван домашаја варшавских управљача. Његов заменик у командовању пољском герилом, генерал Окулицки, био је, међутим, лошије среће: десет година присилног рада, гласила је пресуда московског суда за шеснаест пољских првака националног отпора, као награда за њихов непомирљиви став према непријатељу.

Према томе трагичан крај генерала Михаиловића није последица онога што је он учинио или пропустио да учини, већ једноставан разлог, што је одбио да служи као оруђе комунизму, јер је он био стварни претставник слободарског духа Србије, као што је генерал Бор био то у Пољској. Политичка судбина и једног и другог била је запечаћена далеко раније, т. ј. на конференцијама у Техерану и Јалти, када су источна и средња Европа биле признате као делови совјетске интересне сфере. Ни један ни други нису могли ништа допринети измени тих одлука, сем што је реалиста Михаиловић увидео, да ће претварање Београда у рушевине бити узалудан посао...» (The Whitehall News od 19 jula 1946).

Кад су се, међутим, чланови комунистичке породице «покарабасили» јавно, тада је и Титова и Мошина Југославија осетила жаоку инсценираних оптужаба, којима се послужио Информбиро у својим резолуцијама и методици борбе против Комунистичке партије Југославије и њених активиста. Моша Пијаде нашао се у улози адвоката увређене части и уверења, да би за светску јазност написао у својој одбрани Југославије следеће:

«У тој великој инсценацији није у Југославији остало ништа свето, ништа часно, ништа достојно да се назове људским. Све, дословно све је претворено у нашој садашњици и у нашој ближој и даљој прошлости у шпијунажу и издајство, у служби империјализму и гестаповштину. Цела крвава ослободилачка борба вођена је од 1941 до 1943 године према жељама Хитлера и за његов рачун, а од 1943 даље према жељама Черчила и за рачун англоамеричких империјалиста, а увек је била уперена једино против Совјетског Савеза!... Нема више ниједне славне епизоде нашег Ослободилачког рата и Народне револуције, која је остала непопљувана и неопогањена. И сва та варварски свирепа најезда фалсификатора историје, историје која се одиграла пред очима целог света и коју су народи Југославије градили својом свешћу и својим крвавим жртвама, треба да те исте народе превари и баци на колена. Фантазија фалсификатора у измишљању клеве-

та и извртања истине, доиста је безгранична... (Моша Пијаде: Велики мајстори лицемерја, Београд 1949, стр 37-38).

Моша Пијаде је сасвим другаче говорио у данима, када је као Торквемада седео у Радовчу у Црној Гори и «по кратком поступку» бацао у «Кечину јаму» оне Црногорце који нису хтели да верују у оно што су као еванђеље проповедали «опуномоћеници Стаљинови» Др Душан Недељковић, Милован Ђилас и другови са Мошом на челу. Но tempora mutantur! Тако је «сарадња са окупатором» заиста постала једно од сретстава политике, како год ова била узета.

14

Да су српски националисти били немоћни да се боре против окупатора као завојевача, комунистичког терора и антисрпских бласфемија уједно, разумљиво је и тачно. Међутим, што нису умели и знали да се нађу на истој линији бар у такту, у сваком случају не иде у прилог њиховом угледу као познаваоца суштине својих непријатеља, пријатеља или напослетку као тумача мишљења оних који су их следили. Из тог критичког осврта не може бити изузет ни Дража Михаиловић. Изгледа да је у питању националног проблема за време рата најодређенији био сам Милан Недић. Он није позивао народ на борбу, али исто тако није га ни одвраћао од борбе. Он је само упозоравао на последице. Недић није уопште био постављан пред алтернативу. Комунисте је сматрао домаћим злом и српским потенцијалним непријатељем. Окупатора је схватио као чињеницу, коју немоћ народа не може да измењује. Постављајући се између народа и окупатора настојао је да ублажи терет окупације. Дража Михаиловић је позвао народ на борбу. Међутим, околности су га поставиле међу екстреме, тако да се постављањем пред двоструку алтернативу није знао да снађе, не зато што није то умео, него зато што су околности биле јаче од њега. Ако би са фаталистичког гледишта осматрали његов случај и улогу, дошли би до закључка да је његова коб ношена у факторима који су стајали изнад њега. На алтернативи: четници и комунисти скупно против окупатора, било би уствари приклањање оном решењу које води негацији основне идеје Михаиловићевог покрета. На другој алтернативи: четници и окупатори против комуниста било би обесмишљење идеје борбе за слободу, државну целоскупност; једном речју негацију смисла онога што се хтело појавом на Равној Гори. Трећа алтернатива: четници против окупатора и комуниста био је технички апсурдум. У суштини остало се при трећој алтернативи, која је била и материјална и политичка немогућност али проводива кроз тактику из нужде. Преласком на ту тактику ишло се толико у обазривост, да се добио утисак да је борба престала. Тиме окупатор није неутралисан, а комунисти су добили превагу у моралном смислу, приказујући се као једини борци против окупатора. Тај завез из нужде између југословенских комуниста, Совјетеког Са-

веза и западњака, детронисао је морално Дражин концепт. Делом неразумљен, а делом и неутралисан он је морао бити оборен. Искуство са двадесетогодишњим животом у Југославији и став светске јавности према Југославији били су снажно психолошко оруђе против покрета Драже Михаиловића. Димитрије Љотић као најизграђенији антикомуниста, познавалац социјалних проблема, струјања у свету, прожет сумњом у будућност западноевропских демократија, у суштини тип славофила у националнокултурном смислу, губио се такође међу екстремима, где је свест о нужности југословенске државне заједнице довођена у сумњу кроз држање Хрвата и католичке цркве. Он се заносио мислима оних војних стручњака типа немачког генерала фон Хофмана и француског генерала Ниесела, који су се носили мишљу крајем Првог светског рата да се уместо европског међунационалног обрачуна има да приступи обрачуну између Европе и Русије, на шта је Стаљин одговорио, да је Руску револуцију и њене плодове спасила немоћ руских националних непријатеља, а не снага совјетске револуционарне армије. Пошто су извесни савезнички команданти заступали исто мишљење и при крају Другог светског рата, то јест, да се треба са ратом наставити у смислу назирања већ споменутих војних стручњака Немачке и Француске, то се и сам Димитрије Љотић налазио пред тим проблемом. Изгледа да је у томе суревњивост западњака омела овај план, чиме се објашњава одбацивање оног још увек необјашњеног покушаја Немаца да се нађе форма за симболичну предају њихових армија на Балкану и источној Европи Дражи Михаиловићу, да би тиме избегле заробљавање од стране комуниста. Ми уствари и не можемо наћи једно реалније објашњење покрету борбених јединица из Србије у правцу југословенског запада, осим те претпоставке, јер би у смислу теориске тактике, сходно стању ствари, њихов пут требао да води у обратном правцу.

Међутим, узета као умесна или неумесна, шупља или лицемерна, материјално основана или апсурдна ратна пропаганда против четника Драже Михаиловића, далеко је мање допринела сређивању унутрашњих прилика у Југославији у корист прокомунистичког елемента и истине него у потпиривању грађанског рата. Ово је долазило уствари отуда што је претежно српски елеменат био национално оријентисан; што је код прве навале недела хрватских усташа и југословенских комуниста овај био тешко опоменут, уочивши правац оштрице прве етапе грађанског рата и што је углавном српско сељаштво било нерасположено да се у грађанском рату одваја од својих домова. Међутим, у том крварењу четници су се најслабије и снашли. Ово несналажење није долазило од њихове неборбености, већ због извесних других још неосветљених момената.

Не доводећи у питање, храброст, борбеност, оданост, пожртвованост или веру у победу код било које борбене групе у Југославији, отсуство чојства у борби код југословенских комуниста, у-

ствари, колико се може узети као солидна основа њихове победе, исто тако се може узети и као разлог нерасположењу и реакцији народа према њима. Ово не значи да међу њима није било људи од срца и саосећаја. Међутим, ни ови са срцем и саосећајем у њиховим редовима нису боље прошли од самих четника. Што је комунистичка победа све јаче постајала извеснијом, то је њихов садизам постајао све изразитијим. Код комуниста је осећање чојства почело да долази до изражаја уколико су појединци све јасније назирали претстојећи обрачун међу њиховим првацима када је дошла у питање подела плена. Комунисти су у току рата на врло подал начин чистили своје редове од овог елемента, макар и њима оданог, чим се код било кога од њих појавила било каква нота чојства. Та нота је дошла до изражаја управо онде где је борба била заузела најсуровије и најбезобзирније методе обрачунавања. То је била Црна Гора, а затим Херцеговина. Међу прве џелате по «идеолошкој линији» били су уствари они исти комунистички идеолози, код којих се, али са знатним закашњењем породила мисао борбе против секташтва. То је био случај са Арсом Јовановићем и Милованом Ђиласом. Њихова критика краљевине Југославије, Србије и официрског кадра државе није била научна, политичка или достојанствена критика стања већ блаћење ових кроз њихове пропагандне публикације. Они су са истог таквог гледишта прилазили и својој опозицији. Ово је изазвало психолошку реакцију код људи поред идеолошких разлика. Ова факта нису умакла пажњи чак ни оним ратарима на селу који су куповали старе новине, не да их читају већ да у њима увијају дуван за пушење. Кад је метода секташења запретила и њима самима, онда су се они кренули стопама оних које су прогонили као дивље звери. Чим су секташи приметили револт против секташких метода одмах је Врховни штаб НОВ и ПОЈ ставио ван закона читаву екипу својих првака, који су под разним околностима и страдали. Слободан Марушић, Милован Анђелић, Душан Крњевић, Мирко Томић и други гину као «разбијачи народно-ослободилачке борбе». Университетски професори: Др Сима Милошевић, Др Михаило Илић, Др Ђорђе Тасић као опозиција секташтву, гину скупа са својим једномишљеницима Чедом Плећевићем, Дром Дејаном Поповићем, Гораном Ковачићем, Францом Шаламоном, Драгом Шерцером и Божидаром Маговцем под околностима које су најмање теретиле режисере у Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Посебна екипа са Дром Владом Јокановићем, Дром Драгољубом Јовановићем, Дром Љубомиром Живковићем, Дром Светом Живковићем, Сретеном Жујовићем, Андријом Хебрангом и др. умиче смрти под разним околностима или је под мистериозним доживљава. Из те антисекташке психологије настају и разне групе и групице широм Србије и Београда. Једну такву групу води једно време и сам Предраг Удицки. Њега следе прота Фенелачки, Дејан Костић, Урош Остојић и архимандрит Висарион Костић поред осталих.

На стази те диференцијације могу се срести случајеви чисте разумне антисекташке реакције. Такав је био случај комунистичког пропагатора и идеолога народно-фронтовске слоге у Србији Дра Благоја Нешковића, званог Михаило или Блашко. Он је, н. пр. први уочио у Србији да линији народно-ослободилачке борбе секташтво ужасно смета. Његова идеја била је и разрада тог проблема у духу лозинке: не путем терора већ убеђења: У том смислу он је редиговао и познату окружницу бр. 4. о којој је расправљао ЦККПЈ, да би Нешковићеву сугестију усвојио као своју мисао. Та се идеја састојала у овој мисли: «Треба прекинути са секташењем према неактивним и колебљивим, али родољубивим елементима, из редова демократске, радничке, земљорадничке и других партија и родољубивих организација. Треба убеђивати њихове присталице и претставнике у нужност активне борбе против окупатора и његових најамника, а својим радом сваки члан Партије треба да разбија страх код тих људи. Треба људе уверавати да се комунисти не боре за власт, већ за ослобођење од окупатора и његових слугу. У питању је сада борба за придобијање савезника за народно-ослободилачку борбу...»

На овој платформи Коминформа није могла да постигне никакве резултате јер је дошла касно, т. ј. крајем 1942 када су секташи у Компартији провели оно што су на почетку сматрали као исправно. Ова се мисао појавила више као израз идеалисте и тероретичара него практичара. То се потврђује и самим фактом што Др Благоје Нешковић није био у стању да придобије за своју линију, чак ни свога идеолошког пријатеља Дра Драгољуба Јовановића, који је читаво време рата провео са Нешковићем у Београду. Почетну грешку није више било могуће исправити. Секташтво је уствари и даље остало руководећом мишљу на обе стране у Партији.

Поред секташтва антирелигиозна пропаганда у сељачком народу Југославије доприносила је распаљивању страсти. Компартија је неговала у свом крилу животиње без осећаја и самилости. Разумне радње добиле су споредну улогу у односу на чување линије. У сваком случају једна таква акција није могла да остане без реакције. То је питање свакако допринело цепању јединства у Партији, али без икаквог ефекта на однос Партије према четничком елементу.

Четничко чојство и саосећајност у односу на комунистички елеменат разводњавали су четничку борбу сталним пропагирањем неубијања, избегавањем братоубилачког рата, али нажалост и са врло слабим ефектом убеђивања. Истина је да је и код комуниста четничко чојство било често предмет расправа и уважавања, али без икаквог публицитета према јавности. У том моменту антисекташког става четништва комунисти су назирали велику опасност. Четници нису били предодређени на примену одговарајућих мера чак ни према комунистичким деликтима. Апстрахујући делинквентне склоности, грамзивост, пљачкашки нагон, склоност

разним криминалним радњама, што је својствено појединцима свију друштава на свету, исправност четничке линије стоји далеко изнад комунистичке у чисто етичко-моралном и патриотском смислу. Четници су носили у себи оптерећења оних романтичарских времена у којима су лозинке «Слобода или смрт!», «За Краља и Отаџбину» изражавале све. Према општем мишљењу четничког вођства, почевши од Драже Михаиловића па све надоле, у ове неколике пароле задржала се сва идеологија покрета. «Четничка Југославија» после рата била је главни део објашњења. Идеолошки речник као тумач практично-реалног духа у револуцији, примамљивост илузијама широких слојева, новог и сладуњавог у политичко-социјалном програму, сматран је уствари сувишним. Небулозним фразама о слободама; бризи званичне власти за непросвећене, безводне и пасивне крајеве; теорија о решењу аграрног питања; принципи о начину везања сељака уз земљу; теорије о школству и просвети; слобода рада и привређивања; помагање домаће индустрије и сл., све је то јаче потсећивало на оне флоскуле о демократији којима су се «врљали» југословенски посланички кандидати пред изборима него на хоризонте оних панорама који имају да се појаве после рата. Официрски кадар у организацији био је више безвољан него интимно одан; био је више периферно заинтересован него уверен у оно чему је бар по спољашности служио. Унапређења и одликовања била су онај исти мамац, који је дражио и у мирном добу. Ово је обоје негативно деловало још од самог почетка, а и одбијало људе добрим делом; у најмању руку остављало индиферентним. Посматрачима са стране ствари су изгледале нешто горе од оних које су постојале пре 6 априла 1941 г. Оно нешто интелектуалаца грађанског реда, било је скоро изгубљено, уствари и није знало ни шта хоће. Ту су се интелектуалци нашли између наковња маса које су неприпремљене и без било какве обраде ушле у једну компликовану револуцију под окупацијом и чекића оног командног дела организације, које је по природи свог позива сматрало себе позваним да наређује али без и најмањег идеолошког образовања. Људи су се међусобно ословљавали са «брат», «братско» или «братски» али са врло мало братског у суштини. Чињенично владало је једно безидеално стање, које критички осматрано може да се оквалификује као и бесадржајно. Људи су настојали да се што ближе дотакну Врховног штаба и Драже Михаиловића, као да у њима лежи нека волшебна снага од које зрачи све, па и санирање прилика појединаца. Услед непознавања ствари и односа на терену, што је било сасвим и разумљиво, лична веза са Дражом условљавала је и разна декретирања, овлашћења, пуномоћија и сл. Колико је све то било депласирано и неумесно, можда и са крајњим намерама, види се из наших послератних емигрантских прилика. Левичарски елеменат, који је, тако рећи, припремао терен социјалистичкој револуцији у Југославији, налази се наједном у оквиру идеологије Равне Горе, да би се претворио у њеног идеолога у емиграцији. Писмена овлашће-

ња, пуномоћија или декрети Равне Горе код многих су узети као морална легитимација на првенство речи у емиграцији. Тако је у емиграцији идеологија Равне Горе постала предметом обраде по једној произвољној линији у нахођењу појединаца, како се коме свиђа. Четничке организације, у суштини борбене и патриотске, израз борбеног јединства по националној линији, подељене су на онолико група и подгрупа, колико се могло наћи сходних народних првака да се појединци око њих окупе. Овде ће неколика примера говорити још јасније. У недостатку јединственог тумачења идеолошке дисциплине Равногорства насталог у земљи и револуцији, међу формално најлегитимисанијим по линији личности «Удружење бораца Дража Михаиловић», узело је на себе улогу једног од тумача идеологије Равне Горе у емиграцији. Конкретно, генерал Миодраг Дамњановић, који по споразуму са Дражом Михаиловићем користи углед Претседника Владе «Народног спаса» Милана Недића, помоћу чијом се избавља из ратног заробљеништва, да би у својству помоћника Милана Недића пропагирао ствар Равне Горе из једног формално одиозног положаја. Тако да би могао да настави са својом одбраном Равногорства Дамњановић оснива и организацију кад се нашао у емиграцији. Данас се међутим у крилу Дамњановићеве организације гледа на Милана Недића као на колаборатера са окупатором. Шта треба да се одавде закључи? Да је Милан Недић био колаборатер, а његови сарадници чистунци или да Милан Недић није знао за кога се заузимао из свог формално одиозног положаја! био би опортуни закључак. Међутим постоји и једна морална претпоставка. Генерал Дамњановић био је лојалан Дражи и његовој ствари јер је у споразуму са Дражом узео на себе једну тешку улогу. Значи, он је био у служби патриотизма зато што је следео мисли равногорског идеолога. С друге стране гледано Недић има и даље да се сматра «сарадником са окупатором» јер је радио по својој савести, која нема моралног ослонца у формалној легитимацији. Из тог и таквог галиматијаса идеја треба расматрати рад и осталих наших патриотских организација. Значи ли, да се може легитимисати нека после рата настала организација у туђини као тумач и пропагатор идеологије Равне Горе? Шта је са организацијама насталим за време рата у земљи у сенци Равне Горе? Шта је то у самој ствари што је недостајало током рата настајалим организацијама на тлу Југославије, а шта је требало да се допуни или измени настајањем ове организације? Одговор на то даје нам индиректно следећи пример. Адам Прибићевић био је један од идеолога Равне Горе током рата. Ту му легитимацију као моралну нико никада није ни оспоравао. Служећи идеалима Равне Горе изгубио је отаџбину, пошао у туђину, да би, не могавши да поднесе живот у туђини, завршио живот самоубиством. Као угледан јавни радник, он се јавно после рата жалио преко јавности, да је штета што Равна Гора нема изграђену идеологију. Међутим, нико му на то није дао одговор питањем: а шта си ти радио на Равној Гори за време рата?

Но да би он себе до краја морално сахранио, он у тестаменту пред своју смрт, изражава жељу да му кости почивају у Титовој Југославији или ако би било могуће да се сагоре у неком крематорију, па да се несагориви остатак распе по југословенској земљи као последње што јој је у стању да даде. Жеља му је била испуњена одмах после смрти. Отпремљен је у Југославију и са дужним почастима сахрањен у Батајници поред свог посинка Митра, чија је жеља била да још једном види свог поочима у својој близини. Оваква част указана комунистима Југославије од стране Адама Прибићевића у суштини чини част комунистима, који су знали шта хоће, док то све не може да иде на част идеолога Равне Горе, који, ето, пред крај свог живота, јасно каза, да није знао шта хоће. То је, изгледа, фатум свију Прибићевића, који су током пола века своје активности стално замењивали принципе национално-политичке идеологије са методама дневне политике, или још трагичније: лична мишљења сматрали начелима у политици. Отуда уствари и анархично тумачење Равногорства као интегралне државне идеологије. Отуда и нове послератне организације у емиграцији, — организације са циљем да лична мишљења освештавају као принципе.

Осам година прем смрт Адама Прибићевића, а поводом његовог новог стана у емиграцији, један наш публициста, свакако и не слутећи да је Адам један од оних, који су сматрали да је комунистичка победа услов југословенског државног интегритета, пише без увијања следеће:

«У нормалним приликама Хрвати су више мање равни другим народима на истом степену цивилизације, једу са виљушком, не кољу људе по улицама, поштују законе друштвеног и државног поретка, диференцирају се по својим политичким, социјалним и уметничким убеђењима. Као нормалне сматрамо оне ситуације у којима они при одређивању својих ставова не морају да воде рачуна о Србима. Но чим је у питању било какав однос са Србима, једна потсвесна, наслеђена, ирационална психоза загосподари њиховим душама, потисне разум, принципе калемљене цивилизације, моралне законе и нивелира све начелне разлике. Сви Хрвати од крајњег фашисте до интегралног комунисте, од истанчаног естете до друмског разбојника постају компактна, монолитна целина руковођена најгрубљим инстиктима мржње на Србе.

Наше је уверење да не може постојати никаква исправна српска национална политика која у сваком моменту не држи у памети овај судбоносно трагични, али неизменљиви и дубоко истинити факат. Судбина нас је територијално измешала са Хрватима, историја нам је дала најсличнији језик, многи витални економски и политички интереси и наши и светских сила заинтересовиних нашим простором намећу нам потребу што тешње симбиозне и што мањих преграда међу нашим земљама; једино познавајући стварно расположење Хрвата можемо са најмање несреће по обе стране решити тај проблем јачи и од нас и наших осећања. Еле-

ментарни српски интерес захтева дакле да решењу тог проблема приступимо истављајући према јединственом хрватском фронту јединствен став свих српских снага; у целости упознатих са правим расположењима и намерама Хрвата.

Ако је овакав закључак полазна тачка решавању српско-хрватског напосе и југословенског проблема уопште, онда је тешка несрећа српска сваки покушај, да се пре решавања спора фалсификују чињенице измишљајући неке хрватске струје и групе које су се ослободиле колективне антисрпеке психозе, јер је њихова једина намера да разбију стварну српску целину на основу хипотетичних хрватских диференцирања. Најнепоштеније је при том, кад ти разбијачи српске слоге тврде, да то раде ради тежње ка стварању Југославије, они је стварно тим онемогућују, а не ми, што пречишћавањем мутних појмова хоћемо и пред српским народом и пред целим светом да утврдимо под којим је условима она остварива.

Међу Србима има две врсте протагониста тезе, да постоје хрватске масовне групе и покрети, спремни да из начелних и идеалистичких разлога прихвате безусловно југословенску државу. Прва, бројнија и безобзирнија група је инспирисана искључиво техничким разлогом личног карактера и својим комбинацијама за добијање власти, за пласман код савезничких канцеларија и за обарање својих и српским масама неупоредиво јачих противника, она се углавном купи око Југословенског одбора у Лондону. У другу групу спадају добронамерни идеалисти, који или у целости верују у југословенско национално осећање, или у могућност да ће разум, логика и поштење извесних хрватских првака и група савладати хрватску психозу и постати пионири једне у хрватском народу политике искреног споразума са Србима. Ова друга група, чији је најизразитији претставник Адам Прибићевић заслужује и пажњу и озбиљну дискусију ради своје добронамерности и неоспорног српског родољубља.

Породица Прибићевића је ушла у српску историју по томе, што је била заточник српских националних интереса у крајевима највише истуреним према западу; најизложенијим насртајима Хрвата и Рима, што је формирала и организовала српски отпор, што му је дала светски публицитет и што је пре свега своју политику учинила делом опште српске политике вођене из Београда. На том пољу Прибићевићи су делили правилно своје улоге и са приликама и ситуацијама примењивали разне тактике од отвореног револта до вештог опортунизма.

Адам је од свих све до сада остао најдоследнији и српској националној линији и настојању да очува српски карактер своје уже отаџбине.

Забринут за најзападније српске крајеве Адам Прибићевић видео је у споразуму са Хрватима једно прхватљиво решење тог српског проблема, па је сматрао да треба продужити са југословенском политиком и поред искустава са нељудским покољима

извршеним над српским народом. Да би се канализало оправдано српско огорчење и бол било је потребно формирати теорију о усташком феномену, који је без органске повезаности са хрватским народом, дело мале групе манијака и злочинаца. То гледање одвело је Адама у друштво професионалних политичара окупљених око Југословенског одбора, од којих велик део за разлику од њега, нити је живео са народом, нити је осећао са народом, нити су му народна расположења била макаква сметња за политичке ујдурме. Ти политичари видели су у Адаму милост Божију, он их је требао повести са народом, његов ауторитет и лична вредност требали су покривати њихову политику пред народним масама. Кад је пре годину дана Адам кренуо за Америку где су се најизразитије манифестовала стварна расположења српска, ти политичари су триумфовали, неовлашћено су пустили глас у јавност да Адам прелази Океан да би америчке Србе придобио за њихову југословенску политику.

Они су рачунали са свим могућностима, осим са две најосновније; са непогрешивим политичким инстинктом српског народа и са политичким поштењем Адама Прибићевића. Адам је опрезно својим, само њему својстваним народним стилом, сондирао расположење америчких Срба; познавајући болећивост српску и наше генерозно срце, није било искључено да код многих оживи српски комплекс жртвовања за велике идеале, требало је само да Адамову акцију подрже они хрватски елементи којима је он приписивао добре намере. Али на сваку великодушност Адамову штампа и главари Дра Мачека одговарали су увредама и клеветама, такмичећи се ко ће више ујести Србе за срце, ко ће свући у блато више српских идеала...» («Слом једне политике» — Поводом новог става Г. А. Прибићевића, «Американски Србобран» број 9875 од 10 јуна 1949 г.).

Из перспективе ових мисли треба разматрати једну од стране неуспеха равногорског предузећа уколико се оно јављало протагонистом југословенских државних интереса, т. ј. тумачем жеља и хрватског народа. Настајање нових организација у емиграцији није ништа друго него реакција на неуспех Равне Горе. Оне неће моћи да реше југословенски проблем, али им нико не може да одузме морално право на постојање, док им позитивна права допуштају политичку активност.

Четничке организације настале после рата у емиграцији нису ништа друго сем нова форма старе методе борбе за првенство. Народ се у суштини не веже идеологијом уз своје прваке већ оним што га са овим првацима спаја али ван идеологије. То је уствари лична веза. Масама је идеологија као философија програма и метода, циљева и смисла социјалних револуција нешто страно. Последица нерасправљених детаља у комплексу води настраности, где се општи интерес објашњава локалним приликама; смисао ствари, број присталица и принципи са личношћу. Ово је уствари све погрешно, али се мора да прими као факат. Отуда и

разбијеност националиста у земљи за време рата; отуда и неминовност супротности међу њима у туђини. То се објашњава и оним трагикомичним фактом, т. ј. цепањем протагониста исте идеологије на посебне групе услед симпатије према једној или антипатије према другој личности. То све читаву борбу и борбену идеологију Равне Горе лишава практичног политичког духа. Идеологија је највиши степен објашњења онога што се политичким методама, као сретством у односу на циљ, има да оствари. Борбена упорност лишена практичног смисла претвара се у тврдоглавство. Ово доводи борца у трагичну ситуацију чим увиди, да се једна бесадржајност брани форме ради. То се завршава привидним или стварним губљењем лојалности према самој покретачкој идеји. Да би несрећа била већа, ми што даље пиљимо у коначни циљ наше борбе, наш објект изгледа све магловитији. Том моменту не треба тражити основе у самом времену које нас све више од његовог жаришта раздваја, већ у стварности самог момента. Ако томе још будемо додали недовољну рашчлањеност појединости у њему у кругу најужег форума позваних, онда уствари лутање се мора да прими као логична последица непознавања онога што се хоће.

Национални елеменат у Југославији током рата, без обзира на боје и фракције мислио је о стварима онако како је сам ствари према себи постављао. Победа комуниста у Југославији, исто као оних у Русији пре четрдесет година условљена је елементима, који у суштини имају врло мало додира са објективним мотивима социјалистичке револуције. Национални проблеми у Југославији, исто као у Русији, нудили су сочнију храну комунистима у форми борбе против одређене нације, која је сматрана у очима југословенских комуниста хегемонистичком, него свест о изједначењу услова живота на бази т. зв. дистрибутивне правде. Управо у духу те неправде узете као принцип код комуниста, једна од три главне народности у Југославији била је предмет сталне критике и оптужбе. То су били Срби. Бугарски комуниста Георги Димитров, у својству генералног секретара Коминтерне, а на VII конгресу Интернационале, реферишући о политици Народног фронта широм Европе (1935), каже на једном месту: «Без уништења српске буржоазије, као господара Југославије, нема никаквог изгледа на нашу успешну борбу...»

Српски национални елеменат, бранећи се против напада комуниста током рата, уствари остао је стално у дефанзивном ставу. Хрватски и словеначки националисте, у борби против усташа и комуниста код Хрвата, комуниста код Словенаца, бранили су посредно оно што је било замишљено равногорском идеологијом: федеративна, демократска, монархистичка Југославија. Свакако да је ту било и изражаја мишљења, која нису била начелна већ лична. На пример, људи тврде да је генерал Лав Рупник, као словеначки националиста и Југословен, сматрао да је са погибијом краља Александра, нестало последњег југословенског држав-

ника са угледом и љубави у народу. Он је остајао индиферентним према Краљу Петру II. Овакви су моменти, н. пр. остали без објашњења. Људи из његове најближе околине тврдили су, да је он интимно сматрао, да је личност краљева значајна не кроз форму већ кроз садржину личности — владара. Он је својства снажног индивидуалитета налазио у краљу Александру. Број Хрвата монархиста је знатан. Међутим, њихова антимонархистичка оријентација у масама долари из историских разлога. То је делом условљено клерикализмом, завишћу, злобом, осећајем инфериорности и сл. Зашто је, н. пр. монархија за југословенске прилике нужност, има и своје дубоке психолошке разлоге. Наш велики научник Слободан Јовановић, према својим научним закључцима, даје предност републиканском уређењу пред монархистичким. Међутим, он је дугих деценија нашег века одигравао на нашим Дворовима значајну улогу као саветодавац, јурисконсултус. Он уствари није био неки убеђени националиста. Никола Пашић, да је у пракси бранио републикански принцип пред монархистичким, не би никад дошао до угледа државника у току неколике деценије. Њему руски аутократизам у Русији није сметао док је у снази руског царства назирао потпору за своје националне циљеве. Такав је био његов однос према последњим Обреновићима; касније према краљу Петру I. Један угледни словеначки публициста, Др Милко Брезигар, говорио ми је непознато пута, да је монархистичко уређење свих словенских земаља далеко ближе души Словена него републиканско. Он је, н. нр. сматрао да је монархистичко уређење Југославије услов њеног опстанка.

Монархизам у четничким редовима гледан је као ствар традиције и неке врсте легитимности. Почевши од највиших у пирамиди организације, па до најнижих, није се захтевало једно дубље објашњење онога, што смо ми националисти узели као своје гесло. Краљ, нација, демократија, слобода све је служило као нека врста фасаде у служби оних циљева, формираних у свести појединаца, тачно онако, како се коме свиђало. По овој линији, ја сам врло често довођен у смешну ситуацију током рата, када сам пред нашим војним и политичким руководиоцима наглашавао нужност израде једног приручника, у коме би се изнело кратко објашњење извесних појмова, ради најнужније оријентације наших бораца. Нужност југословенске државе; смисао наше борбе у упоређењу са комунистичком; зашто смо за монархстичко уређење Југославије и сл. У пракси се код нас све свело на неколике лозинке. Једна прилично стара: «С вером у Бога за Краља и Отаџбину!» и две које су биле исковане без икаквог продуховљеног смисла и то: «Дража нас води величини и слободи!» и «Равна Гора победити мора!». Док је са Дражином смрћу ова прва отпала, последња се сва свела на једно механичко и обично јалово препричавање у емиграцији. Уместо да се даде објашњење: зашто би требала Равна Гора заиста да победи и шта је то што би

та победа требала да донесе као срећније, ми се уствари губимо у измаглицама прича. Људи су узели проблем Равне Горе онако, како се коме свиђа, мешајући политичке моменте и личне интересе са принципима једне револуционарне идеологије. Ако та идеологија није била детаљно обрађена, конзеквентно формулисана, најобичнијим јасна, елементи њени и данас стоје као ослонац онога што се требало да изрази ценом губљења отаџбине. Та идеологија изражава наш програм. Ради тога не може се негирати нешто док оно не буде доступно и разумљено или зато што се плански не жели да схвати. Није ту само у питању одређена линија према ономе што се неће. Та линија уствари и не мора бити јасна. Међутим, овде је проблем у ономе што се хоће. Та линија мора да буде врло јасна. Несрећа је управо у томе што ми немамо одговор на тај моменат у емиграцији. Ми видимо само оно што појединци хоће, уколико се ствари тичу њихових личности. Међутим, ми немамо принципијелног решења о ономе што се бар донекле може да назове општенародним интересом. За тај случај може нам послужити Свесрпски конгрес у Чикагу одржан 1947 године. Ако би неко могао да прође кроз шуму интимних мисли и личних погледа, које је тај конгрес требао да каналише, да би бар донекле ускладио енергију узбурканих духова Срба после рата, добио би се утисак, да се ту уопште није могло да одели лично од начелног, важно од споредног, опортуно политичко од идеолошког, могуће од немогућег, нужно од непотребног и напослетку прошло од будућег. Тако се после свега тога стекло уверење, да су у том духовном кркљанцу дошла до изражаја она осећања, која су Равну Гору скупа са Дражом довела у питање, дајући јој карактер локалног. Тај конгрес је уствари уместо рашчлањивања политичких појмова по начелним питањима из српске националне и југословенске државне проблематике, дао оно место Дражи Михаиловићу које он није био изабрао. Духовна реакција озлојеђених Срба створила је психозу потпуног децентралисања погледа у односу на циљ који се конгресом требао да постави. Постављањем ствари алтернативно: Србија или Југославија; Велика Србија ван Југославије; југословенска федерација на бази једнокрвности «троимене браће» у етничким границама или југословенска федерацијаа на бази историске предодређености и сл. су моменти који су у свом замашају прелазили моћи иницијатора самог конгреса. Врховни циљ конгреса био је: испитивање могућности и метода борбе против комунистичког система управе у Југославији као услова за слободно одлучивање народа о својој судбини. Конгрес се уствари бавио академским питањима, која по свом смислу су високог значаја али чије решење треба омогућити предрадњама практичног смисла. Из те неуједначености гледишта никло је све оно касније што је уствари разбило емиграцију. Она се сва својим бићем поставила на реп догађаја како би их све мање остајало на једној линији, која се провлачи кроз време и простор.

Као што су Хрвати са својим политичким вођством почевши од својих династија током своје хиљадугодишње историје тапкали за догађајима и вукли се на њиховом репу, они су исто тако тапкали иза догађаја који су увели комунизам у власт у Југославији. Према томе Срби негирају своје идеале ако тврде, као што су тврдили и за време рата и после њега, да су туђинци наметнули комунистичку власт Југословенима. Да то Срби нису хтели, њихова би ситуација била можда другача, без обзира на факат што би они били недовољни или могли бити недовољним да спасу Балкан од бољшевизирања. Но у сваком случају њима у томе припада главни део. Једна оваква напомена није имала места на Кнгресу Срба у Чикагу. Из логике тог Конгреса настао је један нови концерн мозгова прозван СЦНО. Осим имена неколика члана Српског централног Народног одбора, који су били јавности познати као чиновници из времена међуратне Југославије, сва њихова активност није могла да унесе било шта новога у наш проблем сем једне непрестане шупље и јевтине приче о нашим проблемима. Таква је наша стварност управо зато што њена суштина није само у нама већ и изван нас. Из те стварности настаје један нови мисаони девиват према коме су Срби позвани да из патриотских разлога треба да сруше Југославију као државну заједницу; да се из српског националног колектива, а из политичких разлога требају да искључе «југословенски оријентисани Срби» као сметња постизању основног циља чистих Срба: њиховог уједињења ван Југославије. Међутим, ми још не добисмо одговор на питање: како би се могле организовати те нове државе после разбијања Југославије, јер ону Хрватску коју желе хрватски националисти из 1941. могао би једино да чува Бог поред осовинских сила, док ми заиста још теже можемо да назремо границе Велике Србије ван Југославије, јер Србима неће нико моћи притећи у помоћ у оном смислу у ком су притекли Хитлер и Мусолини Хрватима да би им дали оно што не могу да обухвате. Но и у једном и у другом смислу једном делу Срба не би било места ни у једној од ових «великих» држава, јер док се Срби одричу Срба-југословена Хрвати их такође не признају као своје. Срби су изгледа заузели исти став према Хрватима, чак и онима које рачунају и у «југословене». Тако су се нашли на истој дасци Срби који хоће Југославију, поред оних Хрвата који је неће, јер то тако «чисти Срби» хоће. Па то је управо ово што хоће Хрвати Павелићевог правца. Но за разлику од апсурдности рестаурације оне Павелићеве Хрватске, ми имамо поцепано Српство, управо на теми: да ли смо за Павелићеву тезу или не? Узели смо једну апсурдну тезу као полазну тачку. Нажалост ова теза је била једна од оних на којима се ломила идеологија Равне Горе и цепало јединство њене борбе. У судбини Југославије Срби и Хрвати се нису у основном објаснили. Они то и неће.

15

Непознаваоци прилика или сви они, који из ових излагања треба-ју да црпе своја прва обавештења о стању ствари у Југославији за време и после рата, могу с правом да поставе питање: а где су били они други, или ви, који то сада накнадно износите, да стварима дате срећнији правац и целисходнији ток. Одговор би био једноставан. Дража Михаиловић као човек био је фино култивисан официр, пун такта и знао да се понаша. Међутим, он је исто тако био човек и фине уобразиље и врло вешто прикривене цене о самом себи и свом познавању ствари. Он је по својству централне личности у читавом предузећу играо улогу у два правца. Као војник је правио планове и издавао наређења, понашао се као војник и говорио као генерал, као симбол. По другој линији као идеолог грађанско-политичког концепта давао је сугестије, а истовремено и примао их. Међутим, он је усвајао сугестије само у оноликом размеру колико се то њему лично свиђало. Међутим, он није подносио опонирање, чак ни дуге разговоре, поготову од стране млађих. Вероватно ће остати за увек тајна са каквим је обавештењима из иностранства он располагао као извесном оријентацијом код израде својих планова. То је за све нас у унутрашњости остало тајном. То се не види чак ни из једне од оних бројних равногорских публикација широм Србије, где је активност по пропагандној линији била колико-толико олакшанија него код нас у западним крајевима. У суштини у тајне Драже Михаиловића нико није могао ни да улази.

Више командно особље, специјално генералштабни официри у Врховном штабу, били су људи у суштини врло неприступачни, бирократе, за које би се смело рећи мирне душе да су били набуситији од султанскх везира, а неискренији од лакеја некадањих европских царских дворова. Ови људи су сматрали као искључиво своје све што се требало предузети по војничкој линији у оквиру организације. Код њих политички моменти нису играли баш никакву улогу. Чланове организације по грађанској линији сматрали су најобичнијим пришипетљама у организацији, ако не скоро и сувишним теретом. Одбори, комитети, секције, огранци, пропагандни штабови све је то сматрано тек као узгредно, помажуће и предодређено да слуша. Чак њихове сугестије често су одбијане врло грубо. Четнички војводе као људи из народа, били су у ствари пропагатори сопствених личности, угледа у народу, и негде јавно негде тајно прпремали себе за своје будуће политичке улоге у ослобођеној земљи. Њихово понашање је било сво усмерено у правцу придобија својих бораца уз своје личности, сматрајући своје борце каснијом гласачком војском. У том смислу постојала је читава провалија у односима између четничких команданата и четничких војвода, а затим између четничких војвода међусобно. Они се уствари нису из љубави према борби међусобно помагали већ из крајње нужности, пошто су сви ови уствари и били у борби најизложенији и као борци, и

као организатори борбе. Овде ћу по сећању навести два случаја, који су се десили на истом месту и скоро у разлици од два или три дана, оба пред мојим очима.

Крајем месеца јуна 1942, Калиновачки четнички одред под командом Влајка Андрића, бившег трговца из Калиновика, зароби читав партизански штаб познатог аранђеловачког адвоката Чеде Плећевића. После одласка Врховног штаба НОВ и ПОЈ и напуштања позиција у Србији крајем 1941, Чеда Плећевић се задржао као позадинац у западној Србији у околини Ваљева. Тамо су га почетком фебруара 1942 открили органи Недићеве Србије и у борбама са његовом групом десетковали. Он се повлачи према Санџаку, да би крајем јуна 1942 стигао на територij Калиновачког среза. Обавештен о овом лову, војвода Добросав Јевђевић захтева да се ова група допрати у «Расадник» код Невесиња. Приликом сусрета Јевђевића и Плећевића са његовом групом, Јевђевић у тој групи препозна неког свог кума, Спасоја Лучића трговца са Пала код Сарајева, чији је брат био један од истакнутих четничких команданата у источној Босни. При сусрету са овим Јевђевић му даје један врућ шамар, праћен речима: «А шта ћеш ти куме Спасоје међу овим комунистичким разбојницима?» Поздрав са Плећевићем био је нешто грубљи, премда је Плећевићев меланхолични осмех изражавао неку врсту апела на Јевђевића. «Зар ти је мало што си Србију увио у црно и посијао хиљаде српских гробова по њој, него хоћеш и нас овамо да истребљујеш, Чедо...?» био је сав раговор између ових двојице политичких конкурената. Спасоје Лучић је одмах ослобођен, док је Плећевић нашао два метра земљишта код «Расадника» недалеко од његова сусрета са Јевђевићем. Лучић је одмах отворио неку кафаницу у Невесињу, која је постала састајалиште четничких опозиционера. Придружио се комунистима на почетку 1943 приликом њиховог напада односно пролаза поред Невесиња после завршене «Битке на Неретви». Јевђевић је овде говорио и радио и као патриота и као политички човек. Набачена сугестија да би се Плећевић могао пропагандно добро да искористи против Тита као његова снажна опозиција није много интересовала Јевђевића.

Истих дана, или можда истог дана, Италијани заробљавају у селу Зајасену у Невесињском срезу, познатог комунистичког руководиоца Мира Попару из села Фатнице у Херцеговини. Поред осталих био је са њиме заробљен и неки Павле Ковачевић са Грахова. За овога су тврдили да је он поред свог стрица Саве Ковачевића «Мизаре» био крив за убиство 17 брата Ковачевића нешто раније на Грахову. Ову двојицу комуниста Италијани доводе у Невесиње. Сазнавши да се налазе у италијанском војном затвору, четнички војвода Петар Самарџић, срета ме на улици у Невесињу и каже: «Да одеш самном у италијанску команду, да покушамо, не би ли спасли младог Попару слањем у логор. Штета је да један млад човек буде убијен...» Смрт оба ова била је извесна. Уствари за чудо је, како их четници нису поубијали на месту. За Попару се знало да је он уствари кривац за она страш-

на недела комуниста у пограничном делу Црна Гора — Херцеговина, при крају 1941 и током 1942 до његове погибије.

Не могавши се одупрети апелу војводе Петра, упутимо се у команду право команданту пука. Овај чим је сазнао циљ нашег доласка, што је било први и последњи пут у току рата, одбија да нас прими, већ нас упућује једном свом официру, који је, изгледа, био истражни судија у тој ствари. На нашу жељу, да ове хапшенике посетимо, овај одговара: «Само ако знате да говорите италијански или француски...» Знајући да Попара зна француски примих се посредништва у својству тумача, и упутих са војводом Петром и овим официром у подрум једне старе аустриске касарне, коју је сада окупирала италијанска војска за своје потребе. У једном узаном полумрачном ходнику сретају нас двојица младића са прилично јасним модрицама по лицу. Попару сам одмах препознао јер сам га познавао из Београда, а био сам код његове куће у Фатници још пре рата где сам са њиме и разговарао о политичким стварима. Био је убеђени комуниста. По карактеру је био тип упорног подлаца и изразитог штребера. Он се у Београду понашао као дете богатих родитеља, елегантан и са доста новаца у џелу. У селу Фатници изгледао је као просјак, похабан, запуштен и занемарен. Ваљда је хтео да се на тај начин приближи својој околини. Кажу људи да је био одважан борац и хладнокрван џелат.
Поздравивши се са њиме пошто сам га одмах препознао, наставили смо разговор на француском и то без иједне речи упућене на српском војводи Петру. Миро се са њиме поздравио као старим знанцем. Сав се разговор окретао око могућности њихова спасења слањем у логор уместо смрти. Павле Ковачевић, чини ми се тако се звао, није проговорио ни речи.

После овог разговора прима нас тројицу командант пука, стојећи на сред своје собе, управо пре једне пећине него собе за рад. У врло одређеном тону, озбиљан као да изриче пресуду, ћелав, старији господин, импозантан, стаде пред нас и каже: «Мислите ли ви, да и ја заслужим онакве модрице по лицу од мојих војника и ваших сељака, када од мене тражите, да бандите шаљем у логор, да би се тиме спасили...?» Не допустивши нам да дођемо до речи, додаје: «Они ће сутра да леже овде...» показујући прстом у правцу католичке цркве на периферији невесињског града, где се на једно двесто метара на отстојању од римокатоличке цркве налазила једна леденица оивичена једном сувомеђом. Ту су следећег дана ујутру оба била стрељана. Четнички војвода Петар Самарџић говорио је као политички човек који своју личност претпоставља идеолошким моментима. У том смислу нема разлике међу вођама маса, сем оне у методи како се ствар жели да прикаже. У том приказивању нацоналисти су показивали пуну наивност у односу на комунисте. То важи и за ситуацију у емиграцији с том разликом што се редови следбеника све јаче осипљу.

Непуну годину дана после овог разговора у хапсани, овај италијански пуковник завршио је свој живот у борби против партизана, приликом развоја чувене «Битке на Неретви» уз узвик: «Живео Мусолини!» Четири године касније комунисти су изложили тело четничког војводе Петра Самарџића на јавном месту у Невесињу, да би тиме приказали народу, како се комунисти боре против својих непријатеља. За њих је војвода Петар Самарџић био народни непријатељ зато што није био с њима. Најкраће речено четнички елеменат у својој борби настојао је да придобија народ за се путем љубави; комунисти су настојали да поубијају све што им може бити од сметње. За четнике је народ био предмет пажње, за чије се добро борба води; за комунисте је народ био инструменат борбе, који овај треба да уведе у посед власти. Комунисте није интересовао број који ће да их следи, већ број оних који ће да следе без поговора њихова наређења. Отуда и она страшна селекција код избора за идеолошке функције и техничке задатке. Комунистички команданти за време рата пропагирали су «да свако не може бити партизан». Тачно је, али уз напомену: партизан је био онај који је њихову мисао следио у борби. Међутим заслужни партизан је био онај који је без поговора убијао, да би тиме отклањао потенцијалне сметње њиховој победи. Четнички команданти били су јаче заинтересовани бројем, док је квалитет био споредан. Та психологија односа настала за време рата, пренета је уствари у туђину. Као што су се Немци пре једног века или наши Хрвати на обали Јадрана све до овог рата питали: «колико има штапова у кући?», т. ј. колико има чланова породице, који просјачењем привређују, тако се и ми данас питамо: «колико следбеника има овај или онај првак, војвода или командант?». Уствари се сва лична вредност изражава том аритметиком. Тај критериј ми имамо данас у слободном свету. Прваци траже трабанте, а не сараднике. Ту је и слом нашег јединства акције. Једина скромна личност, бар привидно, у читавом предузећу, био је Дража Михаиловић. Међутим, из те скромности настале су ужасно лоше последице по организацију. Наглашавањем своје личности революционар врло често чини услугу идеји, која треба да кроз личност нађе свој изражај. Личност сама условљава врло често оживотворавање онога што се зачиње идејом коју ова носи. Та скромност код Драже Михаиловића откривала је његове шупљине у знању охолности под којима се развија његова активност. Та је скромност откривала његову неодређеност и прикривала његову неприпремљеност. Према њему као таквом постављали су у прве редове управо они који су свом својом појавом и наступом превише наглашавали своје особине супротне Дражиним. Бахатост је била главна црта по једној линији у организацији, док се на другој појављује онај елеменат који је у суштини био индиферентан према плану Равне Горе, да би се при крају борбе легитимисао као њен идеолог. У том се ишло толико далеко, да је н. пр. Земљорадничка странка, уствари требала да се појави као скелет у који треба да се у-

грађује сва социјална страна политике Равне Горе, да би при том и сам Дража Михаиловић сматрао да је гласачка војска Земљорадничке странке онај елеменат којим се треба да ојачава Равна Гора. Каква заблуда! Услед краткоће времена и брзине развоја догађаја, избегло се ту управо оно што је требало да постави Земљорадничку странку као конкурента Равногорству као будућој политичкој странци у четничкој Југославији. Ово није долазило само од стране политичког или социјалног програма Земљорадничке странке, већ од слабости идеолога Равне Горе, који су у недостатку револуционарне иницијативе као руководећег фактора прешли на грађанску политику, где су фикције о «економској демократији», приче о «поштеној политичкој управи» и теорисања о «аграрној револуцији» давале сочнију храну политичким шпекулантима него потврду уверења револуционера у оно што их руководи.
Дражина улога је била исто толико политичке природе колико и војничке. Међутим, огласивши своју организацију као инструменат војног карактера услед ратног стања, он јој је дао и надређеност активностима по грађанској линији. Дража је својим основним потезом себе декларисао револуционером. Међутим, он је следећи психологију свог позива, а вероватно и склоности свог карактера, био снажније предодређен да слуша него да наређује. Он се појавио у ери која уствари не познаје средње линије. Он се нашао међу екстремима у свим правцима. Тако се добија утисак, да је њему недостајала упорност револуционера, — револуционера који, не само што уме и зна да убеђује, већ уме и зна да револуционарно делује. Овде је Тито био супротност Дражи, не само политички већ и психолошки. Тврди се да су га совјетски властодршци критиковали кад је овај пред њима излагао мисли о лаком, брзом и сигурном уништењу «српске буржоазије» у Србији пред крај самог рата. Но без обзира на озбиљност подухвата и познавања проблема пред које се нашао, Тито је уствари оправдао наде оних које су ови у њ полагали. Њега је оправдавала и сама стварност. Он је скоро на мистериозан начин успео да повуче за нос све своје опозиционере колико и своје пријатеље. Он је провео консеквентно све што је желео. Тита није интересовао југословенски национални мозаик; Дража се на том питању сломио психолошки па тек иза тога војнички и политички. Тито је апеловао на патриотизам југословенских народа у борби против окупатора. Он је ту осетио пулс народног расположења стварајући илузије неукима о њиховим будућим улогама у новом друштву. На другој страни домаћу политичку опозицију уништавао је у корену. Дража је исто тако полазио са гледишта патриотизма, али у суштини није знао ко му је опозиција. Тито је био јавно за Југославију, чак и проширену, али не из националних већ из светско-револуционарних разлога као врховног циља његове борбе. Отуда његови послератни планови претварањем Београда у пропагандни центар револуционисања источне Европе. Тито је на терену имао видљивог непријатеља

према себи; Дража није могао да прозре ко су му пријатељи, а још мање ко су му непријатељи. Дража је био за Југославију као национални кров Срба, Хрвата и Словенаца, али са врло паушалним плановима о њеном послератном уређењу, што је давало могућности за критику Дражиног подухвата у јавности. Тито је, међутим, обећавао оно што су гладни хлеба, власти и славе желели, да би тиме мобилисао оне који мало цене и своје и туђе животе. Отуда и она страшна масакрирања од стране комуниста над националним елементом. Оба су пропагирали пожртвованост и идеју патриотизма али гледане са разних гледишта. Тита није интересовао српско-хрватско-словеначки патриотизам изван оданости идеји његове борбе; Дража је био двоструко оптерећен патриотизмом, прво српским, а затим југословенским. Међутим, сва три главна народа Југославије имају своје етничке патриотизме, који уствари не морају да негирају југословенски као политички. Тито није имао никакве сумње у свој патриотизам. Он је југословен по позиву и интересу, а не по осећају. Тито је као изграђени комуниста знао где су негативне или најрањавије стране национализма уопште, а специјално у Југославији. Дража и његови сарадници поседовали су врло слабо познавање комунизма, па су зато имали и врло мршаве услове да уоче где ће српски, а затим југословенски нацинализам бити и најтеже рањен у револуцији. Југословенски национализам нема своје традииције, па се према томе он и не може ни да осетно туче ни да ефектно брани. Међу националностима у Југославији срдска је била према комунистичком учењу синоним угњетавања, баријера буржоазије, експлоататорски елеменат у држави, хегемонистички политички, а тим самим и реакционарни. Отуда и сва борба у Југославији против овог елемента. Отуда и оно настрано схватање, према коме је геносидно деловање Хрвата католика узето као «балканско обрачунавање» локалног карактера, док је борба комуниста у циљу регулисања социјалних проблема земље, инспирисана жељом за уништењем шовинистичких склоности код појединих националности. Отуда и она неартикулисана складност између нацифашизма и комунизма у једној фази; хрватских усташа и југословенеких комуниста такође у једној фази; отуда и онај апел комуниста на усташе и обећања амнестија. То су све закони револуције, који су југословенским комунистима били познати као искуство Руске револуције и каснијих експеримената широм света током двадесет година. Ти сви моменти нису смели да остану непознати идеолозима Равне Горе. То непознавање, које у суштини не извињава, мада се мора да разуме, остало је уствари фаталним водићем у читавој политици Равне Горе током рата. Из тог непознавања рађала се она методолошка и техничка децентрализација у свим правцима активности руководилаца у организацији, где се из центра Равне Горе није могло да чује ни осети ништа више од онога што су сами војни и политички прваци широм земље знали или могли сами да ураде. «Сналазите се како знате», стално је гласила инструкција са Равне Горе.

Ако би искрено изразили мисли о стварима у том смислу, морали би да признамо, да комунисте у Југославији није имао ко да туче. Једни нису могли; други нису знали; трећи нису хтели; а на местима ови су били крајња резерва у случају слома по другој линији. Најкраће речено, преласком комуниста преко граница Недићеве Србије, ови су ушли у територију где се редовна власт није ни најмање интересовала њиховим уништењем. Уколико су комунисти после свог ступања на територију Независне Државе Хрватске, а на путу према западу, уништавали српски национални елеменат, тиме су чинили услугу Хрватима-усташама и њиховој власти, — допуњивали су се. Уколико су хрватске власти јаче прогониле српски национални елеменат, тиме је комунистичка армија или добијала борце, који беже од смрти, или јој се тиме склањала сметња с пута уколико су Срби као жртве Хрвата били истовремено и антикомунистички расположени. Уколико је односима четника и комуниста придаван већи значај у јавности земље и оквирима интереса зараћених страна, утолико су та гледишта постојала све различитија. За четнике и комунисте то је било питање живота и смрти; питање уређења земље после рата и погледи на то уређење; питање опстојања једне од странака у грађанском рату. За Хрвате, добрим делом Словенце, југословенске аутономаше, а делом и сепаратисте, то је било истовремено и национално и политичко питање. Отуда и тактичко држање комуниста према овима током рата. Хрватски сепаратисте били су антикомунистички расположени уколико је у питању идеолошки моменат. Међутим, они су са гледишта национално-политичког рађе усвајали Титову него Дражину тезу. Ту је долазио до изражаја антисрпски национално, а затим антисрбијански осећај покрајински. Отуда прилив маса у Титове редове када је његова победа постала јавном. Немци и Италијани као окупатори гледали су на четничко-комунистички обрачун као на унутарњу ствар Југославије, где је, са њихове стране имао превагу чисто стратегиски моменат. Онај пут, друм, железница или подручје, који су током рата постојали за окупатора интересантнијим, утолико су настојали да све герилце одбаце даље са тих тачака, и на томе су стали. Они су политички и национално били индеферентни према овима. Тако је Тито пошао у једном, а Дража у другом правцу. Тито је после истеривања из Србије добио све оно што му је условило победу; Дража је углавном довео у питање, делом занемарио, а делом заобишао све оно што је требало да се сматра важним у даљем току догађаја.

Дража се крајем 1941 године упутио са својом штабном четом у правцу Црне Горе. Остала војска са којом је располагао или је пошла кућама, или заробљена од Немаца, или убијена или заточена по немачким логорима или нестала. Тако су први концентрациони логори по Немачкој, исто као и они у Србији били углавном пуњени припадницима организације Драже Михаиловића. Дража пливајући у срећи и триумфу проводи у областима северне Црне Горе и пограничним деловима ове са Херцеговином

лето и јесен 1942 и зиму 1942/43 године. Он у суштини себе дезактивира сматрајући да је ту Влада и остали значајни фактори земље, који пропагирају његову ствар у иностранству. Ту се сада почиње да бије она битка за Дражу или против Драже међу савезницима, где се одређује Дражина судбина али без њега. Дража, изгледа није био свестан те ситуације и није се у њој углавном ни снашао. Да су се ствари у свету могле да развијају без његова знања и иницијативе, маколико се то тицало и њега самог, стоји ван дискусије. Међутим, неразумљив је његов став као политичара онде где се само путем политике могло нешто да добије.

Не улазећи у интимне мотиве подизања совјетског посланика код југословенске Владе у Лондону на ранг амбасадора, ипак се поставља питање, зашто југословенска Влада тај моменат није користила политички и дипломатски већ је омогућила самом Титу да се он сада појављује као онај фактор, који тумачи предности по Дражу и штете по Тита од тог совјетског дипломатског акта. За српску, а можда и за читаву југословенску ствар, чак и балканску, пријем једне совјетске делегације или мисије у штабу генерала Михаиловића био би од далеко веће штете за ствар југословенских комуниста, него што је то одбијање било од користи за нашу националну ствар. Уместо директног контакта са једном савезничком мисијом, и њеног обавештења из прве руке, ствар је тако монтирана, да се Тито поставио уједно за адвоката-браниоца једне, а за адвоката-тужиоца друге стране. Југословенска влада је имала формално право да једну такву совјетску сугестију одбије, међутим, то Дража није смео да допусти и као политичар и као директно одговоран за збивања у земљи. Он је једну такву одлуку Владе требао да сторнира као нецелисходну и да на своју руку успостави контакт, јер се не би смело тврдити да није имао могућности да то уради, тим пре што су се у његовом штабу налазили људи радо виђени у московским совјетским круговима.

У расматрању овог комплекса постављамо се пред једно питање данас чисто академског смисла али у току рата судбоносног по балканске прилике. Да ли су западњаци претпостављали победу комуниста у Југославији на штету националиста да би тиме онемогућили двовлашће у Југославији? Да ли је то била реакција на Стаљинов план о организовању балканских држава после рата? Зашто је Стаљин претпостављао да би подела власти у Југославији између монархиста и комуниста значила еволутивну победу комунизма? Да ли је тиме хтео да сачува иницијативу у балканским пословима или се побојавао интервенције западњака? Да ли је Стаљин рачунао да ће монолитна комунистичка управа у Југославији изазвати јачу реакцију од познате? Може ли се ова дипломатска активност Совјета у 1942 објаснити догађајима који су ову следели?

Из једне легенде која је позната још увек неколицини живих људи на свету, то би се могло да потврди и кратким прелимина-

ром разговора између Стаљина и Тита крајем септембра (или на почетку октобра) 1944 приликом Титовог бављења у Москви. Стаљин се у духу свог Балканског плана интересовао за поједине политичке личности Југославије уз сугестију дату своме драгом Валтеру (Титово име у Кремљу) да се треба да држи на опрезу јер је српска буржоазија још увек снажна, да би му саветовао да укључи у своју управу и део буржоаских странака. Међу осталим интересовао се за имена Дра Милана Гавриловића, Дра Косту Куманудија, Дра Драгољуба Јовановића, Дра Бранка Чубриловића и др. Усто му је дао сугестију да би било опортуно покушати са враћањем Дра Живка Топаловића из дела националне емиграције. Тито је одбио сваку сугестију о сарадњи са овим људима називајући их реакционарима уз допуну за Бранка Чубриловића кога је назвао још и шепртљом. Својом одлучношћу Тито је изазвао Стаљина на реакцију речима: «Драги мој Валтеру, ја те не разумем!» На ово је Тито одговорио да је он само-довољан, и да људи из српских буржоаских странака уопште не долазе у обзир. Даљи детаљи овог разговора нису остали тајном за известан круг Титових ближих сарадника. Отуда је та легенда стигла у јавност. Међутим, интуитивно се може доћи до закључка да су извесни детаљи тог Стаљиновог плана били познати и Енглезима. Да ли је у том читавом комплексу могао да одигра било какву улогу министар Југословенске владе у егзилу Др Момчило Нинчић? Да ли је он могао шта да зна о тој Стаљиновој тези? Зашто је он био за то да се совјетска мисија прими у штаб генерала Михаиловића? Шта је ту могао да буде разлог његовом држању мимо остале чланове југословенске Владе? Ако би се пошло од претпоставке, која је врло блиска фактима, да је Др Момчило Нинчић имао известан увид у ствари Врховног штаба НОВ и ПОЈ управо зато што је његова кћи била у Титовом штабу значајан фактор не само као секретарица Титова већ и као лице од поверења, јер је госпођа Олга Хумо била још од пре позната као комунистички оријентисана. Ту још јачим тенором говори она Титова упорност да се Олга Хумо има да извуче на силу из затвора Гестапоа у Сарајеву по цену свију жртава. Ту је говорио виши интерес од онога који се има према своме чиновнику.

Да ли је министар Нинчић могао имати сугестије од своје кћери да би према њима подешавао држање у односу на совјетске сугестије и став чланова југословенске Владе остаје питањем. Међутим, сматра се да је његово повлачење из Владе нашло мотив баш у тим моментима. Та ствар може истовремено и да противречи оним збивањима где се са Титом рачунало као са централном личношћу. Постављамо се пред питање, да ли је Титу конвенирало одашиљање совјетске мисије у штаб генерала Михаиловића? Логика ствари би одговарала да му то није никако ишло у рачун. Можда би се овде могло управо да дође на ону фантастичну идеју, која Титу није могла бити страна: т. ј. искуство са

Компартијом Југославије после 1920 године. Тито је могао лако да рачуна на губитак дела свога престижа у југословенској политици; угледа револуционера у светском комунизму и напослетку бригу за судбину револуционерних успеха у случају провођења ове политичке комбинације, која је са гледишта Стаљинових интереса била на месту, али не и са Титовог гледишта. Ми се данас накнадно можемо да поставимо пред питање: каква би у том случају била судбина Компартије Југославије после рата? Карактеристично је да су најмање оштроумља показали чланови југословенске Владе у овом случају, из чега се не искључује ни сам Дража Михаиловић. Међутим, исти интерес побуђује бојазан оне друге стране у концерту коју је овај Стаљинов корак узнемиривао. Овде се у ствари и породила она ратна тешкоћа око совјетско-британских трансакција у Југославији на једној и оно постепено изражавање тежње Тита и његове групе за што снажнијим дистанцирањем од Стаљина и совјетског уплитања у унутарње југословенске прилике на другој страни. Ово је било увод у постепено отклањање из послова ЦК КПЈ, а тиме и тешње везе са Совјетима изразитих совјетофила Југославије одмах после рата на једној и све снажније интересовање западњака за прилике у послератној Југославији на другој страни. Ово је све доприносило тежњи Совјета у чувању иницијативе на Балкану стварањем пропагандног центра у Београду на једној и све изразитијим приближавањем Тита западњацима на другој страни. Тешко се сме рећи да су неки социјално хумани погледи Британаца на југословенске ствари ове потстрекивали да се интересују југословенским ратним приликама. То су били уствари врло практични разлози. Одбијањем совјетских сугестија о успостави везе са Врховним штабом Драже Михаиловића пошло се уствари у сусрет интересима Тита и Британаца. Мада се тај став могао да брани једном најобичнијом малограђанском логиком полицијског жаргона о опасности коју би нам донели Совјети својом пропагандом уласком у штаб генерала Михаиловића, у сваком случају стоји и противакција, т. ј. да би за нас далеко било боље да су у штабу генерала Михаиловића један Др Живко Топаловић или један Драгиша Васић, Др Виловић или Инж. Предавец објашњавали наш став према светским проблемима директно у разговору са совјетским делегатима него што је у обратном случају допуштено да наш став тумачи један Тито, Ђилас, Ранковић или Благоје Нешковић у земљи или један Черчил, Макклин, Шубашић или Крњевић, Радица или Бићанић у емиграцији. Легенда каже, да су Енглези у завршној фази међу «заменицима» Драже Михаиловића, које су они желели да поставе место њега, нашли и генерала Милојка Јанковића, једног свакако од најмање легитимисаних војних функционера Југославије за ту нову улогу. У разговору, који се наводно водио у присуству Дра Живка Топаловића негде у Италији, генерал Јанковић је са задовољством примио ту од Британаца великодушно понуђену улогу. Ако већ Енглези нису знали да је Дража Михаиловић незамењив

јер су му прилазили са свог трговачког гледишта, генерал Јанковић је то свакако могао да зна. Међутим, Др Топаловић је ставио напомену, управо онакву какву је моменат захтевао. Топаловић је рекао: «Сигурни сте за живот док се будете кретали ваздухом. Кад се будете спустили на српско тло у циљу преузимања функције Драже Михаиловића, бићете убијени од његових људи...!» Ту је ствар пала у воду. Отуда у ствари и тај став Британаца према овој комбинацији. Енглези су претпостављали Титову искључивост Стаљиновој иницијативи. Нашли су могућност уништења националиста да би заштитили свој интерес. Шеф сиромашне југословенске државе Тито наће у западњацима оно што му Совјети нити хоће нити могу да понуде. Изграђивање комунизма у Југославији помоћу западњака везаће Тита за њих. Дугове које он прави плаћаће народ. Ту се зачео онај крвави мистериозни обрачун међу југословенским комунистима у времену од јесени 1944 па до 1948, када је сукоб Београд-Москва дао свему један најшири публицитет. Ту се породила спонтана реакција на све оно што је током рата систематски припремано, а о чему јавност није ни могла бити обавештена. То је све наступало из диктата несигурности у победу и њене плодове.

Научно политички изражено, исто толико колико су свесветски планови комунизма могли да диктирају ову одлуку Совјета у односу на ранг свога дипломатског претставника код југословенске Владе у Лондону; сугестије за успоставу везе са штабом генерала Михаиловића, исто тако се сме да ствар објашњава и оним неизраженим моментима, које ниједна странка у рату неће да призна док не буде понудила капитулацију: осећај слабости совјетског војничког и политичког положаја у свету у тим данима на једној и сумња у успех Титовог предузећа у Југославији на другој страни. Ту је интуиција политичара требала да уводи у логику збивања.

Да се Хитлер тих дана задржао на једној одређеној линији и заузео дефанзиван став у односу на совјетски маневарски рат; да се евентуално дубље посветио мерама у односу на Велику Британију; афричко предузеће и сл., положај Совјета би изгледао нешто другачи. Хитлер је нападом на Русију растеретио Енглезе, а напад Јапанаца на Перл Харбор духовно мобилисао Американце. Међутим, чим се америчка ратна машина ставила у погон, а Совјети добили на времену док није стигла америчка помоћ; Енглези су међутим отпочели са разарањем Немачке. Код тог стања Совјети су почели да уцењују запад, чак и свим оним што је било у плану Драже Михаиловића.

Одбијањем званичне везе између Драже и Совјета, ови су се сада посветили онима који су на совјетској победи и градили. Они су градили консеквентно. Међутим, Дража и југословенска Влада нису. Једни су се спуштали на ранг ситних обавештача совјетског амбасадора; други су износили о Дражи чак и оно што ни сами Совјети нису веровали, као што нису имали разлога да

верују, јер су чланови југословенске Владе износили оно, што су примали из земље од Тита и његовог Врховног штаба. Тако се из једне тактичке грешке рађао читав низ других, који су нашли своју круну у оном несрећном акту конгреса у Ба, са кога се шаље поздрав Стаљину као претставнику једне од савезничких сила, док у самој ствари он и његова Влада нису материјално сматрани савезницима. Ако се усто узму и они несрећни мотиви југословенске Владе из Лондона, према чијем нахођењу сарадња између Тита и Драже треба да буде условљена подређивањем Врховног штаба НОВ и ПОЈ Врховном штабу Драже Михаиловића и његовим даљим диспозицијама, као признатом савезничком команданту, онда је ту још једном врло грубо дошао до изражаја сав трагичан менталитет наших политичара у туђини, који о стању ствари у земљи нису имали ни појма. И док на једној страни комунисти без милости и по плану, као под челичним ваљком, сатиру националне прваке широм Југославије; дотле на другој страни југословенска Влада још увек поставља услове сарадње на линији Дража-Тито да се избегне међусобно убијање, т. ј. да комунисти напусте те мере уништавања своје опозиције, дотле на трећој страни чујемо једну ужасну кукњаву са Равне Горе и патетичне апеле Драже и његових сарадника на Владу у Лондону, да утиче на комунисте да не убијају српске односно југословенске националисте и његове официре. Док та кукњава материјално открива пуну слабост Равне Горе и трагично несналажење Драже и његових сарадника у насталој ситуацији, дотле савезничке мисије т. ј. британске, дају инструкције како да се води герилски рат у земљи, чиме се ствара непремостив јаз између њих и Драже. Из читавог овог трагичног комплекса извлаче корист комунисти, који су уствари овладали духовима Југославије, са малим изузетком Србије, која је још увек била у стању да даје организован отпор комунистима, али и истовремено припремала свој пад са оним моментом, када су борбене јединице како Недићеве тако и Љотићеви добровољци одлучили да се Србија треба да напусти у интересу неких небулозних планова, којима је чак насео и сам Дража правећи исту грешку, фаталну грешку, коју су направили и остали српски националисти повлачењем према западу. Док организовани одреди Недића и Љотића, тако рећи, по наслућивањима напуштају Србију, налазећи разумљивог ослонца на Немце, који се под борбом повлаче, дотле Дража прави своју најсудбоноснију грешку одлажењем путем ових; напуштањем једне једине и могуће базе за одбрану и напад, снабдевање и маневрисање, — напуштањем Србије, а без икаквог ослонца на било кога. Но сва ова трагична ситуација и планови имају и своју предисторију. Историја која је прокрчила стазе већ познатој српској националној трагедији.

16

Почетак 1943 године означава прве јасне контуре исхода Другог светског рата. Пропаст Ромеловог експедиционог корпуса у А-

фрици ломи једну страну немачких клешта у стратешком подухвату преко Африке у правцу Мале Азије и руског југа, да би почетком фебруара исте године отпала и друга страна ових клешта катастрофом код Стаљинграда. Слом овог авантуристичког предузећа значо је за Хитлера оно што је пре једног и по века значила Москва и Березина за Наполеона. Са овим моментом Средоземље односно Балкан постају опет исто тако као и пре годину дана, предмет пажње зараћених страна само гледано са другог стајалишта. Као што је током 1942 гласила заповест осовинских стратега: магистрала Беч-Будимпешта-Београд-Солун има да буде обезбеђена за афричке транспорте, тако се сада нова заповест изражава: јадранска обала и сва њена залеђина имају да буду очишћена од герилаца. Ту није било тактичког обзира у ставу сила осовине према четницима или комунистима. Док се један део немачке војске повлачи преко Балкана из Африке и тиме држи Србију под јаким притиском, дотле други део немачких армија са запада отпочиње офанзиву против т. зв. Бихаћске републике, да би територијом западне Босне, дела Далмације, а затим Херцеговине, отерао комунисте са ове јадранске залеђине у правцу истока, према Црној Гори, Санџаку и западној Србији. То је оно предузеће сила осовине, које су комунисти у својим публикацијама навелико огласили као Четврту непријатељску офанзиву против «ослобођене територије». То је присилило Врховни штаб НОВ и ПОЈ да се опет сада на почетку 1943 враћа натраг оним истим путем, којим су се комунисти приликом бежања из Србије кретали у правцу запада годину дана раније. У овој «офанзиви», у којој су комунисти изабрали један врло значајан моменат познат код њих као «Битка на Неретви» и посветили му пуну пажњу, уз и сувише импровизираних детаља, сав остали приказ тока те офанзиве је обична измишљотина, да би се комунисти тиме могли да прикажу као нека надчовечанска бића у овој ратној периоди. Најкраће речено, у овој су офанзиви Италијани били жртве јадног кркљанца, који је за комунисте значио борба на живот и смрт, а за Италијане поред питања моралног престижа, борба за спас неколико њихових дивизија, да не би биле потпуно уништене од стране комуниста, којима је продор кроз њихове борбене линије био питање опстанка. Комунисти у тој борби нису уствари ни могли да назру Немце, јер су на врат на нос бежали пред њиховим одредима, који су их гонили. Савршена је неистина да су се четничке јединице скупа са усташким бориле против комуниста у тој «офанзиви». Не, напротив ни четници ни усташе нису хтели да примају борбу против комуниста, али из сасвим других разлога, који далеко стоје од оних које комунисти касније наводе у њиховим послератним публикацијама. То је једно посебно поглавље за себе у које комунисти неће да улазе. Колико комунисти ствари неистинито износе, може да послужи само овај моменат, као директан смисао акције осовинских сила. Немци гоне Тита и комунисте, а истовремено траже склониште Драже Михаиловића и

његових четника. На свом путу разоружају четнике, а обавештени да се Дража Михаиловић налази са својим штабом у Колашину, они једним својим деташманом упадају у италијанску зону у Херцеговини са циљем не да туку комунисте већ да разоружавају четнике, а другим делом са севера и запада скупа са хрватским јединицама пуковника Блажековића упадају у Колашин, да би истог дана кад су ушли у Мостар и растерали и Италијане као своје савезнике, заробили у Колашину војводу Павла Ђуришића уз задовољство мислећи да су у овој личности заробили Дражу Михаиловића. То је уствари и најкраћа историја овог подухвата у првој половини 1943 године. Колико су Немци журили у тој потрази за Дражом и четницима имамо још један доказ. Пола часа пред упад Немаца у Мостар ујутру 15 маја
1943, Добросав Јевђевић се налазио у свом стану у Мостару и не наслућујући да је тако нешто могуће. У року од пола сата био је обавештен о овом упаду и једва што се у том року снашао да измакне из Мостара у правцу Невесиња. Колико је Немцима било стало до заробљавања Драже Михаиловића и уништења његових снага, а у разочарењу што су им оба герилска команданта умакла са главнином својих трупа, види се посредно из њиховог понашања према војводи Ђуришићу. Према свим знацима Немци су у почетку веровали да је Ђуришић Дража Михаиловић, па да је узео друго име, обратно овој ситуацији у Србији, када је Аца Мишић себе легитимисао, да је он Дража Михаиловић, чиме је стварно у том моменту био спашен сам Дража. Тако су Немци својим војним авионом отпремили Ђуришића у Немачку, вероватно у вери да се ту ради о Михаиловићу. Да би то проверили требало им је неколико недеља. Не постоји директан доказ да су Немци обавестили своју јавност да је заробљен «Непријатељ бр. 1.» како су звали Михаиловића, али се добија утисак да су то урадили бар што се тиче војних кругова. Изгледа да су ту били брзи. Међутим, да би се немачка Врховна команда извукла из тог пропагандног брзоплетства, немачка званична агенцијаОМВ (Deutsches Nachrichten Bureau), обавештавајући немачку јавност о овим збивањима, овластила је хрватску обавештајну службу, да донесе следећи коминике, кога су хрватске новине донеле под звучним насловом:

БИЕГ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА

Михаиловић је издао своје чете, пошто их је гурнуо у несрећу
БЕРЛИН 26 липња. DNB јавља: Како извјешћује берлински круговал, генерал је Михаиловић, пошто су његове чете опкољене у црногорским планинама, побјегао на обалу, те се спасио на једном енглеском чамцу. Том приликом дознаје се, да је биег овог генерала, који је оставио своје чете на цједилу, имао као посљедицу, да су разбијене скупине положиле оружје и предале се Ниемцима. Сатник Михајло Копривник, вођа једне веће скупине, која се предала Ниемцима, изјавио је у часу, кад је био заробљен:

«Михаиловић нас је издао и потрудио се, да спаси само себе, пошто је нас гурнуо у несрећу. Полажемо оружје, јер се у овој бесмисленој борби не ћемо даље борити за туђе пробитке».

У овом читавом коминикеју ништа није одговарало стварном стању. Уствари све је измишљено. Међу измишљеним моментима било је и име «сатника Михајла Копривника». То име није никада постојало у редовима герилаца у источној Босни и Херцеговини. Међутим, постојало је име четничког поручника Михаила Копривице. Овај је у тим данима имао функцију команданта Војно-четничке гатачке бригаде, да би на једној страни водио борбе са комунистима, а на другој са Немцима. Поручник Михало Копривица (настањен у Торонту, Канада, где живи и ради), за кога се без устезања сме рећи, да је био један од најхрабријих и најодлучнијих четничких команданата у Југославији током рата, употпунио је моје знање о тим збивањима, што се тиче његове личности, следећим излагањем:

«После тешких борби код Плане и Кобиље главе, успели смо да протерамо партизане и наставили смо гоњење према Автовцу-Чемерно и Равно. На положајима: Чемерно-Равно имали смо јаке борбе са партизанима. Добивамо извештај да су Немци заробили око 800 наших бораца у Калиновику и да се једна дивизија Швапска креће у правцу Невесиње-Гацко-Чемерно-Равно. Није дуго потрајало већ примећујемо Швабе да се крећу у правцу наших положаја, са намером да нас нападну са леђа и да нас и партизане натерају у Сутјеску. Одмах смо проценили намере Шваба и под заштитом ноћи, ми смо се извукли да нас не опколе и то: десно крило се је повукло у планину Сомину са Милорадом (Поповићем, командантом невесињског Војно-четничког корпуса, моја напомена), а лево крило самном је остало у планини Ивици. Пошто је била велика оскудица у храни, то сам морао људство да распоредим по групама око оближњих села испод планине Ивице и Бјелашнице с. Луковица, Градина, Фојница). После швапског одласка за Тјентиште, појавиле су се групице партизана, које су побегле из Зеленгоре. Ја сам формирао један мањи одред, за гоњење против партизана. Веће јединице нисмо у то време могли да водимо, јер је била немогућа и врло тешка исхрана, јер су и сељаци сами оскудевали са храном; партизани су им опљачкали стоку и храну, а многога несрећника на силу одвели са собом, да остави своје кости у Сутјески, да би се Тито, Моша и ком. спасили. После сам одређен за Команданта Јуришне бригаде, тако да сам до конца 1943 г. био у акцијама, на територији Гатачког, Невесињског и Билећког среза. Драги Вуче, није ми познат тај Копривник који се је предао Швабама. Мене су Швабе и партизани могли заробити само мртвога, а богами, док сам носио моју митраљету, они су се мени предавали и главама плаћали...» Ово сам знао и из сопственог искуства са Михајилом.

Неколико дана касније, чини ми се био је 15 јули, DNB је опет једном реченицом дотакао питање Драже Михаиловића, којом

приликом је наглашено, да је због грешног обавештења било јављено да је генерал Михаиловић побегао, што не одговара стварном стању.

Када се, међутим, утврдило да се Михаиловић налази међу својим борцима, а да би се поправио утисак после ових вести, немачка Команда за Балкан, објавила је поновну уцену Драже Михаиловића, која је износила 100.000 златних рајхсмарака. Ово је истовремено био и јединствен случај у Другом светском рату. Михаиловић је био и једини немачки непријатељ у свету, кога је немачка Врховна команда ставила ван закона, а истовремено сваких шест месеци објављивала његову уцену, која је стално са временом расла. Међутим, с друге стране гледано, ово је било још карактеристичније за држање југословенских комуниста и њихових савезника у свету, који нигде и ниједном пригодом не дадоше публицитет овако интересантном држању немачке Врховне команде према Дражи Михаиловићу. Услед карактеристичности држања и једних и других према Дражи Михаиловићу, овде ћу навести све те уцене редом како су биле објављиване.

У току немачке казнене експедиције крајем1941 године, немачка Врховна команда, објављује 8 децембра својим огласом:

Вођа одметника и бунтовник
ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ.
уцењен на 200.000 динара.

Београд 8 децембра 1941.

Немачка Врховна команда издала је следећи проглас српском народу:

СРБИ,

Вођа одметника и бунтовник Дража Михаиловић, који на својој савести носи крв више хиљада Срба и који је у властитој земљи нанео бескрајну беду и невољу, после уништења његове банде налази се

У БЕКСТВУ, ПО СВОЈ ПРИЛИЦИ У ПРАВЦУ БОСНЕ.

Због непредавања оружја, мобилизације илегалне војске,
због његовог злочиначког удруживања са комунистима, и
због подизања оружаног устанка против немачких окупаторских снага, он је свој живот проиграо. Онај ко га ухвати, добиће премију у висини од

200.000, динара.

НЕМАЧКА ВРХОВНА КОМАНДА

(Следи мотивација и обавештење)

Неколико месеци касније, т. ј. 31 марта 1942 године, а на захтев немачког генерала у Београду, Министаретво унутрашњих послова Србије доноси следећу

ОБЈАВУ:

Надлежне српске власти издале су следећу ОБЈАВУ у крајевима, у којима се претпоставља да се крију лица која се позивају на предају. Објава гласи:

С обзиром да известан број официра на челу са Дражом Михаиловићем, предузимају и такве радње, које могу у највећој мери да доведу у опасност животе и имовину невиног становништва читавог овог краја, то, да би се сачувало невино становништво да их ови официри не гурну у једну нову страховиту несрећу,
јавно се позивају:

1) Пуковник Дража Михаиловић; 2) Потпуковник Кр. гарде Драгослав Павловић; 3) Коњички мајор Миодраг Палошевић; 4) Генералштабни мајор Радосав Ђурић; 5) Генералштабни мајор-ваздухопловац Зарије Остојић; 6) Генералштабни капетан Мирко Лалатовић; 7) Капетан 2 кл. Предраг Марковић; 8) Генералштабни мајор Велимир Ј. Пилетић; 9) Рез. мајор Драгутин Кесеровић; 10) Поручник Милан Перић-Пипан; 11 Ппоручник Звонимир Вучковић; 12) Капетан Владимир Додић; 13) Рез. пеш. мајор Милија Савовић; 14) Рез. мајор Драгиша Васић; 15) Рез. официр Ратко Сотировић, новинар,

да се у року од пет дана предаду најближој полицијској власти. После тога рока ако се не предаду, за све оно што би они урадили и што би грозило животу невиног становништва, одговараће чланови њихових породица као таоци.

Сва друга лица која би после овог рока одржавала везе са Дражом Михаиловићем или са његовим официрима, или им ма на који начин буду пружили помоћ у храни, оружју и муницији, оделу, давањем склоништа, обавештења или томе слично, одговараће као саучесници у њиховом послу. Чланови породица таквих лица биће такође одмах похапшени као таоци, а њихова имовина одмах конфискована.

(Из Кабинета Министарства унутрашњих послова).

Карактерстично је напоменути, да се министар Унутрашњих послова Милан Аћимовић, стално налазио «на инспекционом путу» по западној Србији, како крајем 1941 кад су Немци издали први проглас са уценом Драже Михаиловића, тако и касније код објављивања његовог прогона од стране локалних власти.
Двадесетог јануара 1943 године, командант Србије артилериски генерал Бадер, «увиђајући опасност Михаиловићевог покрета», објављује народу Србије следећи:

ПРОГЛАС

Једна мала група побуњеника под вођством бившег пуковника Драже Михаиловића бори се против легалне српске владе министра председника генерала Недића.

Ови побуњеници сматрају себе редовном југословенском војском и ношени злочиначким славољубљем покушавају да продуже ратно стање, које је између немачког и српског народа окончано Уговором о примирју, закљученим 17 априла 1941 године.

На основу одредаба међународног ратног права, које је признато Хашком конвенцијом, они нису више војници већ побуњеници и самим тим стављени под удар ратних закона.

Делатност ових славољубивих и заслепљених занешењака, који у својој злочиначкој лакоумности неће да воде рачуна о правом стању ствари, траже од целокупног српског народа нове и тешке жртве.

Позивам српски народ да сарађује у уништењу овог легла немира.

Онај ко пропусти да омогући и потпомогне гоњење побуњеника у границама своје моћи, а има за то прилике, постаје такође њиховим саучесником, и потпада под одредбе ратних закона.

СРБИ, САЧУВАЈТЕ РЕД И МИР!

Београд, 20 јануара 1943 г. БАДЕР, с. р.
артилериски генерал.

Пола године после овог прогласа и неуспелог подухвата против четника Драже Михаиловића и њега лично, Врховни заповедник у Србији, објављујући оглас о уцени и фотографију Драже Михаиловића наређује, да се широм Србије излепе посебне плакате са следећим текстом:

НАГРАДА ОД 100.000 РАЈХСМАРАКА У ЗЛАТУ.

Сто хиљада рајхсмарака у злату добиће онај ко доведе жива или мртва вођу банди Дражу Михаиловића.

Овај злочинац бацио је земљу у највећу несрећу. Отупевши од развратног живота овај злочинац уобразио је да је позван да «ослободи народ». Као енглески плаћеник овај смешни хвалисавац није ништа друго радио већ утирао пут бољшевизму и тиме помогао да се униште сва национална добра која су народу од вајкада била висока и света. Он је тиме пореметио мир сељаку и грађанину, упропастио имање, добра, па и живот хиљадама људи, а земљу бацио у највећу беду и невољу.

Стога је овај опасни бандит у земљи уцењен са сто хиљада рахсмарака у злату..

Онај ко докаже да је овог злочинца учинио безопасним или га предао најближој немачкој власти не само што ће добити награду од сто хиљада рајхсмарака у злату него ће тиме извршити једно национално дело, јер ће ослободити народ од бича нечовечног и крвавог терора.

Врховни заповедник у Србији.

Док Немци овако пишу о свом «непријатељу број 1. на Балкану», разочарани што им је умакао, дотле сва западна и комунистичка штампа овога осуђује као колборатера. Каква иронија! Међутим, кад су се Немци уверили, да их је случај мешања имена Павла Ђуришића и Драже Михаиловића прилично компромитовао онда се уствари појавило и онако кавалирско држање ових према Павлу Ђуришићу, мада бегунцу из једног од њихових заробљеничких логора у Пољској. Са овом последњом уценом Драже Михаиловића и пријатељским, скоро ласкавим пријемом Павла Ђуришића у Београду од стране немачког политичког саветника за и-

сточно-европска питања Хермана Нојбахера, завршено је и ово интересантно поглавље о измишљеном бекству генерала Драже Михаиловића и стављањем војводе Ђуришића под Недићеву пријатељску заштиту, што је истовремено значило јавно признање Ђуришићу за његов национални рад, што је Ђуришић нажалост само делимично разумео (Herman Neubacher: Sonder-Auftrag Suedost, 1940-1945, - Bericht eines fligenden Diplomaten, Goettingen 1957.). Да га је разумео како је и морао и да га је знао да користи, сигурно би се смело рећи, да би судбина бар једне дивизије српских бораца и једне армије српских избеглица, које су се кренуле у смрт са њиме заједно, била другача. Можда би и судбина самог Драже Михаиловића изгледала нешто другача. Но политика не тражи јунаке са бојних поља већ јунаке са њених арена. Као што се Павле Ђуришић показао јунаком на бојним аренама, исто се тако показао слабим психологом у политици, али при чему, нажалост, ни његов командант није био проницљивији. Читав ток следећих догађаја, без изузетка иħи ће у прилог овој констатацији.

Немци су од почетка 1943 били уверени да ће Балкан бити једна од следећих тачака савезничког искрцавања на европском тлу. Први је разлог била претпоствка да ће се на Балкану да настави са прогоном немачких армија које су у повлачењу из Африке. Други је разлог била чињеница што је Балкан већ био у врењу, специјално Југославија, Грчка и Албанија. Оно исто што очекују Немци и Италијани, очекују и сами четници и комунисти; очекују оба Врховна штаба и Дражин и Титов. Тако се у почетку лета четници под Дражином командом реорганизују на тромеђи: Санџак-Црна Гора-Херцег-Босна. Тито настоји да се пробије даље према истоку бежи пред Немцима који га гоне, да би на самој граници на улазу у Санџак једва избегао катастрофу потпуног уништења у већ много опричаној «Битци на Сутјески». Та је битка уствари постала и легендарним монентом у ратној ери борбе НОВ и ПОЈ. Карактеристично је, да је Дража Михаиловић био уверенији у савезничко искрцавање на Јадрану него сам Тито. Ово уколико се може судити по непосредним догађајима насталим током лета и јесени 1943. Међутим ни Дража ни Тито у тим данима нису имали појма о плановима савезника. Постојале су претпоставке и код једних и код других, било да се радило о герилцима или осовинским силама. Међутим, Дража је далеко више могао да очекује од ишчекиваног искрцавања на Јадрану него Тито. Преовлађивало је гледиште у Титовом штабу, да би искрцавање савезничких снага на Јадрану, т. ј. Балкану, увело Дражу Михаиловића у посед власти. Тако су комунисти почели да праве комбинације са Немцима још од првих дана т. зв. Четврте офанзиве о приближавању Немцима и евентуалном отпору савезничким силама ако се љихове армије буду искрцавале на Јадрану (о томе детаљније касније). Односи међу савезницима нису били рашчишћени уколико се тицало совјетског утицаја у Југославији. Тито је још увек био под великим знаком питања, док

је Дража био на врхунцу свог угледа и популарности. Савезници су, међутим, изабрали један други правац, о коме ми у земљи и на терену нисмо имали ни појма. То је био правац најмањег отпора, где је и одговорност за рат требала да се и најтеже осети. Италија је видећи развој ствари на великим ратиштима, прешла на политику спасавања своје метрополе. Тако смо 10. јула 1943 ујутру преко тајних радија и званичних обавештења сазнали да је започело савезничко искрцавање на југу Италије. Шта је уствари ово требало да значи за нас на поднебљу Југославије? Да ли се из овога могао да прозре план савезника, да су са овим одбацили питање Балкана на споредну стазу? Два месеца после овог искрцавања Италија већ капитулира. Она се том капитулацијом сад спасава свега онога што би јој било приређено, да је остала упорније на страни Немачке. Док савезничке владе и италијански команданти на балканском ратишту позивају италијанску војску да се предаје југословенским партизанима и Титовом Врховном штабу као савезничком, Дража Михаиловић већ у том уделу добија споредну улогу. У том смислу Врховни штаб Драже Михаиловића није унапред ништа ни урадио, а колико се јавно зна, ни покушао да уради. У отимању о италијанске дивизије води се борба између Немаца и југословенскх комуниста. Немци служе својим интересима, а италијани савезничким сугестијама. Дража Михаиловић већ са својим реорганизованим трупама врши нападе на немачке позиције у источној Босни, да би се нашао међу две ватре: Немаца с једне стране и југословенских комуниста и њима предатих Италијана с друге стране. Источнобосанска октобарска офанзива пропада, да би се Дража повукао у правцу Србије, а јадранску обалу препустио комунистима услед недостатка снага. Четничке одреде западног дела Југославије, сада одељује од Драже један нови клин снага Титових, који спаја долину Саве од северо-источне Босне па све до обала Јадрана. Тито у новембру месецу у Јајцу удара темеље своје Југославије; добива на престижу предајом ефектива за сто хиљада бораца; уноси потпуни неред у редове хрватског домобранства, да би у сенци споразума Великих у Техерану добио и пуну подршку и западних сила и Совјета, а на штету Михаиловића. Тиме је Михаиловићева судбина била запечаћена. Ти су моменти до краја декласирали све војне напоре Михаиловића и све његове жртве биле су узалуд проливана крв. Михаиловић није био још ни на помолу да би сагледао своју стварност. Он, напротив, а по свем изгледу на сугестије из иностранства, удара политичке темеље својој згради, али без икаквог изгледа, реалног сазнања, да ће то одвести било чему практичном. Све се своди на изјаве, планове, коалиције, комитете, али гледано изнутра. Тако је почетак 1944 био у знаку комбинација академског карактера. Слом војног предузећа људи још ни издалека нису ни наслућивали, већ су се тако понашали као да је победа у изгледу. Међутим није несрећа у оним објективним чињеницама, које су сурвале Дражу и његове планове, већ у неназирању тих чињеница.

Да ли би наша ситуација била друкчија да су одговорни фактори у Дражином Врховном штабу знали или наслућивали да смо изгубили рат, т. ј. да је наша ствар пропала на великим политичким форумима наших савезника? Да ли су се људи постављали пред таква питања кад су градили своје планове? Ми живи сведоци тих збивања фактички немамо о томе никаквих сачуваних података. и оно што је сачувано, али тек у сећањима људи, чак не претставља ни историску грађу. Међутим то не значи да су пропале и све премисе за доношење закључака о ономе што је урађено или што је требало да се уради.

Од 10 јула 1943, па до 6 јуна 1944 године, прошла је скоро година дана у припремању за савезничко искрцавање на француској обали. Да ли се из тога могао извући било какав закључак о ономе пред чим нас постављају овакве судбоносне одлуке великих неимара историје? То је морало да буде потврда и за осредњег посматрача, да је Балкан напуштен као стратешки фронт и да ће се у даљем обрачуну сматрати споредним делом ратног подручја.

Нас у суштини не сме да дражи дезинтересовање великих за судбину малих, али у сваком случају стојимо пред сфингом уколико нас интересује став Драже Михаиловића у односу на ове потезе савезника.. Шта је он интимно очекивао од њих при оваквом стању ствари? Да југословенска Влада то није знала или се није интересовала стварима, може да буде и разумљиво. Она није уствари имала неки солиднији увид у ток ствари и прилике у земљи. И то се може разумети. Међутим, није разумљив став ни Врховног штаба Драже Михаиловића нити став југословенске Владе у давању инструкција, како да се борба усмерава и организује у политичком смислу, када се окршај води путем најгрубље силе, која читавим односима по политичкој линији има да одреди садржај и форму.

Поглед на практичну страну конгреса у Ба, а код свих његових иницијатора у земљи или изван ње, и сав његов смисао у потпуности одговарају развоју ствари у крилу Михаиловићеве организације и угледа југословенске Владе у избеглишту. Све се то тако отезало до јесени 1944, када се опет и то без било каквих одређених изгледа врши општа мобилизација с циљем напада на Немце који отступају у правцу севера, да би све и даље било грађено на неодређеним претпоставкама о крајњем исходу. Ако су се тиме хтеле да ослобођавају територије окупиране Србије, онда у тим данима наши директни непријатељи нису били више Немци. Они су били у повлачењу и напуштену територију уступају јачима. Ти јачи су се показали комунисти, јер су они књижили дупли интерес: разоружавање Немаца и поседовање територија. Последица иде даље у разоружању четника и тим се уклања и последња сметња учвршћивању власти. Михаилозићеви четници у тој борби широм Србије разоружавају Немце, а њихове заробљенике предају наступајућим Совјетима. Совјети у-

ствари подједнако поступају према Немцима као и према Михаиловићевим четницима. Немце проглашују својим ратним заробљеницима, а четнике предају на милост и немилост својих савезника комуниста, да их ови по свом нахођењу малтретирају, а српску омладину слали на фронт да гине без да би знала било шта из ратне вештине или било какве припреме. Кроз споразум Совјета са Титом и неспоразум западњака са Дражом, а у духу утаначења савезника са запада са Стаљином, Дражина ствар политики потпуно пропада, јер уласком Совјета у Србију Титова ствари постаје исто што и њихова. Ту је сахрањена и последња нада за спас Србије. Србија је требала да се освоји за комунисте, иза чега пада сва Југославија. У позадини свему овоме налазила се обострана жеља савезника и Совјета, да се случај Дража-Тито има да ликвидира без даљих последица, које би могле да одведу до интервенције на Балкану, а тиме и евентуалном проширењу сукоба међу немачким непријатељима, јер је у тим данима била врло изражена мисао у западним земљама да до таквог сукоба може лако да дође због Балкана или евентуалног обрачуна западњака са Совјетима, чим се Немачка буде посадила на колена. Поред тог постојала је бојазан од немачких трупа, које су отступале преко Балкана да се од њих не би преко ноћи створио савезник Драже Михаиловића у борби против Совјета. Мада је та претпоставка била апсурдна што се тиче Драже Михиловића, она је на себе скретала озбиљну пажњу. Управо у том смислу совјетске трупе су имале инструкције, кад су се нашле на тлу Србије, да одрже контакт са људима Драже Михаиловића, поштовању амблема Краљевине Југославије као и оном кавалирском држању према потпуковнику Вељи Пилетићу, који је држећи здравице и говоре савезничкој совјетској армији широм Румуније изазвао читаву констернацију код југословенских комуниста, који су сматрали да су Совјети преко ноћи променили свој став према Титу, као допуну оној легенди према којој су Британци у Вељи Пилетићу нашли такође једног од југословенских амбициозних официра сагласних да се прими путем декрета положаја Драже Михаиловића. Тако је био на брзину позван и југословенски дописник Танјуга из Букурешта Јован Месаровић, зв. Жоца на реферисање у Врховни штаб НОВ и ПОЈ по том питању. На Титову интервенцију, а после извештаја Пунише Перовића члана југословенске делегације у Москви, Веља Пилетић је склоњен са позорнице, док се један део његових људи вратио натраг у Југославију уз изричити захтев Совјета да их власти не смеју да прогоне. То је трајало све донде док Совјети нису успели да легитимишу свој улазак у Србију пристанком Врховног штаба НОВ и ПОЈ у циљу прогона непријатеља са југословенске територије. Комунисти су тиме прибавили обећање Совјета, да ће успоставити комунистичку власт на територијама које они буду поселили. Тиме је стварно срушен читав систем угозорних обавеза Совјета према савезницима, да се Совјети неће мешати у унутарње ствари Југославије. Србију је требало освојити за ко-

мунисте совјетским снагама против којих се нико у Југославији није хтео да бори и да је могао. То је било решење најгоре за положај националиста у Југославији, али истовремено и најпријемљивије за учеснике у рату против осовинских сила. Србију су комунисти могли да поседну само уз помоћ совјетске војске која је стварима дала превагу. Тиме су Дража и његови борци дефинитивно одбачени. То је био увод у фаталну одлуку, — одлуку којој је претходило напуштање Србије и покрет према западу.

Занемарујући улогу силе у градњи историје, у сваком случају овакав крај озваничио је собом и последњи доказ колико се може далеко ићи у једној ствари, а да се не мисли на крајњи исход. Какав је требао да буде крајњи план и крајњи циљ том покрету? Куда су људи уствари повели једну масу борбеног и неборачког елемента који је у њих пиљио, не знајући ништа друго и невидећи ништа друго сем оне стопе својих првака које следе без да било шта мисле. Покрет Драже Михаиловића према западу крунисао је његову трагедију. Покрет према западу био је стратешко-војнички фаталан, у суштини невојнички потез. Политички био је нецелисходан и неприпремљен. Тактички без икаквог смисла. Пошло се уствари у правцу непријатеља. Пошло се у сусрет Енглезима са којима је Дража Михаиловић био у бескрвном рату. Њега су британске мисије дискредитовале у јавности света, а слабост британског царства сахранила. Дража и његова армија нису били потребни Енглезима у Аустрији и Италији. У суштини ако није било другог излаза требало се кренути у правцу јуначке смрти. Та би јуначка смрт значила ликвидацију неколико стотина истакнутих првака по обе линије, али би зато једна маса од неколико десетина хиљада била спашена. Нама преживелима из те катастрофе било би уштеђено још једно ново сазнање у разочарењу, да заиста Срби у овом рату нису имали савезника, и да су само знали да гину и крваве да би тиме нагласили своју лојалност према својим савезницима. Савезници су тражили само ортаке и мобаше у свом послу. То су доказали сами Британци оним својим страшним мерама враћањем читавих транспорта бораца и избеглица са територије окупиране Аустрије натраг у чељусти разјарених комунистичких џелата. И заиста ахо би се међу преживелим могао да нађе какав Алекса Ненадовић, коме би наша национална трагедија лежала на срцу као што је њему лежала она његове генерације, не би требао ништа друго да изрази ка адресу западњака, него оно што је он у свом болу изразио на адресу Аустрије пре скоро два века.

Међутим, ако се већ тражио излаз у заштити коју могу да пруже Британци, остаје нејасним зашто се уместо запада није изабрао срећнији пут: покрет у правцу Грчке. У сваком случају могли би рачунати на једну ширу толеранцију обзиром на одлуке британске Владе, да Грчку излучи из совјетске балканске сфере. У том случају Грчка би за југословенске националисте, могла да послужи као једина лука спасења. Да ли је Дража Ми-

хаиловић на ово мислио; да ли се о овоме расправљало магде? Какви су разлози стајали на путу једно таквој одлуци? Искуство нам је показало оно што је најгоре: нико није знао куда иде и на шта треба да наиђе. Никакву предрадњу није условљавала било каква извесност. Изгубили смо базу, затим оријентацију, да би напослетку постали плен плана оних, који су у нама тражили своју заштитницу. Избор између понижења и лутања завршио се катастрофом. Сукоб са једнима, а неразумевање са другима, дали су већ познате последице. На овом испиту пали смо сви. Сви они који су остали живи после «Босанске Голготе», могу мирне душе да своје животе благодаре Богу, а не ни својој умешности ни способности оних који су их водили. Међу нама било је чак и оних бораца, којима је «Албанска Голгота» била у сећању јер су је преживели. Међутим Босанска Голгота упоређена са Албанском Голготом стоји у односу трагичне стварности према уметнички приказаном искушењу. Страдалници из Албанске Голготе падали су на путу искушења верујући да ће бар они који је преживе срести негде своје пријатеље, који ће им указати пажњу као људима. Ни та илузија није остварена према преживелима из Босанске Голготе. Читав војни и политички штаб Драже Михаиловића пао је на испиту у овој ери. Најтежим жртвама којима мора да се искупи борбена група осуђеника, то је био наш допринос у жртвама које смо остављали за собом на том путу по беспућу. Међутим, није несрећа у оном психолошком иживљавању човека, који није више у стању да утиче на своју судбину. Делом наша несрећа се могла донекле и да наслути, да су људи гледали ствари у читавом комплексу. Они су ствари гледали у једну тачку.

17.

Равна Гора је у својој трагедији дала пример једног ванредног пожртвовања својих бораца као што је дала пример лојалности својим савезницима. Међутим, спрема на жртву даје право на уважење само на бази моралног критерија, што се све у једном моменту претвара у таштину и разочарење ако апели на уважење у немоћи не наилазе на одзив у моралном обзиру оног на кога се апелује. Политика као метода и регулатив односа била би обично трабуњање моралиста и идеалиста ако њени принципи не би били потхрањивани грубом силом као регулативом односа материјалних интереса. Ниједна војска у историји света, није била током рата, као ни после рата, толико слабо разумевана, управо код оних, који су били позвани ради сопствених интереса да је разумевају, као што је то био случај са армијом генерала Михаиловића. Њој нико у свету не посвети више пажње него што је посвећује сопственик пртљага свом носачу, кога са њиме веже онолико интереса, колико траје време и однос док су му ствари на носачевом рамену. У суштини је грешно мишљење оних који сматрају, да се случај Драже Михаиловића треба да објашњава кроз његов однос према савезницима. Његов случај, напротив,

треба објашњавати међусобним односима савезника и утицајем тог односа на ствар Драже Михаиловића. При том читавом односу иницијатива је била сва у совјетским рукама и маневрима, док су Дража и његови западни савезници само тапкали у месту, правили изненађена лица и давали своје празне коментаре. Изненађења која су Совјети приређивали савезницима, бар што се тиче Балкана нашла су сву своју рекапитулацију у трагедији Михаиловићеве акције. Међутим, уколико је друга половина 1944 године била трагична за Михаиловића и његову акцију, утолико је она била фатална и за све учеснике у рату, који су се бар делом свог борбеног циља дотакли Балкана. Међутим, уколико изнешени моменти у следећем излагању не би били продукт маште, поседујући извесне забелешке о томе, даћу објашњење збивањима тих дана једним изватком из забележака очевидаца, који добрим делом осветљава сав комплекс Драже Михаиловића у тој ери. Тај извадак из забележака гласи овако:

«У касној ноћи једног августовског дана 1944 године, а у сенкама неког воћњака у близини основне школе у селу Прањанима у западној Србији, води се тихи разговор између Министра унутрашњих дела Недићеве владе Драгомира Јовановића и генерала Михаиловића. Разговору у присутни пуковници Лука Балетић и Мирко Лалатовић. У селу влада мртва тишина. (Према каснијим испитивањима о току ствари у овој ери, испоставило се као питање, да ли је Дража Михаиловић уопште хтео да прими Јовановића на разговор. Ближи разлози томе остали су ми непознати у потпуности. Међутим, крајем 1945 године, боравећи врло често у друштву Недићевог министра пуковника Танасија Динића, који се у то време био склонио у Салцбургу, овај ми је у разговору о овим питањима изнео извесне детаље, т. ј. да је уствари била јавна тајна у кругу чланова Недићевог кабинета, да је министар Милан Аћимовић био у сталној вези са Равном Гором, и то чак преко радио станице смештене у Белом Потоку којом је као илегалном руковао Аћимовић. То је знао и сам Недић. Побојавао се последица тог Аћимовићевог рада, али се није противио вези с Равном Гором. Исто тако је Динић тврдио да је Аћимовић, према његовом мишљењу, био један од најелитнијих полициских функционера у Југославији. «Није га џабе Антун Корошец именовао својим наследником», говорио ми је Динић с меланхоличним осмехом на лицу. Осим тога тврдио је Динић да је Аћимовић био толико утицајан и борбен, да је чак током 1944 године направио од Драгомира Јовановића «једног малог Равногорца». «Знам толико да је Аћимовић сам покушавао да доведе Јовановића у везу са Дражом, што је Јовановић од Аћимовића и тражио, али није ми познато да ли је до тог састанка дошло», говорио ми је Динић). Воде се разговори међу овима о могућности завршетка Другог светског рата; око предаје неколико армиских корпуса немачке војске генералу Михаиловићу; разговори чији би циљ био: ослобођење Југославије.

«Пазите господо!» наставља генерал Михаиловић, «ја нисам више Министар војске. Стојим пред разрешењем дужности Начелника штаба Врховне команде. Ја могу да разговарам као командант Југословенске војске у Отаџбини. То све што ми износите стоји изван домашаја мог садашшег делокруга. Немци желе јасну и правну и фактичку ситуацију. Ја бих могао да им у извесном моменту омогућим стварање фактичке ситуације, али не и правне. Фактичко стање које би им ја могао да припремим неће усвојити ни Енглези ни Совјети. Уверавам вас, они то неће усвојити...»

«Господине генерале», наставља министар Јовановић (односно у другом случају: Аћимовић), «Командант немачког југо-источног фронта, који и изражава жељу да се Вама преда, има извесне симпатије за Вас. Генерал Александар фон Лер напола је Словен. Он је православне вере. Мајка му је Рускиња. Он је као дете научио прво руски па тек онда немачки. Он има наслеђену мржњу према бољшевицима. Он Вас неће питати за Вашу улогу у избегличкој Влади. Он Вама верује као човеку, као војнику, као борцу...»

«Ја се постављам на гледиште свију. Баш зато желим да Вам разјасним, да Совјети и Енглези неће усвојити тај ваш план. Они су се већ договорили о судбини Балкана. Наша судбина је одређена. Ми се њих ништа више не тичемо. Уосталом остали део Балкана је и за једне и за друге једноставнији. Тито се већ налази на свечаним пријемима код британских генерала у Италији. Прави планове са Вилсоном и Александром. Конферисао је и са америчким генералом Икерсом. Води пријатељске разговоре са Черчилом. Узајамно се обавештавају о приликама на Балкану. Тито претпоставља да неће доћи до савезничког искрцавања на Балкану. У том смислу издао је наређење да се све његове јединице повлаче са обалског појаса Јадрана у правцу Србије. Све снаге из Црне Горе, Далмације и Херцеговине: Друга, Пета и Шеснаеста дивизија, затим Пета и Шеста пролетерска и сав Дванаести корпус су у покрету. Они су досад рачунали са савезничким искрцавањем на обали. Сада иду у сусрет совјетским јединицама у Румунији. Поставља се питање да ли ће совјетске трупе стићи и к нама. У сваком случају настојаће да устоличе Тита. Предаја Немаца нама могла би да изазове оно што Совјети не желе, а што би нас изврглo новим тешкоћама: напад на наше градове уз оптужбу да пружамо Немцима помоћ. Ја стварно немам више контатка са југословенском Владом. Влада је прокомунистичка. На њену подршку више не могу да рачунам. У том смислу постоји једна срећна околност. Овде се налази шеф америчке мисије пуковник Мак Даул, који би евентуално могао помоћи. Он разуме ствари. Мада је само у улози посматрача прилика ипак се интересује стварима. Можемо да замолимо пуковника за интервенцију. Он може да прими немачке парламентарце, да их саслуша, да прими њихове предлоге о предаји, да би даље поступио према свом нахођењу. Ви ми одмах спремите један мемоар

за пуковника. Ја лично нећу сам да разговарам са Немцима. Уколико се он одазове позиву, предузећемо најважније», завршава генерал Михаиловић...

«...Седам немачких армиских корпуса са шеснаест дивизија, у снази са округло 350.000 бораца модерно наоружаних, налази се на Југоисточном фронту као немачка оперативна војска поред посадних трупа на Јонској и Јадранској обали, цивилних службеника и полициских формација у снази око 20 дивизија под командом генерала фон Лера, команданта за Југоисток, жели да ступи у везу са претставницима Америчке војске у циљу предаје односно припреме за предају ових америчким војним снагама или Команди југословенске војске у Отаџбини под командом генерала Михаиловића и окончања ратних операција на Балканском ратишту...», гласио је један део текста израђеног за пуковника Мак Даула, који му је предан на дан 1 септембра 1944 године у селу Прањанима.

Истог дана генерал Михаиловић је наредио општу мобилизацију националних снага широм српских и југословенских земаља. Шестог дана после прогласа мобилизације, генерал је извршио смотру у част 21 рођендана Њ. В. Краља Петра II. Карађорђевића.

Да ли спонтано или случајно, у међувремену се доносе историсве одлуке у односу на Михаиловића у циљу његовог моралног деградирања. Пет дана пре објаве опште мобилизације влада Краљевине Југославије разрешава Михаиловића дужности Начелника штаба Врховне команде. Пет дана после свечане смотре трупа у част Краља Петра II. Краљ даје своју тешку изјаву преко радија у форми апела на свој народ, да се овај сврстава под заставу маршала Тита као чувара Југославије, демократије и гаранта народних права. Тиме се политички и морално сахрањује жив Дража Михаиловић, али се истовремено симболички сахрањује и југословенска монархија, — монархија у личности Краља Петра II. Карађорђевића. То је управо оно што су хтели интимно и југословенски комунисти и њихови западни савезници исто као и источни. Да, али је тиме истовремено сахрањена и слобода југословенских народа...»

«...Тек што смо се мало одморили и распоредили људство по коначиштима, настаје опет неко комешање међу људима. Генерал очито узбуђен, држећи у левој руци своју лулу, каже једном од присутних: «Зови ми капетана Раковића!» С поздравом: разумем! овај се изгуби у мраку. У току неколика минута јавља се капетан Раковић, с поздравом: мирно!

«Јесте ли г. капетане, обезбедили Штаб и село?», пита генерал.

«У најбољем реду!» отсечно одговара капетан...

У загушљивој атмосфери једне сеоске кућице у селу Свилеуви, задимљене разним врстама дувана и задахом људских тела води се разговор. Питања су врло кратка, али одговори још краћи. «Господине генерале! вести су слабе», реферише му ујутру 19 се-

птембра радотелеграфиста Ђ. Р. (име непознато), пружајући му депеше.

«Једно одељење ,Горске Гарде' у Тополи води борбе са надирућим комунистима са југозапада. Једна им се одељења крећу у правцу Сувобора и циљ им је Равна Гора. Друга се усиљеним маршом крећу уз реку Тару; фронт на Дрини пробијен. Положаји на фронту Медведник-Повљен-Маљен-Сувобор нападиути...»

«Моје су вести далеко теже!» додаје министар Аћимовић. «Данас је маршал Толбухин објавио да су се бугарске трупе подредиле његовој команди, а по споразуму са генералом Мариновом. Бугарске трупе после постигнутог примирја са Совјетима прекинуле непријатељство са југословенским комунистима и већ им се предају. Врше нападе на Немце. Бугарска 15 дивизија у близини Битоља предала се комунистима, док им се 29 придружила у близини Куманова. Образована је делегација за даље разговоре са претставницима Врховног штаба НОВ и ПОЈ...» (Овај извештај о тадањим приликама, израђен непосредно после рата, а као прва информација за тада слабо обавештену јавност није могао бити историски потпунији, нити је могао бити провераван обзиром на прилике у Југославији. Међутим, према каснијим извештајима немачких командујућих генерала и учесника у овим догађајима, уколико се односе на предају бугарскх дивизија комунистима могу извесно да се надопуне историским чињеницама. Шеф штаба тадањег немачког главнокомандујућег генерала за југоисток Александра Лера, дивизиски генерал Erich Schmidt-Richberg о томе се овако изражава:

«Било је познато да су 10 бугарских дивизија биле модерно опремљене немачким оружјем и осталим прибором поред обуке коју су добиле немачком помоћу. Поред тога Бугарска је поседовала једну оклопну бригаду са најмање 60 тенкова међу којима су била неколика типа «Тигар»; батерије пољских топова уз знатан број ловачких, Штука апарата и других разних типова авиона. Рачунало се да ће по могућности код започетог повлачења ово остати несметаним чувањем леђа чије је источно крило тиме већ било покривено.

Догађаји су се међутим развијали овако:

Чим је примљено обавештење да је очекивани корак Бугарске јавно објављен, генерал Гулман је једним муњевитим потезом упао у бугарске касарне у Битољу и разоружао 4000 Бугара. Затим се окренуо против главнине 15. бугарске дивизије под Прилепа али је био одбијен. Армиска група «Е» одредила је још расположиве делове 4-те SS дивизије, која је била на маршу према Београду, да би се од Кочана преко Битоља пребацили у правцу Велеса (са једним појачаним батаљоном), а затим пребацила из Вардарске долине у правцу Прилепа два батаљона са једним одељењем артилерије («Kampfgruppe Papst») као помоћ генералу Гулману. Нападнути са овим појачањем, а после тешких борби

5.000 Бугара положили су оружје док се остатак разбежао које-куда...»
«У Куманову се предала једна бугарска група Немцима који су се углавном састојали од против авионских јединица; плен је био три хиљаде пушака и једна пољска хаубица што је касније додељен 22. дивизији. Тиме је Македонија била очишћена од непријатеља. Заробљеници су били код Битоља задржани док су приспеле колоне XXII Брдског корпуса, а затим пуштени кућама». (Der Kampf auf dem Balkan, s. 36/7). Да ли се овде радило о 29. бугарској дивизији, не види се из излагања генерала Смит-Рихберга. Исто тако се не види да ли су се ове трупе предавале комунистима. Моја примедба).

«Ја бих желео да ми тумач буде г. капетан М.» (име непознато), додаје тихо пуковник Мак Даул, очито изненађен присуством толиког броја лица, који са крајњим изразом поштовања прате сваки покрет америчког пуковника. То су били уствари и последњи дани рата, када су балкански националисти полагали своје последње наде у одлуке Америке.

«Ја сам доставио мојим претпостављеним читав мемоар, кога ми је дао г. генерал Михаиловић. Чекам на одговор», додаје тихо пуковник. «Сматрао сам за потребно да се одазовем жељи г. генерала Михаиловића и да као посматрач ствари овде посредујем у питању предаје немачких трупа на Балкану г. генералу Михаиловићу. Пошто он није желео да без мене аранжира никакав састанак са немачким делегатима, то сам се сложио са тиме да будем посредник и да ствар доставим мојим претпостављеним...»

Управљајући свој поглед према немачком пуковнику Штеркеру, (конспиративно име Хермана Нојбахера), амерички пуковник наставља: «Речено ми је, да је г. Штеркер овлашћен за преговоре, што сам и сматрао за повољно за развој прилика на Балкану. Скратити рат и избећи даља крварења било би од интереса за све учеснике у рату. Због тога сам се и одазвао жељи Врховног штаба у вези са овим разговорима. Чекам на инструкције...»

У једном моменту устаје генерал Михаиловић и излази напоље. Позива себи мајора И. П. (Иван Павловић, мајор; у организацији био је командант Београда). Павловић је ту да би дао потребна обавештења о приликама у Београду. Михаиловић му поставља нека питања, а овај му одговара.

«У Београду је све спремно, да се овај може узети у току једног дана. Немци се боје Руса. Град би предали уз врло незначајан отпор јер су свесни свог положаја...»

«Да, али ми од тога не би имали ништа!», додаје Михаиловић. «То би значило претворити град у рушевине и опет га напустити. Ја мислим, да ће совјетске снаге дати од себе све, да би га оне заузеле. То значи рат са њима. То ми не смемо да предузмемо. Будите у сталној вези самном и по том питању мотрите на држање Немаца и комуниста. Они се сада налазе у стању психозе. Комунисти чекају Русе, а Немци наређење о предаји или повла-

чењу. Бојим се, да нам не направе више пакости при крају него досада. Ја знам да нам држе добар број оданих људи као таоце. Будите тактични. Немце би спасило понижења само ако успеју да се предаду Американцима јер се без борбе неће моћи да извуку. Та ће борба покосити нашу омладину јер ће је комунисти присилно мобилисати. Немцима ће требати најмање пола године док се извуку из ових кршева по Балкану», завршава генерал ступајући ногом преко прага задимљене собице...

«Ја мислим да би постојала могућност симболичке предаје», наставља пуковник фон Штеркер. «Једна екипа америчких опуномоћеника могла би да се пребаци овамо с овлашћењем да обаве формалности предаје, што би и било довољно. Ми знамо да би то било пријемљиво и за господина генерала Михаиловића. Ако се хоће нешто, ствари се лако даду ускладити форми која се захтева», завршава пуковник.

Министар А. (Аћимовић Милан), који је упућен у ток ствари наглашава, да се треба да ради журно, јер нас могу да изненаде комунисти и Совјети на Балкану. «Моја служба има обавештење да су се бугарски комунистички вође сместили на обали Дунава и чекају на инструкције Совјета обзиром на односе на Балкану. Ја се бојим да нас не изненаде Совјети својим упадом у нашу земљу...» наглашава министар Аћимовић.

«Према споразуму Руси не смеју да прелазе Дунав г. министре», додаје пуковник Мак Даул.

«Али могу да мобилишу бугарске трупе, које су досад биле окупаторске и да их прогласе савезничким. Оне ће под комунистичким вођством да наставе борбу против нас», додаје генерал Михаиловић.

«Управо тај моменат треба нагласити Команди савезничких трупа», додаје Аћимовић.

«Знате, Американци сматрају да је питање Балкана препуштено Енглезима и Совјетима, па се бојим да ће ови и одлуку по овоме препустити њиховој оцени», додаје пуковник.

«То је оно са чиме и ја рачунам као најгорим», додаје генерал Михаиловић ниским гласом...

У наставку тих разговора и ишчекивања инструкција, стиже вест да су, по споразуму са Врховним штабом НОВ и ПОЈ 19 септембра совјетске трупе прешле Дунав и упале у Србију.

Неколико дана касније Тито, обавештен о упаду Совјета у Србију, напушта Вис и авионом стиже у штаб маршала Толбухина негде у Румунији. У Крајови Тито се «случајно» срета са првацима Компартије Бугарске, да би се са њима споразумео о даљим мерама. И док Тито конферише у штабу црвеног маршала, овај одмах упућује у Србију појачање у снази од два корпуса. Један има за циљ Београд, а други правац Западна Морава и штаб генерала Михаиловића. У ишчекивању инструкција за америчког пуковника, стиже нам обавештење о најновијем акту макијавелистичке политике комуниста. Пошто је припремио те-

рен за даље кретање, Тито одлази у Москву, одакле се јавља на дан 28 септембра коминикејом кога преноси агенција ТАС:

«Пре неколико дана совјетска команда — имајући у виду интересе развијања борбених операција против немачких и мађарских трупа у Мађарској — обратила се Националном комитету ослобођења Југославије и Врховном штабу НОВ и ПОЈ с молбом да даду пристанак на привремени улазак совјетских трупа на југословенски територij који граничи с Мађарском. Совјетска команда саопштила је том приликом да ће совјетске трупе, пошто заврше своје оперативне задатке бити повучене из Југославије. Национални комиет и Врховни штаб Југославије пристали су да задовоље молбу совјетске команде. Совјетска команда је примила услов, који је постављен с југословенске стране, да ће на територији Југославије, у областима где ће се налазити јединице Црвене армије, деловати цивилна администрација Националног комитета ослобођења Југославије...»

«Ово је био уствари последњи удар напорима, да се спасе слобода и демократија на Балкану!», каже г. В. (име непознато) један од преживелих чланова пратеће екипе генерала Михаиловића у тим данима.

«Овај коминике потврдио је оно што је било светској јавности непознато и у шта људи нису веровали. Комунисти не би никада освојили српске земље, да нису совјетске армије сломиле и морални и физички национални отпор Срба у Србији. Ту се сломио и покушај Немаца да се формом предате Михаиловићу спасу комунистичког заробљавања. Тако се продужио рат. Продужио се управо за пола године, а о жељи савезника и са истока и са запада...»

Већ смо у Босни, а у ишчекивању инструкција за пуковника Мак Даула улазимо у зиму. Борбе се воде на све стране. Наша омладина присилно мобилисана гине на Војвођанском фрону. Везе са Србијом посве прекинуте. Првог новембра пуковник Мак Даул напушта Врховни штаб и са Добојског Озрена авионом лети у Италију на реферисање, да нам се више и не врати. Тиме је скинуто с дневног реда питање предаје Немаца...»

Колико је, нажалост, у читавој тој националној трагедији Дража Михаиловић био необавештен о стању ствари на светским фронтовима и политичким одлукама Великих, види се из једног његовог писма, кога је из околине Добоја у Босни, упутио 18 новембра 1944 г. нашем амбасадору Константину Фотићу. То је писмо сачувано благодарећи пољској дипломатској служби и наклоности пољског амбасадора у Вашингтону Јана Чехановског. Оно је објављено у чикашкој «Слободи» у броју од 22 јула 1953., али, изгледа, не у целини. Међутим, оно што је важно види се из писма. Дража се у писму пита, и чуди, зашто су Енглези стали на грчко-југословенској граници? Затим даље наставља: «Очекивали смо да ће они ући у Јужну Србију...»

Из ове наивне вере настале из непознавања прилика и фатаморганских појава варљивих нада настајале су нове несреће и гомиле мртвих. Међу ове спада подухват претставника групе «Независног Националног отпора» са мајорем Војиславом Лукачевићем на челу. Ово је довело до четничког напада на јединице «Вражје Дивизије» на сектору Требиње-Дубровник, што је све настајало из необвештености или лоше обавештености. Мајор Лукачевић је очекивао искрцавање Британаца и био упоран у свом уверењу. Он је чак после слома своје офанзиве упутио своје разбијене јединице у правцу Санџака, а сам се са својом личном пратњом крајем октобра месеца упутио са Борачког језера у близини Коњица у Херцеговини у правцу Јадрана да би их тамо сусрео. Нажалост уместо пријема код командоса, Лукачевић се нашао у Титовом затвору. Како је стигао тамо, ми нисмо могли да сазнамо. Чак ни сам Дража Михаиловић у свим својим покушајима да то сазна у времену до краја новембра 1944 па до краја марта 1945 није успео. То је мени лично причала сестра Воје Лукачевића на једном делу пута кроз Босну. По једним верзијама се тврдило да су га Британци предали комунистима; према другима је произилазило да су га комунисти заробили на путу кроз јужну Херцеговину. За време једне конференције одржане на Борачком језеру 14 октобра 1944 мајор Војислав Лукачевић је тврдио да је искрцавање Британаца на јадранској обали више него сигурно. Он је напад на Немце на том сектору, којим је командовао немачки пуковник Фишер, предузео у нади, да ће тиме да очисти известан део залеђа Јадрана у ту сврху. Тако се у времену од 21 до 28 септембра 1944 развијала једна тешка битка између Немаца и четника, која је, како је то касније тврдио сам пуковник Фишер, изненадила Немце својим оперативним планом и борбеним еланом четника. У моменту кад су се у самом Требињу састали парламетарци у циљу преговора о немачкој предаји, пуковник Фишер је прекинуо ток преговора о условима предаје, наводно, после неког обавештења добијеног у часу кад се предаја требала да обави. Међу тадањим четничким парламентарцима били су поред осталих: потпуковник Павле Новаковић и мајор Данило Салатић. Они су сами ово причали на тој конференцији одржаној 14 октобра на Борачком језеру. Тврдили су оба да су Немци добили обавештење из поверљивих извора да ће 29 партизанска дивизија а по хитном наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ на захтев Пека Дапчевића извршити исте те ноћи напад на четничке позиције у пределу планине Љубомира, да би тиме ослободили Требиње четничке блокаде. Тако се и збило. Напад комуниста на четнике осујетио је предају Требиња, а тиме и Дубровника четницима Војислава Лукачевића. То је био и крај организоване четничке активности у Херцеговини. Тиме је срушено сво наше дело, уколико се тицало политике спасавања српских живота у одноу на окупаторе и хрватску државну власт. Хрвати су опет добили она иста права, која им је у овом делу НДХ био одузео Италијан од 8 септембра 1941, а затим Немац после италијанске

капитулације. Сада им се дала прилика да искале свој бес над свим оним људима, чак и деци у колевкама, зато што су била чланови породица оних које су сматрали својим политичким непријатељима. Као и многе и честе битке четника против окупатора током рата, тако је и ова последња у Херцеговини открила једну ужасну борбену снагу четника, где су чак и немачки тенкови превртани рукама бораца, јер нису имали оружја да их уништавају, тако је и ова битка код Требиња, била једна од оних, које су биле лишене свог политичког смисла. То је била једна од оних битака где су ствари гледане у једну тачку, а не у комплексу. Почевши од Драже Михаиловића па све до последњег руководиоца у организацији, људи су веровали, да се још нешто може да спасе путем борбе; да ће се још увек наћи могућност уразумљавања савезника, да је диктат њиховог интереса спасавање четника Драже Михаиловића, а тиме и отимање Балкана од потпуне бољшевизације. На тој заблуди градио је Дража Михаиловић, чак извесно време и пред свој слом.

Средином новембра 1944 стигле су вести чак и до нас, који смо се више крили по шумама него развијали борбу, да су се Енглези искрцали на херцеговачком приморју и да се њихове јединице налазе чак на подручјима северно од Билеће. Тако је 24 новембра стигло Дражино наређење Команди оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, које поред инструкција, како да се поступи, захтева најхитнију успоставу везе са најближим британским командосима на обали Јадрана. Инструкција је гласила:

1) По цену највећих жртава, ступите одмах у лични контакт са енглеским трупама у Херцеговини,

2) Пружите Енглезима податке о ситуацији у Херцеговини, Источној Босни, о нашим борбеним снагама и решености, за још интензивнију борбу против окупатора и усташа.

3) Да све остале наше снаге у земљи с највећим нестрпљењем, чекају директиве Савезника, за борбу у циљу ослобођења земље и савезничке ствари уопште,

4) У моје име, стајало је у инструкцијама од стране генерала Михаиловића, тражите да Савезници делују на југословенске партизане (народно-ослободилачку војску), да престане већ једном са нападима на моје наге,

5) Ви, као и све трупе под мојом командом, добили сте већ наређења, да с партизанима не водите никакве борбе, сем у циљу одбране, ако вас они нападну,

6) Тражите за наше снаге у Босни и Херцеговини, да Енглези одреде посебне секторе, а тако исто посебне секторе за партизане, како би се обе групе отпора у земљи искористиле против окупатора и усташа,

7) Тражите најхитнију помоћ у оружју и осталом материјалу за нашу борбу,

8) Резултат ваших разговора са Савезницима, најхитније ми доставите, ради даљих директива вама, војсци и народу.

Чим је стигло цитирано наређење генерала Михаиловића, организована је екипа бораца: делегата и пратње, која се одмах исте вечери упутила у правцу Билеће. Од села Зијемаља изнад Мостара, па до села Плане изнад Билеће, где су се налазили најистакнутији делови британских командоса јесте растојање за које је потребно два дана хода добром и сигурном путнику. Тај пут био је угрожен с једне стране јединицама немачке војске, које су чувале пругу Дубровник-Сарајево, а с друге стране јединицама 29 партизанске дивизије која је стајала насупрот Немцима пратећи у стопу њихово повлачење, да би испражњене положаје заузимале њене јединице.

Некадањи студент оксфордског Универзитета, одличан познавалац енглеског језика мајор инжењер Владимир Зечевић, иначе Командант области Херцеговине, Боке и Дубровника (живи у Сједињеним Државама Америке) био је оптерећен задатком политичког изасланика Врховне команде, да са мајором Данилом Салатићем Начелником штаба Команде оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, изнесе Британцима Дражине жеље. Одред од 200 одабраних бораца пратио је изасланике. У ноћи између 24 и 25 новембра екипа је напустила Зијемље. Двадесет и четири часа после одласка ових, партизани су 26 новембра ујутру упали у село Зијемље, рачунајући да ће ту затећи екипу у спремању. Нешто иза поноћи 29 и 30 новембра, северно од Билеће води се разговор између команданта једног од британских командоса, коме се испоручује Дражина жеља. Разговор се водио у пријатељском тону и трајао је три сата т. ј. од 2 до 5 ујутру. Пошто британски официр није могао да каже ништа одређено, док не добије инструкције од своје више команде, то је заказан следећи састанак између њега и мајора Зечевића и Салатића у селу Фојници, на путу између Невесиња и Гацка. Док се води разговор између Зечевића и Енглеза, комунисти опкољавају Зечевићеву пратњу, тако да је ова под борбом напустила село и под борбом се вратила натраг према Гацку и Калиновику. Веза је са Енглезима била прекинута, мада су Енглези неколико дана касније већ стигли у Гацко и Фојницу.

Спонтани напади на село Зијемље, у моменту када је стигао радиограм генерала Михаиловића, узастопна пратња и прогони четника од стране комуниста, са сигурним ознакама места боравка, бацили су код нас у Команди оперативних јединица источне Босне и Херцеговине сумњу на неко лице које је било у тесном додиру са Дражом тих дана. Сумња је пала на мајора Аћима Слијепчевића, који је фунгирао као Дражин ађутант и обавештена личност. У некој или нечијој закулисној радњи тражили смо објашњење овој одличној информативној служби, којом су тих дана, у односу четника и британских командоса ови располагали. Ово је стварно био први и последњи контакт званичних прет-

ставника Југословенске војске у Отаџбини са савезничком оперативном војском, која се нашла на југословенском тлу. Свака даља веза била је прекинута. Немци су још увек покушавали да би се спасли заробљавања, али савезничка команда је имала друге планове. Изгледа да је избацивањем Драже из Србије постигнуто оно што су желели и Савезници, и југословенски комунисти и Совјети. Нешто касније, пред крај године сазнали смо, да се мајор Војислав Лукачевић налази у комунистичком затвору у Никшићу. То је било све што смо могли да сазнамо о околностима везаним уз британске командосе на Јадрану. Неколико комадића белог хлеба, које су Британци дали неким сељацима у селу Фојници приликом доласка у село, наши су носили од села до села као какву реликвију, да се тиме увере сељаци Херцеговине да су се заиста искрцали Енглези и да су стигли у село. Једно такво парче величине коцке шећера стигло је чак до села Зијемаља. Људи су га са поштовањем проматрали,, јер поред тога што је било из магацина оних које смо сматрали ослободиоцима, било је стварно и прво парче белог хлеба, које се могло код нас да види од слома Југославије па све током рата. Наше наде у Британце су се одмах изјаловиле, чим је постало јасно да се они не желе да упуштају у расправе међу четницима и комунистима. Индиректан одговор на то дат је мајору Зечевићу код првог контакта. Зар је могуће да један искрцан командос на тако интересантном подручју као што је био Балкан није у поседу инструкција, какав став има да се заузме према појединим елементима, као информација унапред. Британски командоси би били измасакрирани од комуниста одмах, да су ови имали друга супротна гледишта на однос четника и комуниста. То су комунисти унапред знали. Дража Михаиловић се још увек надао у обратно, управо у духу оне народне: кад се човек дави и за сламку се хвата! Наше сумње у лојалност мајора Слијепчевића обистиниле су се одмах чим смо се нашли на истом путу од Завидовића па према северу на читавом путу све до трагедије на Лијевчу Пољу. Слијепчевић је упорно агитовао међу војском, да је наша ствар пропала, да смо напуштени, да према вестима наших политичких пријатеља из иностранства произлази да смо препуштени својој судбини и сл. Мада ми од Драже нисмо могли да чујемо ништа одређено, што је било и разумљиво, одређеност Слијепчевићева нас је поражавала. Усто су долазили коментари о односу руководства црногорских четника према Дражи; однос Дражин према извесним члановима свога најужег радног круга. Свим овим је Слијепчевић давао своје објашњење. Да је југословенка комунистичка влада уствари знала, како је овај разбијачки деловао на наше редове, сигурно га не би осудила већ наградила. Но у тим данима Дража је већ био усамљен и напуштен од војих дојучерашњих најужих и политичких и војних сарадника. Кретањем према северу Босне Дража није уствари знао куда се креће и шта је крајњи циљ том покрету. Његово супротстављање плановима о концентрацији националних и антикомунистичких снага на западу

Југославије, и одбијање сугестија да се и он треба да нађе тамо уствари је имало, поред моралних разлога, и један материјалан. Питање како да се стигне тамо и на шта ће да се наиђе, ако се дође, постављало је Дражу пред судбоносан проблем. Тај пут могао се само да превали под заштитом Немаца, који су уствари и били вољни да то омогуће. Скоро сви Дражини команданти, чак и Павле Ђуришић са својим штабом био је против таквог решења, т, ј. коришћења Немаца. У суштини ту су само неколика човека одлучивала. Поглавник НДХ и његов пријатељ Секула Дрљевић настојали су да политички одвоје Црногорце од Draже, нудећи им заштиту, да би тиме створили своју заштитницу према комунистима. Црногорци су се одупрли овом плану и покушали да силом пређу преко препрека. Павле Ђуришић са својим штабом одбијао је Дражину сугестију, да се групе имају да враћају натраг на свој домородачки терен. То је за Црногорце било немогуће. То је уствари било постало и за Дражу немогућим, јер је по мишљењу видовитијих људи свака борба или било каква шира акција изнутра под комунистичким режимом осуђена на пропаст. Из два супротна гледишта о начину даље борбе и из јединственог гледишта да се не прими ни немачка ни хрватска помоћ, што би по једнима значило морална смрт, људи су се определили за физичко уништење. Томе је претходила одлука о кидању са Дражиним гледиштем о повратку натраг. Ова одлука је била популарна код претежног броја бораца, јер извесни делови који су се нашли као најистакнутији према северу до на домак Саве, нису чак могли да нађу ни склоништа над главама већ су ноћи проводили на влажној земљи. Тако су људи умирали.

Херцеговачки борци са чланством Покрајинског националног комитета за Херцеговину, Боку и Дубровник, били су мишљења да се треба кретати напред па где се стигне. Но да се не би пошло напред и без «Збогом», требало се лично саветовати са самим Дражом. Тако смо преко Команданта оперативних јединица источне Босне и Херцеговине пуковника Баћовића издејствовали пристанак Дражин да нас неколико цивилних руководилаца прими на разговор.

Пред једном сеоском кућом поред цесте у селу Подновљу, примио нас је Дража у вечерњем сутону, где смо стојећи измењали мисли о нашој стварности. Пријем је био врло хладан из два разлога: групу је предводио војвода Баћовић, о коме је Дража имао врло лоше мишљење, али и с разлогом. У групи је био капетан Милорад Поповић, командант Невесињског војно-четничког корпуса, коме је Дража благо замерио што се током септембра месеца прошле године нашао у групи Воје Лукачевића, Новаковића, Баћовића, Кривошића и других, који су нападом на Требиње требали да оправдају свој потез оснивања групе «Независног народног одбора», што је значило један нови расцеп у организацији. Даље у групи се налазио и сам писац, за кога је Дража и том приликом рекао: да му се превише мешам у војне

ствари, што он не допушта. Други разлог оваквом пријему био је и избегавање нашег сусрета са неким лицима, која су се у том часу налазила у Дражином штабу. Касније смо сазнали да су та лица била неки емисари Димитрија Љотића, на чију су интервенцију Немци требали да ставе на расположење посебне композиције возова, које су четнике требале да приме у Славонском Броду и да их транспортују у правцу Љубљане и Јулиске Крајине. Колико је ово било тачно остало је тајном.

После дужег разговора у полумраку и напомена чланова Комитета, да између војске и народа у овим данима нема никакве разлике; да се под овим околностима не може даље да издржи; да је повратак натраг сигурна смрт, док покрет напред може да некога извуче из чељусти смрти, Дража је дословно, оловним речима, завршио дискусију: Идите, али Савезнике срести нећете! Осамстотина километара раздваја вас од њих. Четири реке: Врбас, Сава, Уна, Купа и три непријатељске линије... Смисао моје борбе је да останем овде...» Један тежак утисак није омогућавао растанак, већ смо се договорили, да он лично нама направи посету «прекосутра после подне на дан 15 марта».

У једној странчици под благим зрацима пролећног сунца сачекао га је читав Покрајински национални комитет на челу са чланом Централног националног комитета Лазаром Тркљом. Приступајући прво њему, са овим се пољуби, док се са осталима пријатељски рукова, а на поздрав самном смешкајући се направи и једну кратку пријатељску напомену о нашем некадањем сусрету у Мостару. Почевши да развија мисли којима сажима своје планове који већ припадају прошлости, као и своје намере у најближој будућности, Дража је очито наслућивао да је све то препуштено својој судбини. Говорио је преко цигарете, тихо, прибрано и логички одређено. У дискусији са њиме највећи део разговора изазивала су питања професора Петра Бубрешка, који се у последњој фази четничке борбе о Требиње током прошлог септембра, налазио у самом жаришту борбе. Дража је ставио суров напомене на адресу свих оних, који су олако улетели у борбу око Требиња. Злодух читаве ствари, по њему, био је потпуковник Павле Новаковић, који је за собом повукао свог рођака Зарију Остојића, а затим ова оба наивнога Војислава Лукачевића и Петра Баћевића, којима се придружио касније и новинар Вељко Кривошић. Тон, наступ, разговор, погледи, читаво држање изражавали су трагику човека који је у својој души носио бол једне читаве нације, — трагедију једне идеје. Био је упорно предан мислима да се треба и даље да бори за своје идеале. «Победићемо, али док нам се победа насмеје исплазићемо језик», биле су му речи у једном моменту. Ту смо се поздравили заувек. Растали смо се са сузним очима, јер нико од нас није био сигуран ни за пола сата живота унапред. Он је остао са главнином војске, од које је било способно за борбу мање од једне трећине. Једини војник, који се могао да назре на том беспућу у тим данима, био

је пуковник Драгутин Кесеровић, који је и по својој спољашњости, држањем и изгледом униформисаног официра, одавао утисак човека који још увек има нешто свежине у себи. Дража са осталима није више те свежине имао. Они су и даље остали на том терену, а ми се повукли према северу да би наставили пут. Прву препреку смо прешли после тешких борби на сектору Вучјак-Мотајица деловима Дервентског и Прњаворског среза. Прелазећи Врбас срела нас је прва непријатељека линија Бања Лука-Градишка. Ту смо и остали. По вестима које смо неколико дана касније добили сам Дража се кренуо за нама, али једним заобилазнијим путем, — брдашцима јужно од Дервенте и Прњавора, да би стигао до Врбаса у селу Клашницама, где су се налазили и први бункери усташке борбене линије. Дража није хтео или није могао да пређе ни ту прву препреку. Да ју је прешао снашла би га судбина, трагичнија од оне, која га је снашла после годину дана иза нашег растанка са њиме. Он је својим крајем сачувао име и свој морални значај. Да ли је он кренуо у правцу те прве запреке у циљу да је пређе или да забаци траг непријатељима, остаје нам да нагађамо. Међутим, да је прешао ту прву препреку, доживео би свој морални слом. Пао би под ударцем клерофашиста, као и сви они који поднесоше главе под њихове секире. Но, да је Дража, по несрећи, прешао и све препреке, које су га делиле од Савезника, он би тек тиме изгубио све од своје трагичне величине. Он би тек онда постао обичним смртником, равним сваком ко у борби за главу рескира принцип. Ово тим пре што се и та могућност стављала у изглед, али по цену моралног уништења. Зар би смео Дража Михаиловић да затражи себи физичку заштиту од оних који на његовом случају оскрнавише принципе борбе у име слободе и људског достојанства, постајући обични трговци људском крвљу у служби националног егоизма? Зар би могао Дража Михаиловић да стане са дужним респектом пред Њ. В. Краљем Петром II Карађорђевићем, који се уочи рата по вољи демона огласи пучистичким заклоном, да би током рата играо улогу британског заточеника, а пред сам крај рата претворио у адвоката политике Винстона Черчила, оглашујући сопственог гробара Јосипа Броза Тита за браниоца народних слобода Југославије, при чему је Њ. Величанство, пренебрегавајући монархистички принцип, изрекло над самим собом моралну смртну пресуду, да би напуштени Дража Михаиловић, на крају увидео, да је међународни неморал једно од мрачних оруђа против његовог хтења као симбола и заточеника слободе! Тиме су наши западни савезници открили још једну трагичну истину о принципима лојалности, при чему би на крају могли да констатујемо, да су преци Њ. Величанства Краља Петра II своју судбину предавали у руке својих западних савезника, као што је то током последњег рата урадио Њ. В. Краљ Петар II, не би отступили од истине ако би закључили да Њ. В. Краљ Петар II не би имао услове да се назива Његовим Величанством. Тако су у светлу западњачке логике Њихова Величанства постала сметње устоли-

чавању слобода. Зар би могао Дража Михаиловић да се још једном суочи са оним перфидним западњачким емисарима, који му прилазише у име својих влада и народа, да би га што снажније окрепили у његовим подухватима, са савезничким апелима, за заштиту њихових интереса, а да при томе свему не изразе ни једну мисао истине о даљој или ближој будућности њиховог лојалног савезника, назирући у њему поглавицу неког безименог афричког црначког племена. Зар би могао Дража братски да приступи свима онима, који током рата у слободном свету или у жицама меркаше језичак преваге, да би се према томе и опредељивали, чекајући на милост победника или зашкиљеним оком љубоморно проматрали догађаје који су Дражу избацили на површину, делећи своје симпатије према њему сходно значају своје улоге у његовој Југославији? Супротно овој новој послератној флоскули «о изабирању слободе», Дража је својом смрћу спасао своју личност и достојанство. Смрт га је дигла на ранг оних, који на иконостасу српских храмова као свети водићи нације нађоше своја места. Он је стао у ред оних жртава принципа, које од св. Јована Владимира, жупана Часлава, кнеза Лазара, игумана Авакума па до њега својом жртвом пружише вечите примере. Дража Михаиловић је на ваги моралних вредности дао својим наступом на Равној Гори оно што је Прометеју равно. Својом смрћу дао је оно што је Христу равно. Све оно између та два момента је уствари људско. Оно није зависило од њега и његовог духа већ од духа средине и морала његових савезника и околности које су стајале изнад њега.

Он је и даље остао Командантом Југословенске војске у Отаџбини, — Командантом Равногорске армије, — док није по сили прилика, увиђајући свој слом, донео одлуку дана 13 маја 1945 да се та Команда распушта, т. ј. огласи непостојећом, јер опкољен од комуниста на Зеленгори у источној Босни, та Команда је била фактички разбијена. Све је, па и себе препустио својој судбини. Болна судбина Темистокла, Ханибала, Сципиона Африканца, Колумба, је само вечна опомена свима онима, који у свом заносу не виде препреке дигнуте људском подлошћу, чија трагика говори крајем оних у чијој се сенци налази овоземаљски живот. Тако је завршио своју улогу генерал Михаиловић, — први герилац Европе у Другом светском рату.

ДОНКИХОТСТВО, — долази од речи Дон Кихот. Означава у свакој активности нескладност у избору сретстава према израђеном плану или циљу. Заустављање ветрењача голим рукама; борба са праћком против митраљеза; трка воловских кола са аутом и сл.

DRANG NACH OSTEN, — нем., продор према Истоку.

DRANG NACH WESTEN, — нем., продор према Западу.

ДРАСТИЧАН, — груб, суров, јаког и снажног дејства; у политици означава безобзирност.

ДУЕЛ, — двобој.

ДУХ РИТЕРСКИ, — витешки дух, аполитички, неспекулативни карактер.

Ђ

ЂОРЂИЈЕ БЕСМРТНИ, — Ђорђе Петровић, Карађорђе, Вожд, вођа Првог српског устанка, оснивач династије Карађорђевића.

Е

ЕВРАЗИСКИ КОНТИНЕНАТ, — геополитичка ознака заједнице европског и азиског континента.

ЕГЕЈ, — Егејско Море.

ЕГЕР, — нем., назив за град Хеб у Чехословачкој, где је био интерниран деспот Ђорђе Бранковић, у ком је и умро 1711 године.

ЕГЛЕН, — тур., разговор, дискусија, препирка.

ЕГЗИСТЕНЦА, — постојање, битисање, опстанак.

ЕГЗАРХАТ, — у црквеној администрацији означава патријаршиско намесништво. У овом случају означава црквену управу бугарске националне цркве после 1870 године и султановог признања црквене аутономије Бугарској. Територија Егзархата обухватала је према тадањој подели и знатан део Јужне Србије, која је, подређивањем црквеној управи Бугарског егзарха, чије је седиште било у Цариграду, требала да буде истовремено подређена бугарској националној пропаганди у духу Портиних тежњи. То је требало да води слабљењу Српства на Југу непосредно, а Србије и њене мисије посредно. Из те бугарске културне борбе требало је да се роди оно што је касније било изражено националним тежњама бугарских шовиниста, који су под заштитом султана деловали у почетку на мање изложеном пољу — борбом за верску аутономију.

EX CATHEDRA, — с надлежног места, по надлежности, по позиву, по дужности.

ЕЛЕКТРА, — грчка митолошка личност, осветница свога оца краља Агемемнона.

ЕЛОГА, — свечана изрека, похвала, натпис.

ЕНЕЈ, — митолошка личност, јунак из Тројанског рата, праотац италијанског народа.

ЕПИГОНИ, — потомци, наследници, малени носиоци идеја великих претходника.

ЕПИЛЕПСА, — падавица, тешка болест.

ЕСКОРТА, — оружана пратња, свита, поворка.

ЕТЕР, — горњи слој ваздуха.
ЕТАПА, — раздео времена, посла, постепеност у испуњењу програма.

ЕТИКА, — философско разматрање о људским односима и моралним вредностима. У овом случају означава радост везану уз тренутак изражаја сујете, релативно доброг.

ЕТИКЕТА, — у овом случају означава правило формалног опхођења у духу једне политике.

ЕТОС, — ћуд, нарав, претежност карактера целине.

ЕТРУРЦИ или **ЕТРУРШЧАНИ,** — име племена које се са истока доселило у данашњу Италију и основало 21 априла 753 године пре Христа своју колонију на обали Тибра, из које је настао данашњи Рим.

ЕХО, — одзив, одјек, одговор.

ЕУГЕН НАИВНИ, КРАЉ ЕУГЕН, — Еуген Кватерник, 1825-1871, хрватски националиста, пријатељ и сарадник Анте Старчевића, творац хрватског праваштва, надахнут идејама цара Наполеона III у чију је помоћ полагао наде да ће он, поред осталих западњака ослободити Хрватску. Противник политичких метода Ивана Мажуранића и компромисних односа са Аустријом и Мађарском; поборник идеје присаједињења Далмације и Војне Крајине Хрватској, ради чега је и покушао са устанком, познатим под именом «Раковачка буна», која је избила 8 октобра 1871 године и трајала свега три дана. 11 октобра Кватерник је убијен у близини Раковице са неколико пријатеља. По својој аполитичности, обзиром на место и време, околности и сам програм, буна је оглашена као «медицински пример шизофреније...» (Крлежа). Сам факат што се Кватерник 9 октобра 1871 прогласио «Еугеном I краљем Хрватске» депласирао је и психолошки сав покушај. Међутим, «Раковачка буна» имала је далекосежне последице у судбини Хрватске, а сигурно и у судбини читавог Балкана и Аустро-Угарске као империје. Још од Мађарске револуције 1848 године федералистичко уређење Аустрије постало је политичким програмом Чеха, који су ту идеју стварно и надахнули. Њом

се у основи поставила противтежа централизму, као идеалу германског елемента у Аустрији. Централизам је међутим пао са сломом код Краљевог Граца 1866 године, али је тиме добио превагу идеал Мађара, дуалистистичко уређење монархије. Међутим аустриски далековиднији политичари, да би се супроставили апетиту Мађара, а приближили Словенима, узимају у разматрање идеал Словена монархије: федеративно уређење државе. Карл фон Хоенварт, тадањи Претседник владе у Бечу, са својим једномишљеницима, приступи изради државног политичког пројекта у том смислу, сматрајући да је то једини услов опстанка монархије. Раковачка буна је приказала хрватски део народа монархије као непоуздан, што се односило и на читав Словенски Југ. Нешто спољно-политичке, а нешто унутарње околности доводе до пада Владе Хоенвартове; дефинитивне победе политичких планова Андрашија и Бајста; скидање с дневног реда програма о федеративном уређењу монархије, а под јаким утицајем реферата и студија Венијамина Калаја и националне акције Петра Мркоњића, Беч се већ у читавој осмој деценији века спрема да поседне Босну и Херцеговину «као залеђе Далмације». Идеја федеративног уређења Двојне монархије била је услов њеног даљег опстанка према мишљењу далековиднијих политичара Аустрије; касније је постала идеалом надвојводе Франца Фердинанда, а са закашњењем и цара Карла, који ју је стварно и прокламовао али онда када се царевина већ рушила.

ЕФИЈАЛТ, — име Грка који је показао пут Персијанцима, да с леђа нападну шпанског краља Леониду у Термопилском кланцу 480 пре Христа, где је сам Краљ са својих три стотине Шпартанаца нашао смрт.

Ж

Ж. А. П., — скраћеница за «Живео Анте Павелић». Лозинка Хрвата сепаратиста, која се у хрватском делу становништва Југославије ширила после Споразума од 1939 године као позив народу, да се не успава успоставом «Бановине Хрватске», већ борбом за излучење из југословенске заједнице и стварањем Велике Хрватске, у духу оне коју им је створио Хитлер 1941 године после слома Југославије.

3

ЗАВЕТ ОД БАДЕНА ДО БЕРЛИНА, — као мисао захтева кратко објашњење у вези са политичком делатношћу Андрије Артуковића од 1930 до 1941, када је постао Министар унутрашњих дела НДХ.

1.

Бекство Павелића из Југославије у Аустрију, у јануару 1929, а затим његов свечани пријем у Софији, као и редиговање «Софиске декларације» од 19 априла 1929 изазвали су врење у редовима ХСС. Хрватско усташко вођство се распршило широм Европе, следећи свога вођу у циљу организовања, пропагирања и натурања своје акције. Главни центри су се формирали широм Европе. У Бечу: барон Стефан Саркотић, пуковници: Иво Перчевић, Стјепан Дуић и др.; у Мађарској Август Перчец, којему је успело преко веза са Гашом Баленовићем обавештајним официром мађарског Генералштаба да издејствује код Гембеша одобрење да оснује логор Јанка Пусту, где је у неколико махова успео да проведе страшну освету над својим противницима, уништавајући им чак и кости, кухајући их у каменој соди. Напослетку, као изразити непријатељ самог Павелића и конкурент у вођству, сам је завршио живот као жртва Павелића после напуштања овог логора. У Швајцарској се нашао инж. Август Кошутић; у Белгији Др Бранко Јелић, Милковић и др. Др Јурај Крњевић био је представник и пропагатор Павелића у Лондону. Главни штаб који је диригирао акцијом био се настанио у Италији са Павелићем на челу. Касније је Павелић успео да један део својих поверљивих људи са Дром Бранком Јелићем на челу пребаци у Сједињене Америчке Државе.

Пошто се у Европи тада није знало шта хоће ови југословенски емигранти, који су приказани као борци против «Краљевске диктатуре» од 6 јануара 1929, јавност је била у недоумици. Даље није се знало под чијим утицајем ови стоје. Вршила су се нагађања: Рим или Москва или обоје истовремено. Зато се вођство одлучило да на заједничком састанку расправи питање даљег рада и смернице рада. У то време Андрија Артуковић је боравио у Госпићу где је имао адвокатску канцеларију.

Тако је дошло до састанка, који је одржан у току месеца априла 1930 у месту Бадену код Беча. Састанку су присуствовали: Павелић који је стигао из Италије; Перчец из Мађарске; Кошутић из Швајцарске; Крњевић из Лондона, док је Саркотићев штаб био претстављен групом људи, али без Сарковића. На са-

станку су изнешена мишљења, према којима усташка акција у Европи, сем Италије, не наилази на повољан пријем, специјално у Швајцарској. У Енглеској, према реферату Крњевића, његовој акцији се не показује пажња са изузетком лорда Ротермира, који се за акцију Крњевићеву интересовао. У Аустрији бојазан од Италије изазива сумњу, а у Мађарској се сматра да се Италија бори за Подунавље и пенетрацију на Балкану преко Павелићеве акције, док Немачка не показује никакав интерес за акцију, јер сматра да се питање Подунавља има да решава у споразуму са њом. То је била ера у којој односи Рим-Берлин нису били пријатељски, јер је Мусолини настојао да аустро-угарско Подунавље има да уђе у његову интересну сферу, или се у најмању руку носио мишљу, уколико му то не успе, да се дочепа данашњег аустлиског Тирола, у случају поделе Аустрије међу суседима, како је он то замишљао. Овај моменат је парализао акцију Саркотића у Бечу и зато није присуствовао састанку. Осим тога Саркотићев штаб је био под снажним притиском Коминтерне која га је напослетку и поцепала.

На изричити захтев Павелића, а у циљу демонстрације узајамности овом састанку је био присутан у име Бугара Ванча Михаилов а у духу «Софиске декларације» од 19 4 1929 године.

После саслушаних реферата, мишљења су се формирала у две групе. Прва група Павелић-Перчец-Михаилов, била је за што јаче терористичке акте, како против јавних добара у Југославији, тако и против живота истакнутих личности. Друга група Крњевић-Кошутић, била је за парламентарну борбу, преко које се треба ићи хрватској државној независности. Павелић је истовремено био најубедљивији пошто је располагао и конкретним аргументима, као гаранцијом италијанске Владе за анти-југословенску акцију. Групе су се споразумеле да се путем пропаганде у свету појача анти-југословенска акција и то у центрима: Бечу, Берлину и Италији. Група Хрвата око новинара Цилера и Стјепана Перића узела је на себе задатак да преко «Reichsposta», агенције «Грича» и немачког «Bunda» обавештава европску јавност о приликама у Југославији и припреми посебних публикација о «терору» кога врши краљ Александар Карађорђевић над Хрватима и комунистима Југославије. Краљ Југославије је истовремено био прва личност коју је усташка организација осудила на смрт као освету «Стјепана Радића, Павла Радића, Ђура Басаричека, Милана Шуфлаја, Росића, Храниловића, Солдина и многих других хрватских мученика...» (Dr Djoko Slijepcevic, The Macedonian Question, p. 186. Munich, Germeny 1958), сматрајући га одговорним за њихову смрт.

Група која је била за терористичке акте, већ је била у вези са Артуковићем, преко Вјекослава Сервација на Ријеци, професора Бркана у Задру, као центара у близини југословенске територије. Павелићев агент-посредник био је Јурај Рукавина, који је

преко Девчића породице Радићевски оријентисане, а уз помоћ истакнутог првака ХСС Марка Дошена и врло слабо познатог фалсификатора Антуна Годино, некадањег члана Алкапонине групе у Чикагу, а касније добро коришћеног фалсификатора југословенских новчаница и докумената Артуковић је могао повољно да делује. Сматрајући да је акција на јадранској обали најлакше изводива приступило се припремама. Лозинка је била «Хрватска независност». Марко Дошен, вођа личких Хрвата пропагирао је акцију у Лици. Као везу са устаницима италијанска Влада одредила је свога мајора Феруђија (Ferrucio), који је истовремено био снабдевач устаника ратним материјалом и важио као војни стручњак. Сам Павелић се са својим штабом настанио у близини југословенске границе, да би преко Задра и Ријеке утицао на операције. Као знак да су припреме у току, бачен је у ваздух у ноћи између 6 и 7 јуна 1932 споменик краља Петра I у Оточцу (Gilbert in der Maur, Der Weg zur Nation, - Jugoslawiens Innenpolitik - Berlin-Wien-Zuerich, 1938).

Акција планирана у Велебиту и покушај устанка збио се ноћу између 6 и 7 септембра 1932, нападом на жандармериску станицу Брушане у близини Госпића, а 14 септембра дошло је до сукоба између жандармерије и устаника на Јадрану («Хрватски Народ», бр. 513 од 27 VIII 1942). У овом устанку је учествовао и сам Артуковић, који је, одмах после слома устанка напустио Југославију и придружио се Павелићу у логору Брешију у Италији, где је постао инструктором терориста и командантом логора. Пошто је он био предодређен за извесне значајније улоге широм Европе, у својству га је заменио Стјепан Томичић-Дабиша, поред осталих (Ово име не треба заменити са Стјепаном Томичићем-Далмом, главним диригентом Аденауерове штампе за Баварску).

Спријатељивши се са Антом Павелићем и Ивом Перчевићем, бившим аустро-угарским пуковником, Артуковић је преко Перчевића добио од мађарских власти два уредна пасоша. Један од њих гласио је на право име Дра Андрије Артуковића, адвоката из Госпића, а други пасош је гласио на име Дра Давида Арнаута, резервног официра са Ријеке. Снабдевен тим пасошима, Артуковић је напустио логор Бреши (или Бовиње) и у улози инспектора усташких центара широм Европе наставио своју турнеју по Европи. Међутим кад се Артуковић нашао у Бечу, аустриске су га власти претресле, и нашавши код њега два пасоша на два разна имена, забраниле су му боравак на територији Аустрије. Том приликом су му одузеле пасош са лажним именом, док су му онај други са стварним именом вратиле, али с тим да одмах напусти Аустрију. Да ли је ово учињено по мигу барона Саркотића, који је стојећи на анти-италијанском гледишту коришћења усташа или на миг пуковника Стјепана Дуића, који је већ пливао водама Коминтерне, ствар је нагађања. Једини живи сведок томе је сам Артуковић. Артуковић се затим нашао у Будимпешти у друштву својих старих пријатеља: Августа Перчеца, који је већ био

осуђен на смрт од Павелића, због извесних сумња до којих је Павелић дошао док се Перчец бавио у логору Јанка Пуста, где је већ са својим амбицијама постао сумњив Павелићу; Марка Дошена, ранијег посланика ХСС, коме су бугарске власти отказале гостопримство, да би се и он склонио у Будимпешти; Сервација, који је побегао са Ријеке, да би после тога преузео улогу првака хрватских емиграната у Мађарској; Гаше Баленовића, обавештајног официра мађарског Генералштаба, који је у циљу прикупљања информација од хрватских и бугарских емиграната био са њима у вези и као посредник код мађарске Владе овима чинио привидне услуге.

Крајем септембра 1934, Артуковић је напустио Будимпешту и под својим правим именом преко Италије и Француске стигао у Лондон. Према каснијим исказима самог Артуковића његов пут у Лондон стајао је у вези са његовим односом са неком женом, која се бавила обавештајном службом, а коју су југословенске власти касније ословљавале «тајанственом терористкињом». Артуковић је према његовом каснијем исказу следео њеном позиву у Лондон. Ко је та жена и чиме се бавила, изгледа да ту тајну крије још једино живи Артуковић. Изгледа да га нико и никада није приморавао да каже њено име. Тако је Артуковић остао у Лондону свега 15 дана и то од 1 до 15 октобра 1934 г. То је било управо оно време у коме се десио догађај ког је он прижељкивао. Дана 19 октобра Артуковић је морао да напусти енглеско тло као непожељан. Међутим, кад се нашао на француској територији у Диепу био је лишен слободе од стране француских власти. Ту су вест пренеле југословенске агенције и штампа, да би је «Политика» од уторка 23 октобра 1934 објавила под насловом:

«ХАПШЕЊЕ Дра АРТУКОВИЋА У ДИЕПУ.

Француска полиција ухапсила је у Диепу Дра Андрију Артуковића, који је одмах спроведен у Париз и предат Одељењу националне безбедности. Артуковић је рођен 29 новембра 1899 године у Госпићу. На саслушању је изјавио да је припадао већ неколико година удружењу «Усташа», али тврди да је потпуно невин у питању атентата и да у припремама за атентат није учествовао. Познато је да је средином септембра месеца прошао кроз Францурску и отишао у Енглеску».

Три месеца после ове вести и посвршаваних формалности у вези са захтевом Југославије, да се Артуковић преда југословенским властима на даљу надлежност у вези са његовом активношћу, уследило је дана 23 јануара 1935, следеће «Званично саопштење» југословенских власти:

«Др Андрија Артуковић адвокат из Госпића, ког су француске власти издале југословенеким властима за дела из закона о заштити јавне безбедности у држави, спроведен је 21 овог месеца у 21 час у Београд и биће предат редовном суду за заштиту државе. Др Артуковић ни на путу ни у Београду није саслушаван.

Друге вести извесних дневних листова о спроводу, а нарочито о саслушању Дра Артуковића произвољне су».

Легенда каже, да је Артуковић био са највећом могућом пажњом третиран од стране југословенских власти, које су га на свом ратном броду пребациле преко Средоземља, Боке Которске, Сарајева и Ужица у Београд, где је требао да буде предат суду. Даље легенда каже, да је Артуковић на самом југословенском броду, добио најубедљивија уверавања, да му се у земљи неће десити ништа, јер за његову главу гарантује Југославија Француској. Људи кажу да се тако и понашао и да је узвикнуо: «Хрватска ће бити слободна...» («Denauzeitung» од 24 12 1941), када је ступио ногом на српско тло у Боки Которској. Тако је, како се каже у овој немачкој новини, «после дугог боравка у мрачној ћелији...» и саслушања пред Дром Васићем био изведен пред југословенски суд. Овде је лист стао са даљим приказивањем судбине Андрије Артуковића. Међутим он није ни могао да иде даље. У најмању руку није смео да иде даље са оним што није желео да каже. Морала се истина да прећути. Истина је била, у овоме, што сматрам да се треба рећи. Артуковић и није био уствари хапшеник југословенских власти. Он је уствари чуван од линча, а не ради правде. Луксуз његовог довођења у Београд коштао је Југославију шест милиона динара. Усто потпуно понижење југословенеке државе и њеног већ мртвог Краља. Колико је жртва краља Александра била тих дана потцењивана у пријатељској Француској, а његова држава ниподаштавана, види се из оних јавних и тајних обавеза југословенске дипломатије и управних власти, које су ове узеле према Француској у односу на Артуковића, који се после суђења, боље речено саслушања, требао да врати натраг у западну Европу, на велико изненађење чак и самог Претседника Суда за заштиту државе Дра Арнерића. Под каквим је условима Андрија Артуковић био предат југословенским властима и каква је била обавеза ових Француској и њеној правди, то ће се најрељефније видети из текста пресуде Државног суда за заштиту државе, а према саопштењу од 5 априла 1936 године, који гласи:

«Државни суд за заштиту државе —

Др Артуковић ослобођен од оптужбе.

Суд је нашао да нема довољно доказа да је Артуковић учинио дело за које је оптужен.

Државни суд за заштиту државе по саслушању државног тужиоца при томе суду, својевремено је затражио од Републике Француске изручење Дра Андрије Артуковића, адвоката из Госпића, због злочинства из члана 1, тачке 2 и 6 Закона о заштити, о јавној безбедности и поретка у држави и то за ова дела:

а) Да је у току 1932 године у Госпићу организовао планове за инострано удружење «Усташа» са већ познатим циљем и да је у

томе циљу финансирао акцију тога удружења у Госпићу (члан 1, тачка 2 поменутог закона).

б) Да је у циљу извршења терористичких задатака удружења «Усташа» организовао пренос оружја, муниције и експлозива из иностранства у Лику и поделу тога материјала међу присталице удружења (члан 1, тачка 6 поменутог закона).

Француска влада решењем о екстрадицији од 2 децембра 1934 године под бројем 33016/34 решила је да се Андрија Артуковић стави на расположење југословенским властима, али само да му се суди због саучешћа у следећим делима:

а) У покушају уништења споменика помоћу експлозива у Оточцу у ноћи између 6 и 7 јуна 1932 године.

б) У нападу са оружјем и експлозивом на жандармериску станицу у Брушанима ноћу између 6 и 7 септембра 1932 године и покушају хотимичног убиства у стицају, и

ц) У покушају убиства среског начелника.

На основу овога решења државни тужилац при Државном суду за заштиту државе оптужио је Дра Андрију Артуковића да је умишљено навео и помогао, а да су Рукавина Јурej и Штимац Иван ноћу између 6 и 7 јуна 1932 године у Оточцу у циљу рушења, поставили на постоље споменика Блаженопочившег Краља Петра Ослободиоца темпирану паклену машину која случајно није експлодирала (§ 191 одељак први у вези § 34 одељак први и трећи к. з.), и

д) Да су Абрамовић Ивица, Судар Јерко, Супер Антун и Борић Јосип ноћи између 6 и 7 септембра 1932 године у Брушанима у друштву десеторице наоружаних «усташа» покушали да поруше жандармериску станицу у Брушанима, и да убију органе власти (члан 1, тачка 4 закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави у вези са § 34, одељак 1 и 3 к. з.).

За саучешће у покушају убиства среског начелника Др Андрија Артуковић није био оптужен, јер за оптужбу није било довољно података.

За горња два дела, за које га је француска влада изручила, Андрији Артуковићу одржао се претрес пред Државним судом за заштиту државе од 24 до 27 марта о. г.

Јуче је суд изрекао пресуду којом се Др Андрија Артуковић у смислу § 280 К. П. ослобађа од оптужбе за дела за која је оптужен, јер је суд нашао да нема довољно доказа да је то дело учинио Др Андрија Артуковић».

Тако је обавеза југословенских власти дата савезничкој Француској сачувала главу Андрије Артуковића, кога југословенски истражни судија није ни смео да запита о случају краља Александра. Шта је хтела тиме Француска да постигне, формулишући свој услов под којим се сме да нађе Андрија Артуковић у ареалу југословенских власти? Смисао тога је предмет тридесетогодишњег спора међу историчарима и публицистима Европе, да би

за њима тапкали правници свију земаља света. У том смислу је Мусолини спасао углед Француске, одбијајући њен захтев о екстрадицији Анте Павелића и Дида Кватерника, које је турински суд тих дана био «притворио» у вези са атентатом. Турински Апелациони суд својим решењем од 23 новембра 1934, одбио је екстрадициони захтев са мотивацијом да је смрт југословенског Краља и француског министра изазвана алтруистичким мотивима политичког карактера. С формалне стране Италијани су имали право. С материјалне стране они су учинили услугу Француској, јер ни до данас није јасно, шта би француске власти морале да ураде са овима и да су им били излиферовани. Једино што би се могло да очекује било би једно исмејавање ових власти од стране оптужених исто као што је Андрија Артуковић исмејавао југословенске власти за време суђења или француске кад су га ухапсиле, напоменом да он не разуме разлоге његовог хапшења, јер има уредне папире, а име не крије.

Артуковић уствари и није требао да крије своје име јер оно што је било материјално у случају није због ненадлежности из формалних разлога смело да буде предмет његовог саслушања од стране југословенских власти у Београду. Међутим, оно што је било предмет француских судова, ови нису смели или хтели јавно да дотичу. То је било управо оно што би се у праву бар теоретски могло да оквалификује као намера убиства. Та би конструкција била довољна да се Артуковићу може да суди и да буде осуђен. Материјална позадина била је врло јасна. Артуковић је припадао оној четвртој екипи атентатора на краља Александра који су били одређени да се нађу у Енглеској у случају да припрема атентата у Француској не успе. Андрија Артуковић је имао обавештење, да ће се краљ Александар после званичне посете Француској наћи у «инкогнито» посети у Енглеској. Сматрајући да се атентат код ових околности може лакше да проведе, то је као организатор тог атентата био одређен Андрија Артуковић за Енглеску. Једна оваква правна претпоставка, мада се не може квалификовати као конкретна чињеница, даје врло јасну слику околности. Та је околност одвела Артуковића у Енглеску. Из те коинциденције може се извући довољно јасна претпоставка, која је, ваљда, још јединoм живом учеснику у том комплексу Андрији Артуковићу одређена, поред оних чињеница које се налазе у досијеу случаја краља Александра, а што, ваљда, за нашег века неће бити доступно радозналима. То је још утолико и интересантније ако се зна, да је Анте Павелић као Мусолинијев пријатељ лешкарећи у једној соби хотела у близини туринског судског затвора, што је јавности било приказано као «екстрадициони затвор», мирно прелиставао светске новине о извештајима полиције и резултатима саслушавања, њему оданих људи, који су се касније испод ока потсмевали француским судијама, изненађеним онако вештим држањем оптужених, који су пред судом негирали све што су раније пред полицијом изјављивали. Распо-

ложење француских судија у трагању за истинама у случају краља Александра, читало се, како кажу очевици, са лица самих судија, који су се бар за себе мирне душе питали: чему млаћење празне сламе!? На другој страни француска правда се задовољава осудом на смрт у отсуству Анте Павелића и Диде Кватерника, да би тиме истовремено били спашени француско-италијанско пријатељство; углед француских власти, а изнад свега запечаћен савез између Анте Павелића и Мусолинија, чему је залога постала Далмација, коју је некада краљ Александар у односу на Италијане спасао за Хрвате, да би је сада Хрват у име хрватских националних идеала поклонио Мусолинију, чију је издају овај проматрао са презрењем, знајући и сам шта значи смрт југословенског Краља за службу мира. Тај мир, чијим се анђелом чуварем над лешом краља Александра, благодарећи Француској, сада појавио Мусолини, требао је да се запечати распадом Југославије, који се очекивао после смрти краља Александра. Из те илузије родила се и она индиферентност западне Европе према његовом случају, да би се после тридесет година појавила у свету нова оптужница против Немачке и њених тадањих политичара, за које светски комунисти накнадно «установљавају» да су у том атентату били и немачки прсти. Но, напротив, једина велика сила на свету у доба марсељског атентата, била је Немачка, којој смрт краља Александра у том моменту није конвенирала. Шта би донело време, о томе се тешко може да каже било шта сем нагађања. Међутим, оно до чега се може логички да допре, било би, да је баш смрт краља Александра прекинула ону нит државника, које се послератни тумачи случаја краља Александра, из чистих опортуних мотива не смеју да дотакну. Истина о Краљевом случају није недокучива, већ се не жели.

Тако је смисао међународних уговора постао предметом исмејавања терориста, да би се на том проблему диференцирали интереси и мотиви чувању међународног мира, да би на другој страни медаље правници лиричари разбијали главе у постављању принципа према којима, на крају, убиство владара пацифисте значи успех државе аранжера којој то конвенира, а код незаинтересованих може бити од интереса као предмет приватно-правне тужбе или празног академисања теоретичара, кабинетских радника или идеалиста.

Легенда каже, да је један од врло значајних фактора у обавештајном одељењу југословенског Генералштаба, који је био упућен у Артуковићеву аферу, примивши у поверењу обавештење од Дра Арнерића о судбини случаја Андрије Артуковића, ударио својом капом о сто и у узбуђењу узвикнуо: «па ми смо још на рангу Београдског пашалука у очима Француза... Тако нам и треба!» У том калу политичког морала пала је у воду и приватна тужба краљице Марије. У том духу савезништва завршено је претресање случаја краља Александра у једној паланци Француске, да би тиме био поштеђен углед свију заинтересованих

странака. Отуда и чињеница да се Андрија Артуковић слободно шета америчким континентом, док се теоретичари презнојавају да би открили тајну која увија марсељски атентат, његове мотиве и режисере. Победоносни Артуковић се одмах после ослобођавајуће пресуде нашао у слободном свету, да би се 1941 обрео у Берлину где је са својим пријатељима Антом Павелићем и Ивом Перчевићем успео да увери немачко државно вођство у своју лојалност интересима немачког Рајха, одређујући политичке границе државе у којој је именован министром полиције, да би на својој души примио грех једног од најцрњих деликата свију времена: мерама за уништење два народа Срба и Јевреја.

Случај краља Александра чије конце Артуковић има у својим рукама, данас се већ преноси на други терен. Терен који треба да извине Артуковића и његове саучеснике. Терен кога данас квасе крокодилске сузе светских комуниста, који се упињу свим сретствима да би доказали да је мисао атентата никла на другом месту, али без њиховог учешћа, да би данас над својом жртвом плакали, прикривајући оно што их је спајало са Артуковићем и његовим послодавцима док су плели мреже како да одстране краља Александра Карађорђевића, као сметњу својим плановима.

Кад сам по службеној дужности, а у својству грађанина града Мостара срео министра Артуковића у јуну 1942 г. у кабинету Великог жупана Петра Златара, Артуковић се нашао у веома непријатној ситуацији, када су му извесни познаници, приликом тог разговора скренули пажњу на бесомучна убиства Срба по Херцеговини, од стране његових органа. Постао је нервозан са јасним црвенилом на лицу, које је услед угојености било од себе црвено. Међутим, када су му саговорници почели да наводе имена српских жртава, чије су га мајке храниле са својом децом са којом је посећивао школу, он је погледом чуђења тражио изазивање утиска код присутних, као да он о тим убиствима нема појма. Додуше нагласио је да се она неће више дешавати. И заиста се нису дешавала онде, где су италијанске власти вршиле надзор и над Хрватима. У том разговору, који се углавном и највећим делом, водио између њега и мене, завршила се и његова неславна посета Мостару, где је као министар Хрватске и «домородац», требао да лично врши апел на Србе Херцеговце, да признаду НДХ као своју државу. Тиме је хрватска влада желела, да бар делом неутралише: «италијанске аспирације на хрватске земље...» Као главну аргументацију, Артуковић је употребио и најновију одлуку Владе НДХ, са којом се оснива «Хрватска православна црква», са Гермогеном и Шурланом на челу. Међутим, кад му је мостарски трговац, Ристо Шаин звани Пуро, скренуо пажњу, да наша црква нема више ниједног живог свештеника, јер су Хрвати поубијали њих 500 са три владике на челу, Артуковић сав зајапурен, опет тражи isприке машући главом. Иронија српске судбине је хтела, да један од главних сарадника Ан-

дрије Артуковића у свом џелатском послу, Др Шефкија Балић, као тадањи помоћник Великог жупана Тројера, а затим Петра Златара у Мостару, оде у партизане «маршала» Тита, а највећи злочинац овога века, Андрија Артуковић, нађе своје склониште у Сједињеним Државама Америке, на наше страшно разочарење у саучешћу у трагедији пола милиона Срба православне вере, шесдесет хиљада југословенских Јевреја и оног малобројног дела хрватских патриота, који су по наређењу Андрије Артуковића, умирали најсадистичкијом смрћу, познатом досад у историји. Међутим, Андрија Артуковић био је и остао један од најинтелигентнијих злочинаца источне Европе. Он је благовремено уништио трагове свога рада. Живима се не верује, а мртви не могу да говоре. Комунистичка влада Југославије у свом оптуживању часних извињава и злочинце.

2.

Да би ова савесност и бесавесност, била још комплетнија, могли смо пре извесног времена, да читамо у америчким немачким новинама («Abendpost» од 19 маја 1961), према којима је извесни Др Хинко Салц, бивши Претседник јеврејске богоштовне општине, дао изјаву пред судом у Израиљу «да је Адолф Ајхман одговоран и за убиство 60.000 југословенеких Јевреја...» На ово би се могло да одговори следеће: Од свију жртава хрватског терора, на територији НДХ., ниједна од ових није никада чула за име или било какву активност Адолфа Ајхмана у источној Европи. Уколико се Др Салц својом изјавом жели да одужи своме колеги Андрији Артуковићу, који је посебним декретима ставио под своју личну заштиту супруге Павелићевог министра и свога колеге Дра Милована Жанића, госпођу Диде Кватерника и госпођу чувеног оперског диригента Ловре Матачића, који је у знак захвалности према Павелићу примио понуђену му титулу пуковника «Поглавникове тјелесне бојне», поред осталих његових сестара по Мојсеју, ми би га могли да разумемо јер је живот изнад свега, а узајамност кроз крвне везе међу Мојсејевцима услов њиховог опстанка. Но у сваком случају крв шесдесет хиљада југословенских Јевреја вапије за осветом чија се задовољштина не може наћи у откидању Ајхманове главе. Оптуживање Ајхмана за убиство «60.000 југословенских Јевреја» силовање је истине, која би као таква требала да послужи Андрији Артуковићу, који је у Југославији био оно, што Др Салц жели да припише једном незначајном човеку као што је био Адолф Ајхман. Да се г. Салц запитао, ко је био оснивач концентрационих логора широм НДХ, и да је желео да дође до истине, сигурно не би дао овакву изјаву, ако би био свестан својих речи, јер је оснивач најцрњих мучилишта у историји, — концентрационих логора по НДХ, — био Андрија Артуковић, а не Адолф Ајхман.

Др Салц као сведок у Ајхмановом процесу, требао би да зна, да правда није божанског порекла већ социјално-човечанска творевина, у којој се као божанско узима само она мисао, према којој се од јуристичке правде као социјалног регулатива, тражи она беспристрасност, коју смртни људи вежу уз божанство као надљудско и надсоцијално биће и као идеал оних, који вапијају за правдом, апелујући на њене проводиоце, да би се у свом послу угледали на божанство, које у свом суђењу свему што је постојало или постоји на свету, заузима објективан став, не заборављајући ништа, или боље речено, не дели правду према људским склоностима као својствима погрешивих. У том случају Др Салц би видео, да се суштина правде не састоји у осуђивању делинквента већ у задовољењу осећања људи, да би кроз то и увидео, да се правда не носи у законима, нити се њима изражава, већ се носи у осећањима, која захтевају њено изражавање. Даље би увидео да није правда изражај законодавчеве воље већ favor in judice. Ово би требало да значи да правда није слепа богиња, која вага однос дела и закона, да би се тиме овековечила у божанству праведности законодавчева воља, већ је правда мерило односа дела и чиниоца, где су нужност, строгост и висина казне ствар људских т. ј. друштвених — захтева, а не тумачење воље законодавца, која in ultima linea, може да буде по својим моралним квалитетима испод онога коме треба да се суди на основи закона насталог у његовом духу. Према томе господин Салц је требао да зна, да злочини Ајхманови према Јеврејима не би смели ни по чему да се узму тежим од злочина Андрије Артуковића према Србима и Јеврејима уједно. Истовремено би се морао да сложи са фактом да су у нечовечностима над својим жртвама, Хрвати Андрије Артуковића и њихов поступак у логорима Градишки, Јасеновцу, Јадовну, Лепоглави и другима, као и полициским подрумима Хрватске, далеко превазишли она злодела која се вежу уз Дахау, Маутхаузен, Бухенвалд и друга места, т. ј. уз активности Адолфа Ајхмана и другова. Господин Салц је требао да зна да су Равнатељства усташких редарстава, — српски речено Полициске дирекције — биле подређене Великим жупанима, а Полициска дирекција у Загребу лично Андрији Артуковићу. Према томе, све наредбе које је издавао директор те Полициске дирекције Божидар Церовски, добивале су претходну сагласност Адрије Артуковића или издаване по његовим упутствима. Директор је био обавезан да га сваког јутра обавести о ономе што се десило у последња 24 сата. Према томе није Адолф Ајхман издавао оне монструозне наредбе, које су се односиле на Србе и Јевреје, већ сам Андрија Артуковић преко својих органа. Да наведем само неколико ових случајева.

19 априла 1941 г. т. ј. следећег дана после преузимања свог ресора Андрија Артуковић именује повеенике у јеврејским и српским радњама. Власници су били извлашћени.

20 априла Артуковић издаје наредбу, којом се забрањује вожење у сопственим моторним возилима свима Србима и Јеврејима. Морали су одмах да их предаду полицији.
25 априла Артуковић издаје наредбу о забрани употребе писма ћирилице, и. т. д.
25 јуна 1941 године загребачка полиција по наређењу Артуковића даје свој «Оглас» према коме се забрањује «Жидовима обију полова купање у јавним купалиштима на Сави, те задржавање у близини истих... Даље се забрањује Жидовима да смију куповати на тржницама прије десет сати прије подне... Даље се позивају да предаду своје фотоапарате ,Контакс', ,Лајка' и ,Ретина', фотокамере, кинокамере и кинопројекторе надлежном месту у Ђорђевићевој улици бр. 2...»

Посебном административном уредбом министра Унутрашњих послова, Велики жупани су били овлашћени за издавање наредаба према којима се забрањује Србима и Јеврејим кретање оним улицама градова НДХ које су добиле назив «Поглавникова улица». Ред исељења Срба са територија НДХ утврђивао је сам Артуковић. У ту сврху он је издао дана 9 српња (јула) 1941 наредбу за регистрацију на надлежном месту у Загребу у Звонимировој улици бр. 5. Исељеницима је било допуштено да собом узму од све своје имовине као лични пртљаг педесет килограма по особи, док је сва остала имовина заплењивана у корист државе.

Најболнија тачка у овоме била су она свакодневна изненађења, која су долазила од харангирања претставника власти. Све новине и све публикације на територији НДХ биле су подвргнуте строгој цензури. Српских и јеврејских гласила није било. Све је преко ноћи било «похрваћено». Један читав систем харанге био је развијен и ишао по директивама само Владе, чије се наредбе и огласи нису цензурисали. Ево како гласи један од тих летака, који је објављен дана 11 јула 1941, пренешен преко хрватске штампе и у форми пропагандних летака растуран међу становништвом Независне Државе Хрватске:

СВИМ УСТАШАМА НА ЗНАЊЕ!

«Ако смо продавали вино — Срби су имали користи; ако смо продавали духан — Срби су пунили џепове; ако смо продавали жито и кукуруз — опет је ишла добит у српске џепове. Градили су мостове — али у Србији. Од градића каквих 60.000 становника Београд се изградио у велеград од 400.000 становника.
У часу пропасти великосрпске Југославије у Београду је било неколико хиљада милионера».

Док овако хрватска национална пропаганда јавно црта прилике у бившој држави, државна Влада НДХ у главном граду Хрватске издаје тајна упуства, да се исељеницима на границама државе одузимају све ствари од вредности: валуте, накити и све оне ствари које су Срби били дужни да предаду властима НДХ, док су били на њеној територији, чак и одликовања. Осим тога тајна упуства гласе, да ће се државна Влада постарати да се Хрвати-

ма доделе имања поубијаних Срба. Ово су била дела Андрије Артуковића и методе научене за време његовог боравка у Италији и Немачкој. Тако је почела кланица Срба трећег дана после избијања рата на Истоку. То је било изузетна мера у историји света. У времену од јуна до септембра сваки дан је коштао Србе на територији НДХ три хиљаде живота. Ту се нашао у суштини и повод српском народном устанку у НДХ. и, сасвим разумљиво, свим оним мерама које за собом повлачи борба на живот и смрт, борба коју изазива нужна одбрана. Хрватска јавност је желела да стварност прикаже отприлике онако, као што је вук приказивао кривицу јагњета што му мути воду. Такво тумачење обелодањује «Сарајевски Нови Лист» у свом броју на почетку јула 1941, а под насловом: «Најновији злочин Срба», где каже:

«Најновији злочини Срба у Независној Држави Хрватској, само су наставак српских метода «рада» против хрватског народа. Уморства из засједа, старо су сретство ових типичних и окорјелих злочинаца. То је заправо њихово сретство њихове «политике», којом се служе од часа, када су онако јадно изгубили «царство» на Косову.

Данас када је стигла заслужена судбина, послије него ли кукавно побјегоше с бојишта на свим линијама, на цијелој фронти, кад видјеше да се морају сами борити за свој опстанак, лаћају се свог повјесног система — убијања из бусије, кукавички, тако раде одувијек, и како се јадно прославише против Турака, послије Косова, убијаћи турске путујуће трговце. Једино по томе дођоше на глас.

Хрватске усташе, хрватска војска и хрватске градске власти зато су ту, да сваком грађанину Независне Државе Хрватске, који се покорава постојећим законима и одредбама Поглавника, зајамче сигурност његова живота и иметка. Независна Држава Хрватска је међународно признати фактор и тко у њу дирне, диже руку против свих оних држава, које ту државу признају. Независна Држава Хрватска је чланица Тројног Пакта, јер су ове државе via facti међусобни савезници. Независна Држава Хрватска као призната држава има пуно право дјеловања унутар својих граница...»

Аутор је имао право код тврђења да је НДХ имала право да ради све што је хтела «унутар» својих граница. Међутим, сметнуо је с ума да се унутар њених граница нису сматрали грађанима два и по милиона Срба и око 60.000 Јевреја, већ најобичнијим незаштићеним зверкама које је свако имао право да убије ако је хтео и да га никаква власт не позове на одговорност. Да су Хрвати сматрали грађанима два и по милиона Срба и Јевреја никаква «уморства из засједа» се не би дешавала, јер се никоме од беса није бежало у шуму. Аутор је требао даље да дода да је стављањем Срба и Јевреја изван закона хрватска Влада желела да од своје националне мањине Хрвата католика направи већину истребљењем Срба и Јевреја. Уништење овог елемента био

је једини услов да Хрвати постану националном већином у својој држави. Аутор је требао даље да даде објашњење овим мислима, које су у чланку изражене констатацијом, да је НДХ чланица Тројног Пакта. Из тога би требало да произађе, да су Немци и Италијани онај елеменат под чијом се заштитом нашла ова монструозна држава и без које она не би могла ни да се прогласи, а камо ли одржи. То је другим речима значило да Срби и Јевреји у својој самоодбрани, вређају интерес хрватских заштитника, јер су Хрвати били према сопственом мишљењу достојни заштите и напретка. А Срби? На то питање даје одговор један посматрач стања у Хрватској, који, мада Немац, није сакрио тужне истине, кад каже:

«...Читава је Србија јаукнула од бола, кад се од првих избеглица сазнало о хрватским мерама истребљења српског елемента... Међутим, усташе нису имале пред собом један расно слабачки елеменат, који допушта да се коље, већ су то били отпорни и борбени граничари који су се ставили у одбрану живота...» (Karl Fritz, Von Apis bis Tito, стр. 24 — Информативни приручник за немачке војнике на Балкану. Књига је препоручена од немачког SS генерала Резенера).

Кад су се заиста ови «борбени граничари» ставили у одбрану живота и без увијања поставили Хрвате на место које им историски припада, онда су њихови савезници из Тројног Пакта увидели да су себи натоварили један тежак терет, верујући да ће им Хрвати бити довољна гаранција за умирење српских четника на јадранском појасу и да ће сами бити у стању да поубијају два и по милиона Срба и Јевреја. Када су хрватски савезници Немци и Италијани констатовали да су Хрвати прецењени у њиховим очима дајући им државу, онда су и сами прешли на политику, хватајући везу са устаницима према моменталном интересу.

Хрватска државна Влада, да би што ефективније послужила својим џелатским циљевима изашиље на најосетљивије место два своја најоданија човека: мајора каснијег генерала Фрању Судара у Невесиње, а по жељи самог Павелића упућује у Столац Маријана-Мију Бабића Поглавниковог доглавника. Но док је Судар имао среће да прилично очисти Невесиње од истакнутих Срба, убијајући сопственом руком децу на улици Невесиња, дотле је Мијо Бабић, «јунак» из марсељског атентата био лошије среће у борбама са четницима, које је предводио артилериски потпоручник Крсто Ђерић (убијен од комуниста неколика месеца касније) већ је пао у борби са овима на сам Видовдан 1941, а на борбеном сектору Трусина-Дивин у срезу Столац у Херцеговини. Његову личну пушку типа Маузер са којом се поносио као емигрант у Италији и из које је пуцао у четничка прса поклонили су касније столачки четници четничком официру каснијем Команданту једне невесињске четничке бригаде капетану Василију Гутићу у знак пажње (Гутић живи у Сједињеним Државама Америке).

Ту је завршио живот један од српских крволока, чиме је и сам Павелић био решен једног од опасних конкурената на поглавнички престо. Оглашујући тродневну народну жалост за својим палим «витезом», «Хрватски Народ» у свом броју од 10 јула 1941, поводом те народне жалости, каже:

«Срби су се против Хрвата увијек служили сретствима силе и издаје. У својој мржњи свакоме су били спремни служити против Хрвата, у чијој земљи живе.

У последњих двадесет година, када су се домогли власти, њиховој бахатости, похлепности није било ни краја ни конца. Настојали су уништити хрватски народ и опљачкати му иметак, хтели су му отети и хрватско име.

Падале су главе најбољих и најчеститијих хрватских родољуба. И сада, кад је њиховој превласти дошао крај, они неће да се умире, неће да пусте на миру хрватску земљу, него се појединци одметнули у четнике, те из шума и планина шаљу убојничке хитце у усташка прса. За чим се иде јасно је.

Али то им неће ништа помоћи. Хрватком домовином господаре сада хрватски синови. На прсте се могу избројати дани, када ће хрватска земља бити потпуно очишћена од остатака четника и од својих стољетних непријатеља...»

У истом духу наставља се даље харанга, док заиста горе села и градови широм НДХ. Тек што је свечано сахрањен Павелићев доглавник Маријан-Мија Бабић, Промичбени уред при Претседништву Владе, а под управом универзитетског професора Дра Ригла издаје 20 јула следећи летак, кога истовремено допушта цензура Министарства унутрашњих дела, да се као такав пренесе и путем штампе, где се каже:

ХРВАТИ НЕ ЗАБОРАВИТЕ!

«Да су Срби убијали Хрвате. Да су Срби 20 година пљачкали Хрватски народ. Да су Срби хтјели избрисати хрватско име. Да је кроз српске тамнице прошло 80.000 хрватских политичких кажњеника. Да су Срби поубијали вође хрватског народа. Да су нас Срби потискивали на сваком подручју. Да су избатинали у неколико првих година Југославије 35.000 хрватских сељака. Да је зато хрватска граница за увек постављена на Дрини. Да Дрина дијели два свијета».

По наредби министра Унутрашњих дела, приступило се рушењу православних цркава широм Независне Државе Хрватске и рушењу, боље речено скрнављењу, а затим рушењу синагога. Требало је само бацити поглед на сарајевску синагогу, која је одавала страшан изглед током рата. Када је у Загребу срушена синагога, онда је министар Артуковић, да би се похвалио својим делом, позвао у госте нацистичког новинара Франца Ридела, да би овај преко «Berliner Boersenzeitunga» изнео своје утиске под насловом «Обрачунавање с Балканштином и жидовством», и завршио своју мисао речима: «Муњевитом брзином, извршен је у

Загребу обрачун са привредно јаким жидовима, а да при том није искрсла никаква знатнија потешкоћа у привредном животу. Синагога, поред које је морао проћи свако ко је улазио у град из унутрашњости, и која је својим маварским стилом, стршила као страно тело, уклоњена је...» (Perovic: Audiatur et altera pars, Salzburg 1952.). Сада би се требао г. Салц да запита, да ли наше разочарење у америчку Немезу има евога оправдања или не, и да ли овако дељена правда на Ајхманову и Артуковићеву не дира осећаје оних, који се у чуђењу питају, зар је Адрији Артуковићу место под заштитом онога у кога су окренути погледи слободоумног и слободарског човечанства, и зар убица и убијени требају према тој подељеној правди да добију исту оцену пред моралним судом? Да је г. Салц знао да је теорију Србо-комунизма и Јудео-комунизма у НДХ изградио сам Андрија Артуковић и његов колега Др Ригел, у сваком случају придао би мању важност Ајхману него Артуковићу, бар што се тиче наших прилика на истоку Европе. Ово тим пре што ми немамо доказа да су Хитлер, Химлер, Хес, Гебелс, Геринг, Сајс Инкварт, Мајснер, Шмитхубер, Лер, Бадер или Најдхолд убијали сопственим рукама, што би требало да се узме као олакшавајућа околност или, боље речено, недостатак инкриминације за случај Андрије Артуковића, ваљда зато што убијени не могу да говоре.

ЗВЕЧАН, — град на Косову у ком је 1331 г. умро краљ Стеван, победник са Велбужда. Због својих страдања у животу и заслуга за српску државу и цркву, проглашен је светим под именом Стеван Дечански.

ЗВОНАР (Велики), — данашњи Gross Glockner у Аустрији, до кога су својевремено допирала словеначка насеља. Он је требао да буде један од граничних врхова «Велике Хрватске» према замислима Кватерника, Франка и Старчевића, који су у Велику Хрватску укључивали као «планинске Хрвате» Словенце Штајерске, Корушке и Тирола до Глокнера. Задирући превише у територијалне интересе тадашње Аустрије, а у својој бескомпромисној борби за хрватство, које је требало да тражи наслон на самог себе, Старчевић није био једно време радо гледан у круговима званичне аустро-угарске политике. Међутим, пријатељ Старчевићев и великохрватски идеолог Франк, са својим наследницима, а у духу преоријентације Старчевићеве пред крај живота (1896) понова су изменили став Странке права, да би отишли у аустрофилске воде, чему је почетком овога века, синовац Анте Старчевића, Миле Старчевић дао нов тон, према коме Велика Хрватска у оквиру Хабзбуршке империје може да буде довољно јака брана према Србима, православљу и «балканском југословенству». Тако нам један од добронамерних Хрвата, Анте Малбаша, у својој студији о Босанском питању, приказује Старчевића као жртву својих идеја. Звонар је као прижељкивана граница држава био и у политичком програму Дра Анте Трумбића, при крају Првог светког рата, т. ј. онда када се Аустрија била

приклонила свом паду. Као слаб психолог и лош познавалац прилика у земљи за коју се борио, Трумбић је чак и у доба плебисцита веровао, да ће се Словенци Корушке огласити спремним, да иду са њиме као вођом Хрвата у нову државу СХС.

ЗДЕСЛАВ, — хрватски кнез, владар од 876-879, који је за време своје владе ослањао Хрватску на Византију. Уствари то је била ера акутног обрачунавања Рима и Византије и њихове борбе за утицај у Хрватској. Даље је то била борба Рима за отеривање Грка из Далмације и Јадранског приморја. Здеслав је у току своје владе пружио помоћ Византији у борби против Франака и Арабљана у Италији. Да би се осветио Здеславу, Рим налази потпору у својим подухватима у сину кнеза Домагоја, Бранимиру, који према упутствима папе Јована VIII., убија Здеслава и заузима хрватски престо као штићеник папе Јована VIII. Са овим се, скоро без прекида до сада врши утицај латинаша у Хрватској и Далмацији.

ЗДУСИ, — пров. назив за демоне, зле духове, сабласти и сл.

ЗОР, хрв. израз, који означава моћ, силу, занос. удар и сл.

ЗРИНСКИ, — хрватска племићска породица Шубићи, касније прозвана Зринским по граду Зрину у Славонији. Породица је мађаризирана, али је играла значајну улогу у иторији Хрвата. Сигетки јунак Никола Зринки предмет је сталне обраде романтичара. Његов праунук гроф Петар Зрински, познат због своје смрти 30 априла 1671 год. у Бечком Новом Месту, као завереник против Мађара и Аустрије са својим сарадником Крстом Франкопаном, били су код Хрвата током XIX и XX века предмет обожавања и национално-политички инспиратори идеолога хрватске Странке права и њених организатора Еугена Кватерника и Анте Старчевића.

И

ИВАН-БЕГ, Бег Иван, — песничко име за Ивана Црнојевића, владара Црне Горе, који је 1484 г. прогласио Цетиње престоницом Црне Горе, т. ј. центром световне и духовне власти. До њега је, т. ј. до подизања Цетињског манастира ово место било непознато.

ИДИЛА, — песма, слика или било какав призор, којим се обожава све оно што условљава уравнотежен, безбрижан живот. Отуда и верска односно религиозна идила као идеал за постизање духовне равнотеже.

ИКАР, — митолошко биће. Са својим оцем Дедалом почео први да сања о освајању свемирског простора, у ком циљу је себи направио крила, која су се растопила кад се приближио сунцу. Идеја летења никла је код ових класичара освајања простора док су били у затвору критског краља Миноса.

ИЛИЈ, — грчки назив за Тројански град и утврђење у Малој Азији (Отуда спев Илијада или «Спев о Илију», где Хомер описује борбе из Тројанског рата).

ИЛИРСТВО, — културни и национални препород Хрвата и Словенаца; политичка мисао о зближењу Јужних Словена; политички појам изведен из историско-географско-административног.

ИЛУЗИЈА, — неоствариви планови, претстава, самообмана.

ИМПЕРАТИВ, — безусловна заповест или заповест која стоји у складу са духовном склоношћу и личним назирањем извршиоца једног дела или хтења (отуда категорички императив).

ИМПРОВИЗИОНЕР, — онај који гради на брзу руку, поставља нешто привремено, без припрема темељних, дајући својој градњи несолидан привремени карактер; рад без духовне припреме.

ИНД, — река у Индији, значајна по дужини и површини свога слива, који се сматра колевком европљана.

ИНДЕКС, — регистар; у овом случају означава списак књижевних дела, која су оглашена јеретичким, по одлуци римокатоличких црквених власти, због њиховог учења, које стоји у супротности са озваниченим мишљењем или верском догматиком курије.

ИНКВИЗИТОР, — судија у инквизиторском процесу; оптужбе, прогони, мучења, спаљивања живих, бацања у воду са каменом о врату и сл. Реч долази од латинске речи Inquisitio haereticae pravitatis.

ИНТЕНЗИВНО, — снажно, јако.

ИНТИМАН, — срдачан, пријатељски, лични.

ИНФЕРИОРАН, — нижа вредност код упоређења ствари и вредности, заостао, подређен.

ИРОД, — цар Јудеје, прозван «Великим», јер је за његове владавине од 22 пре до 4 после Христа, јеврејски народ био последњи пут уједињен у својој народној држави. Ирод је владао као вазал римског императора Октавијана. Да би обезбедио што дужу личну владавину, поубијао је своју породицу, троје деце, да би тиме отклонио њихове претензије на јудејски престо.

ИРОНИЈА, — пркосно, заједљиво или пакосно исмејавање, пакост.

ИСТАР, — вавилонско женско божанство са разним лицима и функцијама.

ИСКАРИОТ, Јуда, — Исусов ученик, према легенди човек који је издао Исуса Римљанима.

ИСПОЛИНСКИ, — дивовски снажно.

ИСТОЧЊАЦИ, — назив за Србе у званичном речнику власти Независне Државе Хрватске током Другог светског рата.

ИСУСОВЦИ, — назив за језуите, — римокатолички монашки ред, кога је на почетку 16 века основао шпански племић Игнације Лојола. Мада је потстрек овоме био израз етичких осећања из захвалности према Исусу Христу, папа Павле III видео је у њему снажно оружје за борбу против Реформације у средњој, а затим и у осталим деловима Европе. Организација је проведена у духу војничке дисциплине, и током времена постала је стубом католичке реакције, специјално у земљама Хабзбуршке круне. Римска Инквизиција била је током неколико векова у њиховим рукама. Међу главне жртве инквизиционе страховладе спадају Ђордано Бруно и Галилео Галилеји, као носиоци нових идеја у западној Европи, и следбеници доминиканца Савонароле. Жртве њихове страховладе били су чешки Хусити следбеници чешког реформатора Јана Хуса. То је требао да буде и сам Мартин Лутер, да га није немачка нација узела под своју заштиту. Међутим, нису само десиденти учења курије из западне Европе били њихова жртва. Инквизиција је успевала да стави под свој мач и извесне значајне личности Источне цркве. Године 1711 осуђен је на смрт од стране Инквизиције цариградски патријарх Аведик Токат, кога је као поглавара Јерменске православне цркве, ваљда под изговором споразума са куријом, допремио у Рим француски цариградски амбасадор маркиз Фериол (Зернов). Почетком 17 века појавили су се језуити на Балкану и широм данашње Југославије. Услед своје насртљивости у пропаганди, а за време борбе Еугена Савојског на балканском простору, језуити су увелико популарисали отоманску власт у данашњој Србији, када су Срби практично први пут увидели, да су Турци мање зло од онога што им нуди или доноси хришћанска Европа својим учењем о Христу и тумачењем хришћанских принципа и етике кроз призму националне политике ослободилаца припадника римске цркве.

J

ЈАДОВНО, ГРАДИШКА, ЈАСЕНОВАЦ, — имена места у којима су се налазили хрватски концентрациони логори, током II светског рата, са справама за мучење и пећима за спаљивање лешева.

ЈАКОБИНСТВО, — назив долази од имена доминиканског манастира св. Јакова у Паризу, где су се скупљали пропагатори и први револуционери у предвечерју Француске револуције. У преносном смислу означава борбену оданост једном програму или идеји; бескомпромисност.

ЈАНКО, МАРКО, ВУК, ВУКАШИН, — имена хришћанских велможа, који су се подвојено супротстављали турској најезди крајем 14 и почетком 15 века, пошто су мисао државне целине подредили својим владарским интересима.

ЈЕХОВА, — јеврејски назив за Бога, ствараоца и господара света.

ЈОВАН XXIII, — (Johannes XXIII), — римски папа од 1410-1415. Он је уствари био контра-папа Гргуру XII и Александру V. Прогласио је крсташки рат против краља Ладислава Напуљског, који се стварно завршио осудом и спаљивањем Јана Хуса 6 јула 1415 године.

ЈУГ СЛОВЕНСКИ, — означава разне појмове: имена разних националних организација током 19 и 20 века на данашњем југословенском подручју; називе разних културно-политичких публикација и клубова; ознака за јужни део Аустро-Угарске империје у геополитичком и националном смислу.

ЈУДИТА, — име јеврејске националне јунакиње, која је пристала да се подметне као љубавница генералу Холоферну, војсковођи цара Навукодоносора, да би га на тај начин успела да убије и спасе јеврејски народ од опасности, коју је за њ претстављао овај асирски војсковођа. Догађај не излази из библиског оквира; био је предмет обраде немачког драматичара Фридриха Хебела и хрватског хуманисте Марка Марулића, поред осталих.

ЈУПИТЕРОВ ХРАМ, — споменик који је подигао у Риму император Тарквиније Супербо као симбол идеје универсалне монархије. Назив долази од имена римског божанства Јупитера или грчког Зевса у чију је славу споменик био и подигнут. Пошто је ово божанство било једно од најстаријих код старих Индоевропљана (или Индогермана у немачкој историографији) Етруpаца, Грка, Римљана, оно је и поседовало и разна својства: бог државног јединства, неба, политичких система, државничке мудрости и сл. Отуда Јупитеров храм и означава мистичну силу универсалне монархије.

ЈУРИСТИЧКА ПРАВДА, — правда изречена на основи и у духу писаног закона, којег стварају људи, за разлику од божанске, која означава један виши степен објективности суђења.

ЈУСТИНИЈАН I, — име византиског цара, који је владао од 527-565. Историја га по једним изворима сматра Словеном рођеним у Призрену (по другим изворима у близини Охрида). Мишљења су о томе још увек спорна. То су питање поставили западно-европски теолози. Но ако се постави питање његовог словенског по-

рекла требало би поћи даље и анализирати његово уже национално порекло, које би у том случају требало да буде српско. Срби су били први Словени, који су се досад настанили на делу Балкана где се родио цар Јустинијан. Српски историчари нису посветили довољно пажње том питању (Радонић) већ су чак са пуном снисходљивошћу пропратили раније радове по том питању и делимично их оспоравали. Јустинијан је био познат као добар војник и успевао је да за време своје владавине очува своје поседе од навале азијатских народа, био је правни реформатор и управни организатор. Поред римског правника-кодификатора Гаја, који није био Римљанин већ грчки досељеник са истока, Балканац Јустинијан спада међу највеће кодификаторе римске ере.

К

КАМЧАТКА, — полуострво на крајњем северо-истоку руског царства.

КАНАТ, — долази од турско-татарског назива кан, што значи господар, владар; област у којој Кан влада.

КАНОСА, — средњевековни утврђени град у Горњој Италији, у коме је папа Гргур VII примио 1077 године, немачког цара Хајнрика IV, који му је као покајник морао да приступи босоног, на захтев папин, у знак крајњег понижења овог владара. Ово је требало да буде један од доказа и потврде да је црква надређена држави. Даље је ово била освета папе Гргура VII над немачким царством због понижења која је неколико година раније приређивао немачки цар Хајнрих III папама Гргуру VI., Силвестру III и Бенедикту IX., да би се тиме умешао у избор папе и успео да доведе на папски престо бискупа од Бамберга као папу Клементија II, а себе крунисао у цркви св. Петра у Риму као Цезара римског империја. Град Каноса је касније порушен, али је у немачкој политичкој историји догађај у Каноси забележен као врхунац понижења немачког националног достојанства од стране римског бискупа (von Steinen, Otto Zierer).

КАПТОЛ, — назива се онај део Загреба, где се налази катедрала са надбискупским дворцем. У преносном смислу означава се веће или заседање католичких достојанственика.

КАРДИНАЛАН, — важан, битан, основан, врховни.

КАРЛО СИЛНИ, — Карло Велики, — франачки краљ од 764-814. Обновитељ Западног римског царства. Духовни отац немачке и

француске нације. Са њиме се родила Европа као духовни појам у данашњем тумачењу «европејства». Њему геоисторија даје место које стоји изнад нација, т. ј. Карло велики је постао први «Европејац» национално. О њ се подједнако отимају Немци колико и Французи. Он је стварно привео германска племена данашње западне Немачке европској култури. У сврху одбране источних граница свога царства од навала Словена, Авара и других номадских народа, успоставио је т. зв. Ostmark, — данашњу Аустрију, као неку врсту Војне крајине, што значи да је он духовни отац аустриске нације и државе. Један део јужно-словенских земаља био је под његовом влашћу (Richard Winston).

КАТАКОМБЕ, — подземни уређаји, ходници, у које су први хришћани у Риму, Напуљу, Јерусалиму и другим значајнијим центрима римског империја, сахрањивали своје мртве. У моментима прогона ово им је служило као склониште.

КАТАРИНА, — Томашевић, — последња босанска краљица, која је 1478 «завештала» Босну папи Сиксту IV., са чиме је почела и римокатоличка пропаганда и акција «Латинаша» у њој као «залеђу Далмације».

КЕМАЛ, — Мустафа, Кемал-паша, «Ататурк», 1881-1938, вођа Турске револуције после Првог светског рата, војсковођа, политичар, државник. Као покровитељ Турске, а у својству претседника републике Турске, 1934 године подарена му је титула «Ататурк», — отац Турске. По рођењу је био Балканац. Велики лични пријатељ краља Александра I. Карађорђевића и пионир у зближавању балканских народа. Давао је доказе своје захвалности према краљу Александру и Пашићу, којима је приписивао у заслугу и успех своје револуције, кроз наклоност коју су ова двојица Срба показали према њему у току борбе за еманципацију Турске. То је, додуше, на другој страни шкодило личним симпатијама ових у западном свету, т. ј. у оном његовом делу, који је из егоистичких мотива претпостављао заосталост падишахове Турске револуционарним плановима Кемал-паше.

КНЕЗ ВИТЕШКИ, — мисли се на кнеза Михаила (1823-1868) владара Србије од 1860 до 1868. Титулишући га овако речима бискупа Штросмајера у мом епу, имао сам намеру да повучем једну паралелу између њега и краља Александра I. Карађорђевића, који је титулисан у епу као Александар Витешки. Психолошка основа њихове политичке активности у размаку од око шездесет година била је базирана на истим елементима у основи патриотским. То су били еманципација Балкана у свим правцима, а са паролом Балкан Балканцима! Оба су у сенци те идеје завршили живот, под врло сличним околностима, а као по чуду и у истој старости живота са разликом од неколика месеца. Оба су били национални революционери вишег калибра државника. Из назирања о заједничким интересима балканскх народа оба су били за што тешњу сарадњу међу Балканцима, с том разликом што

је у ери кнеза Михаила било у питању национално ослобођење од страних завојевача, док је у ери краља Александра то ослобођење било тежња ка економској, социјалној, а тиме и политичкој еманципацији Балкана од туторисања великих сила. Као снажни индивидуалитети оба су били уочили где је тежиште њихове активности као владара. Кроз то су оба били нерадо гледани у очима западно-европских народа и свију великих сила свога времена. Обојици је смрт прекидала политичке концепте и припреме. Као што Аустрија и Русија нису желеле да се питање националних програма балканских народа у односу на Турску разматра кроз призму интереса балканских народа, а са Србијом на челу, то је у смрти кнеза Михаила нађено оно што је тој политици повлађивало. Намесништво кнеза Милана, а затим и сам кнез односно краљ Милан није био у стању да продужи стопама свога предходника. Скоро под идентичном околношћу збио се случај краља Александра. Његов план зближавања балканских народа као прве фазе у циљу еманципације Балкана био је нерадо гледан од стране свију великих сила његове ере уз моментан изузетак тек тада пробуђене Немачке, која је у тим покушајима балканских народа назирала и перспективу једне повољније будућности по њу. Прекид његових комбинација налазио је у његовом отклањању најрадикалније решење. Као што је Турска назирала триумф у смрти кнеза Михаила тако је Италија као најагресивнија у тој ери назирала свој успех у смрти краља Александра. Намесништво Краљу Петру II није било у стању да крене стопама убијеног Краља јер се снажни индивидуалитет може само њему равним да надомести. Том лому линије допринела је у тој ери нова политичка констелација у Европи која је знатно онемогућавала наставак ове Краљеве политике. Као што је смрт Кнежева омогућила сплетке у Србији и око Србије после његове смрти, исто тако се десило и са Југославијом после смрти краља Александра. Кнежеву идеју је после три четврти века преузео краљ Александар, да би јој одан жавршио живот. Краљева идеја чека на свог носиоца, који се бар за сада не може да назре, а питање је да ли ће се наћи. Идентичност судбине и једног и другог владара изражава се у упорној одбрани националне улоге Србије, а затим у онемогућавању или уништавању онога што је Србија знала и умела да даде од себе. И један и други пали су као снажне личности, које су својим инспираторским потезима изражавали духовну снагу стратега у политици, а за чије је концепте њихова управна област као шефова држава била сувише малена.

КНЕЗ-НАМЕСНИК, — титула коју је према тестаменту краља Александра Карађорђевића носио Кнез Павле Карађорђевић после Марсељског атентата од 9 октобра 1934, као Први намесник малолетном Краљу Петру II Карађорђевићу. Кнез је носио ову ову титулу до 27 марта 1941, када је путем пуча проглашен пунолетним, још малолетан Краљ Петар II.

1.

Кнез Павле у улози Првог намесника, нашао се у центру збивања, чија је последица био и сам Марсељски атентат. То су уствари били они исти елементи са којима се борио краљ Александар до своје смрти. Та борба се у првој фази сводила на партиско-политичка збивања у границама земље, чије су страсти довеле до 6 јануара 1929 године. Међутим, сасвим је погрешно мишљење пропагирано у неколико праваца, да се акт од 6 јануара 1929 са свим својим последицама сме да веже уз било какве «апсолутистичке тежње или диктаторске склоности» краља Александра, као иницијатора суспендовања Устава и укидања политичких партија. Врло озбиљни објективни разлози стоје на расположењу код расматрања тог комплекса. Национално питање у Југославији; методи и околности под којима је извршено уједињење, нашли су у ствари у српско-хрватским односима у земљи своју најоштрију форму, управо зато што читава проблематика југословенске државне заједнице није срећно постављена још од самих почетака завршне фазе током Првог светског рата, а затим после рата. Полазећи са тог гледишта уставно питање и партиско-политички живот Југославије били су питање система уређења државе, а не режимске тактике. Уставне диспозиције су биле форма, а парламентаризам само илузија или обмане.

Суспендовањем Устава и парламента, т. ј. укидањем политичких партија раскинут је један формалан однос чија се материјална збиља осетила после 6 јануара. Но у сваком случају могло би се рећи, да је борба у народу пренешена у парламенат у подједнаком размеру потпиривала ону која је била из парламента пренешена у народ. И док су страначке страсти онемогућавале конструктиван рад у парламенту, дотле су ове исте страсти разједале сарадњу у народу. У принципу би се смело рећи, да је са Југославијом, први пут у историји српских држава, донешен и закон о заштити државе. Ово је значило да је са државом створено и «нешто труло». То труло се почело одмах да лечи магичном силом закона. Но и то је ишло обратно. Закони, маколико изискивали своје поштовање, они сами морају да поштују, као изрази воље физичких лица. Тако је југословенска грађанска и политичка демократија постала штићеником формалног закона, док о социјалној није било ни говора. Методе одбране државе од сопствених грађана стварале су атмосферу једне неизражене али латентне револуције у земљи. Оптуживањем појединих фактора на управи државе уствари не може да одведе путу истина или објашњењу околности. Неизражене истине лежале су у психолошким склоностима, историским оптерећењима и подложности утицаја извана.

Укидање политичких партија разбило је илузије о демократији оних, који су веровали да је демократија постојала у Југославији (ње нема стварно нигде у свету) и да су политичке партије

њен гарант. Међутим, како год био узет ни тај сам факат није психолошки подједнако деловао на све делове земље. Онде где је био јаче изражен партиско-политички живот ту је традиција изазивала и снажнију реакцију и протесте. У Србији, н. пр. 6 јануар као увод у «личну владавину», гледан је сасвим другаче него што је то био случај у Црној Гори, Босни или Војводини, где се политичко-партиски живот почео да развија са Југославијом, или у Хрватској, а делимично у Словенији, где је била на добром путу страначка диктатура, са јачим обележјем клерикалног него либерално-социјалног. Из борбе против личне владавине у Србији, ницале су политичке партије, које су са тешком муком правиле компромисе са стварношћу, али и ако је то био случај, ове су до крајњих граница настојале да сачувају своје принципе. Међутим, 6 јануаром појавио се нов фактор у политици земље. Један део опозиције систему сада се појавио у својој опаснијој улози: борби против државе али прикривеној маском против «личног режима». Та се борба пренела на терен суседних држава и скренула пажњу «демократских сила» света, да је Југославија постала «тамницом народа». Ту су се подједнако такмичили комунисти Југославије, хрватски сепаратисти и Македонствујушчи у својој убедљивости, да је код Хрвата и Македонаца у питању национални моменат, а код комуниста поред овог фактора још и политичке слободе и социјално-економски разлог. Лева крила двеју «државотворних» политичких странака: Демократске и Земљорадничке, помагале су издашно изнутра ову акцију.

Међутим, претставници партија, које су носиле систем владавине у земљи до 6 јануара 1929, сада су се појавили као носиоци новог режима али као личности које делају по својој иницијативи и самопозиву. Да ли се овде радило о схватању 6 јануара као стања државне нужде, како га је схватио сам краљ Александар, или су се ови нашли спремним да се и у новом стању побрину за своје позиције, овде није потребно расправљати, јер то зависи од личног гледишта. Кроз тај моменат југословенска политика те ере добила је и безброј објашњења и карактеристика. Међу њима су се истицале оне карактеристике, које су износили југословенски политичари, које је државни удар краља Александра најтеже и погодио, боље рећи одбацујући их. Колико се и ту гледало неначелно на југословенске прилике, ево једног примера. Светозар Прибићевић у својим записима: «Диктатура Краља Александра», то овако анализира:

«Али Хрвати су добро увидели да је диктатура узела чисто противхрватски смер. Ван закона је стављено све што има хрватско обележје. Уствари, цео хрватски народ је стављен ван закона. Суђења Хрватима (међу којима се истиче суђење Мачеку у Београду) и убиства Хрвата (дра Шуфлаја) и напад на дра Будака постају обична ствар. Овај противхрватски правац диктатуре, потпуно је поткопао престиж монархије код Хрвата» (с. 143/4).

Ако се већ зна из полувековног искуства ко су били Др Шуфтај и Др Будак, онда је и овде смешно свако расправљање о овоме. Прибићевић је пропустио да констатује, да је из бојазни од прогона и сам Павелић са својим људима напустио Југославију. То међутим не би смело да се узме као доказ противхрватског става «диктатуре краља Александра», још мање да је хрватски народ био стављен ван закона. Но ту је пропуштено да се констатује оно чињенично, које се може овако да изрази: «Диктатури краља Александра», Хрвати су дали далеко јачу подршку него Срби. Идеја «шестојануарске диктатуре» била је стварно идеја хрватских вођа, јер су у њој сагледали отстрањење онога што су сматрали непријатељским у земљи. То је био Видовдански Устав. Та је ствар за анализу психолошки, па онда тек политички. Поред имена Срба: Николе Узуновића, Косте Тимотијевића, Војислава Маринковића, Уроша Круља, Андре Станића, Милана Сршкића, Димитрија Љотића, Драгутина Којића, Стевана Савковића, Косте Куманудија, Божидара Максимовића, Лазара Радивојевића, стоје имена: Антона Корошца, Тугомира Алауповића, Ивана Палачека, Николе Преке, Марка Кostренчића, Мате Дринковића, Желимира Мажуранића, Станка Шверљуге, Јураја Деметровића, Ивана Пуцеља, Душана Сернеца, Станка Шибеника, Ота Франгеша, Ивана Швегла, Мирка Најдорфера, Алберта Крамера, Павла Матице, који су у име Хрвата и Словенаца, том режиму дали оданију потпору него Срби. Ову политику наследио је кнез Павле после смрти краља Александра. Међутим, та политика, каква-таква, гледана изнутра, одаје карактере људи и њихова гледишта на ствари. Кнез-Намесник није био у стању да мења карактере, нити му се сме замерити што је питање кактера личности, давало и сам карактер политици земље, узроцима и последицама.

Југославија се после смрти краља Алекеандра нашла у специјалној ситуацији. Дунавски базен са њом постао је предметом пажње Трећег Рајха, после смрти Хинденбурга и доласка на кормило Немачке Адолфа Хитлера, који је у Југославији назирао значајног фактора у његовим плановима према Балкану, евентуалном присаједињењу Аустрије; слабљењу енглеско-француског утицаја на Леванту, и отклањања италијанског утицаја из дунавских земаља: Аустрије, Мађарске, Југослвије, Бугарске, а затим француског из Турске. Тадања политика Француске ишла му је у свим правцима на руку. У посредном и непосредном, моралном и материјалном помагању Хитлера, нашле су се уствари на истој линији државе победнице из Првог светског рата, са онима које су водиле борбу против Версаја и пропагирале реваншарску политику. У том склопу збивања Југославија краља Александра била је такорећи усамљена. Неколика момента историског значаја из те ере говориће још јасније.

11 јануара 1923 умаршириле су у Рурски базен француско-белгиске трупе под командом француског генерала Дегута (Degoutte),

да би спасиле Рурско подручје од комунистичког вандализма. Тај моменат сматран је у немачкој новијој историји, како код десничарског тако и код левичарског елемента моралним сломом и националним понижењем. Лењин је то сматрао својим великим неуспехом, јер су му се ту разбили снови о светској социјалистичкој револуцији. Карл Радек, Лењинов делегат за републику Немачку исто као и немачки патриоти без обзира на боју, сматрали су ово својом политичком катастрофом. Француски премијер Поенкаре, полазећи са свог гледишта сматрао је окупацију Рура гаранцијом за немачко плаћање репарација. Ово је уствари био и крај комунистичке револуције у Европи, сем Русије, али истовремено и позив за духовну мобилизацију немачког патриотизма. Неколико месеци касније немачка Влада послала је у затворе и заточење прву екипу ребела са Хитлером на челу. Ту се зачео први вирус Хитлеризма.

11 јануара 1933 године, приликом прославе десетогодишњице окупације Рура, француска Комунистичка партија, устајући против националне политике своје државе, упућује јавни проглас француском народу, у коме, између осталог стоји и следећи пасус:

«Доле са Версајским уговором, доле са тим инструментом подјармљивања немачког народа и пљачкања француског пролетаријата. Доле са репарацијама и ратним дуговима... (Fritz Rueck, Friede ohne Sicherheit 1919-1939, s. 348).

Да би се нашли солидарним са својим франдуским политичким једномишљеницима, пољски комунисти иступају на још одређенији начин. 6 фебруара 1933 пољски комунистички посланик Јанина Игнасјак, држи говор у Сејму, где између осталог каже:

«...Борба против Версајског уговора, јер је овај на насиљу и пљачки заснован; борба против уговора, који је Шлезију распарчао и пољски коридор створио; борба против уговора, који је Источну Пруску одвојио од Немачке; борба против уговора, који је од «слободног» града Данцига направио заточеника пољског империјализма; борба против уговора, који је масе немачког радног народа осудио на плаћање репарација... (Исто дело, иста страница).

Да не би допустио да се његови једномишљеници превише «истрчавају», Карл Радек у «Правди» од 10 маја 1933, свакако под утисцима насталим преузимањем владе од стране Хитлероваца у Немачкој, на једном месту каже:

«Совјетска Унија је дефинитивно напустила своје антифранцуско и према Версајском уговору непријатељско држање. Она је свесна да би свака ревизија Версајског уговора, обзиром на садање прилике, значила један нови међународки окршај, који би у сваком случају, имао врло штетне последице по привредну структуру и програм Совјетске Уније...»

Краљ Александар и његова Влада од постанка Југославије 1918, па све до краљеве смрти 1934, назирали су у Француској јединог моћног пријатеља на европском континенту управо због француског интереса за спасавање версајске концеције. Бесумње је овде била Југославија у центру Краљеве пажње. Из те перспективе је гледано на Француску и њену политику. Погледи два значајна Француза тога доба, Бријана и Поенкареа, била су уствари два антиподна погледа на политичку проблематику међусобног односа Великих; ових према малим државама и напослетку погледа на нове политичке идеолошке правце у Европи. Изнад свега однос француско-немачки.

Долазак Хитлерове странке на власт у Немачкој изменио је у начелу француску политику у односу на мале државе, т. ј. на оне којима је Версај дао живот и био гаранција опстанка. Краљевина Југославија се осећала све усамљенијом, а неповерење краља Александра према Француској све јаче долазило до изражаја. Сада се уместо Француске као заштитнице версајске Европе појављује ревизиониста Мусолини са својим концептима о организовању мира у Европи. На Мусолинијеву иницијативу долази до закључења Четворног пакта — између Италије, Француске, Немачке и Енглеске, — који је 15 јула 1933 потписан у Риму. Мада се конкретно није знало шта се хоће са овим Пактом, он је имао једну врло несрећну последицу по Југославију. Француска је овим дала полузванични пристанак да се неће супростављати италијанским аспирацијама и продору у Дунавски базен. Тако је Италија већ крајем 1933 године јавно наступила са својим плановима о економској реорганизацији Дунавског подручја. Ово је директно погађало државе чланице Мале Антанте, а индиректно Немачку, којој је тај италијански план «ишао уз нос».

На иницијативу краља Александра, свакако у циљу еманципације Балкана, долази 9 фебруара 1934 до закључења т. зв. Балканског Пакта, кога су закључиле у Атини Југославија, Румунија, Грчка и Турска са циљем чувања политичких односа на Балкану. Француска осећа да је њен углед у Европи пољуљан. Њен министар спољних послова Луј Барту предузима своју дипломатску турнеју по Европи. Изгледа да је том путовању француског министра снажнији мотив био у покушају да се Пољска врати у крило Француске него у придобијању Балкана. Овај мотив се налазио у самом држању Пољске, која се осећала несигурном између снажних Совјета и ојачаних Немаца. Из антипатије према Француској Пољаци нису били вољни да улазе у било какве односе са Малом Антантом. Покушај Француске да створи Источни Локарно, т. ј. њено настојање да на исту линију доведе Совјете, Немце, Пољаке и Чехословаке разбијали су се и о пољску зловољу у том смислу, Пољаци су радије гледали на Немце и Мађаре него на Словене. Тако је дошло до пољско-немачког Пакта о пријатељству, који је 27 јануара 1934 закључен у Бер-

лину. Овај пакт назван «чудом у дипломацији», колико је одушевио национал-социалисте у Немачкој, толико је разочарао Французе, а изнад свега ослабио Русе. Немачкој је дао одрешене руке према средњој Европи, т. ј. Аустрији и Чехословачкој, а затим Балкану. Мада се у јавности није много веровало у дуг живот тог Пакта, овај је уствари допринео пуном неуспеху мисије Луја Бартуа у Варшави и потпуним официелним дезинтересовањем Пољске његовом дипломатском мисијом.

Политика краља Александра, постављеног између Немачке и Италије, била је прво анти-италијанска, па тек онда про-немачка. Истискивање италијанског утицаја из Албаније и про-југословенска оријентација Ахмедбег Зогуа требали су бар за догледно време да обезбеде југословенско-албанску границу од италијанске контроле. Тежња албанског краља да осамостали Албанију у односу на Италију приписивана је у грех југословенском Краљу од стране фашистичке владе.

Дунавски базен, делећи Немачку и Италију географски, није их могао да споји у концепту о његовом економском организовању све донде док се не буде одредила политичка судбина малих држава које се налазе у њему. Ове су имале да бирају између два зла. Једно од ових било је туторисање од стране великих сила чланица Велике Антанте и друго експлоатисање од стране гладних сила претставника ревизионистичког правца. Југославија краља Александра настојала је да се супротстави и једном и другом злу. У томе и леже разлози његовим покушајима за осамостаљивањем Балкана. Овде се треба осврнути на онај моменат, који у читавом комплексу није био јасно наглашен мада је био довољно видљив. Југословенски су се политичари, добрим делом, постављали пред питање, како ће се ослободити трабантске улоге у односу на западне силе. Тај, можда јаче психолошки него национално политички разлог лежао је у основи тежње краља Александра за преоријентацијом југословенске државне спољне политике. Истина је, да се у Немачкој назирало далеко мање зло од онога што се уочавало у Италији. Осим тога у званичним круговима Југославије сматрало се да би добри односи са Немачком неутралисали агресивне тежње суседних народа у односу на Југославију. Овде је тајна дипломатија одиграла значајну улогу.

Краљ Александар, уосталом, није разматрао комплекс националног социјализма у Немачкој као ни политички програм Адолфа Хитлера са оног гледишта са кога су ови били посматрани после Краљеве смрти. Краљ је на те моменте гледао као на моменте немачке унутарње политике т. ј. земље која је изгубила рат, а што не може да остане без реакције. «Генијална» политика Густава Штреземана могла је бити генијална само онолико дуго колико је временски и ефектно англо-америчка материјална помоћ Немачкој и Хинденбургу бранила политички концепт Вајмара, стварајући лажне илузије да је немачка привреда без обзира на високе репарације стварно санирана. Тако се добио утисак да је

демократска политика Штреземанова служба миру, да би за ту услугу миру овај добио у 1926 г. и Нобелову награду за мир. Међутим, стварност је дошла до изражаја са оним моментом у ком је престала да притиче америчка помоћ после слома на Њујоршкој берзи 1929 и светским последицама тог економског удара. Због тога је Хитлер у данима владавине краља Александра гледан не као акција у односу на спољни свет већ као реакција на стање у Немачкој. Отуда донекле ако не чак симпатије оно у најмању руку дезинтересовање њиме гледајући на њ као на немачког патриоту. Кад се под Хитлером Немачка почела привредно да уздиже, тако рећи сопственим снагама и да се на тај начин ослобађа материјалне помоћи са стране, али и да истовремено раскида са стегама Версајског уговора, изражавајући то у првој фази разним мораторијумима, у другој баснословним свотама намењеним у сврхе наоружања, онда се тек у трећој фази појавила она Немачка која више није била чак ни самој себи интересантна са гледишта унутарње политике већ са гледишта освајачке како год било гледано. Тада су делови трију континената наједном постали сфере немачког животног простора. Ту фазу краљ Александар, по нашој несрећи, није доживео. Да ју је доживео, свакако би ситуација у предвечерју Другог светског рата била нешто другача од оне која нам је већ позната, и којој један врло идеалистички настројен али и дубоко загонетан публицист даје своје пропагандно тумачење, речима:

«Да је почивши краљ Александар успео да проведе своје планове, Хитлер би данас седео у некој немачкој пивници и забављао се студијом најновијих мустра зидних декорација». (Svetislav-Sveta Petrovich, Yugoslavia - The Sixth Column, New York 1942, s. 280).

Међутим, ако би се и примило да се иза ових мисли крије нека неизражена позадина, у сваком случају реалну страну планова краља Александра у односу на замашни комплекс Хитлерове Немачке можемо узети само као делић светског комплекса проблема. У првој фази планови краља Александра изражавали су се једним практичним моментом, који је према тадањем стању ствари био и остварљив, политички логички осмишљен, а у односу на југословенске интересе једино могућ. То је била политика онемогућавања образовања осовине Рим-Берлин. То је реално требало да се услови коректуром граница Југославија-Италија у корист прве. Тврди се да је краљ Александар после сваке посете ловиштима по Словенији или боравка у тим крајевима земље био тешко деприминаран када је из разговора са разним избеглицама Хрватима и Словенцима сазнавао о приликама под којима је живео овај свет, који је у њему назирао свога ослободиоца. Изгледа да је то ослобођење требало да се са југословенске стране искупи пристанком на Аншлус. Ова комбинација у том моменту погађала је програмски Италију, политички Мађарску, а државно-правно Аустрију. Но у сваком случају краљ Алексан-

дар није рачунао ни са Француском да ће му код те комбинације бити при руци. Француска се далеко јаче осећала погођеном кроз немачке него кроз италијанске планове.

Поред ових планова реалног смисла краљ Александар се у једном другом правцу заносио једном далекосежнијом идејом, која је, изгледа, у његовом антикомунистичком комплексу одигравала извесно значајну улогу. Постоји чак легенда да су извесни руски истакнути царисти са руским отправником послова у Београду Василијом Штрандманом, генералом Николом Еком и др. одмах после смрти генерала Петра Врангела упутили једну петицију на адресу краља Александра у којој су се стављале у изглед свесветске перспективе династији Карађорђевића после обарања комунизма у Русији, у чему су ови сагледали у личности краља Александра богом посланог осветника цара Николе II. Међутим, исто тако постоји тврдња, да је један од потписника те петиције, козачки генерал Сутулов, био истовремено и личност од поверења маршала Стаљина, који је чак, да би доказао своју лојалност династији Карађорђевића, оборене главе у пуној скрушености био у почасној пратњи саркофага са лешом мртвог Краља Југославије у месецу октобру 1934, да би управо десет година касније, са свим поносом царског руског генерала дочекао совјетску армију у Београду као ослободилачку. Као одговор на ту загонетку, један познавалац прилика тога доба, пише:

«Од априла 1941 до октобра 1944 г. Београд је био у власти немачких окупационих трупа. У току читаве четири године немачка контра-шпијунажа није ниједном покушала да из архиве Управе Града Београда извуче случај «Roland Abbiate». Да се овај није налазио у совјетској него у немачкој служби, његов досије би могао тешко да компромитује «Трећи Рајх». (Themistokles Papasissis, The King must die, Berlin 1959, s. 80).

Аутор је желео да овим мислима даде објашњење позадине онога што се десило 1944 г. у Београду, када је немачка окупација замењена комунистичким «ослобођењем», да би констатовао:

«То је био пуковник Соломон Коган претставник совјетске тајне полиције, који је по наређењу Кремља, донео собом у Београд једну читаву листу захтева. Међу овима се налазио један списак досијеа раније Краљевске полициске архиве, који су требали да се уруче совјетској тајној полицији. На првом месту на листи, вероватно, сходно алфабетском реду, налазио се досије «Abbiate, Roland» (исто дело, с. 74). У овоме, вероватно, треба тражити реални одговор на Штрандманову петицију о будућој улози југословенске династије у међусловенским односима.

Као одговор на сва ова збивања, која су донекле била сажета Балканским пактом или како се тада могло да чује Балканску Антанту, Мусолинију успева, да путем своје тајне дипломатије придобије за своју политику обе угрожене државе Дунавског базена, т. ј. Мађарску и Аустрију. Тако долази до састанка трију Претседника Влада: Мусолинија у име Италије, Гембеша у име

Мађарске и Долфуса у име Аустрије, који потписују 17 марта 1934 у палати «Венеција» у Риму једну серију изјава о сарадњи и пријатељству, који су под насловом «Римски протоколи» ушли у дипломатска акта те ере. Уствари ови Протоколи су били озваничење Мусолинијевих мисли, које је неколика месеца раније овај изнео у свом «Дунавском меморандуму» од 29 септембра 1933, где су се политички циљеви прикривали плановима и изјавама о економској сарадњи. Овај продор у немачку гео-политичку сферу изазвао је незадовољство у званичним круговима Немачке и довео до заоштрења односа Рим-Берлин. У Немачкој се сматрало да је идеја т. зв. «1. Римског Протокола» или «Политичког Протокола» усмерена у циљу заокруживања Немачке и искључења из послова Дунавског базена. Ово је истовремено одвајало Немачку од источне Европе, а Југославију укључило међу силе ревизионисте. Тај блок сила сада предвођен Мусолинијевом Италијом, уколико је ишао на штету немачког угледа у Европи, гледан је истовремено пријатељским оком у Француској. Тако је у суштини дошло до охлађивања пријатељских односа Београд-Париз и сумње у лојалност француске политике према Малој Антанти, Балканском споразуму и Југославији напосе. Римски Протоколи су изазвали нерасположење у Аустрији, које се изразило у све јавнијим симпатијама за Хитлера. Ово није долазило услед пронацистичке оријентације аустриске јавности већ из разлога антиталијанског расположења. Хитлера су у Аустрији сматрали далеко ближим него Мусолинија. Ово је расположење дошло до изражаја на дан пуча 25 јула 1934 када је пао као жртва своје политике сам потписник Римских Протокола Енгелберт Долфус. Према томе овај «нацистички пуч» не треба сматрати никаквом реакцијом на тежње Рима и Ватикана за стварање католичке «Дунавске Федерације» већ реакцијом патриотских осећања. Претседник Долфус се варао ако је сматрао да ће Италија бити довољан гарант аустриској независности у односу на Немачку. Ту је играо улогу национални, а не конфесионални или идеолошки моменат. Управо зато и убиство канцелара Долфуса није било тешко изводиво.

Из истих разлога Мусолини је могао врло лако да нађе убице југословенског Краља, полазећи са гледишта да је он сметња његовим плановима у односу на Балкан. Краљ није хтео да одустане од свог пута и поред опомене са немачке стране: «да му неће успети да прође кроз мрежу атентатора, која се свуда расплела широм Европе». Краљ Александар био је по својим назорима фаталиста и сматрао је да је на овом путу вођен руком судбине. Тако је пошао на пут, на коме је платио главом своју начелну политику осамостаљивања Балкана у духу доктрине «Балкан Балканцима». Шта је са тим путем требао да постигне у Француској остало је бар до сада ствар нагађања, која се нису показала довољно убедљива и јасна.

Међутим, у том читавом комплексу политичких односа и чињеница, који је, отприлике у годинама 1933 и 1934 био реакција на збивања од 1918 до 1933, а затим квасац свим каснијим несрећама света до краја рата 1945, назиру се неколика начелна момента, који су у суштини дириговали политику краља Александра, а затим условили његову прерану смрт.

Постављамо се пред питање, да ли је вера у снагу Италије потстрекивала Мусолинија на агресивну империјалистичку политику или га је слабост Немачке као конкурента у питањима Дунавског базена уверавала да му на том путу нема сметња за догледно време? Друго питање, које произилази из првога било би: да ли је једна наслућивана или планирана алијанса Рим-Париз требала да буде нека врста кочница Немачке у њеним плановима према европском истоку, чиме се Италија требала да прикаже чуваром равнотеже у Дунавском базену или је слабост тадање Француске захтевала тражење нових путева у политици? Треће питање, које би требало да у ова два нађе свој смисао, било би: да ли је краљ Александар, следећи правац односа, требао да наслоном на Немачку закочи Италију у њеним плановима; да у евентуалном несметању Немачкој у њеним напорима код срећивања унутрашњег стања земље, рачуна са евентуалним територијалним концесијама на рачун Италије; да својим пристанком на Аншлус добије од Немачке гаранције у неутралисању ревизионистичких сила: Мађарске и Бугарске, а затим дефинитивно отеривање Италије са албанског подручја? Део овог питања уколико се тицао Албаније, био је још утолико интересантнији јер је током 1933 године једна од важних тачака у итало-албанским односима било питање италијанског предлога, да се утврђивање албанско-југословенске границе има да повери Италији и њеним стручњацима. У ту сврху, поред осталих «културних мера» италијанска влада је одобрила Албанији један зајам у висини од сто милиона златних лира. Новим односима немачко-југословенским т. ј. показивањем добре воље са обе стране да се односи побољшају, а затим одупирањем краља Зогу италијанским плановима о културној пенетрацији Италије у Албанији, Италија је одлучила да се привремено повуче и сторнирала одобрени зајам. Та атмосфера у односима немачко-југословенеким утицала је добрим делом на пријатељски однос Београд-Софија, што је после једне читаве серије узајамних посета јавних радника и радница Југославије и Бугарске, дошло до узајамних посета самих владара. У јавности обе земље ова се манифестација пријатељства примала као зора неких срећнијих дана на Балкану. Сви ови моменти су праћени како у западној тако и италијанској штампи нерадим оком. Као четврто питање, које би требало да буде рекапитулација претходних, била би анализа околности, које су упућивале Немачку на Југославију и обратно. То су уствари били они моменти, који су наступајући извана утицали на унутарње прилике обе ове земље, а затим на њихове односе. Ту у суштини лични назори шефова држава нису имали никаквог утицаја.

Осовина Рим-Будимпешта-Беч постављена у духу Римских Протокола, могла се с правом узети, на једној страни, као метода политике Ватикана у циљу припрема за организовање једне Католичке Федерације у Подунавском базену. Ово је утолико изгледало реалније јер се тој групацији сада поставља Италија начело. За ову идеју требало је даље придобијати католичке кругове Баварске, што свакако стоји у тесној вези са дугогодишњом активношћу у Баварској папског нунција кардинала Еугенија Пачелија, каснијег папе Пија XII.,који је у доба закључења «Римских Протокола» имао функцију кардинала-секретара у Ватикану. За ову акцију Римски Протоколи били су формирали нужну ћелију. Следећа етапа ове замисли требало је да буде припремање рестаурације, т. ј. повратка Хабзбурга на аустро-мађарски престо, пошто је свакако било у складу и са расположењем официјелне католичке јавности Дунавског базена. Ту су се, без обзира на прошлост или концепте о будућности, идеолошке моменте или национална осећања, нашле на истој линији Југославија и Немачка. Рестаурација Хабзбурга била би од судбоносног значаја за унутарње југословенске прилике, односно Југославију као целину. Она би, с друге стране гледано, била од значаја по немачке планове у односу на Подунавље. Мађарској је рестаурација обећавала више самосталности у односу на подунавске државе и безбедност у односу на Немачку јер јој снажна Немачка ојачана Аустријом, постављена на границама угрожавала будућност. То је захтевало и наоружање Мађарске. На томе су се питању поделили западњаци. Једни су назирали у Аншлусу мање зло од рестаурације, док су други, углавном Британци, одлучно устали против Хитлерових замисли о присаједињењу Аустрије, јер је то значило слом принципа Версајског уговора. Међутим, и ту се као и увек истицало оно својствено Британцима. Аустрија и Мађарска у духу Версаја не смеју бити наоружане. Тако је Британија устала и против рестаурације и Аншлуса. После 15 година моралног потпомагања Немачке у њеном припремању за рушењем Версаја, чуле су се 13 априла 1933 значајне речи у британском Доњем Дому: «...Никакве ревизије уговора нити присаједињења Аустрије Немачкој; не може више бити говора о повратку колонија одузетих Немачкој Версајским Уговором, а још мање о пренаоружању или наоружању Немачке...»

Ова и оваква одбрана политичких принципа једног међународног уговора, направила је Немачку симпатичном у очима оног дела европске јавности, који није био пробритански расположен. Међутим пробританско расположење у Југославији било је врло слабо, исто као што је Југославија и њена династија уживала врло мало симпатија у очима званичних фактора Енглеске. У Енглеској се изражено и неизражено примало као факат, да се победа револуције у Турској и долазак Кемалпаше на власт у њој не може да одвоји од дезинтересовања Југославије и њених најзначајнијих фактора положајем Енглеске у Падишаховој Тур-

ској. Отуда и пријатељство између југословенског Краља и претседника Кемалпаше. Отуда и слабе симпатије за Југославију у Енглеској. Отуда донекле и код Југославије и Турске симпатије за ствар Немачке.

У овом ковитлацу догађаја Енглези су настојали да се наметну политици на континенту, која је дотада била такорећи у француским рукама. Мусолинијеве изјаве, да он сматра ревизију односа у Дунавском базену службом идеји колективне безбедности и усклађивање нових потреба Уставу Лиге Народа, биле су само празне речи са циљем успављивања западњака, што је нашло свој епилог у подизању краљевства на ранг царства две године касније. Хитлерова обећања да ће он поштовати независност Аустрије и стање у Дунавском базену, биле су такође празне речи. Он је сматрао ревизију односа у Подунављу једном од етапа дизања Немачке на ранг велике силе. Док су се западњаци успављивали обећањима, Краљ Александар је тражио чисту ситуацију. Ово утолико пре што сама Југославија није била у стању да кочи две велике силе у њиховом отимању о Подунавље, кад се у том смислу запад показује колико немоћан толико неискрен. Преоријентацију Краљеве политике захтевали су патриотски и национални интереси, а не идеолошки разлози. У тој и таквој атмосфери долази до тајног састанка између краља Александра и Хитлера. Како је до састанка дошло, на чију иницијативу, где је одржан и шта је на њему утаначено нисам успео да дођем до потанкости о томе. Међутим, један Енглез у свом критичком расматрању тог комплекса, а у делу, које је у току седам година т. ј. од 1939-1946 доживљавало ново издање сваких пет месеци, да би током деведесет месеци доживело своје осамнаесто издање, ствар овако анализира:

«Југославија се у то време налазила у положају Чехословачке у 1938 г., осамљена, окружена непријатељским суседима, а удаљена од својих млаких пријатеља. Она је радила исто оно што је урадила Чехословачка касније, т. ј. покушала је да од пријатеља добије обавезна обећања помоћи уколико би била нападнута од било којег грабежљивог мироломника Европе. Она у томе није успела. Енглеска, која је у 1935 г. сва била занешена мишљу мобилизације светске јавности против италијанског агресора, саветовала је Француској «Споразуми се са Италијом!». «Споразумите се са Италијом!», гласио је одговор Француске Југославији када се ова обратила њој са предлогом о закључењу једног пакта о узајамној помоћи и непосредној акцији против нападача.

Александар, далековиди али и најнесрећнији међу краљевима по свој прилици и сам се носио мишљу о закључењу пријатељства са великим диктатурама у часу када се здепасти разбојник Владо Шофер попео на ногоступ Краљевих кола у Марсељу, погађајући га право на оно место, које је могло бити заштићено челичном кошуљом да ју је управо тог уторка Краљ имао на себи. Тако је још у 1934 г. далеко пре Абисиније и других срамота, Краљ,

изгледа, био уочио да велике демократије нису интимно мислиле онако како су гласно говориле, т. ј. да је њима недостајала воља или је уопште нису показивале да би мироломнике примorале на мир, а да је њихова узајамност, колективна безбедност и вика о заједничком иступу против агресора била обична кула од карата намењена разводњавању јавног мњења, да би се срушила код првог душка ратног ветра.

Краљ је све ово јасно изнео Барту-у приликом његове посете Југославији, тако да је добри Барту, до тада верујући да се коло ринге - ринге - раја игре којег мирољубци плету око тигрова не може распасти, овим добио једно моћно упозорење. То га је дубоко потстрекло на размишљање, тако да је после тога позвао Александра у Француску да још једном претресу ствари.

У међувремену долази до једног тајног састанка између Александра и Хитлера. Краљ је био први владар Европе који је предузео то модерно ходочашће. Међутим, ако се узме у обзир да се то збило 1934 године, онда се може лако да схвати колико је он био далековид у својим погледима. Увиђајући да су покушаји да се пауковим влакнима повежу односи међу великим силама најобичнија лакрдија и да је до тада непознатом брзином настала утакмица у наоружању ових врло опасна по његову земљу, а да он више не држи ништа до лепоречивости празних обећања својих пријатеља, Краљ је сматрао за потребно да се постави на пријатељску ногу на другој страни.

Краљ је живео у уверењу, вероватно, да је он у стању да убеди Француску у нужност својих корака. Међутим, у том истом моменту сви су непријатељи Југославије удружили снаге и уништили га. Извршилац злочина био је Македонац, који је са својим хрватским терористичким саучесницима био извежбан у једном логору на мађарској територији; многи су од њих путовали са мађарским пасошима, док су једни бежали из Италије, други су се склањали у њој да би избегли екстрадицију. Француска је учинила све што је могла да би кроз свој млитави поступак код суђења убицама уништила и последње остатке симпатија које је уживала у Југославији». (Douglas Reed, Disgrace Abounding, London 1946, s. 129/31).

Из ове перспективе треба разматрати политику краља Александра у 1933/34.

2.

Сама смрт краља Александра, немим језиком објашњава део овог комплекса. Међутим, приликом његове сахране околности су проговориле гласним тоном. Демократске силе Запада биле су одлучиле, да их на сахрани Краљевој и свечаностима везаним уз ту народну жалост заступају њихови дипломатски претстав-

ници у Југославији. То је, истовремено требало да значи извесно понижење ове народне жртве. Међутим, влада Трећег Рајха одлучује да делегира свога пруског Министра-претседника Хермана Геринга, да је на овим свечаностима заступа. Тај моменат био је тежак удар за западњаке, и ови, осећајући чему се циља тим гестом, на брзу руку мењају одлуке. Пријатељска Француска шаље оно највеће што је имала на расположењу у том часу: Претседника Лебрена и маршала Петена, поред осталих кнежева, маркиза и војвода, који су сада требали да замене западне дипломатске претставнике. Кад је још усто прочитана она ласкава мисао, која је стајала на траци венца немачке Владе: «Свом некадањем витешком противнику, у својој скрушености,... Немачка војска!», јавност је остала запањеном. Кнез Павле није био у стању да гњечи утиске, које изазивају историски моменти, а још мање да кочи точак историје.

Уколико је време после Краљеве смрти одмицало, међународни положај Југославије постојао је све деликатнији, а стање у земљи све трошније. До Краљеве смрти унутарња политика земље развијала се без јаких утицаја извана, док са почетком 1935 наступа преокрет у међународним односима, а тиме и поремећаји унутра. Наставак политике међународне сарадње у учвршћивању односа у Малој Антанти и Балканском споразуму, што је била вечна жеља Краљева, поред тога што је раније била нерадо гледана на западу, сада је постајала све тежа.

Хитлерова Немачка већ на почетку 1935 поставља Европу све јасније пред своје планове. Припреме за присаједињење Аустрије постају све очитије; атак на Версајски уговор и западњачко схватање о уређењу света напада се све безобзирније, док се питање односа у Подунављу већ наглашава као интерно питање Немачке. Овде се сад Југославија нашла у центру збивања и као део блока сила које су предмет напада нове немачке политике и као усамљен и угрожен предмет напада. Немоћ запада и бојазан од реванша изазивали су је на индивидуалну активност. Планови ширења континенталне Немачке наговештавају јој опасност као делу Европе уређеном у духу Версаја. Империјално ширење Италије у Африци ојачало јој је позиције у Европи, са чиме се Југославија погађа директно. Слом абисинског царства значило је слом версајског концепта. Економске санкције против Италије за време њене афричке кампање, погодиле су Југославију као италијанског снабдевача. Међутим, док је абисинска жртва требала да буде италијанско искупљење сарадње са Француском и Енглеском у њиховим напорима за спас мира и колективне безбедности, дотле је Италија тајно помагала Немачку у њеним напорима за рушење версајске Европе. Та италијанска политика условила је каснију осовину Рим-Берлин. Шта је могла Југославија да ради или уради друго него што је урадила у тој ери?

Енглеска политика у односу на Европу и Француску полазећи са свог трговачког гледишта морално је помагала дизање Немач-

ке и долазак Хитлера. Из бојазни од совјетске експанзије Хитлер је тада гледан као мање зло. Француска је, са своје стране, блиска да даде приволу на Аншлус, да би тиме истовремено неутралисала Италију. Међутим, она се боји немачког наоружања. Ово истовремено значи наоружање и осталих мањих сила Европе којима је то забрањено у духу Версаја. Пољска, која се сада нашла између немачког чекића и совјетског наковња, увидевши да јој нема наде у Француску, баца се стварно у наручје Немачке.

Три дана пред петомајске изборе у Југославији, долази до закључења пакта о узајамној помоћи између Лавала и Потемкина у Паризу. Овај акт од 2 маја 1935 ствара пријатељску атмосферу између Париза и Москве што је истовремено значило и позив Пјеру Лавалу, да се неколика дана касније нађе у Москви. Колико је тадања француска политика била неначелна, довољан је доказ случај самог Лавала. Он је у Совјетском Савезу сматран пријатељем Лењина и социјалиста, сматран је криптокомунистом. Он је био лични пријатељ Лава Троцког и Раковског. Кад је 1916 године Бријан у својству Министра-претседника захтевао да се Троцки због своје дефетистичке активности протера из Француске, Лавал је уложио све своје силе да се Троцки задржи у Француској. Чувена је Лавалова изрека од 22 априла 1914 године, дата у школи Виктора Ига у Обервијеру: «Буржоазија нема више водећих људи. Она је приморана да их тражи на ђубриштима где Социјалистичка партија избацује своје отпатке...» (Henry Torres, Pierre Laval, Oxford University Press - New York, 1941, s. 68). Карактериетично је, да је, бар што се тиче личности Пјера Лавала и сам фелдмаршал Херман Геринг, приликом сахране краља Александра дао изражаја својим мислима о Лавалу, према којима се он сматра у Немачкој њиховим пријатељем. Такав се човек сада поставио на чело француске спољне политике место Луја Бартуа.

Приликом Лавалове посете Москви, пакт Лавал-Потемкин од 2 маја 1935 добио је своју јавну потврду и истовремено као допуну француско-енглеског споразума од неколика месеца раније. Док су се, међутим, могле да чују фразе: «...Савјетска Русија има толико посла у својим унутарњим границама, да јој за неколико година неће падати на ум, да дигне један пук за рат и да тиме ремети читав свој унутарњи систем и машинерију ради рата са Немачком...» или «...да је напад Русије на Немачку географски анахронизам...» дотле су и Немачка и Совјетски Савез, тајно, свака на своју руку, спремале план поновне поделе Пољске. И док се овако тврди у Москви у односу на Немачку, свет јавно осећа каква се судбина кроји Пољској у случају једног немачко-совјетског сукоба или рата, дотле Хитлер у својој «престоној беседи» у Рајхстагу одржаној 21 маја 1935. а у излагању свога политичког става према светској политици, каже у односу на Версајски уговор:

«Вилсон је уништио политику међународне сарадње, поделивши земље на победничке и побеђене; на оне које имају права и на оне које имају права и на оне које их немају. Немачка је извршила своје обавезе према Версајском уговору, а победници нису...»

У 9 тачци свога излагања, а у односу на Совјетски Савез Хитлер каже:

«Немачка је против совјетске Русије. Духовна и морална схватања данашње Немачке су сасвим супротна схватањима данашње Русије. Национални социјализам је доктрина чисто немачка, за Немце; бољшевизам је, међутим, интернационална доктрина. Немачка је спасила Европу од руског бољшевизма, и спречила, можда, најстрашнији слом цивилизације, какав се није догађао раније».

У даљем излагању Хитлер се обраћа ка тек закљученом совјетско-француском закљученом уговору о узајамној помоћи, и каже:

«Немачка тражи да јој се објасни смисао француско-руског савеза, који је унео забуну у одредбе и значај Западнога, Рајнскога пакта безбедности (Локарно), који је до сада имао озбиљан значај безбедности међу државама у Европи».

Тако излажући свој програм у једној серији тачака и подтачака, додатака и напомена, Хитлер следећим речима разбија «шапутања» о његовим намерама према Аустрији, и каже:

«Немачка нема ни жеље ни воље да се меша у унутарњу политику Аустрије, нити да је присаједини или се споји с њоме...»

У тој се и таквој атмосфери развија политика широм Европе, што не остаје без одјека на унутрашњи политички живот Југославије, нешто услед склопа и односа међу њеним националностима, нешто услед утицаја којег светска политика врши на духове у границама саме државе. Предизборна кампања, формирање блокова, илузије политичких првака, програмске изјаве политичких фактора у кругу Удружене опозиције и локални патриотизми потресају државу изнутра. То се назирало у оним видљивим моментима, који нису могли остати незапажени. Уколико се Немачка више снажила војнички, утолико је све више дизала свој глас против политичког стања у Европи. Уколико је Немачка тиме успевала да враћа веру у себе, утолико су земље победнице губиле веру у себе и у значај узајамности и колективне безбедности. Уколико је Немачка све више изазивала бојазан код западњака и Совјета, утолико су се све јаче дизали гласићи оних по Југославији, који су из разноразних разлога упирали поглед у Немце. Немачка национална мањина, на први поглед посве лојална стању у Југославији, али у суштини душом и телом одана интересима Немачке, даје тон и бројну снагу Хрватској Сељачкој Странци где се то од ње захтева, а на другој подршку владајућим елементима у земљи, да би се кроз ту леги-

тимацију, а иза леђа ових могла лакше да организује. Хрвати све упорније дижу своје гласиће као опозиција, али не више као хрватска-националистичка, већ као део Удружене опозиције, чије захтеве морално потпомажу сами Срби опозиционери, да би тиме дали и неоспорну легитимацију добронамерности и патриотизма свим разбијачким елементима камуфлираним склопом Удружене опозиције. Срби су веровали да Хрвати хоће да сарађују са њима у служби државне целине и добра заједнице. Ти Срби нису могли да увиде, да су ствари стајале исто онако као и 1941 с том разликом, што се није хрватска крвожедна маса могла да наметне стварима онако као што се то десило после разбијања државе.

У истом смислу део босанских муслимана, предвођених Спахом као фасадом, а добрим делом надахнут идејама Џафера Куленовића школског колеге каснијег поглавника Хрватске Анте Павелића, увелико је пливао вером и надом да ће се понова вратити спахилуци, ако победи идеја Удружене опозиције, чиме би «саксија са хрватским цвећем» опет постала предмет пажње католичких јаничара, као што је то био случај за време султанове владавине, којој је и бечка влада у прелазном стању ишла на руку. Тако су се могле по улицама босанских градова да виде оне сцене које су биле углавном ишчезле са стварањем Југославије. Добар део босанских интелектуалаца муслимана, који су још од својих студентских дана били занемарили фесове као део грађанске одоре, сада се наједном демонстративно поносе фесовима на глави са великом «китом султана Хамида», да би тиме изразили солидарност са оном политиком босанских муслимана која тражи наслон на Хрвате и њихове вође. Спахо, који је у суштини био политичар погледа Сафетбега Башагића, према коме «Од Требиња па до Бродских врата, нити има Срба ни Хрвата...» био је уствари и најслабији стуб у згради Удружене опозиције. Спахо, мада није био душом наклоњен ни Србима ни Србији, био је тип филистра коме је танак слој глазуре покривао и прикривао склоности Турчина Азијате са свим својствима малограђанина, имао је у свему томе своје рачуне. Он се плашио да политика Удружене опозиције не оствари сан Хрвата Старчевићеваца, којима је као хрватским шовинистима био план да се Дрина прогласи границом Срба и Хрвата. Ту је, без обзира на комбинације, за Спаха била од интереса Босна и Херцеговина као политичка целина са својим индивидуалитетом. Идеја Велике Хрватске у којој би Босна и Херцеговина биле бране према Србији и Црној Гори није му конвенирала јер би то било увод у ликвидацију његовог политичког значаја и концепције. То би га могло направити сувишним. Исто тако била му је страна идеја поделе Босне, где би Врбас био граница између Србије и Хрватске. Отуда је идеја босанског аутономизма била популарна у свести оних муслимана који нису волели ни Србе ни Хрвате или су се побојавали хрватске надмоћности, зато што су се декларисали као Срби. Левичарски елеменат помагао је ову концепцију. Тако

је Југославија, онаква каква је била у данима пред и после петомајских избора била по Спахиној жељи. Уочавајући значај српско-хрватског спора у тој је политици нашао свој оптимум. Лозинка «Муслимани на окуп» или «Ислам у опасности» биле су му важне пароле кад се радило о његовом престижу у народу. Уствари народ се није ни знао ни умео да упушта у позадину тих мисли. То је било управо оно што је нове политичке личности у Југославији правило популарним.

Док су се, међутим, Владе у Југославији мењале нешто под утицајем збивања извана, нешто по личним назорима, симпатијама или групним личностима, систем је управе уствари остајао исти. Овде су уствари код питања реорганизације државног система управе била у конкурсу два момента. Прелаз са просто организоване државе на федеративно или конфедеративно уређење био је рискантан посао. То је било утолико рискантније што су се погледи и ревизиониста и легитимиста у Југославији сучељивали у једној тачци. Опозиција је ишла за тиме да се централна власт ослаби да би она добила превагу. Носиоци централне власти почевши од Круне па надоле знали су да је тежиште опозиције уствари у тежњи да се ослаби централна власт, што су ови сматрали као почетак слабљења јединства државе. Кнез Павле за кога његови противници, исто као и за његове претходнике на престолу кажу, да није био никакав Кавур тешко се могао снаћи код захтева за ревизију система државног уређења. Овде се треба поставити пред питање, да ли је то било зависно од њега или је било могуће провести и уз његову сагласност, ако су се познавале унутрашње прилике. Међутим, уместо даље анализе могао би се формулисати одговор са питањем: шта би било са Кавуровим предузећем и способношћу, да му иза леђа није стајао наслон на тада свемоћног цара Наполеона III и снагу Француске? Пијемонт би, свакако, завршио у сјајним подвизима за слободу, али од те слободе не би било ништа. Десило би се «великом министру малог Пијемонта» исто оно што и његовом тадањем противнику, аустриском адмиралу Виљему фон Тегетофу код Виса на Јадрану. Сјајна битка на мору али без икаквог утицаја на ток ствари на копну. Међутим, Солферино и Мађента направили су од Кавура великог човека али уз тешке жртве царевине Француске. На кога су се у овој ситуацији могли да наслоне Југославија и Кнез Павле? Од Коминтерне осуђена на смрт чим се родила; од комуниста света оптуживана као тврђава реакције; од Енглеза ни цењена ни вољена; од Америке неупозната, а од Француске постепено напуштана, Југославија Краља Александра и Кнеза Павла, водила је у суштини далеко начелнију политику и према пријатељима и непријатељима него ови према њој. Од свог постанка Југославија води стални економски и дипломатски рат са реваншарским силама, које траже начина да је униште. Италијански фашизам од дана 27 новембра 1926 т. ј. од закључења Тиранског Пакта, према коме Италија добија

протекторат над Албанијом, злоупотребљава слободу акције у крилу Лиге Народа и њеног Устава. Насртљивост италијанског фашизма и реваншарска политика незадовољних, налазе своју најоштрију форму у односу на Југославију, чему су, добрим делом прваци Хрватске Сељачке Странке са својим дефетизмом ишли на руку.

Док пацифисти света и стручњаци за међународно јавно право, претресају питање: да ли је могућ рат после Бријан-Келоговог Пакта (закључен 27 августа 1928 у Паризу)? дотле Совјети захтевају «интегрално разоружање», сматрајући да је само «разоружани мир» гаранција безбедности. У духу те совјетске доктрине постоји само један мир, т. ј. «разоружани мир». У том духу се развиЈа међународна политика до Краљеве смрти. Краљ Александар није много веровао у те и такве основе мира. Он је тражио реална дела, а не празне декламације. Нема се чак ни разлога веровању да није био обавештен. Тако, док једни улажу труд да се свет разоружава т. ј. ненаоружава, дотле други улажу гигантске суме у наоружање. Тек под управом нациста подигнута Немачка улаже у сврхе наоружања за годину 1933 своту од 400 милиона фунти стерлинга; за годину 1934 своту од 600 милиона фунти стерлинга, а за 1935 предвиђа се сума од 800 милиона. На интерпелацију Винстона Черчила, упућену у августу 1936 тадањем министру финансија Невилу Чемберлену, а поводом тог питања, Невил је дао одговор у коме се каже: «... да према информацијама, са којима располаже влада Њ. Величанства, сума од 800 милиона фунти стерлинга, намењена за војне сврхе Немачке у години 1936 не може се узети као претерана...» Док се анализирају такве чињенице, Енглеска се не интересује наоружањем осим најнужнијих потреба за одржавање флоте. Француска, напротив, поред пацифистичких тежња које су у њој обузеле духове, сматра да ће у будућем рату тенковско наоружање имати споредну улогу. Тако она покрива своје војне потребе за годину 1933 и 1934 сумом од око 200 милиона фунти.

У свом делу «Sein Kampf», Петер де Менделсон, поводом овог стања пише: «31 августа 1936 године упутио је тадањи Министар војни и Врховни командант оружаних снага Рајха Бломберг, на личност маршала Геринга једно врло дуго писмо у коме га, поред осталога моли да се што озбиљније побрине за финансиске потребе немачке војске. Он подвлачи, да буџетом предвиђена свота од десет милијарди Рајхсмарака, за војне потребе у току 1936 године неће бити довољна...» (Peter de Mendelssohn, „Sein Kampf", Wien 1946, s. 18). Сме ли се тврдити да је Југославија према овом стању могла да остане индиферентном? Шта је друго могла да уради него оно што је радила и урадила? Шта је могао да ради или уради краљ Александар него оно што је радио и урадио? Док над његовим лешом ликују Мусолини и хрватски усташе са Павелићем на челу; док се у јавности сматра да је то крај Југославије; док Мађари сматрају Краљеву смрт својим

триумфом; док се моћни народи Европе упињу одмах у припремању напада и одбране за одговорност због марсељске трагедије, дотле онај део опозиције у Југославији, који жели да се домогне власти види сада у Краљевој смрти услове свог полета. То нам тако приказује један од тадањих опозиционера у свом делу и то следећим речима:

«У јесен 1934 године погинуо је краљ Александар у Марсељу док се налазио у гостима код француског капитала, који је његову смрт пријатељски оплакао и жалост братски поделио са југословенским шестојануарцима.

Овог пута врхови грађанске опозиције одахнуше. Свану им. Озбиљно су поверовали да је куцнуо њихов час. Били су стварно убеђени да ће нестанком њеног творца и носиоца нестати и диктатуре.

Ја сам одмах, још првог сата, сазнао да је краљ погинуо. Налазећи се у краљевој пратњи, један од браће Сокића, Милоје, телефонирао је «Правди», односно својој браћи, двадесет минута после атентата. Машо Сокић, директор «Правде» јавио ми је ту вест истог часа. Одмах за њим јавио ми је и Дача Сокић, главни уредник «Правде». Сећам се сваке његове речи:

— Драги, Маша ти је јавио да су нам убили краља?

— Хвала им!

— Немој тако! У овом тешком часу по нашу домовину треба заборавити на наша домаћа трвења. Краља су убили непријатељи наше државе. Око његовог одра треба да се склопи измирење, слога. Ти знаш да смо ми приликом сваке националне манифестације објављивали на првом месту твоје патриотске чланке. Напиши му некролог за друго издање. Ево баш сад телефонира Милоје по други пут: и краљ и Барту су мртви. Напиши!

Ја окрећем телефон и позовем Љубу Давидовића. Питам га да ли је чуо крупну вест. Он одговара да није и пита о чему се ради. Кад му рекох, зграну се. Стаде нарицати, скоро. Позва ме да дођем. Јавим вест и Миши Трифуновићу па онда скочим до Давидовића. Тамо затекнем Грола и Дуканца. Дођоше одмах затим Радмило Стоиљковић и Бока Влајић с Пером Марковићем. Давидовић никако да се нажали. Евоцира успомене кад је краљ био дечак и стално узвикивао да «несрећник» у основи није био рђав, нашто Грол добаци:

— Сад је добар!

Сем Давидовића сви се насмејасмо...» (Др. Драгослав Смиљанић, Сећање на једну диктатуру, Београд 1955, с. 99/100).

Док је то и тако било гледано на једној страни, на другој су извесни сматрали Краљеву смрт као услов свог личног триумфа у унутарњој политици земље. Легенда каже, да је нови Претседник владе Богољуб Јевтић, сматрао свој положај толико сигурним у земљи да ће он остати Претседником владе до пунолетства Краља Петра II, и да ће он бити тај срећни политичар Југосла-

вије, за чије ће Владе Краљ Петар II примити Круну из руку намесника. То је тако мислио Јевтић после «сјајне победе» на изборима од 5 маја 1935, одржаним у знаку Краљеве самртне пароле: «Чувајте Југославију!», на шта га је потстрекавала и његова популарност изражена од његових присталица на адресу вођа Удружене опозиције Мачека и Давидовића речима у стиху: «Брачном пару из рупе и мрака, петог маја биће развод брака...!» Међутим, изгледа да је Стојадиновић исправније уочио унутарњи курс тадање европске политике од франкофилског курса кога је још увек јавно и поред свију искустава пропагирао Јевтић верујући у искреност демократија и њихову оданост интересима малих народа. Но у сваком случају бар накнадно, можемо се поставити пред питање: да ли су овакви политички менталитети требали да се боре против централизма и антидржавне спреге пропагирајући државни интерес којекаквим измишљеним флоскулама.

3.

Стенли Балдвин, после сјајне победе над Едуардом VIII, као «Краљем социјалистом», а са паролом «ако ћеш жену остављај престо!» посвећује се крпљењу империје, упозоравајући, да се страх од рата, који прожима светску јавност, може да разбије само ако се народи буду спремили за рат. Он тиме устаје против совјетске доктрине интегралног мира т. ј. разоружаног мира. Совјети, међутим окрећу карту, да би у духу нове Бенешове доктрине «Дунав дунавским народима», пактирали са Чехословачком и тиме загазили у Дунавски базен. Тако су се преко средње Европе приближили источној.

Едуард Бенеш, који је за време Версајске конференције 1919-1920, служио као чичероне западњацима у питањима европске географије, сада постаје нека врста чичерона Совјетима у тумачењу основа политичке филозофије и идеологије свесловенства. Он у политичким круговима совјетског друштва доказује, да се међусобни односи Словена требају да заснују на другим темељима, пошто се панславистичка идеологија на бази философско-социолошко-национално-историској не може да одржи јер је, као таква, обична фикција. Даље, он ипак доказује совјетским политичарима, да је Чехословачка предодређена за наслон на запад, а не на исток. Тим је он стварно увео у оно, што се касније злонамерно или наивно приписало Стојадиновићу, да је он разбио Малу Антанту. Мала Антанта као део версајског система била је непријатељски гледана како од стране Совјета тако и од стране побеђених у Првом светском рату. Она је могла да опстоји као «сила» док се нису почели да осиљавају носиоци реваншарске политике после доласка Хитлера на власт у Немачкој на једној и јачања совјетског политичког угледа на другој стра-

ни. Тако Мала Антанта и није могла да буде за Бенеша «музика будућности» већ тактички потез. Тако он по угледу на француско-руски закључује са Совјетима пакт о пријатељству. Тиме је Мала Антанта стварно пољуљана, а положај држава њених чланица постајао појединачно међународно тежим. Пакт Бенеш-Молотов изазвао је бес у Немачкој пошто је њена јавност сматрала да су се сада Французи појавили као водићи Словена у њиховој анти-германској политици.

Из неначелног става југословенских политичара, а у борби за своје наметање дошло је у лету 1935 до закључења Конкордата са св. Столицом, што је ова сматрала својим великим успехом у продирању ка балканском истоку и спровођењу своје културне мисије. То питање које је уствари заспало још од 1925 покренули су два Претседника Влада Југославије Јевтић у првој фази, а затим Стојадиновић у критичној. То питање које у суштини и није било потребно Југославији, а ни њеном католичком становништву, покренули су ови због својих личних политичких амбиција, да би тиме изазвали нове проблеме у земљи са којима ови нису рачунали услед лошег психолошког познавања стања духова у земљи.

Југославија није била држава која је кроз своју снагу могла да утиче на ток светских збивања. Међутим, она је била толико снажна да се могла да одупре утицајима извана који би је у мирном добу лишавали њених суверених права као међународно јавноправног субјекта. Полазећи с тог гледишта она је водила своју спољну политику. Нешто геополитички услови, нешто традиција Србије специјално из последњих ратова дизали су јој углед често и претерано. Међутим, Југославија је била земља коју нико у свету није гледао пријатељским оком. За сваки случај постојао је неки разлог. У складу са тим стањем извана, стајао је њен углед унутра. Срби су је бранили по некој инерцији, јер су уствари за њу највише и жртвовали. Сматрали су је с правом условом своје интеграције. Постојала је званична политика у духу «југословенства», која није много допринела изграђивању југословенског национализма или патриотизма. Људи из јавног политичког живота истицали су се својим коњунктурним југословенским патриотизмом, који је стајао у складу са материјалним користима које су ови имали од државе. Мали, ситни свет, сељаштво и радништво није од ње имало скоро ништа. Извесне реформе провођене у њој у складу са њеном мисијом погоршале су стање ствари. Становништво Јужне Србије и хрватско сељаштво, били су уствари нека врста неутралног медиума у њој. Национална свест у овим деловима земље била је тек у формирању. Словенци су били за њу у највећем могућем степену, јер су исправно схватили свој положај у случају њеног слома. Међутим, њихов положај у земљи; трење настало међу Србима и Хрватима; језичко-културне разлике условљавали су им нешто повољније прилике. У српско-хрватском сукобу играли су улогу

језичца на ваги, слично оној код босанских муслимана. Комунисти Југославије прво легални, а касније илегални, били су за њу, али не из разлога националног програма (што је случај код немачких или руских комуниста) већ из разлога проширења сфере светске револуције. Они су од самих почетака играли улогу мобаша на њиви совјетског националног империјализма. Политичке партије, са изузетком Радикалне странке, нису имале своје страначке традиције. То се углавном одразило у току последњег рата, у ком је престао да постоји партиско - политички живот на југословенском подручју. Остале познате «демократске» политичке странке, са изузетком Радикалне, дале су једним делом потпору наци-фашистичким окупаторима, а другим делом помагале комунистичку акцију за време рата. Шта више и онај део политичких странака чији су се прваци солидарисали са Равногорском борбом под вођством Драже Михаиловића, није у основи имао циљ да помогне ову борбу, већ да се под њеним окриљем наметне народу и да тако ојача морално под плаштом равногорског патриотизма. Том се тактиком најизразитије послужила Земљорадничка странка, која је у свом подухвату, а у духу социјалне стране Равногорске револуције, настојала да своју активност прошири и ван граница Југославије. Сличан је случај био и са Социјалистичком, Демократском и осталим «демократским странкама». Овај моменат је изазвао на тешке сукобе у крилу равногорског централног руководства, јер се ствар постављала алтернативно: Равногорство је услов за рехабилитацију политичких партија с једне или услов за уништење политичких партија с друге стране. С правом или без права наслућивало се да ће се после рата Равногорство појавити односно трансформисати у политичку партију, која би једне конзумирала, а друге елиминисала. Та идеја уништења политичких партија у Југославији, дошла је до снажног изражаја и код Словенаца у земљи и њиховог Равногорског покрета. Напредни елементи у Словенији сматрали су Споразум од 1939 као недоношче политичких партија у земљи, чиме су дезавуисали и свог дугогодишњег вођу Антона Корошца. Најдрастичнији израђај тог погледа оставио нам је у свом политичком тестаменту, чувени равногорски борац из Словеније Др. Инж. Чертомир Нагоде, који непосредно пред своју јуначку смрт, пред осуду од стране комунистичког суда у Љубљани 1947. «...Поручује Југословенима у слободном свету, да се требају борити против политичких партија Југославије исто тако и толико као и против југословенског комунистичког режима...» Он је сматрао да политичке партије не доносе ништа доброга већ разарају конструктивно. Ово је, свакако, била реакција на наслеђа из предратног периода Југославије.

Тај предратни период од краја 1933 до почетка рата 1939 био је сав у знаку т. зв. регионалних пактова. То је уствари условљавала изгубљена вера у версајски концепт и дух западних демократија. На другој страни страх од Немачке и њен углед у очи-

ма светске јавности стално су расли. Велике силе браниоци версајског концепта нису малима нудиле никакве гаранције. Шта више, ове су заступале мишљење да се измирење међу великим може да постигне ако се буду жртвовали мали. Чак су се могли да чују гласови у Енглеској и Америци да се са малим једном мора да рашчисти. Мали су камен спотицања односима међу великим и сл. Отуда безначелно лавирање и малих и великих у том међуратном периоду. Духовни вођа политичке демократије у дотадањој Европи била је Француска. Од ње се фактички очекивало и оно што може и оно што јој је немогуће. Међутим, она је саму себе разједала изнутра. Влада Народног фронта у Француској далеко је више пропагирала ствар фашизма и нацизма него што га је сузбијала. Дефетизам француских левичарских елемената уколиком је степену ослабљивао домаћу буржоазију утолико је пропагирао ствар тоталитараца, којој се Француска није била у стању да супротстави.

Ток 1936 и 1937 били су деликатни моменти за Југославију. То су биле године политичких искушења. Њој не конвенира италијанска политика и интимно се нада да ће генерал Грацијани доживети судбину генерала Ореста Баратијерија у Абисинији. Она интимно не жели никакво присније пријатељство ни са Римом ни Берлином. Међутим, вера у Енглеску се постепено губи јер се сматра да је победа Мусолинијева у Африци била са «благословом» Енглеске. «Џентлменски Егримент» потстрекава мисли на то. Међутим, акције Италије и Немачке у средњој Европи, а затим поновно зближавање Мађарске и Италије, што обећава Мађарској повољне изгледе да и она раскине са стегама Версајског Уговора, изазивају Југославију на активирање питања конкордата, које уствари није било ни нужно ни актуелно, а за тадање прилике у земљи веома несрећно. Та је несрећа имала неколико полова. Она је н. пр. открила врло слабу психолошку продорност тадањег Претседника владе Стојадиновића у оне закулисне акте својих непријатеља у земљи, који су настојали да га туку онде где је био и најосетљивији. Удружена опозиција да би нашла било где или у било чему основ своје моралне рехабилитације у јавности земље, успева да злоупотреби национална и патриотска осећања српског народа у Београду, а затим широм земље; успева јој да злоупотреби спонтане протесте Српске Православне Цркве, која се стварно или умишљено осећала угроженом кроз извесне диспозиције у пројекту конкордата. У суштини успева илегалној Комунистичкој партији Југославије да се закривена иза леђа појединих легалних опозиционера у земљи, наметне догађајима, који су морали да изложе Цркву као духовку установу, оним последицама, које са собом повлаче активности неодговорних. Ти неодговорни елементи дошли су до изражаја постављајући се иза леђа оних који су са крстом и еванђељем, црквеним утварима и барјацима тумачили истинско народно расположење. Тако је Влада под притиском мњења и одговорних

и неодговорних била изложена понижењу, да сама огласи изношење конкордата пред парламенат апсурдним чином, на што је и ватикан снисходљиво одговорио, да га то питање конкордата више не интересује. Тако су се строфе Интернационале сливене у исти тон са црквеним песмама у име Бога и Христа, нашле на истој скали у борби против политичких фактора, опет услед неодлучности одговорних.

Мада званични Београд, Кнез-намесник, Влада и дипломатија, нису могли путем силе да утичу на ток ствари у средњој и западној Еворпи, ипак се задржавају на ономе што им је било могуће. Док се воде разговори за што тешњу сарадњу Београд-Анкара-Софија, Југославија даје јавности једну врло солидну и садржајну изјаву: «Југославија није желела да улази ни у један од два супротна блока сила. Она је имала одличне трговачке везе са Немачком као и редовне политичке односе. Она је хтела да надокнади оно што је изгубила са санкцијама од октобра 1936, нарочито на италијанским тржиштима. На овај начин могло се нешто више урадити за успостављање нормалних односа са Италијом, који су досада и без санкција доста оскудни у срдачности...»

Овде треба бацити поглед на онај материјални моменат, који је био у тој ери од моћног интереса за југословенске економске прилике. Н. пр. у току 1938 године извоз продуката југословенске привреде, у земље: Немачку, Италију, Сједињене Државе, Велику Британију и Француску износио је округло 3,683.000.000 динара. Од овога је отпадало на Немачку 2,600.000.000 динара, док на Француску свега 25,000.000 динара. Исти однос имамо у години 1939, с том разликом што се извоз у Француску шестоструучи, у Италију двоструучи, док у Сједињене Државе и Велику Британију умањује се скоро на половину. Мада ово стање обзиром на тадању економску политику Немачке није било ни најмање ружичасто, чему су разне југословенске шаљиве публикације давале израза на свој начин, није се боља слика могла да види ни на другој страни. Сва тадања уноснија предузећа Југославије била су стварно у рукама страних капиталиста. Енглеска је учествовала са скоро педесет процената свог капитала од читавог страног капитала тада инвестирног у југословенској привреди. Француска са скоро двадесет и пет процената. Међутим, није био значај тог стања у односу процената учешћа већ у ефекту добити. Зна се н. пр. да је пред рат Борски рудник (боље речено рудници) доносио једну од највећих могућих дивиденди познатих у свету. Управо у том времену могле су се код нас врло често да чују критике и напомене у вези са нашом економском политиком у односу на касније осовинске силе. Међутим, људи су сматрали да не би било лојално да се упире прстом на ону бесомучну пљачку наших народних добара, коју врше наши западни пријатељи «демократске силе». И данас су ми у свежем сећању харангирања Дра Бранка Чубриловића пред петомајске изборе у

Бањој Луци и Крајини. На притужбе сељака да им недостаје сточна храна, овај им дословно каже: «Сјавите стоку из брда у Бања Луку, па када попасе све градске паркове и алеје, поређајте је на тротоар пред Банским дворима, па нека вам је бан храни». Свом политичком једномишљенику, а каснијем народном посланику за срез Бања Луку, Душану Бранковићу из села Крмина, предамном је говорио овако: «Душане, чим вам нестане људске хране, а ви све фамилије пред Банске дворе. Уђите у трговине ових наших газда и опљачкајте све што вам је потребно. Ко вас буде за то питао, реците: рекао нам је Чубро! Ко буде мене позвао на одговорност, ја ћу се знати да браним». Овако је говорио човек који је имао претензију да води државу као министар или Претседник владе. Да ли му се под Титовом капом даје оваква слобода тешко је веровати, а још теже да ће му се дати прилика да у његовој Југославији министрује. Тито је, изгледа, далеко боље рашчистио појмове о «земљорадницима руку чистих», него што је мислио Бранков партиски шеф поред кога је он радио шта је хтео. Овакви карактери одлучивали су судбином Југославије у њеним последњим данима пред слом 1941 године.

Француска је била прва велика сила Европе, која је изразила сумњу, да ће се успоставом тешњих трговачких веза између Југославије и Немачке, а затим Италије, срушити «принципи политике Мале Антанте и Балканског Споразума». Ове моменте су били комунисти света толико надували, да се рат против Версајског уговора изразитије формулисао као ствар принципа него захтев националног егоизма. Међутим, два рата: Итало-абисински и Шпанска Револуција нису остали без утицаја на читав живот европског континента, а тиме и Југославије. То је била ера у којој се било искристалисало мишљење, према коме се Италија заноси мишљу да се после проглашења царства т. ј. присаједињења Абисиније, ова има да побрине за успоставу немачког колонијалног царства. Раздражен овим мислима, тадањи Министар иностраних послова Велике Британије Антони Идн, у једном од својих експозеа у Доњем дому у новембру 1937 каже: «Велика Британија неће приступити ни антибољшевичком ни антифашистичком блоку. Нас се не тиче каква је унутарња политика појединих држава него каква је њихова спољна политика. Велика Британија ће радити срдачно са свим државама, које мисле као и она, а таквих је доста. Ми нудимо сарадњу свима, али нећемо да нам нико диктира шта ћемо радити.

Енглеска ће радити у питању кинеско-јапанскога рата у сагласности са Сједињеним Државама Америке...»

Двадесет година касније кад је био у питању Суецки канал и благодети које овај доноси, Идн није заступао исто мишљење о сарадњи са Америком. Тако је направио корак који је стајао у супротности са принципима политике Сједињених Држава и добио лекцију од отменог Ајзенхауера, које ће се сећати док је

жив, као опомене да ни други неће трпети да им се «диктира шта ће да раде». Југославија краља Александра платила је својом најскупљом жртвом, — главом самог Краља, — ту политику одбијања туторисања од стране мудријаша типа Антони Идна и његовог тадањег колеге француског министра Делбоса, који је сматрао као и његов политички шеф Леон Блум, да је политика немешања у бурне зоне тадање Европе и Африке «помогла да се не уђе у општи рат...» Према његовом мишљењу даље сретство за спасење мира биће ако се «сазове једна Конференција за проучавање проблема сировина, о којима Немачка говори као аргументу тражећи повраћај колонија и нову деобу њихову...» Међутим, осим Делбосове Француске сва се тадања Европа заситила празнином Конференција. Шта је могла у том кркљанцу да уради Југославија кнеза Павла? Каква је требала да буде њена спољна политика да би се и она наметнула догађајима у свету? Не очекивајући никакав одговор на ово питање, пре би се смело рећи, да Југославија од свог постанка није имала своје спољне политике. Све оно што се може да оквалификује као њена спољна политика било је уствари одбијање критике и напада од стране њених пријатеља и непријатеља Југославија као послератна творевина била је слична «невјести скоро доведеној». Њен углед у светској јавности био је врло мало цењен. Шта више и њено признавање с муком је прибављано. Она је од самог почетка свог битисања била постављена на периферији интереса западних савезника, што ју је бацило у центар пажње ревизионистичких сила. Њен углед у иностранству делимично је рушен приказивањем њеног унутрашњег стања. Смрћу Пашића нестало је у њој политичара од личног угледа и начелне политичке традиције. Мада је Пашић био човек конзервативне српске средине он је својим менталитетом и тактом одударао од своје околине. Пашић је био политичар, који није никада силазио са своје основне линије, али је знао да прашта и заборавља. Он није био осветљива природа и био је спреман да заборавља прошлост у интересу будућности. Мада му нису биле уштеђене увреде и понижења, критике и ниподаштавања пред саму смрт, политику Југославије почели су да воде скоројевићи у политици после његове смрти. Уствари државна политика је са свим својим теретом пала на леђа краља Александра. Људи тврде да је последња нада Краљева после Пашићеве смрти био Стјепан Радић. Краљ је сматрао да ће се односом са Радићем консолидовати прилике у држави. Уствари Радићева смрт оставила је Краља усамљеног. Пуцањем у Радића циљало се на Југославију и политику краља Александра. Смрћу краља Александра, поред тога што је њом Југославији одузето оно што јој је било најдрагоценије у том моменту, Југославија се нашла на беспућу. Конкретно Југославија је била држава без снажних личности.

Мада свака врста политичке делатности носи на себи печат оних својстава којима се одликују личности активисте, југословенске прилике су врло негативно утицале на њене значајније лично-

сти. Начелном се човеку било тешко одржати кроз недисциплинованост средине и претерану амбицију појединаца и група. Снажне су се личности потирале у свом надметању. Уствари тежило се ка неприкосновености у поступцима.

Др. Милан Стојадиновић као Претседник владе у тим бурним данима пред рат, као стручан економиста, нашао се био стварно на свом терену. Да је остао на том терену и даље, однео би с правом или без права надимак «наследника Пашића». Несрећа је хтела, што је скоро и неразумљиво, да се поведе манијаштвом савремених диктатора. То њему као припаднику малог и сиромашног народа није било нужно, а још мање оправдано. Заносити се Цезаром у Италији; Фридрихом Великим у Немачкој; Наполеоном у Француској, може донекле да се правда кроз традиционална оптерећења. Међутим једно такво схватање за српску односно југословенску средину је тежи анахронизам од претходног, — анахронизам који изазива гнушање.

У осматрању слободе као социјалне чињенице, а са психолошког гледишта не би се грешило ако би се тврдило, да се она кроз своју поделу схватила као споредан елеменат у односу на оне који су за њом вапијали, а са гледишта оних који су величину слободних одмеравали њиховим способностима за проширењем националног територија. Из овог гледишта изродила се и она политичка максима према којој се хуманост, алтруизам и дипломација не могу да доведу на исту стазу, на основу чега су Енглези конструисали онај свој политички принцип, према коме се «пријатељи и непријатељи Британског царства мењају кроз векове, али остаје сталним интерес Британског царства». Ипак је тај принцип сувише меркантилизован у пракси Британаца. У слеђењу том принципу, који није ни морални, ни етички, а ни доследно политички, — философски, многи умни Енглези свога доба, почевши од лорда Бајрона, Томе Карлајла и Џона Раскина назирали су последице које воде потпуном губитку угледа Енглеза и Енглеске у међународној заједници. Из тог принципа на крају крајева произилазило би, да се врховни идеали народа требају да гасе на границама њихових државних подручја, што би у даљем процесу односа требало да значи, да се идеја демократије има да мери аршином националног егоизма. Према томе теза о демократизацији би требала да значи умртљивање оних импулса које изазивају иницијатори и носиоци тоталитаристичких система односно идеја. Владавински системи, полазећи са британског гледишта заступаног министром Идном, не би смели да се оквалификују као варварски мада тоталитаристички, уколико ови свој бес искаљују над својим политичким противницима у границама исте државе. Другим речима, ако Енглези у тим системима не назиру опасност по своје интересе, они их могу назвати и народним. Из овога би даље произилазило, да је грађанска демократија служба националном егоизму, а не етички политички принцип. У даљем извођењу дошло би се до закључка, да

су према британској политичкој логици национални социјализам у Немачкој; фашизам у Италији; комунизам у Русији у односу на ове народе исто оно што је демократија у Енглеској у односу на њене грађане. Према тој логици убице руског цара учиниле су у једној ери исто толико важних услуга интересима Велике Британије колико и убице Наполеона, Абдула Азиза, Мусолинија, Хитлера и др. или она несрећна емболија плућа која «покоси» ирачког краља Фејзала или бугарског «цара» Бориса. То би значило да варваризам тоталитараца треба схватити као саблазан само у оном случају ако носиоци тих система иду ка рушењу угледа и снаге Еелике Британије. Међутим у оним срединама, које су толико слабе и нејаке да их тај варваризам не може да покрене у циљу рушења Британског царства, њега ће Британци да оставе и даље да се «куха у свом сосу» са својим народом. То је ствар народа и његове воље. Међутим, ако се зна из историје, да се ниједан политички систем није етаблирао у народу по вољи народа, већ по сили, онда би ту могли да се ставимо пред питање: да ли је мање демократије, идеолошки схваћене, у земљи у којој седи бивши фабрички радник на челу владе и управног апарата и који поставља интерес класе коју претставља на првом месту, од оне земље у којој седи на врху какав лорд који се свакако брине за интересе своје касте у првом реду? Ако се томе још дода и тежња да се колонијалне силе смеју да називају демократијама, онда се постављамо пред питање: шта је демократија уопште? Овде треба бити начисто са методама управе и у оним земљама где се влада «демократски». Најсавременије демократије света не излазе пред народ у име кога владају, да им овај оцењује суштину и смисао владајућег система и његову принципијелност, већ да овај изрази своје мишљење о методи управе и њеним функционерима у извесном временском периоду. У том смислу није било никакве разлике између владајућег система краљевине Југославије и система Француске, Енглеске или Сједињених Држава Америке. Како се у осталом гледа код великих народа на прилике изван њихових граница то нам је још пре скоро једног века рекао славни Достојевски. Међутим, како се гледа на демократију управо у нашим данима, то нам лепо објашњава професор једног њујоршког Университета у својој студији, наводећи пасус једног америчког новинара, који је казао: «Демократија је по нашем мишљењу, право обичног човека да бира између две политичке партије». (John Somerville, The Philosophy of Peace, New York 1949, s. 81). Заиста врхунац изражаја површности! Међутим, ово би у суштини одговарало оној теорији демократије у репродукцији совјетског министра Молотова, који је, после рата, на питање: шта је демократија? одговорио: «Демократија је борба против фашизма!» Ово би практично требало да значи, да ће пад фашизма повући за собом и обесмишљење демократије, у духу онога што је својевремено нагласио сам Достојевеки, да ће са падом римокатолицизма протестантизам бити обесмишљен! Међутим, ни на другој страни није било

боље. Кад се одмах после последњег рата поставило питање демократизације Немачке и регулисања односа између победника и побеђених, амерички генерал Патон је упоредио немачке политичке етранке Нацистичку и Анти-нацистичку са америчким странкама Демократском и Републиканском. Тачно овако су гледали европски политичари свога доба на политичке прилике у Југославији краља Александра и кнеза Павла. То није било излагање критичких мисли познаваоца ствари и односа већ једно произвољно набацивање у духу оне: папир трпи све! У излагању политике Дра Милана Стојадиновића и кнеза Павла један аустриски публициста у жељи да током рата објасни стање у Европи енглеским читаоцима, каже на једном месту:

«Осамдесет процената зрелог југословенског становништва гадило се над политиком љубакања са нацистима. Међутим, њима је био утеран страх у кости. Поткупљене и корумпиране владе биле су у стању да ове намаме у нацистички логор. Издајник Стојадиновић потписао је Берлински пакт. То је био изражај потпуног подређивања накинђуреног уобичајеним Хитлеровим чипкама које су украшавале његове бескрвне победе. Један од тих украса било је наређење Министра претседника Стојадиновића према којима су се учионице у југословенским школама требале да декоришу Хитлеровим сликама... Међутим, на то су реагирала деца стара девет до десет година која су захтевала хитну акцију. Она су поскидала Фирерове слике и поцепала их... Затим су прешла на штрајк седењем. Забарикадирала су се у својим школама. Схватајући свој положај озбиљним Стојадиновић је прешао на претње да ће чак и школе да поруши. Кнез-регент Павле утицао је на њ да то не ради... (Rene Kraus, Europe in Revolt, New York 1942, s. 294/5).

Какво обавештење о стварима намењено страном свету такво и гледање на судбину народа.

Међутим, ако се ствар погледа очима озбиљнмјих, на чији став, вероватно, никакав хонорар не може да утиче, онда ствар изгледа овако:

«За Стојадиновића приближавање национал-социјалистичкој Немачкој није ни најмање значило одаљавање од западних демократија. За њега је као и за већину његових земљака Француска остала великим традиционалним пријатељем. Наслон његов на Енглеску као господарицу мора био је од користи из разлога што је ова значила противтежу аспирацијама фашистичке Италије у Средоземљу... (Erich Schmidt-Richberg, Der Endkampf auf dem Balkan, s. 10/11, Heidelbreg 1955).

Нажалост у југословенском случају полазило се обично са оног гледишта према коме се указивало само на негативне стране активности. То је уствари била она иста политика која је устоличила бољшевике у Русији после Првог светског рата. То је уистини, а према рачуници западних државника и њихових хонорисаних експерата требало да држи Русију ослабљеном, т. ј. да је

треба лишити њене спољне политике у духу доктрине министра Антони Идна. То је уствари важило и за случајеве свих претсеника влада Југославије од њеног постанка до 1941 г. То уствари није била научна критика већ хонорисана пропаганда. Та се логика ненаучне критике и дандањи негује у крилу чак и оних, који после богатих искустава улазе у анализу наше ере тражећи аргументацију у својој субјективној логици.

Говорећи о судбини Албаније и односима Итало-југословенским у тој бурној ери, Радоје Л. Кнежевић се изражава овако: «Пресудан за то био је тајни састанак кнеза Павла са Хитлером, у Берхтесгадену, половином октобра 1936 године, у самом тренутку када се искивала политичка осовина Рим-Берлин. Тада су почеле дипломатске припреме да се обезбеди Мусолинијева подршка за освајање Солуна... У другој фази, кнез Павле и његов нови Претседник владе г. Драгиша Цветковић — после слома Француске, и кад су се дани Енглеске чинили изборојани, — покушали су да искористе италијански напад на Грчку и дочепају се Солуна. Како су односи Београда са Римом били у то време прожети неповерењем, Кнез и Цветковић желели су, да за то претходно добију сагласност Хитлерову. Немци су их упутили на договор са Дучеом...» (Глас Канадских Срба, бр. 1611/63). Из овога даље по писцу испада да су ти договори «били крунисани 25 марта 1941 тајним споразумом о уступању Солуна Југославији по окончању рата».

Аутор ових мисли учинио би велику услугу историји тих дана, да је без свог коментара изложио она документа, која би овако наказном политичком силогизму ишла у прилог, јер је тешко веровати, да ће иједан озбиљан историчар те ере, овакву вербалну аргументацију, узети као подлогу за утврђивање историских истина, ако уопште таква документа постоје. Даље, отпао би онај сувишни, аполитички и произвољни прелудио уредништва «Поруке» у броју 2-3/51 где се каже:

«Писац Р. Л. Кнежевић, на основи докумената штампаних и још необјављених, приказује прави значај приступања Југославије Тројном пакту, као и покушај кнеза Павла и његових најближих сарадника да у новембру 1940 нападну с леђа Грке и дочепају се Солуна. Пишчев закључак је врло одређен, наиме, да је потписивање Тројнога пакта било уствари не акт слабости, већ исход годинама коване завере...

«Влада, састављена од претставника свих политичких странака с кореном у народу, није успела у својим искреним настојањима да земљи сачува независност и обезбеди јој мир. Било је већ предоцкан...»

Ове су мисли уствари чиста иронија, изругивање и најфлагрантнија повреда истине о ствари. Она ће код сваког познаваоца чињеница изазвати срџбу и стид да се људи у тако трагичним истинама служе оваквим објашњењима ствари. Тако, да је писац желео истину, и да му је она била водић у разматрању овог те-

шког комплекса, он ово не би могао да објашњава овако. Своје објашњење он је могао да нађе у другим чињеницама далеко ближим стварима. Но да је он те чињенице узео у обзир, он би исто тако могао да констатује, да је 27-мартовска Влада била једна од најнесолиднијих влада на Балкану кроз векове у којој су скоро сви чланови те Владе кроз своје личне назоре стајали у супротности са основном идејом 27 марта. То је била једина влада на Балкану, која је уместо мобилизације војске да брани отаџбину, мобилисала сватове за удају кћери Претседника те револуционарне Владе, док је он уместо рата очекивао сагласност Хитлера и Мусолинија са његовом политиком, што је требало да значи даље продубљавање пријатељских односа између Осовине и Југославије. Тај концепт је уосталом довео Дра Момчила Нинчића на положај министра рачунајући са његовим личним пријатељством са Мусолинијем као и његовим везама са Немцима кроз његову улогу у «Југословенско-немачком друштву» у Београду. Ако ово није било познато нашем аутору, што може да буде и претпоставка, иктересантно је његово занемаривање искуства, којима су говориле претходне године од 1941 до 1951, које су јасним језиком указале, да су највећи душмани српског народа и Југославије били истовремено чланови те Владе или касније као тумачи политике 27 марта по плану у њу увлачени (Др Џафер Куленовић, Др Јурај Крњевић); остајали индиферентни према судбини српског народа или настојали да регулишу мирним путем односе са југословенским комунистима (Др Влатко Мачек, Др Андрес, Др Торбар, Јурај Шутеј), или се ставили у службу комуннисте Тита у емиграцији као Краљу заклети министри (Др Бранко Чубриловић, Савица Косановић), или се залагали за ствар Титову током рата да би тиме осигурали повратак у његову Југославију (Претседник те револуционарне Владе генерал Душан Симовић и његов Министар војске генерал Богољуб Илић), или се вратили у Југославију да би својим присуством потстрекли комунисте на човечнији поступак према својој опозицији и политичким партијама (Миша Трифуновић) и сл. Напослетку ми немамо никаквих противдоказа да и Марко Даковић не би запливао водама ових да није срећним или несрећним случајем погинуо у авионској несрећи.

Даље та Влада и поред свог патриотског заноса и излива узбуђења, суза, узвика у одбрани народне части и јединства државе није ни са најмање респекта гледана од стране озбиљних критичких посматрача. Она се при свом првом кораку показала недостојанствено. Ту је најречитији случај објављивања прокламације државног удара и ступања на престо Њ. В. Краља Петра II., и његовог обраћања народу. Ову прокламацију није прочитао Њ. В. Краљ Петар II., већ ју је прочитао као Краљ Петар II марински капетан Јаков Јововић, имитирајући глас Њ. В., које о овој прокламацији није имало ни појма. Зашто је Краљ ту требао да буде заобиђен, а народ обманут? Ако се за овакву политику и њене носиоце сме рећи да «имају корен у народу», онда

није и никакво чудо да је тај срећни народ онако и прошао током рата и да су се ти начелни политичари онако понели. Међутим, да је аутор, и поред тога, желео истину, дошао би до претходног закључка, да разговори, конференције, измена мишљења, изјаве дневних политичких људи и новинарске флоскуле не морају да значе историски ништа више од значаја оног дана коме дневна хроника прида комерцијалну важност. Даље, да је он желео истину свакако би избегао напор уложен у незахвалан посао којим је настојао да свом коментару прида значај историских истина. Међутим, те истине он није могао да нађе у својој свести и савести према којима тврди да је кнез Павле спремао напад с леђа на већ нападнуту Грчку, из чега он сам изводи да је бомбардовање Битоља био одговор Мусолинија у знак доказа да је он господар ситуације у том делу Балкана. Откуда онда вера сезонских политичара, да је Југославија могла да верује да ће јој после рата припасти Солун, ако га се «дочепа» под Хитлеровом заштитом? Аутор је, мада гимназиски професор, ипак испао лош психолог догађаја. Он је исто тако могао да тражи корен истинама у негативним компонентама, уместо произвољно интерпретаторке логике. Не постоји ни један позитиван доказ према коме су кнез Павле, Милан Стојадиновић или Драгиша Цветковић, дали «историског доказа» своје проосовинске оријентације, изван оквира политички тактичких односа претставника држава и влада и то по обостраној нужди. Ово сам аутор наглашава сопственим мислима кад наводи речи самих фактора у тим разговорима. Служећи се мислима Дра Стакића («Порука» бр. 15/53), аутор цитира Мусолинијеве мисли, о Солуну и каже: «Зна шта ми желимо: да уђемо у Солун, ако не као чланови Тројног пакта. И то би могао уредити са Хитлером».

Тешко је разумљиво од једног јавног радника, да јасним речима грофа Ћана, даје наопаки смисао увијајући их у маглу свога коментарисања, кад цитира: «Избегао сам да прецизирам са Стојадиновићем, коју би зону окупирала Југославија, а коју Италија. Али док он говори о деоби Албаније, ја сам стално говорио о граничним исправкама. Ћано је био врло недвосмислен кад је пружио ,обећање италијанске подршке за дан кад се Југославија буде одлучила да, окупирањем Солуна, обезбеди себи излаз на Средоземље'». (Глас Канадских Срба, бр. 1612/63). Шта се из свега овога може историски и чињенично да извуче? Конкретно ништа! Ако би односе проматрали психолошки, или свукли маску са лица политичара и место ње ставили верну репродукцију њихових интимних мисли онда би нам било јасно оно што људи неће или не могу да схвате као метафизичку основу политичких махинација. Зар би могли један кнез Павле или Милан Стојадиновић, да верују, да би Мусолинијева Италија из пријатељских обзира према Југославији, могла да даде пристанак на окупацију Солуна од стране Југославије? Ово тим пре ако би тадањи политичари Италије остали верни италијанској империјалној политици, која је стварно имала један једини пут ка свом циљу,

— пут продора ка истоку. Ово нас потсећа на онај однос у великој европској политици заснован дана 7 јула 1807 године, када су два младића седећи у броду на матици реке Њемена поделили Европу, т. зв. Тилзитским миром. Кад су се два цара Наполеон I и Александар I договорили како да владају подељеном Европом, министар цара Александра кнез Пален изненађен оваквим царевим кавалирством, пита га, зашто пристаде да Наполеон овлада толиким делом Европе. На ово му цар одговара: «Па не дајем му моје!» Међутим, било је и ту наивно-добронамерних, који су, као, н. пр. кнез Куракин писали царици Марији о том срећном миру следеће: «Русија излази из овог рата са неочекиваном славом и чашћу; не изгубивши ништа од својих територија, она је чак стекла и нове...» (Миљуков — Сењобос, Историја Русије, с. 522). Требамо ли из случаја кнеза Павла и његових сарадника извести закључак да је «дочепавање» Солуна требало да значи и крај рата? У том смислу ми имамо један ближи случај у нашој српској историји. То је однос аустро-угарске дипломатије и кнеза Милана Обреновића. Аустрија да би Србији везала руке у областима преко Дрине, овој допушта да се бави проблемима Јужне Србије, где се истовремено сукобљава са аустриским пријатељицама Турском, Грчком и Бугарском као и извесним европским силама. Међутим, кад је Аустрија дубље закорачила на Балкан, онда је ту исту Србију прогласила непријатељем и предузела све мере да је уништи. Тај смо исти однос имали у ери која се развијала пред нашим очима. Аутор је пре својих излагања требао да констатује, када су од 1918 па до ере кнез Павле-Стојадиновић-Цветковић односи Рим-Београд били прожети поверењем, да би се настало неповерење могло тумачити утакмицом Милан Стојадиновић — Галеацо Ћано коме ће од њих двојице пасти као плен фамозни Солун? Поводом тог питања, један се Енглез овако изражава:

«У Стојадиновићу треба сагледати човека чија је политичка каријера симбол наших дана. Не треба се заносити мишљу да је он био срећан са политиком коју је следео. Успомене на векове турског робовања и немачког угњетавања још су увек у дубоком сећању свима Србима. Осим тога не треба живети у уверењу да он у вазалској политици Југославије није назирао опасност по њу. Он је морао да води такву политику управо зато што су се велике силе чијој је политици Југославија била одана, показале врло немоћним, врло неодлучним, врло неодређеним, врло непоузданим. Мале балканске државе су морале са пуном обазривошћу да одмеравају своје кораке. Оне су биле сувише слабе да би се могле да испрсе пред моћнима. Оне су морале да се поводе покретима снажних уз пуну обазривост да им не би нанеле било какву увреду...» (Douglas Reed, Disgrace Abounding, London 1946, s. 133).

Писац после подужег расматрања тог југословенског комплекса ствар овако рекапитулира:

«Али државни разлози изазивали су те интересантне промене у држању специјално после немачке реокупације Рајнског подручја што је Француска прећутно признала. Вође тадање југословенске политике назрели су у пријатељству са Немачком и Италијом једину могућност спасења. Ово је, међутим, имало свог високог смисла и са тактичког гледишта, јер су се у Југославији односи Берлин-Рим извесно сукобљавали. Док су се апетити партнера могли да задовољавају на другој страни, њихови интереси су налагали да се одржи снажна Југославија, да би се избегао судар око ње. Немачка бесумње осећа да би њено приближавање Јадрану изазвало бојазан код Италије. Италија је, међутим, само прикривала али није напустила своје захтеве према југословенској јадранској обали. Тако дуго док се пријатељство Берлин -Рим буде сматрало корисним по партнере, изгледало је да ће толико дуго мировати и захтеви на неутрално подручје. Југославија би толико дуго могла да мудро користи суревњивост партнера. То је њена једина нада...» (Исто дело с. 139).

На овај коментар догађаја упоређен са коментарима интимније заинтересованих може се додати да се пигмејске психологије нису у стању да уздигну изнад догађаја, да би их могле да опсервирају у ширем обиму. Тај обим уствари није необухватив ако би се желео да обухвати. Он се може сажети врло лако и то у неколике реченице. Не може се негирати претпоставка да је Хитлер од свег срца желео мир на Балкану. Ово, свакако, не ради балканских односа већ ради његових далекосежних планова, при чему значај Солуна је мање вредео од костију каквог осредњег Немца. Но у сваком случају Хитлер не би никада рескирао пријатељство Италије и да га замени са југословенским кога је сматрао кулом од карата. На другој страни то и такво псеудопријатељство Београд-Берлин, макар га схватили и као крајњу нужду, Италија није радо гледала. Сада се постављамо пред психолошко, а не политичко питање: Зар би Мусолинијева Италија као заклети непријатељ Југославије могла себе довести у положај, који јој пресеца пут ког је сама трасирала у духу доктрине «Mare nostrum?» Зар би се могла сложити да јој Југославија, као ни најмање склона, поставља клин између Албаније и Бугарске, а да копненим путем повеже Београд са Солуном? Такав пристанак би био апсурдум макар га Грчка и не схватила као напад на њенуувереност. Мада се све ово може да узме као разматрање академског карактера, ипак се у даљем разматрању тог комплекса може да постави питање: зар би југословенски политичари са кнезом Павлом могли бити схваћени толико наивним, да не би могли да продру у крајње мисли лукаве латинске политике једног вечно гладног народа? Ако још усто додамо ризик везан уз револт читавог запада против једне такве агресивне политике Југославије, онда нам изгледа сасвим смешном она хрпа папира којом се оптужује тадања политика кнеза Павла и његових сарадника. Требамо ли још усто да верујемо да су ове махинације грофа Ћана биле непознате државницима Велике Британије, у

којој се од уназад пола века кнез Павле прима са свима почастима цењеног госта? Међутим, ми овде видимо оно што прати политику кроз векове: однос двају логика у конкурсу. Логика одговорних државних фактора и логика случајних сезонских политичара тумача логике првих; логика хонорисаних и логика позваних; логика оних који следе политичке интересе целине и логика оних који следе своје ситне егоистичке циљеве; логика оних који се издижу изнад догађаја и логика оних који нису у стању да се издигну изнад себе. Међутим, да је аутор ових патетичних изражаја у лондонској «Поруци» и «Гласу Канадских Срба», не дај Боже, испустио своју племениту душу 5 априла 1941 године, и да је као последње у свом животу записао: «...да је потписивање Тројног пакта било уствари не акт слабости, већ исход годинама коване завере...» могао би добронамеран читалац да поверује у његову добронамерност обзиром на варљиву веру многих од нас, да ће се 27-мартовци заиста јуначкије понети у својој одбрани части и независности југословенске државе и њене политике од њихових претходника, које су ови својим ударом дезавуисали. Међутим, ако се узму у обзир већ сабрана искуства и поред свих њих и то десет година после извршења пуча овако нешто тврдити, онда би се без имало грижe савести смело да констатује, да оваква логика спада у «медицински случај шизофреније» (по речима Мирослава Крлеже), а не у историску анализу једне политичке ере чији смо сведоци.

Сада као потврда ових мисли нека послуже следећа излагања једног од врло одговорних из тих дана, — дана у којима је заиста дошло до састанка између кнеза Павла и Хитлера. Вероватно ће се лакше разумети после ових навода и политика самог Кнеза.

Француски министар Боне у својим успоменама (Vor der Katastrophe - Erinnerungen des franzoesichen Aussenministers 1938-39, Greven Verlag, Koeln 1951.), а поводом збивања у средњој Европи у тој ери каже:

«У септембру 1936 министар у Влади Леона Блума Даладије изаслао је генерала Швајсгута као посматрача великих маневара руске војске. Генерал је после свог повратка поднео француској Влади извештај, према коме је закључио: Русија ће настојати да претстојећу буру на истоку, чији наступ она предосећа, окрене према западу... Она не жели да се уплиће у претстојећи европски конфликт. Настојаће, слично Сједињеним Државама у 1918, да одигра улогу арбитра у Европи, која ће ратним страхотама бити исцрпљена... (с. 35/36).

Дајући овоме свој коментар, министар наставља: «Ово гледиште изнео је у својим већ објављеним белешкама ранији (амерички, моја напомена) посланик у Москви Џозеф Девис. Шта више, Девис износи и један разговор ког је 8 новембра 1937 имао са Литвиновом где каже: «Совјетска Унија настоји да остане изолирана и у том смислу предузима мере». Исто тако 18 марта 1938 бе-

лежи: «Литвинов ми је отворено признао, да Француска нема поверења према Совјетској Унији, а исто тако ни ова према Француској». Међутим, кад је у априлу 1938 Даладје дошао на управу атмосфера за француско-руске разговоре била је веома повољна. Међутим, уверен да Француска није у стању да пружи своју заштиту Чехословачкој, уколико овој Совјети не би притекли у помоћ, ја сам искористио прилику Литвиновљевог боравка у Женеви, да би му изразио забринутост француске владе коју евентуални сукоб између Прага и Берлина изазива. У том случају Француска ће стајати уз Чехословачку. Међутим, за нас је од значаја да знамо шта би Совјети у том случају предузели.

Литвинов ми је одмах одговорио, да ће Совјети удовољити својим уговорним обавезама ако је Француска спремна да удовољи својим датим обавезама према Чехословачкој. Међутим, ја се нисам хтео задовољити паушалним изјавама, већ сам прешао на практичну страну, т. ј. претрес околности под којима би Совјети могли да притекну у помоћ Чехословачкој обзиром на факат, да ове две државе немају заједничке границе, због чега би Совјети очито били приморани да превозе трупе и авијацију преко територија Пољске и Румуније. Како би се то извело? Да ли би Совјети били у стању да добију дозволу ових држава за то? Литвинов ми је одговорио, да би се Совјети устезали да пошаљу војску или авијацију преко пољског или румунског територија, док за то не би имали пристанак Пољске и Румуније... Сматрајући да се више не сме да губи време, настојао сам да бих од пољске и румунске Владе прибавио пристанак ових за руско учешће у корист Чехословачке... (с. 36).

«Питање румунског пристанка могао сам утолико лакше дотаћи, пошто је румунски министар спољних послова Комнен био мој колега из Лиге Народа, у којој је уживао високи углед као стални члан-делегат своје земље. Нисам требао да улажем много напора да га уверим у немачку опасност... Расправљајући о могућности руске помоћи поставио сам Комнену питање, да ли би Румунија дала пристанак за пролаз руских трупа преко њене територије? Комнен је одмах јасно и одређено одговорио, да ниједна румунска влада то не би могла да трпи. Умаршировање руских трупа у Румунију узазвало би умаршировање Немаца и тако би се Румунија претворила у једно велико бојно поље...», да би сам министар завршио мислима: «и сам сам знао уистини, да је ово питање веома деликатне природе». Затим наставља:

«У једном интервју-у кога је објавио «Universul» у свом броју од 24 јуна 1937, Тутулеску је изричито рекао: «Хоћу да укажем, супротно тврђењима извесних људи, да су моји напори били усмерени у правцу осујећивања проласка совјетских трупа кроз Румунију». Тако је држање румунског министра спољних послова изразило дубок и традиционалан осећај јавног мњења Руму-

није... Но упркос свему томе француска Влада је улагала током следећих месеци своје напоре преко посланика у Букурешту».

Кад се министар Француске окренуо Пољацима по истом питању, онда овако описује свој неуспех:

«Још горе, Пољаци су сматрали, да Чехословачка има да нестане у најближој будућности, па су се чак припремали да узму учешће у њеној деоби. На дан 25 маја разговарао сам по истом питању са пољским послаником у Паризу Лукашевићем и молио га, да интервенише код своје Владе, да би се она поставила на страну моћних сила да би се помогло Чехословачкој. Лукашевић ми је одговорио, да је Чехословачка с брда с дола склопљена заједница многобројних и узајамно закрвљених мањина, — земља осуђена на смрт. И ако се спремате да је као такву браните, тешка је заблуда Француске и Велике Британије... (с. 41)

Затим сам дошао на питање руске помоћи. Русија би била вољна да притекне Чехословачкој у помоћ, али она претходно тражи дозволу за пролаз њених трупа преко вашег територија и прелетање истог. На ово ми је посланик одговорио: «Свим силама ћемо се супротставити таквом кораку. То значи рат између Руса и нас...» Разочаран министар даље констатује:

«Румуни су нам дали на наше питање негативан али срдачан одговор. Пољаци су нам дали негативан али и посве арогантан одговор. Утицај Пољске на држање Румуније није нам остао непознат...»

Да би био убедљивији у анализи својих неуспеха у овим аполитичким покушајима, министар даље констатује:

«Ево мојих инструкција редигованих дана 27 маја 1938 француском посланику у Варшави. То су уствари питања која сам претресао са послаником Лукашевићем у Паризу:

1). Да ли би се Бек приликом свога пута у Штокхолм задржао у Берлину (у циљу деловања на немачку Владу за изглађивање односа са Чехословачком)? — Негативан одговор. ...

4). Пољско држање у односу на совјетску помоћ? Посланик је категорички одговорио, да ће се његова Влада, која иначе Русе сматра непријатељима, супротставити оружаним снагама и свakом покушају прелетања територија супротставити силу...» (с. 42.).

Тако министар завршава: «Још горе, Пољска ће се бесумње супротставити сваком руском пролазу кроз Румунију, уколико ова не би дала свој пун и неопозив пристанак...» (с. 43).

Међутим, напори француског министра да спасе Чехословачку и нашег аутора чланака у «Поруци» и «Гласу» који настоји упркос чињеницама да прикаже кнеза Павла и његове сараднике као разбијаче Мале Антанте могли би наћи једну врло кратку рекапитулацију у супротној чињеници, према којој су министри Бех и Комнен са својим Владама спасли међународни углед Совјета својим одбијањем француских захтева. Тако је Литвинов Бонеу

отпевао уз балалајку ону мелодију коју је овај хтео да чује. Међутим, онај ко би могао да верује да би Руси рескирали да уђу у рат против Немаца и то на туђој територији у одбрани Чехословачке у тим данима не би био достојан цене нормалног човека. Ово тим пре што су Совјети свесно подрхтавали од страха пред Хитлером тих дана, чему су уствари дали јавног доказа у-јесен 1939, када су на изненађење западних државника закључили уговор о пријатељству са Хитлером. Последице овог уговора биле су много речитије од оних дипломатских скакутања око спасавања Чехословачке. Пољаци и Румуни са својим министрима платили су скупом жртвом своју принципијелност држања према Совјетима. Међутим аутор чланка у «Поруци» и «Гласу» требао би да нам даде свој одговор, на осетљиво питање: шта би он радио у овом случају да је био на место кнеза Павла или његовог Претседника владе? ако би му било познато да су после састанка у Берхтесгадену Румунија и Грчка уложиле оштре протесте код југословенске Владе, када је ова закључила уговор «о вечитом пријатељству» са Бугарском на почетку 1937. Ово је у сваком случају била једна од жеља почившег краља Александра, а не обратно, како то тврде послератни историчари погледа и логике Радоја Л. Кнежевића и уредника лондонске «Поруке».

Та разматрања потсећају ме на једну епизоду из мог студентског живота у Београду после Првог светског рата. Кад је Бранислав Нушић објавио свој «Пут око света» Црногорци су се осетили колективно врло погођени због улоге «човека с ногом» у том делу и неколико пута изразили свој револт, чак и у плановима «да испребијају» Нушића. Тако је једног дана у Београду срео Нушића чувени Томо Ораовац из племена Куча. Седих бујних бркова, обрва палих преко очију, снажна старина са неком дебелом тољагом у рукама, зауставља Нушића на улици са питањем: «А је си ли ти они, што си написа они пут око свијета?» Нушић сав блед и јадан погледнувши овог средњевековног ритера, није могао да отвори уста. Кад је Томо видео да се овај јунак од пера наједном претворио у бубицу, потегну ону тољагу и узвикну му: «Гаде један, да нијеси тако жгољав, сад бих ти опалио 25 о-вих тољага по леђима...!» Сам је Нушић касније причао, да је у том моменту мислио да ће умрети од страха. Кад смо се касније као студенти налазили са Томом Ораовцем код «Лондона», запитали смо га и за овај сусрет са Нушићем. Он нам је одговорио ово: «Знате, Нушић је Цинцарин и он у себи има један антисрпски и антинационални комплекс, кога обрађује у својим делима. Он је, знате тип никоговића...» Међутим, Ораовац је тада избегао да укаже на Нушићеву баналност у свим његовим делима. Нажалост то му није сметало да неколико година касније постане чланом Српске Краљевске Академије Наука. Та цинцарска психологија дигла је и Јосипа Броза Тита и његовог помоћника Мошу Пијаду на ранг академика, када су чувари Југославије и критичари политике кнеза Павла избрисали оно «краљевско» из њене титуле. Изгледа да се психологија Бранислава Нушића сва

изражава у тражењу негативних страна српских националних црвака са свом баналношћу самог Нушића. Ово ће бити и објашњиво ако се тај комплекс бурне ере Југославије погледне очима објективнијих и начелних, а свакако далеко од баналности Нушићевих ученика и подражаваоца. То би могло да се предочи довољно јасно ако се пред очима имају догађаји и њихов ток.

После завршетка предузећа разарања Пољске и Чехословачке, совјетске лиферације Немачкој омогућавале су овој разбијање држава западне Европе, дотле је Балкан био предмет дипломатских трансакција, углавном свију зараћених и неутралних сила заинтересованих његовом судбином без обзира да ли ове биле нападачи или жртве напада. Међутим, у одржање мира на Балкану нико није веровао. Од свију партнера смело би се рећи, да је једина сила којој је мир на Балкану у тим данима ишао у прилог била Немачка. Та линија њене политике је ишла у прилог свим балканским земљама специјално Југославији и поред све њене интимне прозападњачке оријентације. Међутим, провидност совјетско-немачког уговора о ненападању из 1939; италијански план о нападу на Југославију, кога су стално Немци кочили, што је објективно кочило Италију у њеним плановима према Малој Азији и Африци; Итало-грчки сукоб; затим совјетско настојање да отцепи од Румуније Бесарабију и Буковину после слома Пољске, а затим Француске, указивали су на факат да се мир на Балкану не може да одржи. Румунија као важан лиферант петролеја Немачкој, чија је дневна потрошња у тим данима износила тридесет хиљада тона није могла да остане неутрална услед британских тежњи да јој разори рафинерије у Плоештију, т. ј. да би паралисале немачко снабдевање. Притисак са стране на све балканске земље био је снажан. Радило се само о актуелности улога за моменат.

Из тог духа политике момената произилазе мотиви Мусолинијевог бомбардовања Битоља. То је била очита демонстрација пред којом падају све претпоставке, да је Југославија била сагласна са њеном акцијом против Грчке. Ово свом својом садржином дезавуише чак и претпоставку, а камо ли тврдњу да се Југославија спремала да с леђа нападне Грчку. На другој страни апсурдан је закључак према коме би југословенска дипломатија примила италијанска обећања као нешто озбиљно и основано да ће се уступити Солун Југославији после рата, када га Италија по природи ствари сматра својом освајачком етапом. На трећој страни постављамо се пред питање: откуда нашим послератним историчарима премиса, да су југословенски државници тога доба веровали у победу осовине? Ни један проценат просечних Срба није веровао у победу наци-фашиста. Тачна је истина да је страх пред њиховом агресијом привидно ломио политичке линије државника Европе, почевши са Чемберленом, Черчилом, Стаљином, Молотовом, Петеном или кардиналом Бодријаром, што важи, на крају крајева и за кнеза Павла и његове министре Стојадинови-

ћа, Цветковића и Цинцар-Марковића, при чему је код многих од ових као и многих других овде неспоменутих мржња према Енглезима била снажнији потстрекач на политичку активност него љубав према Немцима или вера у њихову победу.

Легенда каже да је бугарски краљ Борис на неколико дана пред своју наглу смрт рекао Хитлеру у његовом Главном стану, да он није у стању да покрене Бугаре против Руса, што је Хитлер од њега захтевао, мада је он и душом и телом за немачку победу. Овај су исти одговор дали српски политичари за време рата на немачке сугестије да се и Срби требају да «придруже Европи за борбу противу светске опасности комунизма», са изузетком оног привеска да нису ни срцем ни душом за немачку победу. Милан Недић, као Претседник владе у окупираној земљи и свестан своје ситуације није нигде изразио током рата лепу реч за Енглезе. Међутим, нигде и ни у којој прилици он не изрази веру у немачку победу. Шта више у круговима својих пријатеља напомињао је оно што је осећао: «Зверка је рањена али нас се не тиче како ће се лечити, већ како ћемо се ми спасти». Словачке ратне политичаре Тису, Туку, Маха, Ђурчанског и друге интересовао је наслон на Немце више из мржње према Чесима и Мађарима него из љубави према Немцима. Постоје чак и службена документа из којих се види, да је Тисов министар унутрашњих послова Ђурчански био један од немачких сарадника за кога су немачки експерти за средњеевропска дипломатска питања Кеплер и Манфред фон Килингер захтевали да се стави под надзор. Ђурчански је очито био нерасположен према Немцима мада се из формалног односа другаче тумачило. Сличан пример имамо и у случају римокатоличког клера у окупираној Југославији. Хрватски католички прелати нису нигде јавно истицали своје задовољство што Хитлер онако лако руши католички део Европе. Међутим, кад је Хитлер разбио Југославију, хрватски католички прелати, са изузетком једног јединог случаја, назрели су у Хитлеровој победи над Југославијом услов свог врховног циља: могућност преобраћања Срба православне вере у римокатолицизам. То уствари нема никакве духовне везе са Хитлером или љубави према њему. Директна се последица изражавала у физичкој супремацији преко које је требало повећати број поданика римског бискупа, под изговором: прелаз на његову веру или смрт! Ако би се упустили у даљу психолошку анализу ових мисли могли би доћи до закључка да су Леон Дегрел у Белгији; Др Фриц Клаузен у Данској; Сер Освалд Мосли у Енглеској; мајор Квислинг у Норвешкој; Антон Мусерт у Холандији; Густав Симон у Луксембургу и други широм Европе снажније изражавали понашањем жељу да се наметну својим срединама под Хитлеровом заштитом него што су се заносили љубављу према Немцима или њиховом победом. У свим случајевима овде мржња је играла значајну улогу. Тај случај је веома јасно изражен у скорашњем гесту Претседника Де Гола. Њему се тек сада пружила прилика да изрази оно што као Француз осећа према Енглезима, а што

није могао да каже током рата. Можемо ли тврдити да слична мисао не вибрира у његовој души и на адресу Американаца? Значи, прилике откривају карактере и њихова интимна својства. Судбина Драже Михаиловића објашњава део овог комплекса бар што се тиче англо-америчког погледа на савезништво.

Међутим, нико од познатих и заинтересованих аналитичара ове ере не указа бар академским начином на ону ситуацију која је могла да се створи или би настала југословенском окупацијом Солуна упркос Италијанима, а у споразуму са Хитлером? Постоје чак мишљења, према којима Хитлерова ситуација би била повољнија да није имао Италију у савезу. Овоме би одговарала корелативна претпоставка, да би Енглези после рата имали више главобоље са једном таквом Италијом у питању афричких поседа. Ово исто важи за однос Југославија-Немачка као и Југославија-Енглеска. Да је Југославија уверила све партнере у своју неутралност, она би тиме учинила више услуга и себи и Немцима, као и Енглезима него ли што је то било у познатом случају. Међутим, Италија није никако желела једну неутралну Југославију због њених ратних планова. Ако се Италија одлучила да бомбардује југословенску територију у знак демонстрација против југословенских планова којима би требала да искупи своју неутралност, шта ли би тек Италија урадила од Југославије да је она испала победницом у рату? Значи апизерска политика Југославије у току година пред избијање рата као и током прве две ратне године, диктирана је нуждом и бригом за њен народ, ш,то је све дошло до истинског изражаја после њеног слома.

Део развоја догађаја у тим критичним данима обелодањен у издаљу Министарства спољних послова (Department of State) Сједињених Држава у Вашингтону 1956 (Documents on German Foreign Policy 1918-1945, Volume IX, The War Years, March 18-June 22, 1940) осветљава извесне моменте из тадањег политичког живота Југославије као будуће ратне арене. Ниједан од свих докумената изнешених у овој свесци не наглашава било којом речју било какву проосовинску наклоност званичних југословенских фактора. Напротив из свију дипломатских сусрета и разговора о Југославији произилази јасна сумња у њено држање према осовини. То се јасно види из докумената под бр. 93 где се износи један разговор између италијанског амбасадора у Берлину Атолика и Хитлера. Из тог се документа види јасна брига Мусолинијева изазвана немачко-румунским односом, где се поред осталог, из Хитлеровог објашњења односа, износи и ова мисао: «Његова вера у неутралност балканских држава је строго условљена. Балканске државе, специјално Југославија, остаће неутралне док се ту налази снажна Италија...» Из документа 135 и напомена у њему назире се очита Хитлерова жеља, да се избегне заплет између Мађарске и Југославије из практичног разлога, бојазни да тај сукоб не би довео Русе на Балкан. Овај мађарски апетит на делове Југославије анализира у документу бр. 182 немачки посла-

ник у Београду фон Херен, где се јасно наглашава и мишљење Мађарске о Југославији кроз њено дволично држање. Ове се мисли потврђују извештајима немачког посланства у Софији, где се изражава бојазан да ће се Грчка претворити у ратну арену зараћених сила, док се ту изражава јасна сумња у неодређеност и нејасност југословенског држања. Но док Албанија већ сачињава део Италије; Бугарска свим силама настоји да увери Немачку у недељивост њихових интереса; Грчка настоји да се стави под немачку заштиту; Румунија изложена опасностима са свију страна чека на своју судбину; Југославија настоји да осигура своју неутралност ублажавањем свог става према Немачкој као посредној заштитници од италијанске агресије, однос немачко-италијански улази у фазу неизраженог непријатељства. То се назире из извештаја немачког посланика у Техерану, Етела, који 19 маја 1940 анализира један свој разговор са италијанским послаником у Персији, где се каже: «Најизразитији противник руске експанзије у правцу Персиског залива јесте Италија. Према излагањима италијанског посланика, који ми је пре неколико дана овде у искреном разговору признао, његова држава сматра арабиско полуострво са свим прибрежним водама својом интересном сфером. Стари је и познати план фашистичке Италије борба за задобијањем одлучујућег утицаја над арапским светом укључујући територију Арабије као његов центар...» (Док. бр. 277).

Други моменат који је тих дана почео да помућује пријатељску атмосферу у односима Берлин-Москва, било је ускраћивање совјетских лиферација Немачкој сходно обавезама из уговора од августа 1939 године. Трећи моменат, који је убрзао уништење румунске слободе био је однос немачко-совјетски и њихова утакмица у подели плена у Румунији.

Ови моменти пренели су тежиште дипломатских трансакција на балканско подручје, које се, свакако, није могло да обхрва наметању рата и поред свију уверавања заинтересованих сила да им је жеља да одрже мир на Балкану. Тако се, на једној страни, Румунија нашла у центру пажње Совјета и Немаца, као и трењу Немаца и Енглеза на другој. На другом делу Балкана Енглеска је својим настојањем, да се приближи балканским центрима, припремала непријатељство између Немаца и Италијана на једној страни и овог дела Балкана на другој. Главни мотив код Немаца и Енглеза био је напад и одбрана румунских петролејских врела у Плоештију и енглески интерес за грчке базе. Други део овог мотива била је жеља Мусолинијеве Италије да се кроз Грчку приближи Бугарској као савезници, а затим Турској у циљу даљег продора ка истоку.

Међутим, док су Немци настојали да задовоље апетит Совјета својим притиском на Румунију, да изађе у сусрет совјетским захтевима о корекцији граница, Грчка се преко свог министра генерала Метаксаса заузела да би добила од Немачке заштиту,

како у односу на Англо-Французе тако и на агресивне мере Италијана. У том уверавању у своју оданост Немцима, грчки министар Метаксас, а према документу бр. 384 даје изјаву Немачкој, где се каже:

«Грчка неће уступити ни најмање острво као ни најнезначајнију луку Енглезима и Французима без отпора. Она осећа сасвим јасно да се енглески и француски захтеви не би ограничили на овоме. Но исто тако Енглези и Французи требају да знаду да ће сваки покушај Италије да би се домогла и најмањег дела грчког тла наићи на немилосрдан отпор свим расположивим сретствима...»

Наслањујући се на ову збирку докумената, ранији југословенски дипломата Владимир Милановић, у једној серији одличних чланака објављених у чикашкој «Српској Борби», даје солидан преглед збивања у појединим балканским земљама у тим бурним данима, где a propos Румунији каже:

«Као што је познато, приликом закључења немачко-совјетеког Уговора од 23 августа 1939, којим је Немачка добила слободне руке да отпочне рат, у једном тајном Протоколу Немачка је признала Совјетима Бесарабију.

Пред овом совјетском опасношћу, већ 14 априла 1940 (недељу дана по успешном искрцавању немачких трупа у Норвешкој), инспектор немачких дипломатских мисија на Балкану Килингер, јавио је из Букурешта Берлину, да Краљ Карол увиђа да Енглеска и Француска нису у стању пружити помоћ Румунији и да му је због совјетске опасности једино остало да се удружи с Немачком... («Српска Борба» бр. 551 од 3 јануара 1963).

Тако је дошло до оставке министра спољних послова Гафенка, да би га заменио у тој улози немачки пријатељ Јон Џигурту. Затим дипломата Милановић наставља:

«Догађаји су се затим ређали вратоломном брзином. Јуна 22 (1940) капитулирала је француска војска; четири дана после (26 јуна) Совјети су упутили Румунима ултиматум да одмах евакуишу Бесарабију и северну Буковину (с Черновицем). Немачка је извршила јак притисак на Букурешт да попусти и два дана после ултиматума совјетска војска посела је ове територије без борбе». (исти број «Српске Борбе»).

Но и поред овог стања главни фактори у конкурсу: Немци, Совјети и Енглези настојали су да балкански пожар локализују, при чему су Совјети понудили Бугарима савез о пријатељству и гаранцији поседа. Разочарани у држање Немаца, Италијанима је остала Грчка да би нападом на њу прибавили себи моралну задовољштину и евентуалну окупацију Солуна као реванш за немачко-совјетску поделу сфера у Румунији. Тако је дошло до напада Италијана на Грчку 28 октобра 1940 на велико изненађење Немаца. Тако је ривалитет савезника пожурио напад на Грчку т. ј. проширење балканског пожара, што Милановић кратко рекапитулира мислима:

«Италијанским нападом на Грчку, 28 октобра 1940., већ критична ситуација на Балкану, још више се погоршала, да после слома Југославије и Грчке Силе Осовине постају потпуни господари Балкана». (исто место).

Све ово пружа јасан доказ енглеско-француске слабости, која се изражавала њиховим харангирањем против снажних конкурената преко слабих балканских држава, које су населе енглеским обећањима и «гаранцијама», које су у току 1939 биле добиле Грчка и Румунија. Међутим, док је Грчка исто као и Румунија остала свесном свог положаја до самог слома, она је тиме добила и признање завојевача Хитлера, који ју је и даље сматрао витешким противником, Југославија је добила епитетом «вероломника» услед брзоплетства опозиционера политици кнеза Павла. Тако је недужни народ био изложен осветничким прогонима свију окупатора Југославије, где је оштрица била искључиво уперена против Српског народа. Док су Немци упоредо нападом на Југославију, отерали с грчког територија и Англо-Французе и Италијане, наследник генерала Метаксаса на управи Грчком генерал Цолакоглу, даје понижавајућу изјаву, према којој он обећава да ће одано служити «Његовој Екселенцији Фиреру немачког народа како он буде желео». («Српска Борба» бр. 552 од 10 јануара 1963).

Докле су се југословенски политичари опозиционери политици кнеза Павла успављивали ласкавим речима западних емисара, водећи њихову, а не своју националну политику, да би пред свој понижавајући слом «нашли своју душу», према речима Винстона Черчила, дотле Черчилов апел да би ту нежну душицу открио и код Турака Османлија, Исмет Инени одбија као провидан покушај трговца душама, јер се Инени није могао да занесе патетиком Черчилових речи и уверавања да ће Енглези бити спремни да бране Турке од Немаца ако их ови нападну или од Совјета ако ови у споразуму са Немцима буду закорачили преко Кавказа у правцу Анатолије. Тако су Турци после слома балканске равнотеже, а на неколико дана пред напад Немачке на Совјете закључили са Немачком десетогодишњи уговор о пријатељству и узајамној помоћи, како то лепо наш дипломата рекапитулира:

«Парадоксална је чињеница да је Турска својом решеношћу да остане по страни рата, уствари, и ако невољно, учинила Западним Савезницима неоцењиву услугу. Да се Турска повела за саветима Запада и за енергичним настојањем британског премијера, не може бити никакве сумње да би Немци, огромно надмоћни, без тешкоћа прегазили Турску и из основа изменили целу ситуацију на Средњем Истоку на штету западних савезника, односно Енглеске». («Српска Борба» бр. 554/63).

Овим су Турци, макар и по нужди доказали да знаду да воде политику, при чему им је свакако сам положај ишао на руку. По-

ложај Југославије био је деликатнији, али се због тога захтевала и виша политичка мудрост, т. ј. обазривост.

Из диктата те више политичке мудрости и обазривости настала је потреба закључења Пакта о ненападању између Совјета и Немаца 23 августа 1939, што се са идеолошког гледишта тада схватило као чудо политике. Међутим, поред све апсурдности са гледишта политичара романтичара нико досад не изрази мисао да је тај уговор пружио доказ да је Молотов желео победу свом уговорном партнеру Рибентропу. Ту никакви идеолошки елементи нису играли улогу, већ чисто национално политички пред којима су идеолошки добили споредан значај. Да су Совјети следили идеолошке принципе, доктрина би налагала да се закључи савез са Англо-Французима. Черчил би, свакако, код потписа уговора о савезу узвикнуо, да су Совјети нашли своју душу, јер би сасвим сигурно могао да назре у том акту губитак совјетске политичке иницијативе за следећих сто година ако не и даље. Немачка ратна машина окренула би се уместо запада према истоку, да би тако дала могућности западњацима да изражавају своје жаљење што «Хитлерове хорде» жаре и пале по Русији. Тако би се процес њиховог спремања да бране Русију отегао док Немци не би стигли до Урала и Кавказа. Тада би се појавила потреба интервенције која би била слична оној којом су западњаци требали да спасавају царство Николе II. Но све ове сфере високе политике налазе своје логичко и материјално оправдање и објашњење, док управо у случају кнеза Павла сезонски политичари иду толико далеко у пренебрегавању чињеница, да би му као шефу државе чак одузели право да сме политички да мисли. Ти су се моменти наглашавали, свакако у благој форми у данима чехословачке кризе током 1938. Међутим, када је пала Чехословачка онда су се читаве екипе југословенских јавних радника: научника и политичара нашле на истој линији у осуди политике западне Европе као немог посматрача чешке трагедије и Немачке као директног режисера драме. Чак данашњи југословенски Дракон Др. Јован Ђорђевић, као марксиста, говорећи о значају Чехословачке, позива се на Бога, цитирајући једну мисао кнеза Бизмарка о Чешкој, где се каже: «Боемија је тврђава коју је подигао само Бог!», што би другим речима требало да значи, ко влада Чешком влада средњом Европом. (Сарајевски «Преглед» свеска VII-VIII/1938). У наставку ових мисли други оплакивач судбине Чехословачке Др Драгољуб Јовановић, а у критици политике западњака, између осталог каже:

«Богатство капиталистичких земаља се повећава њиховом слабом насељеношћу. Најзад, то су државе старе цивилизације, које су вековима гомилале блага целога света, тековине старих континената».

Тајна «великих грађанских демократија», налази се, дакле, у њиховом богатству које долази у метрополе са свих страна и чини од њих повлашћене народе. Оне дају слободу зато што могу

да задовоље о туђем трошку захтеве својих маса. Више дивљења заслужују оне државе које немају колонија, нити вуку велике приходе из иностранства од уложеног капитала, па ипак будно чувају достојанство човека, поштују слободу и шире круг просвете и благостања до најзабаченијих сеоских колеба. То су праве тврђаве деократије, поред скандинавских држава, Чехословачка је једна од тих и таквих тврђава». (Сарајевски «Преглед», иста свеска). Трећи оплакивач судбине Чешке из овог труста мозгова, а после дефинитивног слома Чехословачке, Др Јован Кршић, констатује:

«У истом часу када је Немачка, претећи ратом и позивајући се на демократски принцип народног самоопредељења, успела да њени услови буду прихваћени и наметнути Прагу, јавља се и Пољска са захтевом, да јој се одмах предају тјешински и фриштатски срез с богатим карвинским угљенокопима. Пољски ултиматум, као нож у леђа, потсетио нас је на бугарску одмазду Србији у светскоме рату. По пољском примеру, и Мађари, уверени да ће њихове захтеве помагати тоталитарне државе, нису истакли само жељу, да од Чехословачке добију своје мањине, него су одмах тражили целу Словачку и целу Поткарпатску Русију... И док ће малом броју Немаца који остају у Чехословачкој остати сва мањинска права... цензурисано у оригиналу... А како Пољаци намеравају поступати с чешком мањином, може се већ наслутити по распуштању чешких школа у окупираним крајевима, као и по првим гласовима, који су се чули са службене пољске стране, и који уопште не признају чешку народност у Шлеској». (Сарајевски «Преглед» свеска за октобар 1938). Тако Др Кршић завршава свој закључак речима:

«Капитулација Чехословачке пред силом и претњама, и савезника и непријатеља, једна је од најчаснијих које је историја забележила. Она претставља слом, изненадни и неслућени, политике верности заданој речи, савезницима и идеалима демократије, политике коју је слободна Чехословачка водила свих двадесет година, од ослобођења до Минхена. Да би сачувала што се у промјењеној ситуацији у свету још може сачувати, Чехословачка је присиљена да инаугурише нову опортунистичку политику ослањања на скромне сопствене снаге и тражења модуса вивенди са суседима...» (иста свеска). Зашто у овом случају једна строга логика, док у случају кнеза Павла једна лабава интуиција? Уместо одговора на ово питање, треба констатовати, да сав овај тешки комплекс има своју реалну предисторију, чијим су се искуством користили мудри, да би дали прилику наивнима и брзоплетима у политици да изразе своје незнање.

Победом десничара у Шпанији преовладало је у свету мишљење да је оружје итало-немачко ефикасније. Мада се енглеска дипломатија показала спретном у том унутрашњем шпанском конфликту, могла се да чује и код напредног елемента у Шпанији

она стара фраза, да нам је теже енглеско пријатељство него француска опасност, «напредњаци» су били побеђени.

Из те околности никла је и она парола у средњој и источној Европи, према којој, ако једна снага у служби мира, клоне своме паду или распаду, јавност тражи њену замену. У тим данима Балкан са Југославијом, показао се далеко изнад оне оцене, која важи за њ у свету. Он је показивао знакове добре воље, пацифизма, помирљивости, спреме за разговоре и сл. Бурне зоне су биле Шпанија и Чехословачка јавно, а Аустрија и Пољска тајно. Западњаке, напротив, узнемиривала је политика Југославије после отклањања последње сметње хармонији односа Београд-Софија, што је изазвало неразумљив револт на Балкану и то баш код две пријатељске земље: Румуније и Грчке као и на пријатељском Западу.

Мада се јавно тврдило да је хармонија односа Француска-Мала Антанта комплетна, ипак мали народи, а међу њима и Југословени губили су веру у Француску, нешто услед њене унутарње политике, која је растакала њен национални дух, управо у оним данима када је постало евидентно да је читава немачка нација под Хитлером постала једним огромним радним логором, сконцентрисала сву економску снагу на наоружање, док су Француску раздирали перманентни штрајкови. Ово је даље повлачило колебање вере малих народа у версајску Европу, за коју је Француска донекле била и једини искрени гарант. Међутим, иза свега овога појављивала као тешка мора свест малих народа наслоњених на Француску, да она нема више никаквих материјалних услова, да версајски концепт брани од наци-фашистичке агресије. Ово је сазнање било далеко јаче изражено код снажних народа Европе: Руса, Немаца, Италијана и Енглеза. Можемо ли, ми, сведоци тих збивања, данас да тврдимо, да оно што нам дају послератне публикације као историску грађу, није било познато политичким првацима малих народа пре и током рата? Ако смемо да тврдимо да им је било познато, с каквим правом смемо да захтевамо од њих да су требали да воде другачу политику од већ познате? Ако им ствари нису биле познате, онда је њихов политички став регулисан интуицијом логика ратних збивања посве оправдала.

Разматрајући о тим моментима, а у предвечерју слома Чехословачке министар Боне на страни 83 цитираног дела каже:

«Какву је улогу овде могла да одигра француска војска? Она је била у заостатку за најмање две године што се тиче копненог наоружања, а пет година у погледу ваздушног наоружања иза немачке војске. Француска није имала модерне артилерије као ни модерне авијације. Ми нисмо имали у моменту избијања кризе ниједног модерног авиона, нити смо били у стању да га произведемо пре јануара. Ово је све оправдавало ону страшну опомену коју је командант ваздухопловства генерал Вилемен на недељу дана пре одлуке у Минхену упутио Влади: «У случају ра-

та читава ће француска авијација бити уништена у року од две недеље». «Из истог су разлога изјавили», како је то сам генерал Гамлен констатовао, «министар ваздухопловства и његов шеф Генералштаба, у предвечерју Минхена, да Француска није у стању да уђе у рат». Томе је и сам Даладје додао касније: «да је Француска ушла у рат, она не би могла да спречи завојевање Чехословачке, али би зато њени градови у року од две недеље били претворени у прах и пепео». Што се тиче Велике Британије, она се исто тако налазила у очајном положају. Њена копнена војска такорећи није постојала, исто као ни авијација. У том смислу француски војни аташе у Лондону, генерал Лелон пита се: «Са чиме можемо рачунати у моменту Минхенске кризе? Сав се биланс може овако да изрази: Све оно чиме нас Енглеска може да помогне као њеним непосредним прилогом у ваздушним и копненим снагама је сувише незнатно: две пешадиске дивизије и 120 авиона...

Са ужасом се можемо осврнути на оно стање у коме су се налазиле Француска и Енглеска све до 1936 живећи у дубоком уверењу, да ће путем разоружања најбоље послужити идеји мира».

Међутим, овом политичком моменту као култу интересима мира, лежала је у основи, бар што се тиче Француске, њена економска инфериорност у односу на Немачку. Позивајући се на излагања генерала Де Гола, један француски војно-политички историчар цитира Де Голову мисао као, потврду својих излагања, која гласи:

«Ми никада нећемо успети да превазиђемо продукциони калацитет немачке индустрије. Што се тиче металуршке индустрије Немачка производи два пута више челика него ми; четири пута више индустриског кокса него што ми нормално производимо. Што се тиче базичне индустрије за производњу погонског материјала и високог експлозива ту нас велика индустриска предузећа Немачке превазилазе, четири пута у производњи бензина, десет пута у производњи целулозе, а двадесет пута у производњи нитрата». (Paul-Marie de la Gorce, The French Army, New York 1963, s. 256.).

Из ове политичке и економске слабости Француске настајали су међу победиоцима и разни погледи о судбини света гледаној кроз призму европске стварности. Док Француска проповеда разоружање као сретство у служби мира, Хитлер проповеда нову методу у разарању версајске концепције уништењем Француске, кад каже у свом Mein Kampf-u без увијања:
«За Немачку, међутим, француска опасност налаже потребу пригушивања свију обзира човечности; даље налаже пружање руку свима онима, који се као и ми осећају угрожени, а не желе да подносе терет француске хегемоније...» (Adolf Hitler, Mein Kampf, New York 1939, s. 908).

После детаљне анализе своје политике, Хитлер даље закључује:

«Пошто су нам потребне снаге за ту сврху, а смртни непријатељ наше нације, Француска, нас држи за гушу, лишавајући нас наших моћи, то морамо да поднесемо све жртве које би нам омогућиле уништење француског настојања за европском доминацијом. У том смислу сматраћемо природним савезником, свакога, који као и ми, налази да је француска хегемонија над Европом неподношива...» (исто дело с. 966). Из овога Хитлер долази до закључка, «да он сматра, да међу потенцијалне савезнике за догледно време може да уброји Енглеску и Италију». Тако су једни веровали да ће Европа бити препорођена обновљеном Немачком и да ће Хитлер поштовати дух вајмарске Немачке у оноликом степену економски, културно и социјално, колико то може да допусти један организовани систем у доменима политике и администрације државе која извесно тежи за међународном рехабилитацијом. Други су сматрали совјетску Русију расадником нових и модерних идеја, које стоје изнад националног егоизма, да би служиле човечанству. Међутим, усамљена Француска на европском континенту, а сучељена са Немачком, сматрала је Русију природним савезником, чему је много опевавана «Техника Црвене армије» и њена снага доприносила жељи за узајамношћу. То се није могло да одвоји од утицаја разних референата војних стручњака Француске, који су били у погодним приликама посматрачи маневара совјетске војске. У том смислу се изражава и изасланик генерала Гамлена као посматрач совјетских маневара у години 1935., генерал Лоазо, речима:

«Организација совјетске армије налази се на ванредно високом степену... Техничка опрема совјетске армије постигнута у току три до четири године, не показује само успех и снагу совјетске индустрије, већ установу једне огромне надмоћности Црвене армије над свим осталим армијама Европе, које су често приморане, и то на подуже време, да се служе старим материјалом... Црвена армија је у овом моменту једна од најснажнијих армија Европе, што истовремено указује на импозантну дисциплину којом совјетски народ прилаже жртве у служби народне одбране». (Paul-Marie de la Gorce, исто дело, с. 258.). Овакви су реферати, подношени владама западних демократија пропагирали совјетски комунизам у западној Европи, прелазећи тиме чак и очекивања совјетских властодржаца.

Из те наивне вере једних да је Хитлер постао месија, а других Стаљин, трећи су сматрали, да интерес малих народа неће бити тангиран кроз припремани или наслућивани обрачун међу великима. Међутим, нико до данас у историји света није доказао да мали народи могу да буду инструменат мира упркос вољи и интересу великих. У малим народима велики најобичније налазе своје инструменте или у крајњој линији повод за међусобни обрачун. Ту нам је заиста историја била учитељица. Четврти су, штавише, веровали, да удружени мали народи могу не само да допри-

несу учвршћивању међународног мира, већ да буду чак и његови гаранти.

Тако неколико година пре доласка Хитлера на власт, т. ј. док је он био пропагатор реванша против западне Европе и свију држава, којима је на рачун Аустро-Угарске Версај поклонио живот, југословенски политичар Јован Ђоновић, разматрајући о значају малих народа у обрачуну великих, у једном свом чланку каже:

«Народи Мале Антанте морају бити спремни на све жртве и на крајње напоре. Једини ефикаснији инструменат мира у овом делу Европе то су Југословени, Чеси и Румуни. Они су предестинирани браниоци мира и данашњег поретка у Европи. Не верујемо да ћемо претерати ако кажемо да од њих зависи мир у свету. Утолико је велики и светски значај Мале Антанте. Ако народи Мале Антанте буду морално уједињени у политици мира и материјално спремни да је бране, мир је одбрањен. Не буду ли, од речи о рату прелаз је лак на чине, који ће га изазвати». (Записи, св. за јули-август 1929, Цетиње).

Из овакве политичке белетристике рађало се заиста мишљење да су мале државе фактор у светској политици. Овде се не би смело мешати лично мишљење појединих државника малих народа као политичких чинилаца у светској политици. Ово важи за државнике Мале Антанте. Чак њихова мишљења се нису међусобно подударала. Краљ Александар и Едуард Бенеш су се посве разилазили у питањима ингеренције Совјета у средњој и источној Европи. Међутим, оба су били за наслон на Запад. Краљ Карол је био непосредно пријатељ и краља Александра и Бенеша. Међутим, њега је страх од Совјета правио оданим немачким човеком, који је гледао у Немачкој заштитника од совјетске агресије. Ту нису постојале никакве претпоставке за очување мира. Ово још и из разлога што Југославија није имала заједничке границе са Чехословачком што их је правило пријатељима, али и немоћним да једна другој пружи помоћ у случају опасности. То смо и искусили. Мала Антанта је била практично само израз романтичарских осећања у политици, да би тај ишчезнуо одмах чим се појавио моћнији чинилац. То се видело одмах чим се Хитлер појавио са својим ревизионистичким прохтевима који су Малу Антанту погађали. Она се од инструмента мира одмах претворила у освајачки циљ завојевача. Боравак претседника Бенеша и министар Крофте у Београду 5, 6 и 7 априла 1937, као и посета Кнеза-намесника Прагу и њихови разговори о учвршћивању темеља Мале Антанте, нису уливали поверења у њен дуг живот. Односи Варшава-Берлин, а затим Варшава-Букурешт, што је свакако стајало у тесној вези са изменом мисли и разговорима почетим нешто раније између маршала Геринга и француског министра Лавала, приликом њиховог «случајног сусрета» на сахрани маршала Пилсудског у Варшави, наслућивали су извесну преоријентацију у духу захтева Берлина, а затим

Рима посебно, да би се одмах иза тога нашли на истој линији са својим јединственим захтевима. Леон Блум изјављује да блок демократија није празна реч и изашиље генерала Гамлена у Пољску, да сондира терен за даље разговоре на линији народнофронтовској. Министар спољних послова Француске Делбос прави истовремено посету Београду у истом смислу. Рид-Смигли враћа посету Паризу, али пуковник Бек тражи лично јаснију ситуацију у Лондону. Влада Блумова сачињава нови пакт са Совјетима, који је исто толико био празан, колико и онај његов пандан познат под именом џентлменског споразума Лондон-Рим, као новог анти-немачког блока за спасење демократског политичког система Европе. Ово је значило да је предаја Средоземља Мусолинијевој Италији служба демократији. Међутим, паралелно развоју односа у бурним зонама Европе, однос Италија-Подунавље улази у нову фазу. Рим постаје центром збивања. Истовремена посета Дра Шушника и маршала Геринга Риму, затим посета министра Ћана Албанији и Југославији, турнеја министра-претседника Стојадиновића по Европи; конференција претставника чланица Мале Антанте у Синаји; посета маршала Геринга у виду «брачног пута» Југославији, уствари били су увод у преношење политичке арене на балканско подручје. Политика Народног фронта, акције комуниста у Француској и Пољској, страх од рата и неспрема демократског дела Европе популаришу десничарске струје тадање политике. Предмет свих разговора међународног карактера је судбина Мале Антанте. Сви се «Велики» слажу да она стварно припада прошлости. Међутим, не могу да се сложе, како да се успоставе односи између Чехословачке, Аустрије, Румуније, Мађарске и Југославије. Једни су за федерацију ових земаља са Бечом као седиштем. Ту тезу заступају енглеска и француска дипломатија. Немачко-италијански концепт је другачи. Они желе да издвоје Чехостовачку и Аустрију, да ове две претстављају једну целину, која би била у тешњој економској сарадњи са Немачком. Енглези да би популарисали своју тезу сматрају да овој комбинацији треба додати Пољску и Бугарску. Мала Антанта није ни за једну ни за другу солуцију. Она је за status quo и наслон на западне силе. Међутим, Италија захтева Мађарску као своју интересну сферу на основи «Римских Протокола». Да би појачала везе изашиље свога суверена у званичну посету Мађарској. Међутим, смрћу генерала Гембеша италијанска теза добија на значају доласком на владу Дарањија, за кога се сматрало да је ближи Риму него Берлину. Наслоњена на Италију Мађарска тражи исправке граница, т. ј. ревизију мировних уговора. Ова тиме постаје и средњеевропским и балканским проблемом. Док се ствари тако развијају на борбеним аренама спољне политике која потреса међународни положај Југославије, дотле Хрватска Сељачка Странка и Сељачко демократска коалиција негирају тадање уређење Југославије, захтевајући на својој чувеној конференцији одржаној у Фаркашићу 10 октобра 1937 измену основа система организације југо-

словенске државе, при чему је од ње остало привидно неспорно: династија Карађорђевића и њена права.

После ликвидације спора Едвард VIII-Балдвин и свечаности крунисања краља Ђорђа VI. у мају 1937, енглеска званична јавност се детаљније упушта у анализу подунавског проблема, специјално оног дела Балкана који њу интересује. У том смислу, британска ревија Forthnightly Review од јула 1937, а у разматрању мађарског проблема, на једном месту каже: «Немачки дипломатски напори концентрисани су свуда на односе Мађарске са Југославијом, да убеде Мађарску да се одрекне својих ревизионистичких захтева у погледу Југославије. Мађарска се налази пред алтернативом, или да види потпуни немачки утицај у средњој Европи, после извесног времена, или да нађе неку базу, са које се може прећи, стварној сарадњи, политичкој и економској, у Подунављу, а ради заједничких интереса». Из сличних уверавања домаће и стране штампе, а уз врло слабе наклоности према западу, т. ј. западним демократијама, један део југословенске јавности, био је, с правом или не, за продубљавање односа Југославија-Немачка-Италија.

Међутим, кад се каже, да је Југословенска влада настојала да се приближи каснијим осовинским силама, т. ј. тражила наслон на њих, треба ствар објаснити оним објективним чињеницама које су се наметале личним погледима. Ту уствари треба поћи од оног камена темељца од којег, у конкретном случају, почиње функција Кнеза-намесника, т. ј. од смрти краља Александра. Сасвим је грешно оно што се ради у критици кнеза Павла, т. ј. да се објашњење догађаја тражи у његовим личним назорима, а не обратно: објашњење политичких потеза околностима које су стајале изнад њега. Свакако да ће то бити реч историје, не савременика. Међутим, сви они који траже истину нерадо чекају на реч историје. Они сами желе да се укључе у ту реч као њена грађа. То би требало да значи, у конкретном случају, да ови потези, како год били узети, могу наћи своје оправдање у психолошким, економско-политичким, државним, надионалним или тактичким мотивима, али не никако у идеолошким, ако се под идеолошким сме и може да подразумева идентичност метода у служби идентичних циљева. Штавише и кад би се идеолошки-методошки дошло до закључка да су им путеви у политици подударни, њихови би се циљеви код првог корака нашли у сукобу. Хитлерова или Мусолинијева динамична спољна политика стајала је, у конкретном случају, према статичној политици Југославије, која се изражавала у апизерским потезима. Ту се налази оно место, које нас упозорава да Југославија није имала своје спољне политике. Ту се налази основ оним погледима југословенских политичара са Кнезом на челу, што треба објашњавати околностима које су стајале изнад њих. Ту нису само дошле до изражаја оне последице које су неизбежне код промена на престолу, већ све оно што је усвојило ту промену, изазвало

политичку преоријентацију и у каснијем процесу сукоба интереса са нужношћу неопортуне али разумљиве цик-цак политичке потезе.

Ранији уредник «L'Oeuvre» у Паризу Андре Симон, чије је стварно име било Ото Кац, који је својевремено словио као одличан познавалац људи и догађаја у Европи, а истовремено интелигентни комуниста вишег ранга, у анализирању прилика, чије је тајне открио Марсељски атентат и његове последице, на једном месту свог дела каже:

«Убица Влада Георгијев, припадао је терористичкој организацији «Усташа», која је била вежбана, опремана, финансирана и снабдевана помоћу фашистичке Италије и Мађарске. Њен вођа био је сепаратиста Др Анте Павелић, који је седам година касније постао «Fuehrer» италијанског протектората Хрватске.

Југославија је покушала да поткрепи своју тужбу једним опсежним и разрађеним досијеом, који је садржавао одређене доказе да су владе Рима и Будимпеште биле обавештене о припремама атентата уколико нису на њ потстрекавале. Тај досије није никад изнет пред Лигу народа. Околности под којима су Југословени морали да одустану од свог плана, назвао је Едуард Ерио «срамним притиском» англо-француске дипломатије. Уствари Југославији је допуштено да поднесе један благи протест против Мађарске али тај је одмах нестао у траповима комисије. То је био тежак пораз балканске краљевине, кога су јој приредили бивши савезници у личности Сер Џона Сајмона, Антони Идна и Пјера Лавала. Италијански делегати у Лиги народа и нацистички посматрачи зрачили су од задовољства.

Нешто касније, Министар спољних послова Југославије, Богољуб Јевтић, рекао ми је, да је Југославија била без избора и да јој је једино остало да се повуче. Штавише, Француска и Енглеска ставиле су јој до знања, да, ако буде ишла напред са својим плановима имаће да сама сноси последице тог корака и да не рачуна на помоћ западних демократија.

Министар спољних послова Румуније, монгололики горостас Никола Титулеску, рекао ми је управо тих дана: «Овим су капије Балкана Хитлеру отворене!»

Пјер Лавал био је задовољан својим успехом. «Ја не желим да доводим у питање изгледе за моје пријатељство са Италијом због једне шаке југословенских вашљиваца», рекао је у разговору једном од својих сарадника.

Катастрофалне последице ове политике осетиле су се одмах. Пре непуне године Богољуб Јевтић, уверени присталица Мале Антанте и одани пријатељ Француске и Велике Британије био је смењен с положаја по жељи кнеза Павла, да би уступио место Милану Стојадиновићу нескрупулозном шпекуланту са снажном склоношћу према осовинским силама». (Andre Simone, Men of Europe, New York 1941, p. 176/7).

Из ових излагања Симонових не могу се назрети чак ни алузије, да је Хитлерова Немачка била помагач у припремама Марсељског атентата. Накнадни фалсификати разних табора неће успети да врате у стадиј неучињеног оно што је учињено. Овде је карактеристично чак и оно што би по логици хонорисаних публициста било својствено и самом Симону као интелигентном комунисти. Он је чак своју начелност платио главом у процесу против Сланског и другова у Прагу 1952 године. (Guenther Nollau, Die Internationale, Lengerich, Westfalen 1959. s. 102).

Међутим док овако наступају Француска и Енглеска у случају свога савезника, сходно својим интересима, тих истих дана Хитлер открива оне тајне у врховима високе политике демократија које су његово предузеће помагале и популарисале у Немачкој без обзира на касније квалификације његове «тираније». Симон на другом месту каже:

«Кад је Хитлер на почетку марта 1936 позвао на саветовање своје војне стручњаке у циљу дискутовања појединости у вези са преузимањем Рајнске области, могао је врло лако да разбије сва опозициона мишљења о томе обавештењима које му је лично донео Рибентроп из Енглеске. Британска влада одбијала је било какву војну сарадњу са Француском. Претежни део кабинета није хтео ни под којим условима да пружи било какву војну помоћ или да предузме било какве економске санкције против Немачке. Лорд Лотијан уверавао је немачког амбасадора барона фон Хеша, приликом заједничког ручка, да се нико у Енглеској неће тући због Рајнске области. На ово је Фирер иронично додао: «Британци су одлучили да одложе објаву рата до следеће године» (исто дело с. 224).

Мада се у овом случају радило о обрачуну међу моћнима, а у питању које је било далеко «од срца» Југославије, ствар није могла да остане без утицаја на југословенске прилике у духу принципа недељивости политике. Мусолини осећајући на шта се циља Хитлеровим говором; знајући пулс односа Берлин-Париз-Лондон, враћа се одмах на ону стазу која му је била закрчена политиком краља Александра у питању провођења одредаба Тиранског пакта из 1926 године. Тај пакт је остао стварно мртвим словом на папиру све до смрти краља Александра благодарећи делом и обазривој политици Ахмет-бега Зогуа. Управо тих дана кад је Хитлер конферисао са својим Генералштабом о судбини Рајнске области, Мусолини у тајности обнавља Тирански пакт са Албанијом која према Италији преузима нове обавезе, које се састоје у концесија ка коришћења природних добара Албаније: нафте, угља, а затим у проширењу албанских пристаништа и утврђивања албанско-југословенске границе, затим интензивирање просвете уз нови зајам. Покушај Пјера Лавала да посредује између Италије и балканских краљевина, Мусолини је одбио, тражећи одрешене руке у овим питањима без посредника. Ово је све балканске државе упућивало на Хитлерову Немачку, рачунајући на супротност интереса Немачка-Италија на Балкану.

Тражење наслона на Немачку у тим днима била је уствари једина могућа политика балканских држва. Од Совјета осуђене као творевине западних капиталистичких сила, а од западних сила одбачене или у најмању сматране аргатима на њиховим њивама, Балканцима је остало тражење наслона на Немачку. Овоме даје одличан коментар сам Андре Симон својим мислима из разговора са тадањим Претседником грчке владе генералом Метаксасом, кад каже:

«Кад сам напоменуо, да је Мусолини издашно помагао нацисте да би се домогли власти у Немачкој, генерал Метаксас је додао, да он не гаји ни најмању сумњу, да ће супротности интереса у Аустрији и на Балкану изазвати сукоб између Хитлера и Мусолинија. Затим је почео да хвали нацисте. Но чим је наш домаћин приметио моју реакцију, а из бојазни да се не би приступило оштријим речима, покушао је да скрене разговор на мање осетљиве предмете. Но ипак се генерал одмах вратио на тему о нацистима. Веровао је да је њихова звезда у успону и изгледало је да он веже своју будућност уз њих. «Немачка ће», додаје Метаксас, «у најскорије време постати одлучујућим фактором. Ми се никада нисмо у њу разочарали».

Читавог свог живота генерал Метаксас остао је германофилом. Он је свршио немачку Војну академију, у којој је због ванредних способности које је показивао добио надимак, «Мали Молтке»...

Он је широм отворио врата Тројанском коњу. Нацистички «туристи», пропагандисти, Гестапо органи врвели су земљом. Овде нема ниједне канцеларије важнијих владиних надлештава у којој не седи неки Гестапо агент, писао је у неколико махова француски посланик у Атини. Херман Геринг, Др. Јозеф Гебелс и Рудолф Хес били су Метаксасови гости. Нацистички генерали исто тако правили су посете свом колеги из Војне академије. Он их је одушевљено претстављао јавности. Упознавани су са свим важним војним тајнама Грчке. Но, чак и све оно са чиме нису били упознавани кроз Метаксасову наклоност упознавали су се преко својих агената. Тако се у години 1937 Гебелс хвалио једном страном дипломати да нацисти боље познају војне планове Грчке него њен Генералштаб.

Међутим то уважавање Хитлера није ни најмање сметало генералу Метаксасу да снабдева републиканску армију убојним материјалом за време Шпанског рата. Он је обожавао новац исто толико колико и нацисте. Он је гребао да кријумчари лиферације материјала из своје земље, а иза леђа свог англофилски расположеног Краља и Гестапоа. «Ако Краљ буде сазнао о мојим плановима са вама, британски посленик ће дићи прашину до неба», рекао је Метаксас шпанском претставнику једном приликом. «Међутим ако Гестапо сазна за ово, ја ћу се слабо провести код немачког посланика».

Да би избегао непријатности он није желео да шпански претставници долазе у Атину. Тако је главни део послова свршаван у Па-

ризу у хотелу «Ђорђе V» преко једне пријатељице госпође Метаксас, једне витке, елегантне бринете великих упалих тамних очију, жене својих четрдесетих година. У разговору са шпанским претставником она је била врло одређена да не би губила време: «Колика је висина мог процента?», питала је. Десет процената од свршеног посла.

Срео сам је приликом њене друге или треће посете Паризу. Била је врло утучена. Кратко време пре напуштања Атине, посетио ју је барон фон Висенхоф, шеф Гестапоа у Грчкој. Рекао јој је да нацисти знају о њеној трговини са републиканском Шпанијом и захтевао «ако тај посао не буде обустављен, има да рачуна са најгорим последицама». Он међутим није предузео ништа, али се она побојавала за живот. Ово зато што су сви они који нису били по вољи Гестапоу нестајали из Грчке. Генерал Метаксас одредио јој два телохранитеља.

После Минхена престале су грчке лиферације републиканској Шпанији. «Госпођица» је тврдила шпанском претставнику да је притисак био снажан како од стране Енглеске тако и са стране нациста» (исто дело с. 178/180).

Овакву политику су водили сви Велики и сви Мали у Европи у односу на Италијане за време санкција у итало-абисинском рату. Овакву политику су водили Стојадиновић, сви турски државници, краљ Борис и други. Није само снага Немачке условљавала овакве потезе у политици већ и неначелност демократија и страх од Совјета, бојазан од револуције и анархије. У том истом смислу Кнез-намесник је водио своју политику, коју је диктирала нужност опстанка. Ни ту се не може негирати објективност Андре Симону, кад каже:

«Балкански државници су схватили своју ситуацију после Минхена т. ј. да су и њихове земље бачене у вучје чељусти. Међутим и уколико су неки од њих храњени илузијама, њих је разбио Чемберлен својим говором одмах после Минхена «признајући предоминантан положај Немачке на Балкану».

Управо у то доба срео сам се са кнезом Павлом, Регентом Југославије.

Чини ми се то је било непуна два месеца после Минхена. Кнез је, како се каже, био у «опроштајној посети Енглеској», да би се при повратку задржао дан-два у Паризу. Срео сам га у кући једног Кнежевог пријатеља, чије пријатељство са Кнезом датира из времена Првог светског рата кад је овај служио као официр за везу са српском армијом. Приликом претстављања кнезу Павлу настојао сам да му ухватим поглед али нисам успео. Касније сам сазнао да је то реткима успевало. Кнез је имао изглед посве изнуреног човека. Дубоки подочњаци изражавали су се испод зеленкастих очију. Сав је изгледао прожет кобним предосећајима.

Мој пријатељ и ја имали смо само једно једино питање на уму, т. ј. да ли је истина да је Кнез одлучио дефинитивно да своју

земљу наслони на осовинске силе? Изгледало је да Кнез жели да заобиђе то питање. Настојао је да окрене разговор на неполитичка питања. Међутим кад је на крају био прикован директним питањем, а разумевши да је дужан дати објашњење на питање свога пријатеља са којим га веже двадесетогодишње пријатељство, иступио је са скоро дрском искреношћу, што је било у супротности са његовим одмереним манирима, меканим гласом и отменим држањем.

Минхен, рекао је, означава прекретницу у европској историји. Западне силе су отписале југоисточни део Европе. Павле је навео речи из Чемберленовог говора којима овај признаје предоминантни положај Немачке у овом делу старог континента. Југословенска влада се у неколико махова обраћала Лондону са питањем, да ли може рачунати на помоћ Велике Британије у случају напада или притиска од стране сила осовине. Све се сводило на изразе симпатија али не и на дела. «Симпатијама се не може ратовати против Хитлеровог фанатизма» поновио је Регент у неколико махова.

Француска је осуђена на пропаст, додао је Кнез. Разједена унутарњим размирицама она је омогућила Хитлеру да се домогне одлучујућих стратегиских предности у средњој Европи и Иберском полуострву. Сада је безнадежна свака борба против њега.

У привредном смислу Југославија је препуштена на милост и немилост нациста, наставио је Кнез. Немачка је главни конзумент југословенског извоза. Ми се морамо мирити са тиме, додао је, јер би без тога наша и иначе тешка ситуација постала критичном. Затим је овај хладни и резервисани човек пао у ватру. «Поред тих проблема», додао је, «поставља се питање Совјета. Бољшевизам нагло напредује и питање је свега неколике године, ако не чак и месеци, ако се ништа не предузме. Погледните Француску и Шпанију». Задржао се дуго у разговору на питању опасности бољшевизма. Закључио је са снажним нагласком: «Хитлер је наша задња нада».

Из овога се не сме извести закључак да је он волео Хитлера. То ни у ком случају. Он је исто тако био уверен да тако мисле и његови пријатељи. Изражавао је своје дубоке симпатије за Енглеску. Никада неће заборавити оне дивне дане које је провео у Оксфорду у друштву Принца од Велса (сада Војвода од Виндзора). Али овде нема избора. «Морам се повити пред нужношћу», рекао је. Са примесом ироније завршио је: «Ја сам реалиста» (исто дело стр. 180/182).

Међутим маколико ова политика била трагична по Југославију или Хитлерове комбинације у чувању економске структуре Балкана или самих Балканаца да их рат не би уништио, тај наслон кнеза Павла на Немачку није ишао у рачун Мусолинију и његовом пријатељу Анти Павелићу, који су у корацима кнеза Павла сагледали смрт својим плановима, и то првоме да се дочепа јадранске обале, а другоме да постане «Fuehrer» италијанског протектората Хрватске. Ту је сукоб био неизбежан, а са чиме се

рачунало и у крилу самих сила осовине. То је најбоље окарактерисао сам Анте Павелић приликом разматрања последњег чина драме, кад у свом Дневнику под «25 ожујак 1941 г.», каже:

«Слушам с пријатељима круговално извјешће о успјеху пута Драгише Цветковића у Беч. Ради се о судбини «Југославије». Свирање југословенске химне на круговалним постајама држава Тројног уговора врло нас се неугодно доимље, јер значи, да је споразум постигнут. Шутећи се погледамо и питамо: Зар је могуће, да је успјела нова београдска подвала, и тиме барем за становито вријеме одгођена повијесна нужда: распад «Југославије»?! Зар је могуће да је Београду, том балканском оружнику Енглеске и Русије, успјела нова београдска превара с натакнутом образином поборника за нови поредак? ...

Свега 48 сати после овога, будући «Fuehrer» бележи под

«27 ожујак». Нисмо дуго чекали. Опет смо се окупили око круговала и слушали махнитање Симовићева Београда на 27 ожујка. Што је њихово махнитање било јаче, то су наша срца бујније куцала. Кринка је пала. Београд се показао у правом свијетлу: великосрпски, жидоанглофилски и жидобољшевички уједно.. » («Хрватски Народ» број: 1305 од 10 априла 1945 г.).

Без обзира на ону објективну критику којој се може да изложи владавина кнеза Павла, ја нисам наишао у разматрањима ове ере нигде на било којег аутора, који се посветио психолошкој студији овог комплекса, да би тек иза тога донео суд о стварима. У његовом случају, а из опортунитета једних према Совјетима; других према западним демократијама; трећих да не би погубили кондуите или синекуре, тражи се што моћнији сноп речи да би се њиховом оштрином изразила критика према њему али без довољно упознате позадине или жеље за истинама.

Један високоучени Американац италијанског порекла, професор универзитета, у разматрању комплекса Другог светског рата, каже на једном месту:

«Једна латинска пословица каже: сит гладноме не верује. Било би на месту уколико није и за очекивање да ће прваци народа енглеског језика на крају крајева напустити пола-уништену, пола-наивну мисао, да је Енглеска револуција била дело поноса, а да је Руска револуција била срамна грозота; да је Американски грађански рат био израз витештва, а Шпанска револуција значила клаоницу. Према томе би човечанство требало да схвати и да зна, да је француски Терор из 1793 изазван уплитањем страних легитимиста у унутарње ствари Француске; а грозота Руске револуције су резултат помахниталог духа одбране од насртаја западних демократија које су утирале стазе појави једног Петљуре или сплеткама за васкрс Распућина.

У другом случају западне демократије везаће Шпанију уз Франка; пребациће афричке неофашисте у Француску, а затим окренути своја срдита лица од француских и шпанских грозота. Оне исто тако лако могу да покушају да претворе папство у нову а-

гентуру покварењаштва и раскола у Италији, да би искупиле његове благослове Хабсбуршким армијама улогореним до капија Вероне; неком британском поткраљу који ресидира у Палерму или онима домаћим злодусима који ће испијати последњу кап крви преосталу на несрећном полуострву. Тако ће једног лепог јутра оне моћи да чују да је некаква банда наоружаних црвендаћа најурила папу из Италије исто онако лоповски како је то у своје време Кемалпаша урадио са цариградским Калифом поручујући му да следећег јутра не остане у граду». G. A. Borgese, Common Cause, New York 1943, p. 330/1).

Ова мисао из једног дугог и тешког коментара узрока светског рата, клања и недаћа човечанства у репродукцији писца визионара-филозофа, историчара-дијалектичара, без много устезања, била би веома сходна југословенским приликама током рата, као делу светског проблема, мада је писац са једне високе духовне опсерваторије посматрао читав свет на једном шаховском пољу, да би интимно сводио своје мисли на судбину своје уже отаџбине, коју је напустио пред олујом фашистичког насртаја. Постављен пред алтернативу у питању судбине света после рата, аутор долази до закључка да ће западне демократије успети да победе један део тоталитараца у рату, из чега он не може да закључи да ће демократијама успети да срећно организују светски мир после рата. Ту аутор долази до закључка да убојна сретства демократија још увек нису довољна гаранција мира управо зато што су принципи на којима мир треба да се изгради подељени. Ауторова демократија је служба националном егоизму, а не општечовечанском принципу. Тако се писац нашао на раскршћу трију путева, не знајући којим ће да крене постављајући себе у положај човечанства после рата. Он у недоследности грађанских демократија види исто тако несреће човечанства као што их назире у идејама тоталитараца који не виде оно што им смета у подухватима за наметање онога што им изгледа пробитачно. У том хаосу аутор назире и крај политичких улога малих народа, који код обрачуна великих играју улогу ситног новца.

Ниједан од политичких људи Југославије на водећим местима како у међуратном тако и ратном добу није живео у светлијим илузијама о овом проблему. Зашто замерати кнезу Павлу тражење лека за продужење живота у мађијама и надрилекарима кад су они лекари и лекови у које је веровао нису могли да помогну? Но то су осматрања у широким аспектима.

Сада се треба вратити оном унутрашњем проблему Југославије који је највећим делом доприносио недоследностима званичне политике и неконсеквентностима и српских и хрватских политичара. То је у суштини изазвана она црта хрватског карактера или карактера хрватских народних првака, која је делом кроз психолошку склоност, делом кроз историско оптерећење онемогућавала консеквентност у политици, било спољној или унутрашњој, при чему се углед земље у свету ценио по њеним унутра-

њим околностима. Ту се у суштини и изражава она истинска разлика између српских и хрватских народних првака. Код првих је линија одређена унутарњим мотивима, док је код других дигирана осећајима; код првих је свако привидно отступање од принципа саображавање нужности, док је код других типично женској психологији, ако се не допада постаје срдитом. Ниједан народ у историји није повођен фатаморганским илузијама као што је то случај са хрватским народом. То је народ који је невероватно мало утицао на градњу своје историје. И као за чудо то Хрвати не могу да виде док је спољни свет начисто са тим фактом.

4.

Хрвати су путем историје изградили једну психолошку склоност, т. ј. њихову подложност «Европи», чијем културном кругу као римокатолици, мисле да цивилизаторски припадају. Од Сплитског сабора они су подложни римокатоличкој пропаганди, која у свом изнаднационалном захтеву и карактеру врши денационализирање. На граници националних група Срба и Хрвата постављена је и граница националних осећања. Срби су прво национални па онда религиозни, док је код Хрвата обратан случај. Они су прво клерикални, па онда национални. Срби су кроз читав 19 век, и поред најдубљег националног осећања, истицали људе, који су се залагали за наслон Србије, а касније и Југославије на Аустро-Угарску односно Немачку. Теза за или против те концепције била је предмет сталне распре међу Србима. Она се изражавала у борби за или против династије; популарношћу политике националних првака; постајала идеолошким делом програма појединих политичких странака или мото активности појединих национално-револуционарних идеја. У првој фази на ту је мисао изазивала она стална брига о положају српског народа постављеног између блиског Беча и политички склоног али удаљеног Петрограда. Тежиште ове политике било је стварно на Србији као јединој од новонасталих држава на Балкану после ослобођења од турског ропства, која је снажније из политичких него из династичких разлога успела да на свој трон подигне и одржи своју националну династију, за разлику од Грка, Румуна, Бугара, а касније и Албанеза којима су Германи лиферовали династије. Претставници тезе наслона на Аустро-Угарску нису били усамљени у Србији чак у круговима интелигенције, професорског сталежа чак до Университета као и војске под управом два последња Обреновића. Уколико је ова политика сматрана опортуном са једног гледишта она је исто тако сматрана издајничком за присталице династије Карађорђевића и наслона Србије на Велику Антанту у знаку које се ушло у Први светски рат. Тако се, према легенди, причало у круговима присталица наслона Србије на Аустро-Угарску после мајског атен-

тата 1903, да се опет стоји пред тешким искушењима, јер је у народу било изграђено инстинктивно мишљење, да је династија Обреновића кроз своје политичко маневрисање доносила земљи мир, док династија Карађорђевића кроз свој широки национални програм изазива трења и сударе. Ово се исто тако могло да чује после оснивања Велике Антанте (1904). Тако се сматрало код једног дела српске јавности (а и углавном код светске проаустриски склоне), да би се избегао чак и Сарајевски атентат и његове последице, да се могла постићи она хармонија односа између Беча и Београда коју су пропагирале протагонисте тог пријатељства. Овој логици повлађивала је и званична политика Велике Британије после доласка Карађорђевића династије на престо Србије 1903, што је, међутим другим очима посматрала британска царица Викторија одбијајући да прими на свој Двор краља Србије Александра Обреновића при крају прошлог века са чиме се у свом држању сложио и петроградски Двор, што је изазвало ужасно трење између Претседника Владе тадање Србије Дра Владана Ђорђевића и дипломатског кора у Београду при чему је глас руског царског посланика Јадовског био најснажнији у опозиционом тенору. Сви су се слагали у томе да се Краљу Србије не сме да укаже једна таква пажња од стране Лондона и Петрограда. Међутим, за симпатије или званичну политику постојали су и објективни разлози оваквом ставу присталица династије Карађорђевића. Аустрија у својој основи није могла да води здраву управну политику. Стална брига за чување надмоћности и повлашћености германског елемента, који је једва достизао петнаест процената становништва империје уз снажни римокатолички прозелитизам није допуштао да се развија један здрави национални дух у њеним границама. После оног турског јавашлука у Босни и Херцеговини, Аустрија је завела формалан ред и у односе унела снажну личну и имовинску безбедност, што је значило огроман административни напредак према искуству са Турцима. С те стране гледано изазивала се она мисао да би балканске земље имале пред собом срећнију будућност ако би се укључиле у аустро-угарску заједницу. Насупрот овима стајали су много снажнији претставници идеје борбе против Аустрије. Ово је оправдавано политичким мисионарством Србије на Балкану. Тако је за једне Русија као «заштитница православља и Словенства» била удаљена, да би за друге била предмет критике оних, који су је сматрали заосталом, ради чега није била у стању да пружи Србима оно што би могле да им пруже културне земље средње или западне Европе. За једне је она била «колос на глиненим ногама», док је за друге «трула Аустрија» била синоним Двојне монархије. Међутим спољну политику Србије и Југославије касније диктирали су у основи програмски елементи. Србија је у свом мисионарству водила динамичну спољну политику. Она је њом тражила омогућаваће испуњења свог националног програма. Југославија је била форма испуњеног политичког програма Србије. Са тиме је нестало оног динамичног е-

лемента у југословенској спољној политици, што је некада било главни карактеристикум политике краљевине Србије. Међутим, спољну политику Југославије нису диктирали патриотски моменти и морални обзири захвалности; традиционалне везе или уговори о «вечном пријатељству» већ и економска стварност земље.

Кнез-намесник био је и остао западњаком, ако се тај епитетон узима као мерило личне културе. «Принц из бајке» како га нарива вођа Хрвата Мачек има своју реалну основу. Она се може да тражи у Мачековом идеализму исто толико колико и у Кнежевој духовној садржини. Аустриски дипломата и последњи аустриски посланик у Београду пред Аншлус, барон Лотар Вимер у својим мемоарима (Zwischen Ballhausplatz und Downingstreet, Wien 1958), а у првој глави излагања, која носи наслов «Опроштај с Београдом», назива Кнеза Павла човеком племенитог менталитета са најпрефињенијом културом. Петер де Менделсон у својим разматрањима о спољној политици Хитлерове Немачке приказује Кнеза Павла као човека са пуним разумевањем у политици и примером патриотизма. Приликом проласка Кнеза кроз Грчку после збацивања од стране пучиста, народ га је поздравио као свог пријатеља и творца пуча од 27 марта. Шта то значи?

Овде треба бацити поглед на ову значајну црту примитивизма, којом се одликује српска средина и чак скоро сваки Србин у мањем или већем размеру. У основи повлађивање инстинктима примитиваца код Срба је мерило т. зв. народњаштва. У српској средини демагози се гледају непријатељским оком. Отуда су се код нас специјално за време југословенске ере међу ратовима осредњости у т. зв. партиско-политичког живота најлакше и пробијале односно избијале на површину. Тај моменат није био одлика Србије током 19 века, па све до стварања Југославије. То исто важи за Црну Гору током њене читаве ере опстојања као државе. То је правило оба последња српска краља великим људима и цењеним владарима. Уствари и код момента сукоба водило се рачуна о извесним националним и политичким начелима. Стварањем Југославије тај је менталитет револуционарно измењен. Код нововеких Срба борба је лишена начелних принципа. Прибегава се врло често и недостојним средствима. Противници настоје да један од другога направе ниткова, коме се одузима право на борбу. То није случај само код појединаца већ и код група. Људи једне политичке партије неће никада да прикажу своје противнике, људе из друге политичке групе од начела или признатог супротног гледишта. Они се не понашају искрено, витешки, начелно већ бусијашки, жучно и лично. Није се поштовала чак ни она најнужнија форма као дужног такта у друштвеним односима.

Другог фебруара 1901 године умро је у Херцег Новом као, тако рећи, избеглица Марко Миљанов чувени племенски поглавица племена Куча. Као снажан индивидуалитет и врло борбен дух

читавог свог живота хрвао се са кнезом Николом кроз своје погледе на прилике у Црној Гори и такође снажни индивидуалитет самог Кнеза. Штавише Марко се врло често носио мишљу да напусти Црну Гору, стојећи под моралном оптужбом кнеза Николе, «да једноме од њих двојице нема места у Црној Гори!» Приликом преноса земних остатака војводе Марка у правцу Медуна где му се налази вечно боравиште, кнез Никола је, приликом пролаза поворке кроз Ријеку Црнојевића, изашао са својом породицом, стао поред пута и уз војнички поздрав одао пошту покојнику. Тако су се растала у основи два лична али витешка противника. Племе Кучи су ово примили као своју велику задовољштину, а војвоткиња Стефа (жена војводе Марка) кад је видела кнеза Мирка у погребној поворци прошапутала: е сад ми се чини да ми се Марко опет родио. Кнез Никола је био владар који је знао да се понаша и као човек и као владар.

Управо у то време, а на прекретници векова, студирао је на београдској Великој школи познати пропагатор идеја Младе Црне Горе Милош Шаулић. Он је као радикални левичар јавно говорио у Београду, чак и захтевао да се «записнички констатује», да у Србији неће бити мира док се у њој налази жив краљ Милан Обреновић. Он је у то време добрим делом доприносио затегнутим односима Београд-Цетиње. Као млад и школован човек он је био потребан кнезу Николи и у својству заменика Дра Луја Војновића црногорског министра правде, Шаулић је овај ресор добио у 1904 години. Умро је у септембру исте године као министар правде. Злонамерна јавност Црне Горе сматрала је да је за његову смрт крив кнез Никола. Под тим дојмовима жена Милоша Шаулића одбила је да прими венац кога је кнез Никола послао у знак саучешћа. Она због тога није била анатемисана од кнеза Николе, али су је зато противници Кнежеви прогласили јунакињом дана.

Четири године касније успело је аустро-угарској шпијунажи да поново «баци угарак» у односе Цетиње-Београд. Тај скандал познат у историји под именом «Бомбашке афере» људи су оправдали жељом да се склони један «деспот» са трона Црне Горе. Они су овај гнусни корак правдали жељом народа да се тиме треба да утре пут народном уједињењу. Таква је обмана направила од извесних политичких осредњости заточнике уједињења Срба. Кад се каснији министар Јован Ђоновић, такође један од идеолога Младе Црне Горе нашао у иностранству, он је своју опозицију краљу Николи објаснио: «Србија нам обећава више политичких слобода него што нам их даје краљ Никола...» Оваква логика скоројевића у политици требала је да води закључку, да «деспотизмима» леже у основи погледи, стремљења и апетити појединаца, а не околности које условљавају активности ових. Нема деспотизама који нису по вољи народа, исто као што «воља народа» не диригује суштином већ формом; не изражава мишљење «народа» већ само једног његово дела. Те околности су

направиле од краља Петра I Карађорђевића симбол слободарства. Међутим, истина је да је краљ Петар прошао кроз социјалистичку школу западне Европе; био четнички војвода у Босанском устанку; трпео понижења амбициозних сеоских главара који су водили «сопствену политику» у данима када је Босна прогласила своје уједињење са Србијом, које нас тачно потсећа на оно уједињење Црне Горе и Србије које су од ере Милоша Шаулића и Јована Ђоновића пропагирали идеолози Младе Црне Горе не водећи рачуна о тада свемоћној Аустро-Угарској и исто тако снажној Отоманској империји. Те околности по свом диктату довеле су наследника краља Петра I тачно у обратну ситуацију. Ово је дало повода опет другој екипи скоројевића у политици, да му импутирају «диктаторске склоности». То стање нужде у политици Југославије, које је заиста довело једног краља у положај владара, који је морао и да «краљује и влада» квалификовали су непријатељи Србије и Југославије, краља Александра и његове династије, тачно онако, како се коме свиђало. Један пример тих карактеристика заиста је сувише карактеристичан за карактер писца, који је имао толико примитивистичке склоности да тако нешто напише и објави.

Др Драгослав Смиљанић у својим «Сећањима на једну диктатуру» имитирајући Августа Перчеца, Светозара Прибићевића, немачки «Бунд», француске хуманисте са Анри Барбисом на челу, каже:

«Краљ Александар Карађорђевић сагоревао је у грандоманској ватруштини жудње за самовлашћу. Сневао је о чувеним сувереним самодршцима и желео ту славу. Усто је био крволок и покварењак. Чувене родољубе, официре организације «Црне Руке», који су повратили на власт династију Карађорђевића, побио је мучки и то пуковника Драгутина Димитријевића-Аписа... По његовом наређењу убијен је секретар КПЈ Ђура Ђаковић и секретар СКОЈ-а Пера Поповић-Ага и с њима многи комунисти. Отео је на превару престо свом деди краљу Николи Црногорском, поткупивши неке његове дворјане и политичаре...» (с. 27-28).

Ако се већ зна да су се овакви менталитети у Југославији истицали у борби за т. зв. социјалну демократију, што је најлепше окарактерисао Др Антон Корошец одговарајући Др Бранку Чубриловићу, да је боље да у југословенском парламенту седе и католички попови него слаби лекари као што је Др Чубриловић, онда се сигурно сме тврдити да ће историја оправдати све акте краља Александра уколико их већ и досадања збивања нису оправдала. Ако се већ зна да је поред крунисане главе краља Александра Обреновића и аустриског престолонаследника Франца Фердинанда глава краља Александра Карађорђевића требала да буде трећа, којој је пуковник Димитријевић требо да суди на свој начин, онда је и ту политика краља Александра била на месту. Постоји легенда, да је Никола Пашић био против суђења А-

пису и чак предлагао да му се даде нека мисија у западној Европи, да би се тиме склонио из бурне зоне тих дана. Да ли је Пашић требао да држи Аписа у резерви или не, тешко се може узети као факат. Међутим, исто тако постоје неозваничена мишљења према којима је Аписова глава требала да буде увод у извлачење званичне Србије управо тих дана када су шансе и Србије и Савезника у односу на исход рата биле врло неповољне. Да освета може да гради историју то је ван спора. Међутим, осветнички је инстинкт не може да пише. Комунисти Југославије нису у стању да пишу историју краља Александра јер им недостаје објективни критериј и истина као идеал. То је најречитије изразио сам Смиљанић на адресу Црногораца и мотива «отеривању» краља Николе. Међутим тих мотива има безброј. Један од њих је н. пр. и овај:

«...Србија је на крају светског рата, уништила црногорску државну самосталност и збацила црногорску династију Петровић-Његош.

«Срби су били поставили пред свим вратима и прозорима скупштинске зграде у Подгориди, топове и митраљезе и тако приморали дрногорску скупштину (Парламенат), да изгласа уједињење Црне Горе са Србијом...» (Gustav Percec, Durch Lug und Trug, Wien 1931 s. 6). Оваквим се «истинама» хранила европска јавност о Југославији и њеним неимарима.

Међутим, нису интересантни погледи једног Дра Смиљанића, јер он уствари никада није имао својих погледа. Према томе није у стању ни да се служи истинама. Још су мање интересантне «истине» једног Густава Перчеца, који је због својих амбиција у односу на свога политичког шефа Павелића и његову линију, заслужио своју огавну смрт, која га је снашла од Павелићеве руке у затвору Arezzo у близини Болоње кад је сматрао, да се нашао на обзорју своје славе, постављањем себе на чело усташке емиграције у средњој Европи. Међутим, интересантне су оне «истине», али не са историског већ психолошког гледишта, које износе на јавност људи, који су се играли као деца око зграде државне гимназије у Подгорици, у којој је заседао црногорски «Парламенат», који је донео своје историске одлуке. Те су одлуке биле донешене далеко пре него с тај «Парламенат» и сазвао. Он је требао да даде само форму стварима, где сила није требала. Она ту није ни тражена ни примењивана. То су само непријатељи српског јединства тврдили што многи још и данас тврде, а међу које спада Др Драгослав Смиљанић. Но док су скоро сви ти историчари ере краља Александра свршили са својим улогама, Др Драгослав Смиљанић још увек гаји наду, да ће она олуја која се спрема да одува маршала Тита и његову дружину, посадити њега на неко од значајних места Републике Југославије, а под егидом генерала: Пере Попиводе, Мирка Модровића и њихових протектора.

Позивајући се на свога партиског пријатеља, Батрић Јовановић у једној својој послератној студији, каже: «Блажо Јовановић је на Првом конгресу КП Црне Горе (1948) рекао да је уједињење Црне Горе са Србијом извршено «не само против воље и расположења црногорског народа, него и уз помоћ бајонета српске војске, и то на најгрубљи начин, путем силе и преваре», (Комунистичка партија Југославије у Црној Гори 1919-1941, Војно дело, Београд 1950, с. 23.). Карактеристично је, да су још тада неорганизовани комунисти Црне Горе, били најизразитији унионисти. Још је карактеристичније, да је њихова омладина управо тих дана певала по Подгорици песму на адресу краља Николе: «Ој најгори људски створе, издајниче Црне Горе, — зар имадеш још и наду, да нам опет дођеш на владу!...» Ја се као и данас сећам те песме чија је интонација уједињавала и комунисте и националисте у борби за уједињењем. Кад је Коминтерна осудила Југославију на смрт неколика месеца касније, онда је са том осудом истовремено осуђена и «империјалистичка политика Србије». Као што су се југословенски комунисти понашали као папагаји и следили инструкције руских комуниста, које су им ови давали током рата у Француској и Швајцарској, док је и сам Лењин веровао чак у 1917 години да је светска револуција на прагу, ови су исто тако папагајски почели да следе сугестије Коминтерне у разбијању Југославије, оптужујући Србију као центар реакције, кад је постало видљиво да од светске револуције нема ништа специјално после 1924. Тако је део Компартије Југославије у Црној Гори почео да следи исто тако папагајски оне политичке флоскуле «о уједињењу Црне Горе и Србије путем силе и бајонета». Да је у томе уједињењу било преваре и подметања, то се не може да негира, али силе није било.

Пре скоро једног века изразио је своју значајну мисао социјалиста Светозар Марковић, размишљајући о Србији и њеној мисији овако: «Мисао српског јединства је најреволуционарнија мисао што постоји на Балканском полуострву од Стамбола до Беча. Та мисао садржи у себи: уништење Турске и Аустрије, престанак Србије и Црне Горе као самосталних кнежевина и преврат у целом политичком склопу српског народа. Из делова ове две царевине и из две српске кнежевине постаје једна нова српска држава — то значи српско јединство...» Овако је говорио младић од 25 година.

Србија постајући центром националне револуционарне акције на Балкану доследно и галантно води борбу коју завршава као победник 1918. Ослобођењем и уједињењем главног дела Јужних Словена престала је њена револуционарна активност по националној линији. Са Југославијом се појавила социјална мисао, т. ј. ослобођење изнутра. Међутим, за то ослобођење изнутра тражили су се елементи којих није било. Да ли су грађани Југославије у својој вери у Србију тражили од ње више него што је могла да даде, уствари остаје спорним. Међутим, остаје неспорним

факат, да се Србија у револуционарној ери показала далеко јачим агитатором и прегаоцем него што се показала као пропагатор сопствених мисли у новом стању. Она се у новој држави показала површном, незаинтересованом, са јаком превагом елемената србијанског националног осећања и безграничне безобзирности у партиско-политичком спекулисању. Постављајући себе према другим националним или регионално-националним осећањима, Србија се није знала да издигне изнад ствари у Југославији, већ је и сама била понешена бујицом страсти и постала предметом напада чак и оних, који су у њој назирали општи национално-политички и слободарски идеал. То је лагано и постепено уводило у стање оспоравања њених напора у ослобођењу, уједињењу и методама управе у новој држави. Ово је довело у питање чак и плодове њених војничких и политичких напора током једног века. Тако се постепено у самој држави почео да формира и учвршћује антисрбијански култ, чије основе треба тражити у партиско политичкој искључивости, коју су као негативну особину почели да негују и остали крајеви земље, а на штету целине и принципа.

Српско-хрватски односи и проблеми гледани очима извана или изнутра, пре стварања Југославије или после њеног постанка, нису односи у којима се сукобљавају групни интереси, национални погледи већ дубљи фактори: групне психологије и етички идеализми. То је врло драстично окарактерисао, Сетон Ватсон, уочи стварања државе СХС, речима: «Сукобиће се психологија сопственика пиљарске радње са психологијом шегрта великог предузећа...»

Не би се смело тврдити, да су се Срби у Југославији показали добрим политичарима, а још мање добрим социјалним психолозима. Они који су познавали Хрвате и њихову психологију, нису били ни саслушавани; они који су градили државу на «тројству једнокрвне браће» изгубили су битку и политички и психолошки. Срби уствари нису познавали Хрвате и њихову психологију. Хрвати су уствари пример неспособности грађења и одржавања државе. Они су типичан анти-државни народ. Срби, напротив, генијални државотворци. Чак Црногорци као део Срба успеше да од једног обичног збега, оних, «који се не хтедоше у ланце везати», створе државу. Срби и када су државу изгубили, признавали су да је немају. Борили су се да је успоставе. Код Хрвата обратно. Кад су националног владара изгубили и споразумом ликвидирали и са националном државом, сматрали су током векова, да је њихова национална држава још увек оно исто што је била и пре Pacta conventa од 1102, када је хрватско племство за љубав повластица предало народ угарском краљу Коломану, а онда иза потписа уговора водило борбу осамстотина и педесет година да би сачувало своје сталешке повластице, идентификујући ове са државном суверeношћу. Државо-правно и политички добровољно су се одрекли своје државне суверености, а историски доказивали да су суверена држава. Из те фикција

се родила мегаломанија маленог народа, који се у једном моменту занео инаугурисаним империјализмом.

Кад сам концептирао ове редове, користећи богате аустриске библиотеке, а истовремено допуњавајући знање сугестијама старијих и искуснијих од мене, један ми пријатељ пише, поводом хрватског публицисте Богдана Радице, који је, у исто време, пошто је срећно напустио комунистички рај, за чијег се Адама срдачно залагао за време рата, развио јаку проусташку-хрватску антикомунистичку делатност намењену упознавању западног света са суштином југословенског комунизма, и тако на једном месту каже: «У истом броју истог листа пише љигави Богдан Радица противу Тита, па каже дословно: «Ми смо разбили Римско царство, ми смо поцепали хришћанство, ми смо срушили Турско царство, ми ево, разбијамо комунистички светски империј...» Затим овај пријатељ, после подужег коментара Радичиног карактера, наставља: «Да је то неко рекао за Србе било би у томе много истине. Али за Хрвате? Кад су се Срби бунили против Рима, стварајући националну цркву, Хрвати су били највернији експоненти Рима; кад су Срби, први од поробљених народа, крајем 18. века дигли устанак против Турака и дали први смртни ударац Отоманској империји, Хрвати су спавали. Кад је Србија почела очајнички бој, који је дошао главе бечком ћесару, Хрвати су кроз пет година рата били његови највернији гренадири. Како може да тако безобзирно фалсификује историју господин Радица?»

Ове мисли су део коментара из пера Србина-четника, коме се у крајњој линији може, са правом или без права приписати и извесна доза субјективности из објашњивих разлога. Међутим, приказ карактера Богдана Радице изгледа још тамнији у репродукцији објективног Хрвата, штавише Радичиног ужег земљака и личног познаваоца, који пратећи Радичин рад у слободном свету ствар оштрије квалификује чак и од овог Србина-четника, кад каже:

«Сасвим у франковачком стилу, Радица се обара на далматинске Србе које индентификује с Десничином «Државом», Дром Ником Новаковићем, званим Нико Лонго, и попом Ђујићем. Богдан Радица при том заборавља, да је он за вријеме диктатуре био на истој политичкој линији као и Десничина «Држава» и да је у Београду тражио пријатељства и протекције код оних истих политичких људи који су инспирисали и подржавали «Државу». Нико Лонго био је Стојадиновићев човек као и он сам. А иначе, по моралу и политичкој превртљивости, Нико Лонго и Радица су два рођена брата и двије сродне душе.

Ако је тачно, што Радица пише: да је Др Нико Новаковић из Задра дириговао покрет попа Ђујића — жалосно је, да је Нико Лонго могао за вријеме рата ма шта дириговати — није чудо да је Ђујићев покрет пошао наопаким путем. Ипак смијешно је да се Радица — који је у својој кући гостио попа Камбера, високог

усташког дужносника за вријеме НДХ. који је, послије Римских Споразума и довођења на хрватски пријесто Ајмона Савојског, упутио Павелићу познати телеграм, славећи га као највећег живућег Хрвата — буни што су неки далматински Срби с Ником Лонгом на челу, упутили меморандум италијанској влади, тражећи анексију Далмације. Да није требало да траже да дођу под НДХ, гђе ће их клати!? У осталом шта је ту требало српског меморандума, кад су сами Хрвати, макар и усташе, Римским Споразумом предали не само Далмацију, већ и Хрватско Приморје Италији? А зар није, према открићима Ћанова Дневника, и сам Др Мачек тражио помоћ и сарадњу фашистичке Италије, нудећи јој пакт сличан Тиранском Пакту с Албанијом, плус царинску и валутну унију? Али то не би било спасило Далмацију, коју је Мусолини хтео да добије под сваку цијену. По нашем мишљењу, није разумно тражити да далматински Срби бране оно што су одговорни хрватски политичари били готови да, прије или послије уступе, и што су, за вријеме рата, уствари и уступили.

Баш ова открића су доказ који је дат експериментом НДХ: да растурање Југославије и сваки покушај стварања посебне хрватске државе неминовно води до губитка Далмације и до њена заробљавања од стране италијанског империјализма, чине да ниједан честити и родољубиви Далматинац не може да одобри убијствену издајничку, протухрватску политику загребачких сепаратиста...» у које аутор убраја и самог Богдана Радицу, кад тврди:

«Ондашњи Радице звали су се Пјеротићи и Доротке, Далматинци као и Радица, и ако један од њих, Доротка, бивши аустриски официр, рођен у Дубровнику, уствари је био досељеник из Средње Европе (звао се von Ehrenwall, моја напомена). Ови туђински плаћеници оспоравали су чак Супилу хрватство, називајући га Супилосом и подмећали му да прима паре из београдског диспозиционог фонда, онако исто као што данас несуђени Титов дипломата — корисна будала и неквалификовани аспирант на дипломатске положаје у будућој Хрватској Републици, Радица, подмеће онима који остадоше вјерни народном јединству да их у томе руководе амбиције за министарским и амбасадорским положајима, по оној: реци ми! да ти не речем!» («Протест» гласило југословенских исељеника Јужне Америке, број 2/VII од фебруара 1951).

Једна овако крупна амбиција маленог човека као што је Богдан Радица уствари не може да изазове ни шири интерес ни снажнији ефекат. Ово утолико пре што се фалсификаторима не може да стигне далеко. У томе смислу имамо такође један случај али нешто шири покушај фалсификовања историје, који се под насловом «Црвена Хрватска» појавио 1957 такође у Сједињеним Државама. Католички теолог Доминик Мандић у свом делу иде толико далеко да покушава да и Црногорце прикаже Хрватима.

Он се служи, штавише, и «историским аргументима» које излаже на страни XV свога дела у форми географске карте «хрватског народног и државног простора» којим обухвата сву јадранску обалу чак до грчке границе. Тако је под именом Црвене Хрватске аутор ујединио Црну Гору са Албанијом и делом Херцеговине, Санџака и Далмације. Ако се већ зна из историје да у данима датирања ове карте није чак ни постојала ни верска, ни национална, као ни државна диференцијација у овом делу Балкана, а да о Хрватима као народу тада нико у свету није имао ни појма, онда се постављамо пред питање: чему овај јевтини фалсификат? Ако се већ зна да не постоје никакви историски споменици према којима се може да установи да је постојала диференцијација на Црвену и Белу Хрватску као «краљевинама» и да део Балкана кога аутор приказује није никада био укључен у једно државно подручје изузевши византиско, онда отпада сваки разлог за даљи интерес за ову студију и њену историску важност. Ово утолико пре што сви досад познати зетски владари од жупана до краљева настојали су да осамостале српску цркву у српској држави. Требамо ли сада стати на гледиште да су римски папе оснивали «Српску примасију» у данашњој Црној Гори да би јој одузели хрватски карактер или потврдили српски?

Један одређенији пример историског фалсификата који отскаче изнад Радице и Мандића је случај хрватског историчара Керубима Шегвића. Он у својој студији: Die Kroaten und ihre Mission während dreihzehn Jahrhunderten der Geschichte, Zagreb 1942., намењујући је наци-фашистичкој јавности света за време рата, а желећи да докаже припадност Хрвата германској раси, т. ј. Готима, да би их тиме приближио Хитлеровим Немцима («...Deren Namen Chroat oder Chruat klingt germanisch und wird von der germanischen Wurzel hroti, hraut, das tapfer bedeutet, abgeleitet..., s. 31), у даљем излагању «доказује» да су најистакнутији Срби из западних крајева Југославије најчистијег хрватског порекла, па каже: «Шизматички становници Лике и Далмације имају се сматрати најчистијим Хрватима, као н. пр. Петар Прерадовић, славни хрватски песник; Др Божидар Петрановић, публициста; Др Стеван пл. Милетић, писац и директор загребачког позоришта, као и многобројни аустриски генерали из хрватске Лике... Католички Хрвати нису никада били склони, да признаду шизматицима посебну националност и зато су их звали Власима или Србима. Међутим, наступила је током последњих деценија промена код овог елемента, тако да се овај претворио у српску етничку групу...» (с. 53). У сваком случају штета је што аутор није дубље проанализирао основу те волшебне промене «код овог елемента» и могућност тако брзог прелаза од једне етничке карактеристике на другу, што би донекле био и феномен, ако се зна, да је појава народа као посебне етничке групе и њена диференцијација на нације као израз посебних душевно-ду-

ховних особености један од најспорнијих социолошких процеса у природи. Историчар Шегвић је, вероватно, сматрао да је његова реч на немачком језику и задња реч историје. Хрвати су међутим изабрали лакши пут.

Хрватска управа за време рата, да би помогла своје «знанственике» у овом смислу, сама је са своје стране настојала да озваничи мишљења, којима се настојало у доказивању о што изразитијем несловенском пореклу Хрвата. Да би том свом гледишту дала што јачу популарност специјално у односу на своје протекторе Немце, приредила је на почетку 1942 године један приручник џепног формата и у врло популарном излагању издала под насловом: «24 Antworten auf die Frage wer sind DIE KROATEN und was bedeuten sie IN EUROPA?» (24 одговора на питање ко су Хрвати и шта значе за Европу?). Говорећи о пореклу Хрвата, а на четврто питање: Was sind die Kroaten und woher stammen sie? (Ко су Хрвати и одакле потичу?), даје се следећи одговор: «Према резултатима најновијих историских истраживања хрватски народ је иранског порекла (auf iranisch heisst Hrvat «Hu-urvath» und das bedeutet «Der Freund»), што значи најчистије ариске расе...» Ове «научне» констатације у самој ствари потврђују истине о солидности погледа на историју сопственог народа код хрватских историчара. Но у сваком случају и са оваквим закључцима има да се рачуна као начином изражаја жеља у служби идеала једног народа. Ово су факта.

Излучивање Хрвата из југословенске заједнице могло би да се правда и са српске стране само у овом случају ако би се могло стати на гледиште, да Хрвати неће постати пленом оних који су јачи од њих, а и од Срба скупа са Хрватима. И са тим се фактима мора да рачуна. Но уколико се може говорити о хрватским симпатијама у односу на суседне народе или обратно, исто тако треба се поставити на гледиште српских националних интереса, који се угрожавају политиком оних, који од Хрвата желе да праве своју отскочну даску у освајању европског истока, било у форми политичког или религиозног империјализма. Онде где настаје граница између Срба и Хрвата као посебних држава, ту настаје граница између Срба и неке од европских сила, која ће од Хрвата да чини једну од етапа освајања европског истока. Отуда и већ позната брига средње или католичке Европе о чувању Хрвата од «српске хегемоније», «балканизирања» хрватске културе и лишавања културне предности Хрвата српском «суровошћу». Ту песму Ватикана и Европе ми слушамо већ више од хиљаду година. Но ако сада узмемо у анализу време, сврху и околности под којима се прогласила Независна Држава Хрватска, као и погледе хрватских патриота у односу на ову државу, као и начин изградње њених темеља, могли би без много устручавања констатовати, да би ова држава са свим својим управним апаратом, могла бити врло повољан предмет обраде у неком од шаљивих или лакрдијашких публикација типа «Коприва» или

«Ошишаног јежа» или њима сличним, да се њом није изазвало оно што је коштало и српски и хрватски народ најмање један милион жртава уз вечно постављени јаз између ова два народа, чије ће регулисање односа, кад-тад наћи своје методе у продужењу оних мера које су Хрвати поставили као принципе своје политике у времену од 1941 до 1945 у неком крвавом реваншу са српске стране ако Србе буде имао ко да поведе на тај пут, кога су уствари трасирали сами Хрвати током рата. Мада се свако разуман има да згража над оваквим предвиђањима, она у сваком случају остају такође необорива као факат. Тај факат ће доћи до изражаја. У сваком случају не би погрешио онај злонамерни или добронамерни посматрач прилика у земљи Југославији, ако би бар за себе констатовао ту трагичну чињеницу. Уверење да су се супротности између Срба и Хрвата изгладиле у земљи путем комунистичког система управе јесте груба самообмана или обилажење истине. Комунистичка управа, груба солдатеска пригњечивањем душе и тела Срба и Хрвата прави код наивних веру да их је измирила зато што их је ујединила у злу. Одговор на ово могао би се наћи у претпоставци: нека се још једном створе околности сличне онима из 1941 до 1945 године, имаћемо исте крваве арене широм Динарског система, можда још крвавије од оних које смо пратили за време рата. Сва би разлика била у томе што Срби више немају илузија о хрватској култури, братству или њиховом политичком разуму. И то су факта.

Међутим, без обзира на лична гледишта о расном корену хрватског народа, словенски свет у суштини не би ништа ни изгубио да се и «научно» доказало да су Хрвати потомци неког германског племена или обратно. Германски свет не би добио ништа, ако би се заиста и доказало да су Хрвати неки рођачки елеменат Немцима односно Германима. Разматрајући о карактеру Хрвата, аустриски кнез Шварценберг изразио је једну доста грубу мисао на адресу и Срба и Хрвата, речима: Срби су одлични као слуге, али не мислим да би били добри као господари; Хрвати, напротив, слабе су слуге, али ни као господари не би били бољи.

Но без обзира на ту «кнежевску» карактеристику и Срба и Хрвата, Хрвати су, објективно узевши велика духовна сиротиња. Тај моменат не би смео да се узме као наша новија карактеристика која се с правом или без права не може да ослободи пристрасности посматрача. То је било интимно мишљење најдобронамернијих јавних радника Хрватске пре једног века. Похрваћени Немац Јосип Јурај Штросмајер изградио је своје погледе на националну проблематику Срба и Хрвата на основи резултата компарирања ова два национална елемента. Он је прорицао будућност српској нацији, мада одани католик и великодостојник римске цркве. Њему уствари хрватство није импонирало. Док је сажаљевао хрватску народну масу, њене политичке људе називао је «млитавцима, кукавицама, шкопцима» (Сл. Јовановић, Штросмајерова спољашња политика, С. К. Задруга, бр. 229),

Штросмајер је веровао у снагу Србије и Срба, чак у оним данима, када је јавност правила вицеве на адресу српских судија, који су израз «сервитут» преводили са изразом ропство, а израз «хипотека» као апотека (Сл. Јовановић, Јован Хаџић, исто дело), док у Црној Гори није постојала чак ни једна основна школа.

Други велики Хрват, заправо хрватски културни препородитељ, Људевит Гај, био је расно мешавина романско-германске крви. Он је од Србина научио хрватско писмо.

Трећи велики хрватски национални радник, Станко Враз, није био хрват већ Словенац. Скоро пред крај свог кратког живота научио се хрватском језику, док је своје почетне радове могао да објављује само на словеначком.

Четврти велики Хрват, заправо «Отац домовине», Анте Старчевић, био је по оцу Хрват католик, а по мајци Србин православац; по одгоју више Мађар него Хрват; по идеолошком погледу на свет аристократа, а по психолошким склоностима свестрано искључив и мизантроп. Ако би се у историји хрватског народа требала да тражи психолошка основа геносидним склоностима, као крајњем изразу расне нетолеранције, то би се код Хрвата могло наћи у Анти Старчевићу као ученику и сараднику Јозефа Франка; Карлу Луегеру код Аустријанаца, а тек онда у Хитлеру код Аустријанаца и Немаца.

Ако се узму у обзир околности под којима се развијао социјално-економски и културни живот Хрватске и под чијим утицајем, онда је сасвим разумљиво и њихово наивно или настрано гледање на своје сопствене проблеме. Тако нам један до безумности наиван или до безочности фарисејски расположен Хрват у свом разматрању о «Хрватском пацифизму», одмах после рата предикује:

«Национални морал нека се састоји у изједначивању морала појединаца са моралом једино његовог властитог народа, онако н. пр. као кад Албер Ками (Albert Kamus), национални борац и пјесник нове Француске, каже: «Желим да љубим своју земљу и уједно праведност. Не желим својој земљи макакву величину, величину саздану на крви и лажи. Моја земља нека живи једино живим дјеловањем правде». Национални морал нека се брине о моралу властитог народа, и изрицање неке коначне моралне осуде у било којем погледу о другим народима погрешно је и неморално. Чак и у случају кад потлачени говори о тлачитељу...»
Прелазећи стидљиво преко усташких дела за време рата, која аутор назива «по Хрвате неприродном заблудом», на другом месту наставља: «Уз јуридичку политичку борбу унутар Аустрије и приближно демократску унутар бивше Југославије, Хрватска цвате економски и духовно. У ратничкој «Независној» земља и народ пропадају као још никад. И најзад толико осетљиво питање шуме. Онима, који ће рећи да су у повијести борбе против окупатора записана и хрватска имена, морамо да одговоримо, да су нажалост баш ти Хрвати прославили своја имена у љутој за-

блуди. Међутим, знамо да хрватски народ као народ, н. пр. хрватски сељаци, или политичко-духовно вођство хрватског народа, н. пр. његова интелигенција, остајаху по страни. Тко наваћа цифре, нека не заборави факат присилних мобилизација... (Проф. Стојић, Хрватски пацифизам, «Истина» III-IV, 1946, Минхен).

О пацифистичким својствима једног народа може бити речи само у оном случају ако се имају пред очима народи који су током своје историје одлучивали о својој или туђој судбини. Пацифизам и хрватство не могу да се схвате ни као супротни — искључиви или корелативни елементи. Хрвати су били кроз векове елеменат експлоатације. Експлоататори и форме експлоатације мењале су се кроз векове, док је тај објекат експлоатације остајао у суштини исти, остајао је робом. Ниједна народна маса у Европи није била толико бесомучно кињена експлоатацијом колико хрватска маса. Економску експлоатацију условљавала је политичка. Два феудална господара: племство и католичка црква такмичили су се у експлоатацији. Н. пр. од 1693 па до 1790. т. ј. једно читаво столеће, на хрватском банском престолу, седео је само једну непуну годину дана 1732/3 син хрватске народне крви гроф Иван Драшковић. Остало су били: гроф Адам Баћани 1693-1703; гроф Иван Палфи 1704-1732; гроф Јозеф Естерхази 1733-1741; гроф Карло Баћани 1742-1756; гроф Фрањо Надажди 1756-1783; гроф Фрањо Естерхази 1783-1785; гроф Фрањо Балаша 1785-1790. Сада уместо мађарских грофова имамо аустриске цареве и нову политику Наполеонове ере. Стање у Хрватској сада почиње бити још теже јер се од 1790 па до 1830 мађарски централизам још јаче наметнуо. Док су мађарски грофови «владали» Хрватском из Беча и не знајући где се налази град Загреб, при крају осамнаестог столећа та форма постаје далеко гора, јер је бечки централизам био несношљивији од будимпештанског. Тек од ступања на аустриски престо цара Фердинанда V, Хрвати се почињу ослобођавати мађарског утицаја, да би све то нашло свог одјека у данима мађарске револуције 1848 године, где се стварно и зачиње прва органска веза Срба и Хрвата у јединственој акцији и борби за ослобођење Хрвата од мађарског јарма.

Економски полет у Европи после Париског мира 1856 уноси аустро-мађарски капитал у Хрватску. То са собом повлачи и колонизацију страног елемента, махом поседника капитала. Од закључења Хрватско-угарске нагодбе 1868 почиње масовно колонизирање аустро-мађарског елемента у хрватске земље. Терен за насељавање су углавном три хрватске жупаније: вировитичка, пожешка и вуковарска. Тај елеменат у току последње три деценије века претставља такозвани «култур-трегерски» елеменат. Поред грофовске породице Ердеди, која се била раније населила у Хрватску, јављају се касније познате породице широм Хрватске, као што су: Вајнмилер, Гобецки, Гутман, Краус, Колер, Кираљи, Мајер, Палма, Рајснер, Редлих, Шаумбург-Липе, Шварц,

Шобер, Шмит, Сечењи, Турн и Таксис, Чика, Фукс, Фројнд и др. Ове породице повлаче и капитал којим се изграђује индустрија Хрватске и Славоније, слично каснијим улогама Штамбајза, Регенштрајфа, Кернера и др. по Босни. Овај економски напредак мења извесно и социјално лице саме земље. Капитал за собом довлачи живу снагу, која током последње половине 19 века измењује однос етничког елемента у Хрватској.

Од Хрватско-мађарске нагодбе 1868 па до 1880 број мађарских усељеника у Хрватску прелази 41.000, а немачког елемента 83.000 душа. Десет година касније број мађарских усељеника се пење на округло 70.000, а немачког елемента на 117.000 душа. Десет година касније, т. ј. на прекретници векова, број мађарских усељеника прелази 90.000, а немачког елемента 134.000 душа.

Ова политика повлачи за собом пауперизирање хрватског сељака, тако да се већ по подацима из 1895 види једна поразна слика економског стања националног елемента. Колонисти и индустријалци као носиоци живог капитала постају постепено поседницима земље, до које долазе путем куповине. Тако се ствара однос према коме три стотине хиљада хрватских поседника живе на непуна два милиона рала земље, док тридесетчетири хиљаде колониста уз део хрватског племства и цркве поседују два милиона и стопедесет хиљада рала, од којих две стотине и девет поседника живе на један милион и педесет рала земље или на 25% читавог народног поседа у Хрватској.

Последица овакве политике је изазивање немира у редовима сељака, штрајкови по фабрикама и масовно исељавање у прекоморске земље, чија цифра према подацима из 1900 прелази 40.000 исељеника. Овде нису били урачунати бројни привремени исељеници и печалбари у Србији, широм отоманске царевине, Мале Азије и западне Европе.

Ово исељавање потстрекивано је од стране владајућег елемента, све до избијања Првог светског рата, али се о томе није јавио изражавало из политичких разлога. Умањивање националног елемента било је од интереса свим владајућим факторима.

Свим овим моментима тешко је погледати у очи, али се тиме ипак не могу да негирају. Њихове последице су видљиве на сваком кораку било у јавном или приватном животу Хрвата. Све се ово не сме да веже уз пацифистичку или општехуману склоност хрватског елемента, већ уз крајњу немоћ једног народа, чему је један од најинтелектуалнијих глава Хрватске, који би се с правом могао назвати, по мом мишљењу, југословенским Достојевским, Мирослав Крлежа, дао и саркастичну и патетичну, али истовремено и врло материјалну карактеристику следећим речима: «Двјеста година боре се Хрвати против својих властитих краљева, а када их побију, поклоне се маџарском грбавцу Коломану. У склапању уговора и глупих политичких пактова, ту су Хрватски пунтари стручњаци вјековима. Пакта Конвента, Прагматична Санкција и бескрајне дебате на темељу те проклете Праг-

матичке Санкције, Нагодба са Мађарима од године Хиљадуосамстошесдесетиосме, Крфски пакт године Хиљадудеветстотинаиседамнаесте, Женевски Пакт (1918), Прокламација Краљевине СХС од 1 децембра 1918, те напокон радикално-сељачки Споразум (1925) — све су то хрватски малограђански политички уговори са протустранкама, у вршењу којих протустранка има, наравно, криво, а Хрвати право.

То што ми Хрвати (најтипичнији малограђански политички кверуланти на глобусу), имамо увијек право, то је управо оно наше «Хрватско Право», које је дало пургарима правашку свијест. Међутим, доиста је глупо деветстотина година губити парнице, а имати право! Хрвати примају крст из Рима, а постају глагољаши, и та протуримска, глагољашка тврдоглава упорност, значи заправо прву организовану народну побуну у оквиру римске цркве, у времену када о народности у Европи још нико није ни сањао. Хрвати признају круну мађарског краља за своју краљевску круну и онда се боре осамстотина година против мађарске круне као бијесни негатори мађарскога суверенитета. И када је послије Мохача ситуација политички отворена, питање нехрватске династије ликвидирано, Хрвати траже одмах другог господара («altro Signore») и присижу му у рекорду први, већ на сретно Ново Љето 1527. Али гле, одмах затим настаје нови период борбе против господина Хабзбурга и тај траје нову крваву рунду за слиједећих четириста година: 1527-1918. Деветстотина и осамнаесте, наравно, опет све исто као и године 1102 и године 1527. Уговор, пакт, одушевљење, један мали педаљ-зубар (са златном рибицом у глави), као претставник хрватскога малограђанскога суверенитета игра ону стару праславенску улогу домаћина, који позива Варјаге да завладају, «trovarsi altro Signore», и одмах пошто је уговор сретно потписан, а «Altro Signore» сретно завладао, почела је против њега борба, што траје већ осам бесомучних година. Ако је доиста истина да је повијест учитељица живота, онда је вјероватно, да ће Хрватима поћи за руком да негдје тек око године 2228 раскину свој такозвани Уговор од 1918, и да с неким новим, за сада још непознатим Signorom (са династијом) склопе један нови политички уговор, против кога ће се борити до године 3228. То су перспективе хрватске, изгледи најоптимистичкији и доказ да од повијести као од праве учитељице, за живот ништа научили нисмо». (Сабрана дјела 14-15, Загреб, с. 102/3). Крлежа се овде мало «претурио» у рачунању са временом.

Велики хрватски националиста, члан Сабора, некадањи праваш Еразмо Барчић, узвикнуо је на једној седници Хрватског сабора, а у данима распада Странке права и демонстрције против Мађара, у октобру 1895: «Напоље странци!» Ове мисли поновио је нешто касније у другој форми као члан Српско-хрватске коалиције. Барчићеви «странци» били су Немци и Мађари који су, као што је речено напред били експлоататори Хрвата. Пола века касније кад је проглашена Независна Држава Хрватска, Хрвати су

исто тако узвикнули: «Напоље странци!» Ти странци су тада били Срби. Како су ти нови «странци» прошли у Хрватској наће потребно објашњење у даљем излагању. Међутим, никада до сада у историји није се свест једног народа тако грубо проиграла са сопственом судбином, као што се проиграла са моралним и етичким бићем хрватског народа. И заиста то биће може бити упознато ако га «погледнемо туђим очима», како је то некада нагласио велики енглески философ Адам Смит за своје проблеме.

Кад је у лету 1943 године, немачки генерал Лотар Рендулић направио званичну посету Хрватској, своје утиске с тога пута описује у својим успоменама («Gekaempft, gesiegt, geschlagen», Wels - Muenchen 1952), где на једном месту каже: «Немачка војска код свог наступања кроз Хрватску није наишла практично ни на какав отпор, већ је поздрављана као ослободилачка. Хрватска се одмах формирала у независну државу, чије је вођство преузео Анте Павелић, који се пре извесног низа година био склонио у Италију, да би умакао прогону београдских властодржаца. На очиглед немачких јединица које су се задржавале у појединим местима у Хрватској, почео је манит прогон православног елемента од стране Хрвата. Сматра се да је код тих прогона убијено најмање пола милиона Срба. За владајући менталитет у Хрватској карактеристичан је одговор, ког сам у августу 1943 године, добио од једног мог ранијег познаника, а високог функционера из најближе околине шефа хрватске државе, када сам приметио, да и поред све накупљене мржње у хрватском народу, ипак не могу да нађем објашњење за уништење пола милиона православног елемента. На то сам добио следећи одговор: «Пола милиона је претеривање, није убијено више од двеста хиљада». «Против једног оваквог начина мишљења на Балкану, немогуће је оперисати аргументима». (с. 161).

Док сам тих истих августовских дана, чекао на одлуку судбине у затвору Гестапоа у Сарајеву, а приликом једног прегледа зграде, т. ј. спрата на ком су се налазиле просторије Гестапоа, упада у моју самицу једна групица немачких официра, врло репрезентативног изгледа, и на питање једног: «Да ли сам Жидов?», добија од мене одговор: «Не, већ чисти Србин из Црне Горе!» Чувши мој одговор, официр је направио један врло одмерен корак ближе моме столићу, на коме је приметио три књиге на немачком језику: Ludwig: Bismarck; Nietzsche: Der Wille zur Macht i Pastenaci: Das viertausendjährige Reich der Deutschen. Посматрајући ове књиге, показа прстом на прве две и каже: Ово је одлично!, док дође прстом на трећу и каже: «Ово је од нас историчара одбачено, као мистификација. Ја сам професор историје у Хамбургу. Овај не зна да одели историју од пропаганде!» Без даљег коментара комисија је нестала из ходника у ком се је налазила моја самица број 159.

Следећег јутра као луд упада у моју собу војни шеф затвора и без речи зграби са стола ову презрену књигу, отвори прву кори-

цу, бацајући поглед на једно име записано мастилом на првој страници и каже: Овај нас је издао. Јуче ујутру, уместо да лети у правцу Берлина, окренуо је у правцу Каира. Већ је у друштву Енглеза. Књига је његово власништво, морам да је однесем!« Нестало га је са књигом. Но као што је професор историје из Хамбурга знао да дели историју од пропаганде, изгледа да је сопственик ове књиге, иначе официр у штабу пуковника Фрома, шефа Гестапоа за Босну и Херцеговину, такође знао да дели политику од пропаганде. Међутим, на нашу заједничку несрећу, ја лично још не видех Хрвата коме то досад успе да уради. И заиста ако постоји менталитет који антиисториски мисли, за Хрвата би се смело рећи да му је типичан претставник.

Но на другој страни, краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, било је у суштини слаба компензација Хрватима, у односу на њихове послератне планове, мада су се врло одано залагали за ствар Аустрије током рата. Ово би се, искрено речено, смело пре да тумачи мржњом према Србима, него љубављу према Аустро-Угарској. У овом комплексу, Срби су се подједнако као и Хрвати суочили са склопом психолошких чињеница, које је нова држава уствари пренебрегнула. Хрвати су вековима живели у илузијама да имају своју државу и све атрибуте државног суверенитета. Мада је то државо-правно и правно-политички била најобичнија фикција («Фрагменти», како каже немачки правник Георг Јелинек), тај моменат као психолошки елеменат није могао да се избрише преко ноћи. Он је морао да дође у сукоб са стањем од 1 децембра 1918, јер су тиме пали у воду сви снови Хрвата о једном вишем степену слободе после завршетка рата. Стварање просте државе Срба, Хрвата и Словенаца, а свођењем те државне фикције — хрватске државне самосталности, — на педесет политичких срезова Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, са централистичким уређењем земље, а са јединственим седиштем у Београду, кога Хрвати, уколико су га привидно и волели, чинили то само из нужде, свакако морало да изазове трење. Тиме су се углавном сви Срби, а специјално Србијанци, показали психолозима политичарима испод критике. Ако политика не би у се садржавала и уметност предвиђања, не би значила ништа.

Победничка Србија сматрала је, да ће њена победа изазвати широм нове државе иста одушевљења која је изазвала код њених бораца и народа, који се налазио осам година у тешком рату. Она није рачунала са тајним силама. Србија није рачунала да ће њена српска, национална и православна династија бити гледана у новој држави, специјално код клерикалаца, као нешто страно и наметнуто, јер је овима свака римокатоличка династија ближа од православне, пошто је клерикалцима прво реч црквених старешина критериј ствари, па тек онда интерес нације. Даље је Србија, углавном, сматрала, да ће се простим уређењем државе, погодити интимни осећаји свих југословенских народа; да ће се

званичним актима власти пригушити национална осећања «једнокрвне троимене браће» и тиме негирати читава психолошка градња и надградња историје. Ако се усто дода још једно врло слабо или површно познавање западних делова Југославије у Србији и Црној Гори, онда се заиста сме рећи, да је добар део политике или политичких погледа у тим двема слободним земљама грађен на романтици национализма и плачљивости лирике. Стварност је разбила илузије чим се држава прогласила 1918 године. Да би несрећа била већа, сматрало се у званичним круговима земље, да се законским мерама чисто административног карактера, може стање да поправи, свакако препуштајући току времена и своје таложење. Све мере предузете у том смислу, рађале су све лошијим плодом. Да би несрећа била већа, све су се илузије и најдобронамернијих срушиле фаталног 20 јуна 1928 године, свакако у једном од најнедостојнијих аката у српској историји уопште. Све јефтине приче о «афекту» и раздражености «јуначке крви», уствари су прикривање погледа оних, који не смеју да гледају истини у очи. Ако би се човек удубио у те моменте, дошао би до оног закључка о коме се говори врло нерадо на обе стране. Убијени су најелитнији Хрвати тим даном, да би се одбранила «увређена част» једног српског бега из Метохије. Међутим, тим даном је убијена Југославија, а дата превага и сатисфакција свим струјама које су против ње ратовале. Рат је објављен Круни и династији, а споразум ова два народа уствари постао немогућност. Постоји легенда, да је један од српских политичара из Босне, у разговору са Николом Пашићем о српско-хрватском проблему, скренуо Пашићу пажњу на радикално решење: «да би требало са Радићем, који се тек био вратио из Москве, поступити као са Аписом...» На ово је Пашић одговорио речима: «Е, мој пријатељу, кад би се од вашарских клепетала могли да стварају свеци, њих би било много више. Уосталом, ваш пут овамо није требао да води преко Загреба, већ преко Ужица...» Међутим, без обзира на боемски и романтичарски дух Радића и његову нестабилност, меци уперени њему погодили су Српство као целину. Без Хрвата нема Југославије, макар сви остали били за њу. Историски је грех што је они неће, а евентуални услови под којима би је хтели значили би негацију Српства, српске мисије и српске историске традиције. То су Срби сазнали касно.

Хрвати су народ без политичке школе, без партиско-политичке традиције и као «полународ» ушли у национално-политичке везе са Србима. Они су у Југославији ступили у први разред основне школе за упознавање са партиско-политичким принципима и методама. Стјепан Радић, кад се почетком овог века почео да јавља пред српску публику, овако каже о првој хрватској политичкој странци: «...Хрватска странка права, у време кад је њом владао пок. Анте Старчевић постала је правим семеништем мађаронства. Анте Старчевић, који је своје високе науке свршио у Пешти, камо је дошао без развите народне свести, у сваком је правцу нај-

ненародноснији хрватски политичар. Целога живота борио се у првом реду против Срба и против Словена у монархији, док на самрти није оставио све своје старе другове и нову «чисту странку права» поверио човеку (Дру Франку) пореклом Јеврејину, културом Немцу, политиком мађарском либералцу. Истрајно и сурово нападао је Старчевић, до своје смрти све хрватске културне институције, а особито свеучилиште и академију; али је у исто време Угарску сматрао светом заједничком домовином Хрвата и Мађара, а Турке-Османлије јединим непокварeним народом у султановој држави...» («Хрвати и Мађари» — С. К. Гласник, Београд, IV 1901).

Овако је говорио Радић пре оснивања Хрватске Сељачке Странке. Као политичар, после оснивања странке 1904 постао је идеолог федеративног уређења хабзбуршке монархије. Године 1917, кад је цар Карло Последњи огласио нову еру својим народима, Радић је узвикнуо као члан Сабора: «Цар би Карло и царица Цита, ратовали ал' немају жита!» Стварање Југославије га је изненадило и он се са њом није никада ни одушевљавао. Чак у својој политичкој неурачунљивости, а у својој «Поруци» од 21 фебруара 1921, упућеној на адресу краљу Александру, ословљава Краља као «Регента Србије и војног гувернера Хрватске», оглашујући одлуке од 1 децембра 1918, закључак и адресу Хрватског сабора «за неважеће» («foermlich und sachlich als null und nichtig» — Gilbert in der Maur, 111/47.). Но без обзира на историску критику Радићеве личности као и један озбиљнији суд о њему, он је остао симболом хрватског националног мучеништва благодарећи српској непромишљености. Он је уствари постао митом за све оне који неће Југославију. (Постоји један интересантан преглед рада Стјепана Радића у времену кад се Југославија стварала, којег под насловом «Против воље народа» износи Радићев син Владимир у «Хрватском Народу» број 1203 од 3 децембра 1944, али који својим коментаром квари сав респект, који изазивају наводи, као мисли Стјепана Радића. Чланак је, како изгледа извадак из забележака самог Стјепана Радића, а има за циљ да се за грешке настале у тим данима окриве Светозар Прибићевић и Грга Анђелиновић).

Суспендовање Видовданског устава била је жеља Радићева и његове странке још од почетка живота тог Устава. Тај Устав је био интересантнији са својим политичким принципима, него што је као формално врело закона у земљи био нека сматња административном функционисању власти. Тај Устав је полазио са оног гледишта, кога Хрвати нису хтели, желели или сматрали за политички опортуно да прихвате. Он је полазио са гледишта да су Срби, Хрвати и Словенци један народ. Следствено се тим уставним схватањем мислило да ће се најлакше отклонити средобежне силе са циљем разбијања државног јединства. У даљем развоју мисли тај устав је сматрао, да ће се централистичким уређењем државе заузети подједнак став носиоца власти према

свим деловима југословенског народа. Мада је тај Устав суспендован почетком 1929 године, ипак је административна подела земље и по границама области, као и по називима бановина вршена у његовом духу, т. ј. схватањем, да се у Југославији ради о једном југословенском народ. И ту се поновило оно што Хрвати нису хтели. Чак и у случају Споразума од 1939, и поред све критике, идеја «једног народа», бар што се тиче Срба, није била напуштена. Сам моменат, што је један део државног територија припао Хрватима, т. ј. Бановини Хрватској, ког су Срби сматрали српском земљом, врло неубедљиво делује. Са истим разлогом су се Срби могли да буне против исте психологије властодржаца у октобру 1929, колико у августу 1939. С правом се може поставити питање, зашто се нису тада побунили него десет година касније. Но без обзира на лична мишљења, то све демонстрира српску наивност у читавом проблему.

Не оспоравајући надлежност у решењу тог проблема онима који су га суспендовали; онима који су донели нови Устав, или онима који су преко тог Устава дошли до Споразума од 26 августа 1939, постоји у томе један дуг низ недаћа, које су се пре споразума могле делимично заобићи, јер је у самој ствари тај споразум са Хрватима погодио саме Србе, долазећи у најтеже часове земље, приморавајући Србе да ломе своју политичку линију, а све остале припаднике других народности у Југославији разочарао ломом југословенске идеје, као духовног појма, уколико су се они њом заносили. Споразум је, давајући Хрватима задовољштину у истом размеру разочарао Србе. Међутим, није проблем у оној наивној добронамерности оних који су сматрали да су Срби и Хрвати заиста један народ, већ је Споразум са Хрватима свукао маску са лица једног маскираног српског партиско-политичког патриотизма, којим се хтело да осуди дело Споразума, не као нужно и опортуно, већ као непатриотско. Није се vis-a-vis том проблему поставило правило могућег ако не најбољег, већ сурово критичарског. Споразум није отворио апетит Хрватима и надахнуо их неким лилипутанским империјализмом, у борби за српске земље, већ им је омогућио да дигну глас за оно, што им је српска слабост обећавала. Срби су стали да кукају над судбином Југославије тек онда када су осетили да им се отима власт из руку, а били су као стене хладни према онима који су их годинама упозоравали на зао пут којим се кренуло доказивањем «крвне троимености». Стојан Протић, мада велики човек Србије, није био у стању да се одупре жељи регента Александра, кад се овај спремао да одбаци Пашића. Протић, који је интимно више био за федеративно уређење Југославије него централистичко, прима мандат за образовање Владе, која је требала да прође кроз прве шибе тешкоћа у реализовању ратног дела. Тиме он дезавише свога великог колегу и шефа странке Пашића, који је у полугласу казао: па нека буде! Срби су, нешто јавно, нешто тајно протествовали против избора Трумбића за министра спољних послова нове државе. Међутим, нису могли да схвате,

да је тај избор био сјајни испит за онога, који из улоге идеолога иде у практичну политику. Кад је Трубић осетио да је заиста теже владати него декламовати, пошао је у опозицију, а сва се борба српских националиста од 1918 до Драже Михаиловића свела на жељу и крварење да се опет крене стопама Николе Пашића. Светозар Прибићевић, који је свим силама помагао југословенски унионизам и био неизражена опозиција Николи Пашићу, десна рука краљу Александру у угушивању протеста против «троимености» и интегрализма, тек после 15 година долази на мисао, да је несрећа заиста била у земљи, што прву Владу у СХС није основао Пашић, не одговарајући на питање: како би Југославија у том случају била организована?

5.

Стављајући се на чело Удружене опозиције 1935, вођа Хрвата Мачек, уколико привидно добија на политичком угледу, он далеко више губи у моралном смислу. Његова странка постаје све јача на крилима десном и левом, а он као центар све слабији. Српске политичке странке напуштају своју идеологију, делећи погледе на државу као целину, при чему шести члан Удружене опозиције, подземна Комунистичка партија Југославије, даје Удруженој опозицији тон, пошто је њој свеједно са киме ради, само да може да ради и да се намеће. Милан Стојадиновић у свом спретном маневрисању, као од шале разбија Удружену опозицију, оснивајући Југословенску радикалну заједницу, одузимајући од Удружене опозиције оно што му је било од интереса. Као контра-акција читавом збивању у земљи, а у току грађанског рат у Шпанији Комунистичка партија Југославије доживљава свој ренесанс, јер је као Стаљинов делегат, успева да реорганизује данашњи претседник републике Југославије маршал Тито. Међутим, док француски и пољски комунисти јавно помажу владу Народног фронта у Француској односно ревизионистичку политику у Пољској, дотле се југословенски комунисти, као илегални, намећу разарањем «државотворних» странака и комбинација где могу или увлачењем у комбинације под туђим именом. Србијански део Удружене опозиције није задовољан са стањем јер не види успех у наметању стварима услед недостатака јединственог програма. Ти напори не успевају и из разлога што су најупорнији у наметању били они који су се касније у југословенској револуцији истакли стварно као комунисти (Др Иван Рибар десна рука маршала Тита, Др Драгослав Смиљанић, Чеда Плећевић, — убијен као комуниста у Невесињу 1942, Др Драгољуб Јовановић, касније осуђен на робију као опозиција Титовом режиму, Др Сима Милошевић професор универзитета, Др Дејан Поповић, лекар, — последња два убијена су од стране комуниста као њихова тактичка операција крајем месеца септембра 1943 у селу Врбници

код Фоче. Са овима је убијен и хрватски песник Горан Ковачић. Титов биограф Владимир Дедијер је за ова убиства оптужио четнике Драже Михаиловића. Овој групи камуфлираних комуниста припадали су чланови Земљорадничке странке Марко Савићевић, стрељан од Италијана 1942 на Цетињу и ранији сенатор Марко Вујачић, који се опет после 1948 пребацио у табор противника Титовог режима али живи у Београду као «салонски антикомуниста»).

Док су, међутим, напори левичара и левих крила разних странака осуђени на пропаст као авангарда још тада илегалне Комунистичке партије Југославије, Мачек сам увиђа да криптокомунисти дају тон Удруженој опозицији. Претставници политичких странака, чланица Удружене опозиције: Демократске са Давидовићем, Самостално-демократске са Вилдером, Муслиманске са Спахом, Земљорадничке са Јовановићем увиђају да се сва та комбинација неће моћи да наметне народу. Разним резолуцијама и споразумима у току 1937 крпе се фактичке пукотине на блоку, док их је фактички оснивањем Јерезе (Југословенска радикална заједница) разбио Стојадиновић. Он додуше не испуњава своју реч дату пред Скупштином после образовања своје владе 1935, да ће настојати да реши хрватско питање, јер не жели да улази у «питање тог питања», већ га решава околишним путем, политичким комбинацијама изнутра и спољнополитичким маневрима, да би му умањио значај према вањском свету, сматрајући га неком кијавицом снажне структуре југословенског организма.

Мачек дошавши у положај претставника свију опозиционих странака, чак и Јенесе Петра Живковића и Богољуба Јевтића успева да преко избора од 11 децембра 1938 постави себе равним Круни. Са таквим правом и угледом, Мачек је постао сувереном силом у својој улози. Од српских политичких првака у опозицији, којој је он стајао на челу нису изабрани демократа Давидовић и радикал Трифуновић, док се Аца Станојевић није ни кандидирао. Сарадња Мачекова са Петром Живковићем, који је као «шипка уз бубањ» био изабран на листи, којој је Мачек стајао на челу, била је тако рећи искључена. Тако му је једино остао као наслон за даљи рад шеф Земљорадничке странке Јоца Јовановић. Међутим, није несрећа у томе што су се сломиле српске политичке партије, постајући делови једне неприродне групације, већ је несрећа у садржини тих последњих избора националне и монархистичке Југославије. Ако би се поставили пред аритметику односа српских гласова, онда би констатовали, да је Мачек добио више српских куглица него Србин Стојадиновић. Тим последњим изборима у земљи, Мачек је уствари добио оно што му је требало. Видео је Србе разбијене на фракције, а политичке странке без идеологије са напуштеном страначком традицијом и дисциплином. Открио је тиме још једну истину, поразну по Србе: да парламенат изабран на подвалациски начин не може да

буде тумач народне воље, макар ова била усмерена у правцу најконструктивнијег.

Два месеца после ове «сјајне победе» Милана Стојадиновића и другова, долази до промене Владе. Стојадиновић одлази, а на место њега 6 фебруара 1939 долази нова екипа са Драгишом Цветковићем на челу. Десило се оно што је Мачек и очекивао. Да је он саставио Владу дошао би у далеко тежу ситуацију. Он не би могао бити судија у сопственој ствари. Овако је дошао у положај да до краја буде безобзиран према својим ортацима у борби против Стојадиновића. Он се не споразумева са својим пријатељима из опозиције, већ сам на своју руку хвата везу са Двором, а преко свога изасланика ставља се у везу са претставницима српске опозиције. Постављајући им услове који би уствари значили одрицање припадности Српству, а истовремено и ликвидирају њихове политичко-партиске активности, дотадањи ортаци на делу разилазе се и Мачек отказује све узајамности са српском опозицијом, са чиме се поставља лице у лице Круни, од које очекује решење Хрватског питања. Тако се један кнез нашао у улози најнезавиднијој, коју за собом може да повуче владарско достојанство. Са тиме је стварно престао партиско-политички живот једне земље, јер је краљ уместо да «краљује али не влада», морао у Југославији и да краљује и влада.

Мачек никада није рекао, да неће да разговара са Србима и српским политичким партијама. На том моменту лежи и склоп т. зв. Удружене опозиције. Међутим, гледишта на југословенски проблем заступана по Мачеку и ХСС, упоређена са оним српских политичких странака и њихових претставника, без обзира да ли се ови јављају као учесници у влади или опозицији, нису давала ни уверење ни основу за решење унутрашњих проблема Југославије. Срби, њихове политичке странке са својим претставницима, полазили су са гледишта, да се југословенски проблем унутрашњег уређења земље има да решава путем споразума политичких партија, по кључу гласова или споразуму политичких првака. Мачек са скоро читавом странком, изузевши неколика идеолога т. ј. оснивача ХСС (Јалжабетић, Ковачевић, Шуперина, Према и др.) стајао је на гледишту, да је однос Срба и Хрвата у земљи, однос народа, који као носиоци државних мисли требају да се изразе у првом реду кроз свој суверенитет, па тек онда преко овога да се приступи решавању унутрашњих проблема путем странака и њихових социјалних програма. Конкретно, хрватска државна мисао не може да говори кроз уста политичких партија постојеће државе, већ кроз захтев којим се тражи, ако не баш државнаувереност т. ј. осамостаљивање хрватског народа у својој националној држави, оно у најмању руку толики степен аутономије, да се од Загреба као политичког центра хрватства направи такмац Београду као центру српства. Отуда код Мачека и мисао, да је југословенство фикција. Југословенство би уствари требало да значи појам који уништава или сједињује, —

конзумира, — српско-хрватско-словеначки национални индивидуалитет кроз језичну сродност и крвно физиолошке везе. Хрватска теза, чији је тумач био Радић од оснивања ХСС, а затим Мачек, полазила је са гледишта, да се из идентичности језика не сме да извлачи сродност, што је као спона и негирано, док је један читав низ историчара хрватске крви, доказивао да Хрвати нису Словени, већ Готи и сл., да би тиме негирали сваку крвно физиолошку везу са Словенима, а ео ipso и Србима.

Све је ово било супротно схватањима српских политичких странака. Тако је, у првој фази, борба за истицање индивидуалитета ишла парламентарним путем, док није доспела у руке оних тумача хрватске државне мисли, који су, не само наглашавали хрватски културно-национални и државни индивидуалитет, већ су почели да оспоравају постојање српске народности, ван домена Србије и Црне Горе, док је према овима чак оспораван српски карактер Црној Гори са циљем да се ова прозове Црвеном Хрватском, односно посебном националном групом.

Српске политичке партије са својим гледиштима настојале су да разводне ту националну искључивост Хрвата, који су негирањем принципа на којима је изграђена Југославија из 1918, ипак с времена на време, а према стању у светској политици, ишли паралелно српском гледишту. Мада су Хрвати неколико пута чак и демонстративно отступили од те политичке ортодоксије, дајући чак изјаве врло ласкаве по Србе (Стјепан Радић својом коалицијом са Пашићем; изјава односно познати говор Павла Радића у Скупштини на дан 27 марта 1925; улога Мачека у Удруженој опозицији; декларација у Фаркашићу од 1937 о неприкосновености династије и монархије и напослетку Споразум од 1939), основна мисао, неговање хрватске државне идеје, није напуштана. Извесни акти који су се у међувремену дешавали, водили су идејно «враћању на 1918», што је као политички апсурдум, значило не само уништење аката од 1 децембра 1918 и све касније надоградње у југословенској политици, већ поремећај извесног устаљеног односа у међународном реду створеном актима о признању Југославије. За југословенске прилике то је значило враћање на доба које је претходило самој Крфској декларацији. Мада се о овој декларацији зна много, ипак се у суштини даје довољно места сумњи, да је и овај акт споразума изнуђен «револвером под грло» од стране оних Срба, који су заиста градили практичне основе нове државе на привидним пропагандним и опортунистичким политичким претпоставкама о «братству». Хрватски претставници и југословенски идеолози, којима је тада импонирала српска борба, били су уствари нека врста неутралног медиума, остајући индиферентним према српским обрачунима тих дана. Мада се званично сматра, да је оно што је досад казано, довољно, ипак остаје један значајан моменат тешко осенчен. Између Крфске декларације и одлуке Хрватског Народног Вијећа у Загребу 1918 постоји једна врло изразита аналоги-

ја. Неуспеси Савезника у току 1917 и врхунац немачког подморничког рата; акција цара Карла за сепаратни мир; положај Србије и њена евентуална одговорност за Сарајевски атентат, повлачили су за собом два мутна момента, свакако судбоносна за даљи развој прилика на Балкану; жртва пуковника Аписа и форсирање споразума са Хрватима. Док је жртва Аписова требала да буде нека неизражена претпоставка за смиривање духова, дотле је обострани интерес Срба и Хрвата захтевао један споразум, какав био да био. Аписова смрт је на једној страни требала да одобровољи Аустрију, која је још као мора лебдела над будућношћу Србије, а споразум на Крфу треба да буде сретство за борбу против Лондонског пакта, поготову кад се већ знало да се за наслоном Срба на Русију не може да рачуна. Из исте околности: рушења и дезавуисања Лондонског пакта родила се изнуђена идеја у Народном Вијећу у Загребу, да се само наслоном на Србе може створити претпоставка онемогућавања Италији мандатске окупације југословенских земаља. Ако би се елеминисали ови акти, онда би требали да се вратимо на однос Срба и Хрвата из ере Старчевићеве, Франкове, Брешћенскога или Шуштерчића, 1908 или 1913.

Стварањем Југославије 1918 изменило је услове живота њених грађана али не и менталитете. У самој ствари политика Хрватске Сељачке Странке, од њеног оснивања па до 1918, била је и после 1918 «заговорач тријализма». Разлика је била у томе, што је уместо аустро-угарско-словенског тријализма до 1918 као методе спасавања интегритета Двојне монархије, ХСС била за тријализам српско-хрватско-словеначког типа. То је било оно највише што би Хрвати хтели и могли да даду од себе, чувајући своју националну индивидуалност кроз организовање југословенске државне заједнице као политичке нације. Хрвати су с правом или не сматрали централистичко уређење земље са јединственим седиштем у Београду условом српског хегемонизма. Са изузетком појединаца и дела србијанских политичких партија, све остале политичке партије Југославије, настале ван Србије или издвајане из њених политичких партија, заступале су у једном моменту исто мишљење. Отуда и апсурдност Удружене опозиције. Отуда захтев претставника хрватског народа, да се питања регулишу споразумом, а не надгласавањем. То је било не само страно српском менталитету, већ се тиме и негирао основни захтев у демократском принципу. Отуда и захтев Хрвата да им се «призна национално културни индивидуалитет» као противтежа српском националном индивидуалитету. У томе и лежи лом југословенства као духовне мисли, у чему су Хрвати назирали постепено корачање ка својој народној суверености и државној независности.

6.

Комунистичка партија Југославије, која је углавном била илегална до разбијања Југославије 1941, градила је свој програм на

рушењу унутрашњег уређења Југославије од 1918 односно 1920, као противтежа версајском концепту, а у духу одлука Коминтерне од 1919, што је посредно и политички ишло у прилог гледишту ХСС на југословенски проблем. Лева крила свију политичких странака Југославије била су с уверењем за Мачекову тезу, док је центар свију опозиционих био тактички такође за његову тезу. Изузетак је чинила Радикална странка, која је остала верна својој традицији, и према којој је, неизражено, југословенство такође било фикцијом. Ако би се могао формулисати позитивни програм политике Удружене опозиције од 1935 па до Споразума са Хрватима 1939, дошли би до закључка, да је једино идеја Мачекова доследно вођена код свих изражених или неизражених, успелих или неуспелих покушаја споразумевања Хрвата са Србима. Ово, вероватно зато што су Хрвати били у политичкој офанзиви и поред свију обзира, да се не изложе ономе што би се могло да схвати као увреда српског националног осећања. Из самог такта и наступа Дра Мачека, Срби су извели закључак, да је споразум са њиме услов опстанка државе. То су тако мислили српски политичари из Удружене опозиције.

Вероватно никада у свом животу није рекао толико тешке истине, као што ју је рекао Јаша Продановић на рачун Удружене опозиције. У њој није био садржан нити изражен ниједан моменат, за кога би се могло рећи да може послужити као основ за неки срећни исход комбинације. И тешко би се смело рећи, да би било који српски политичар, на место Стојадиновића у времену од 1935 до 1938 могао друкчије да се понаша у односу на своју опозицију, него што се понашао он, а да при свему томе и разуме суштину те опозиције. Њу није спајала ни једна конструктивна мисао или одређени концелт за кога би се смело рећи да им је то заједничко у суштини. Њени чланови чекали су на оно што се сме да каже за социјалисте свију боја: траже да им комунисти реализују програм. Тако су и чланови Удружене опозиције врло сигурно припремали терен за комунистичку победу. Сви они који су били најгрлатији у тој ери као демократе, примили су на се сав терет доказивања да је комунизам демократија, а сви они који су од заседања АВНОЈ-а у Бихаћу 1942 увидели или почели да увиђају право лице комунистичке демократије, били су елеминисани, чим су се нашли на терену практичне политике, или су без много напора по одговорне »несрећним случајем» били отклањани током или непосредно после рата.

Да ли су Хрвати под пресијом извана дошли у повољан положај да «с ножем под грлом» решавају своје проблеме или су осетили да се пред њима налазе неборбени тумачи српске националне политике, може бити ствар нагађања. Значајно је при томе било оно, што је диктирало нужност споразума. То је уствари било оно што је дало потстрека политичарима изнутра, да се приме борбе против Кнеза. Међутим, ако би се могло наћи објашњење, зашто се није раније приступило реорганизовању система државне управе, и тим објашњењем обесмислило хрватске концеп-

ције о њиховим захтевима или српске напоре да би спасили идеологију 1918, онда би се тек могао донети један солидан суд о Кнежевој политици у односу на његову владарску улогу. Међутим, ми тог и таквог објашњења уопште немамо. Изливи патриотских осећања од стране Срба и бојазан да би се решењем Хрватског питања довела у питање државна заједница нису ни најмање убедљиви. Постоји мишљење, према коме чак и југословенски и чешки националисти тврде, да је федералистичко уређење Аустрије проведено током прошлог века, Аустро-угарска империја би се одржала у опсегу својих ранијих граница, макар и не била монархијом. Слом идеје југословенског национализма као духовног појма, могу да оплакују они «Југословени» који су сматрали да су Срби, Хрвати и Словенци један народ. Они нису један народ, већ три народа. Ако Хрвати по свом схватању негирају то етничко јединство, онда Срби врше терор-акте оперишући супротно, да би спасли државу. Ако Хрвати неће заједницу са Србима онда Срби врше злочин самовоље, ако је бране на силу. Мачек је уствари први Хрват који је казао да хоће заједницу са Србима, али под извесним условима. Међутим непријатељски народи и Србима и Хрватима и Словенцима, назирали су у Споразуму од 26 августа 1939 свој неуспех. Валтер Пал, један од првака мађарских ревизиониста, у својој етудији «Zusammenbruch Jugoslawiens», на једном месту каже: «...да се опет Сарајево нашло у свом ранијем културном кругу, јер је присаједињењем Босне Независној Држави Хрватској, оно опет враћено Европи...» Према њему Европа почиње онде где престаје политички утицај Срба и Србије.

Карактеристично је, међутим, да је Валтер Пал био један од истакнутих јавних радника Мађарске, који се одмах после проглашења НДХ ставио у опозицију плановима немачке Владе и самог Хитлера, када се с њихове стране набацила сугестија о опортуности покушаја окупљања Мађара и Хрвта у једну државну заједницу у духу културно-политичке концепције о Европи и њеном «Новом поретку».

Ова фикс-идеја опсењавала је пропагаторе Европе као духовно-социјолошког појма још од доба Мартина Лутера. Њој су остали доследни сви европски завојевачи Балкана до дана Хитлера и Гебелса. Последњи су сматрали да ће граница НДХ под Ловћеном, на Дрини и Сави код Београда бити и вечном потврдом те идеологије. Живећи у уверењу да се тиме постављају темељи «еуропеизације» Балкана, хрватски ултранационалисти скупа са католичком црквом сматрали су да ће се баш њима насмејати богиња историје да остваре снове крсташких авантуриста. Међутим и једни и други гледали су ствари у једну тачку која их је засленљавала. Управо то пиљење у једну тачку кроз политичку пропаганду завојевача створило је и илузије о хиљадугодишњој култури Хрвата. И заиста ако је у својој дрској искрености кнез Бизмарк у предвечерје Садове рекао, да он не може нигде да на-

зре Европу, рекао је истину, која би се могла да узме као типична и за ту супериорну културу Хрвата. Ја тај духовни стандард код Хрвата не нађох нигде ни у чему и поред врло искреног настојања да га назрем. Међутим, ако би се послужили мислима немачког научника, који у својој анализи бића културе, каже: «Настајање културе је историја мотива, које треба тражити у стваралачкој свести човека и којима се изазива његова активност. У том смислу наше битисање биће осмишљено у потпуности уколико му будемо прозрели сврху, која у се укључује све остало» (Leopold Ziegler, Das Wesen der Kultur), добили би још једну потврду више. Овај формални моменат може да се узме и као материјални у нашем случају, а према коме не постоји никакав супериорнији атрибут код културе Хрвата којим се они заиста требају да уздигну изнад свих саплеменика Балкана: Срба, Албанеза, Бугара, Турака или Румуна. Према томе ако би се од појма «европска култура» одузео онај допринос, кога су Хрвати током историје уградили у њу као духовну заједницу средње — односно западно-европског круга, та заједница стварно не би изгубила ништа. На Србима лежи један велики грех, што су у својим потезима пошли у сусрет Хрватима сасвим погрешним путем. Хрвати нису били у Двојној монархији ништа друго сем платформа са које се требало скакати даље у правцу европског истока. Ту је средња Европа шпекулисала са Хрватима у односу на Балкан као што су друге силе радиле обратно: шпекулисале са Србима у слабљењу својих партнера на путу ка истоку. Да су Хрвати и даље остали «шегртима великог бечког предузећа» њихова «хиљадугодишња култура» би далеко мање интересовала западњаке исто онако као што их је врло мало интересовала судбина Срба док су ови апеловали на «Младу Европу» и њену ослободилачку мисију.

Међутим, ако би се упоредиле специфичности хрватске и српске историје, онда би могли да направимо рекапитулацију речима: Срби имају културу, продукт су културе и боре се у сенци евојих културних традиција. О тој култури могу да говоре српски историски споменици. У том читавом збивању нема ничега театралног. Српска култура, почевши од саме вероисповести тежи ка индивидуализирању духовних својстава српског народа као целине. У свим правцима се осећају тежње ка еманципацији. Хрвати, међутим, уместо своје народне културе, могли би да говоре о некој врсти неуспеле дресуре романо-германо-урало-алтајског типа. Њихова културна оријентација и стража на «Limesu» у суштини је, идентификовање са сервилним служењем грофовима, баронима, клеру и војводама аустриске и мађарске Круне. Културну активност Хрвата треба тражити у политичким збивањима од Велебита према северу преко Карловаца и Вараждина до Драве, а на истоку до Уне, Брода, Осијека и Ђакова. Међутим, и ту треба додати, да је сво то збивање током последњих хиљаду година било изазивано догађајима извана, где су покрети у означеним границама хрватског народног и културног деловања би-

ли само реакција на ово. Како грађење тако и разграђивање на територији свију хрватских земаља није било у њиховим рукама као инцијаторима. Чак и сво тражење супремације у културном односу на Србе јесте инаугурисано извана, што све личи на оживљавање антидилувијалних фосила, до којих, заправо више по неком чуду него по практичности Срби држе врло мало. Култура је мерило духовног стандарда, који меру налази само онде где се рађа, а не у имитирању. Смисао компарације културних висина има политички значај само условно, синхронично и академски. Културни процес кад уђе у фазу цивилизације престаје да важи као жив динамичан елеменат. Некада носиоци култура света данас су духовне пустиње. Значи културу треба мерити оним својствима народа, која су код њега дошла до изражаја ad hoc. Тај критериј у сваком случају остаје поразан по Хрвате без обзира да ли се они посматрају као неимари своје историје или су градили на њиви завојевача. Оно што могу овде да кажем из сопственог искуства, уз искључење ретких часних изузетака, била би констатација, а према ономе што су Хрвати радили и урадили током последњег рата, да је уопште немогуће у некултурним поступцима ићи ниже од оних које су они практицирали као суверени на једном делу југословенског поднебља. Ниједан народ у историји света није успео у толиком степену да варваризам идентификује са националном етиком, а најниже инстинкте некултурних дигне на степен патриотизма.

7.

Ако би се вратили уназад, т. ј. првим годинама државе С. Х. С. могли би се суочити са врло интересантним моментима. После слома Централних сила и проглашења уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, један део хрватског племства, политичких људи, војних команданата и незадовољника са насталим стањем 1918 године, нашао се на територији данашње аустриске републике и Мађарске. Ови су људи сматрали да је стање од 1918 посве привременог карактера и да ће се они одмах иза рестаурације под царем Карлом вратити натраг. Тако је мислио познати клерикалац Др Иван Шуштерчић бивши земаљски поглавар Крањске, познат по свом држању према Србији у данима објаве рата овој од стране Аустро-Угарске, чија је чувена изрека: «Наш је цар и краљ по милости божјој, док је династија Србије по вољи убица...» изражавала његов одговор католичком свештенику Јанезу Креку, који је у одушевљењу са победама српског оружја у Првом балканском рату, а поводом аустриских демонстрација против Србије, узвикнуо: «Битка која бесни на Чаталџи и Јадрану, води се за окућницу последњег словеначког сељака на северу. Ако треба у том смислу дизати револуцију, ја сам за њу...» (Gilbert in der Maur, III/14). Кад је, међутим, Шуштерчић видео

да од рестаурације нема ништа, вратио се кући и положио заклетву на верност држави и династији. Пашић је с њиме хтео, да шпекулише у борби против Корошца.

Други велики идеолог слободне Хрватске и рестаурације, аутриски генерал Стефан Саркотић, који је од освајања Ловћена 1916 носио титулу барона, сматрао је Хрватску својом домовином а Аустрију само привременим боравиштем. Саркотић је био познат као врло склон Радићевој политици и програму ХСС, јер је у Радићу назирао нешто више и садржајније од обичног партискополитичког вође. Радић је за Саркотића био симбол «хрватске државности« и оличење републиканског духа. Међутим, кад се Радић нашао у Београду 1925, овај је за Саркотића постао политички мртвац, обичан шеф политичке партије, ловац на министарске столице, отимач гласова и издајник. Један део католичке јавности Југославије прозвао је Радића «апостатом» и свирачем. У својим нападима на Радића Саркотић није престајао све до Радићеве смрти. Саркотић је, међутим, у Павелићу назрео пионира својих идеала. Но пошто је Павелић тражио наслон на Италију, чији се политички планови на Балкану нису подударали са замислима Саркотића, то је овај заузео одмах резервисан став према усташкој акцији Павелића, назирајући у делу њихових људи агенте Коминтерне, опортунисте и неначелне борце.

Карактеристично је, да је на другој страни, званична политика Југославије, у то време далеко јаче зазирала од комунистичке акције на северу земље него од рестаурације под царем Карлом. Као за чудо, у то време се у Југославији сасвим исправно оцењивало држање адмирала Хортија, при чему се истовремено у Радићу назирао бедем против комунизма у Хрватској. Ово је опет био парадокс на другој страни, т. ј. са активношћу комуниста у Црној Гори, где су се ови гледали као мање зло од «црногорског сепаратизма». Колико се у то време мало знало о приликама у земљи и око ње, назире се из оне чудне логике власти, према којој су емигрантски логори по Италији, сматрани логорима Црногораца. Међутим, у тим логорима, а код њиховог оснивања није било фактички ниједног Црногорца. Логори су били основани за сакупљање оних југословенских незадовољника, углавном са јадранске обале, који су били незадовољни политиком Србије за време рата. Тиме је добирм делом био популарисан комунизам у Црној Гори, који је истовремено сматран инструментом политике интегралиста-униониста, а коме је слобода избора за Конституанту, дала пуног полета, јер се за те изборе с правом сме рећи да су до крајњих могућих граница били заиста слободни.

Трећи значајан идеолог рестаурације био је аустриски фелдмаршал Светозар Боројевић, иначе Србин из Лике, којему Југословени свакако требају да дугују захвалност, што је по случају, борећи се предано за Аустрију, истовремено одбранио југословенске земље од судбине коју им је предвиђао Лондонски пакт.

Он је био склон Југославији али под једним тешким условом, т. ј. да му се у њој призна ранг виши од онога, кога су поседовали српски војводе из ратова, што би ови пионири нове државе свакако сматрали личним понижењем.

У нади да ће доћи до скорог проглашења «сељачке републике» одмах после проглашења С. Х. С. државе, група младих Хрвата питомаца 48. класе Ниже школе Војне академије у Београду, одбија да положи заклетву краљу Петру, већ је то учинила тек на очински апел управника Војне академије генерала Свете Марића.

Положај политичког човека у таквим околностима свакако није завидан. За једну такву улогу захтевао се можда један виши калибер државника, да би се обхрвао ономе што се од њега, чак и као немогуће очекује. Радић је био и по карактеру и менталитету пропагатор, а не неимар принципа. Он, у суштини, да је био принципијелнији, не би био толико вољен. Он је био вољен у народу управо зато што се кретао бујицом психолошког тока назирања оних, који су стварно живели у илузијама. Он је уствари био идеалиста импровизионер. Можда и није био свестан своје улоге и личног значаја. Он је био вољени козер, који више изазива симпатије него респект. Његов наследник у улози шефа Странке, Мачек, био је реалиста, али лишен својстава козера који осваја народ љубављу или приближавањем овоме. Овде, међутим, треба поставити питање, који је део народа Југославије њих двојицу волео или респектирао? То се може рећи за део хрватског народа, који се са њима био срастао или у њима гледао пионире политике која треба да води у она срећна, мирнија и удобнија времена, која су са избијањем рата 1914 пошла у неповрат. Постављени међу екстреме, ови оба вође хрватског народа нису били у положају да се интимно изразе. Лавирање политичара ове лишава карактера постојаности. Вође хрватског народа били су у том смислу класичан пример. Они су били постављени међу екстремима: либерализам — клерикализам; демократија — клерофашизам; српски национализам — хрватски шовинизам; интегрално југословенство — хрватска државност; централизам — федерација; љубав — мржња; разумевање — оглушавање и сл. Овде треба погледнути и другу страну. После сјајних говора оба Радића у Београду и изгледа да ће се смирити политичке страсти у земљи, познати босански национални борац из Ливна Коста Кујунџић, враћа краљу Александру своја одликовања, која је од Краља раније био добио, у знак протеста против одушевљеног пријема Радића у Београду. Шта је конкретно могао да предузме Радић против клерофашистичких склоности босанских католика, који су неколико година касније, кад им је Хитлер дао одрешене руке, поубијали све живо у породици Косте Кујунџића у Ливну, чак и његовог коњушара, који је био Хрватима «дужан крв» јер је радио као послуга у кући овог истакнутог Србина из Босне? Ово су све била оптерећења векова. У том сми-

слу може се ићи даље. Према психолошком стању ствари Срби и њихове политичке партије, придавале би и Радићу и Мачеку далеко мањи значај, да нису у овима гледали политичка сресства за партиско политички обрачун са циљем борбе освајања власти. Менталитет српских политичких партија у Првој Југославији имао је сасвим другачи основ од хрватских. Хрвати су уствари имали само једну политичку партију, која их је држала на окупу током двадесет година. То је био симбол њиховог социјално статичког живота. Срби су у то време имали њих око двадесетак. То је обоје проистицало из менталитета, а не стања ствари, на које се, уместо гледања напред, уствари гледало уназад. Србима су обзири према скорој прошлости сметали да назру основе своје стварности, док је Хрватима учмалост у традицији сметала да се истакну у новом стању. Но ако ипак за тај моменат одложимо мисли о Мачековом хрватском или југословенском патриотизму или његово интимно мишљење о Србима, Споразум је бар за моменат неутралисао оне тежње којима се заносила Италија преко грофа Ћана. Да рат није дезавуисао и кнеза Павла и Мачека, свакако да би даљи развој прилика у Југославији, условљен Споразумом, зависио јаче од српског смисла за спас државе и њене целине, него од хрватског настојања да се ова разбије. Мање је Хрвата било против Југославије, него Срба који су били за њу. Придавање превеликог значаја Хрватима у разбијању државне заједнице и веза са Србима, далеко јаче наглашава српску инфериорност за значајне потезе у унутрашњој политици земље, него хрватски смисао за стварање или одржавање државе. Хрвати никада не успеше кроз историју да се изграде у државотворни народ. Они то никада неће ни бити. Њиховој иницијативи биће вечна мора припадност римокатоличкој вери, која им до сржи убија самоиницијативу. Постављени на сиромашном поднебљу, они ће вечно да лавирају између истока и запада. Стране политичке школе и позитивне науке нису ни хтеле ни могле да од њих направе доследне, јасне и одређене политичке борце. Напротив њихова стална пригњеченост у развоју формирала је од њих робовски менталитет, дволичан и осветнички карактер. Набијани мржњом кроз векове, они су унакарадили своју душу. Њихови значајни прваци су оплакивали ту чињеницу у својој немоћности.

Хрватски песник Драгутин Раковац, пише 1843: «Ми се Хрвати зовемо Илири, зато што хоћемо да имамо литературу, а знамо да три хрватске жупаније не могу имати своје литературе...»

Нешто касније, други хрватски књижевник, Вјенцеслав Новак, пише у својој приповетци: «Хрват је по својој ћуди и природи конзервативац над свим народима. Кад мравац сретне на свом путу камен, он га обиђе ако не може превалити преко њега. Хрват тога не умије, он ће пред таквом запреком стати, зинути и прекрстити руке, и што је најгоре, вјеровати да право ради...» (Марјановић).

Трећи, у реду хрватских великана, политичар и идеолог народног ослобођења, Иван Кукуљевић, у својству члана Хрватског сабора, а на заседању од 28 августа 1884, у свом говору, каже: «Ја морам искрено казати, да се са заносом сјећам дана своје младости. У оно вријеме када је Хрватска спавала у дубоком сну, када је сва интелигенција једино латински говорила; када је у женском друштву њемачки језик владао; када је наша аристократија, а тако највећа чест племства, своје синове у Мађарску слала да науче мађарски и све оно што је противно хрватској будућности, у оно доба ја сам био за национални рад колико изгубљен. Из Хрватске нисам смио, а нити могао понијети народни и словенски осјећај. Срби су били који су ме научили љубити свој народ. Срби су ме научили шта требам да радим да ово словенско племе хрватско узнапредује; Срби су ме подучили шта је патриотизам и како се малени српски народ 400 година борио и најзад ослободио од Турака својом храброшћу. Но ја видим како српски народ и данас напредује, а да само у слози и пријатељству с њиме може и Хрватски напредовати...» (Шишић).

Тридесет година после овог говора у Сабору, када је српски народ задивио читав свет својим победама над отоманским царством, југословенски идеолог и политичар Фрањо Супило, држи 5 децембра 1913 свој дуги говор пред југословенском универзитетском омладином у Бечу, којом приликом излаже своје мисли о српским победама и хрватској учмалости, да би и ово рекао: «У свјетској хисторији нема другог примјера тако великих дјела једног пука. Несрећним случајем скршен, робовао је 400 година. Претрпео је неисказане муке. Народна душа расцвилила је најљепше рапсодије, али се народ није свинуо, није попустио. Та шака људи, децимирана, од које су плашљиви побјегли, чија аристократија или се превјерила и однародила или исчезла, ти чобани-аналфабете, дигли су се проти силној турској velevласти и дипломацији цијеле Европе с косама и српoвима; топовима направљеним од дрвета трешњева, проти једној од најбољих солдатеска. Никога нису имали уза се. Нису клонули духом. У брк Турској и цијелој Европи извојеваше слободу. У стотину година ти чобани и сељаци дадоше домовини све што је требало да постане модерном државом: од учитеља и професора до дипломате, државника, војсковође и краља. Све је дошло с паше, из опанка. Па кад је све ово било запријетило, да се све то господарски и политички сруши и изгуби, пук Србије извојевао је опет једну од најсјајнијих побједа које му спасише егзистенцију и будућност. Нема у хисторији таквога примјера».

У даљем излагању Супило са болом констатује:

«Напротив, наш хрватски запад је сасвим другачији. Ко је томе крив?» пита се Супило и одговара: «Вјера! То је моје најдубље увјерење. Одмах у почетку изручили смо своју народну свијест и савјест перфидији и интригама римске цркве, онога Рима који се није борио за «спас душа» на ономе него за своју опћу им-

перију на овоме свијету... Томе ропству имамо да захвалимо многе наше хисторичке капитулације, па јамачно и онај други уникум у свјетској повијести, али посве обратно од српскога, гђе је један народ, на кога је непријатељ са својим апостолским краљем на челу сву своју војску подигао, да га уништи и зароби, тога краља својим краљем прогласио... Уз клерикализам је велико зло наша аристокрација. Ако је проматрамо у осјећајима и акцијама, морамо завидити Србији, која се је ријешила «велможа проклето им било». (‚Протест', гласило југословенских исељеника Јужне Амрике, бр. 2/VII, фебр. 1951).

Две године после овога суперидеалистичког говора, Супило се нашао пред оном стварношћу која је кроз неисправно тумачење нашла свој трагичан епилог у југословенској стварности. Третирајући случај Фрање Супила пред његову смрт, Крлежа се у свом богатом вербалном колориту са такође издашном дозом сарказма овако изражава о њему кад се нашао лице у лице са Николом Пашићем у Нишу:

«Стајати пред Бајом и осјећати како се негђе високо над том нашом жалосном стварношћу господа Сазонов, Греј и Сонино играју шах над Истром и Далмацијом, над Ријеком, Задром, Сплитом и отоцима и како за Хрватство из свега тога слиједи један очајни шах-мат (с апсолутном, стопостотном, математском сигурношћу), то је била тужна улога и Супило доиграо ју је доследно: полудео је и умро...»

«Фрањо Супило, колико год је био национални романтик до последњег трена свога живота и колико год није никад открио ту једноставну истину да су само социјалне тезе свјетла у данашњој тмини, он је ипак имао толико памети да не лаже сам себи; он није могао хрватским домобранима по руским заробљеничким логорима да декламира, да ће наше проблеме ријешити гипсштукатура Мештровићевих кипова и тако је логично иступио из југословенског одбора и остао сам. Онда је већ био преслаб да отпочне изнова: то је већ било умирање» (Сабрана дјела 14-15, с. 160-163, Загреб 1957). Крлежовски хипотетично али ипак није дат одговор на ствар.

Тридесет година после овог првог и последњег сусрета између Фрање Супила и Николе-Пашића хрватска публицистика је доказивала оно што је са њом доказивао Богдан Радица током и после Другог светског рата, да је Супило био и остао Старчевићанац и да је као такав напустио Југословенски одбор. То су људи извели из држања Николе Пашића према њему. Међутим, објективни Хрвати су одбијали ову инсинуацију, чак и следећим начелним разлозима, који исто тако налазе своје супротности у локалним сукобима самих Хрвата, где се каже:

«Бановинска управа — она која је у Бановини Хрватској преузела власт по Мачек-Цветковићеву Споразуму — није била много боља од централне, осим у колико је приправила Сељачку Заштиту и многе државне органе који су априла 1941 пришли

Павелићу и помогли му да организује бирократски и оружани апарат.

«У састав Бановине Хрватске била је ушла и Далмација у својој цијелости и не може се рећи да је у њој под управом Загреба било нешто боље него раније. С овога гледишта, ми Далматинци немамо разлога да будемо нарочито загрејани за то да над нама влада Загреб преко своје испоставе, да будемо третирани као загребачка колонија, па према томе немамо ни интереса да подупиремо сепаратистичке тежње влашко-уличких политичара и «државника». («Протест», 5 VI 1950). У расматрању српско-хрватских односа идеалистички моменти су играли значајну улогу у оба правца.

Срби су уствари почели да се упознају са Хрватима преко величина светског гласа као што су били Штросмајер и Рачки или ови напред наведени хрватски јавни културни радници. У суштини било је грешно судити о менталитету Хрвата по овим људима. Краљ Милан Обреновић се одушевио Иваном Кукуљевићем као и овај са њиме после њиховог састанка у двору у Београду. Хрватски академик и професор загребачког Университета Армин Павић био је очаран краљем Миланом као и овај њиме после Павићеве аудијенције код краља Милана у Београду. Том свом одушевљењу Павић је дао јавног израза у чланцима преко јавности уз констатацију «да краљ Милан врло лепо говори хрватски...» Међутим, превагу мишљења у Хрватској имао је ненародни елеменат. Тај елеменат онемогућавао је народњацима да се истакну. Прошли рат је јасно открио чак и самим Хрватима оне моменте на које су их њихови национални прваци исто као и Срби стално упозоравали. Искрено речено заједничка држава СХС уместо уједињења разјединила је Србе и Хрвате. У тој тежњи разједињења Хрвати су налазили савезника у свакоме ко им је стављао у изглед постављање чвршће границе између њих и Срба.

Овде треба нагласити ону истину о којој Хрвати нерадо говоре јер им не иде у прилог с моралног гледишта. Срби то опет нерадо спомињу јер им не иде у прилог с политичког гледишта. Но без обзира како су Срби схватили ствар уједињења са Хрватима током Првог светског рата, Хрвати су одмах после уједињења врло грубо доказали да су уједињењем шпекулисали. Хрвати су устали јавно против заједничке државе пре него је тако рећи уведена редовна власт у њој. Непуна три месеца после проглашеног уједињења, Хрвати су упутили претставку Претседнику Сједињених Држава Америке Вилсону, са преко двесто хиљада потписа, да су против заједничке државе са Србима. Даље ХСС, која је тако рећи узела иницијативу антидржавне акције постала је у Југославији «републиканском», чиме је уствари устала у начелу против идеје Крфске декларације, која је априорно примила монархистичко уређење нове државе. Ако се може говорити о хегемонији као процесу у односима који претходи једном стању, Хрвати су у тим данима осудили Србе као хегемонисте на о-

снови претпоставки. Међутим, ту нису требале претпоставке. Питање српске надмоћности у будућој држави претресано је међу хрватским политичарима током рата. Како је то изгледало ево неколика примера.

Кад је Крфска декларација била обелодањена широм света, она је изазвала и својствену реакцију, што је стајало у вези са Мајском декларацијом Југословенског клуба у Царевинском већу у Бечу.

Надбискуп Врхбосне Др Јосип Штадлер у име своје и 51-ог «одличника грађана из Сарајева», а у IV тачци своје изјаве поводом тих збивања, каже:

«Видимо у јакој Хабсбуршкој монархији најбољи штит проти својим хисторискима непријатељима, који лакомо пружају руке за хрватским територијем. Остаћемо код своје традиционалне вјерности владару и држави, али захтијевамо, да се државоправно питање на југу монархије ријеши у смислу точака I и II да држава напусти кобну политику од задњих педесет година против Хрвата, политику која је штетна и хрватском народу и држави самој...»

Бојећи се да изађу са својим именима у овој антисрбијанској акцији, ниједан од Хрвата из Сарајева није смео да се јавно потпише на овој изјави.

Ово је исто учињено и са изјавом Хрвата Босне и Херцеговине од 26 новембра 1917, коју је донео «Хрватски Дневник» у свом броју од истог датума, где се каже:

«...На темељу хрватскога државнога права и самоопредјељења народа тражи уједињење свих земаља наше монархије, у којима обитавају Словенци, Хрвати и Срби, у независну од туђинскога господства државу под жезлом Хабзбуршке династије...» Поред потписа извесних «грађана», на овој изјави нису изнешена имена 43 потписника по сопственој жељи. Овде је чувар народних хрватских слобода била династија Хабзбуршка од српске хегемоније т. ј. од Карађорђевића, а по схватању ових хрватских патриота.

На неколико дана пред своју смрт (умро је 8 октобра 1917) Др Јанез Крек води разговор са Дром Петром Рогуљом о «српској хегемонији» у будућој заједничкој држави, који се овако развија:

Др Рогуља: Зар се не бојите српске хегемоније у Југославији?

Др Крек: Хегемонију ће имати способнији; ако то буду Срби, и право је, да је имају. А ако мислите, да ће ради своје бројчане надмоћи имати увијек одлучну ријеч у централном парламенту, онда не узимате неких ствари у рачун. Узмимо, да је држава створена овако, како сада говоримо. Садашња страначка констелација имаће и на прилике у централном парламенту одлучан утјецај. Најпре ће се сродне странке зближити. «Словенска људска странка» иступит ће заједнички с Вашом групом око «Новина», а надам се, да ће се међу Србима развити аналогна култур-

на и страначка тенденција, па ћемо добити можда у парламенат кога српског «клерикала...»

Монархија или република? — запитам на завршетку.

Прилично ми је то свеједно. Ја сам у срцу републиканац, али ако дође код нас до монархије, мора то бити форма т. зв. републиканске монархије, онако као у Норвешкој. Краљ је само насљедни претседник републике и њезин репрезентант, али нема санкције закона. Ипак три су принципа овога троименог народа, који га морају водити у будућност: један народ, један владар, једна држава од Бељака до Солуна и много, много слободе» (Шишић, Документи о постанку СХС). Овако је мислио и говорио Словенац Јанез Крек. Да су се овако понашали и надобудни хрватски народни вође, југословенски Краљ би заиста понео титулу наследног претседника републике исто као у Норвешкој. Хрватска недоследност га је направила краљем, који је морао и да краљује и да влада. То се може назрети и из даљег излагања.

8

Кад је после слома код Стаљинграда, чак и најтврдоглавијим Немцима постало јасно, да је сав смисао даље немачке борбе, одлагање смрти оних, који су и у сопственим очима постали злочинци, Хрвати су почели негде јавно негде тајно да се преоријентишу у два правца. Једни су настојали да се приближе четницима и Дражи Михаиловићу, а други комунистима Јосипа Броза Тита. Трећи су тражили контакт са западним савезницима, да би тиме испитали могућност постизања првог или другог, у шта се уствари и укључивало настојање да се спасе Независна Држава Хрватска. Онај део Хрвата који је показивао и најмање склоности према четницима или се чак та склоност могла да наслути, хрватска власт је немилосрдно уништавала. Тако је међу прве њихове жртве у том чишћењу «четничких симпатија», пао велики жупан у Бањој Луци, Др. Драган пл. Хадровић, који је у свом кабинету, међу званичном поштом хрватске државне Владе, отворио и пакет са пакленом машином,» која га је приликом отварања разнела у комаде. Један врло провидан ОГЛАС, тадањег министра унутрашњих послова НДХ, дра Андрије Артуковића, гласи овако:

«Министарство унутрашњих послова саопћује тужну вијест, да је 8 српња око 8 и пол сати на вечер, од подмукле непријатељске злочиначке руке, погинуо у Бањој Луци, велики жупан жупе Сана и Лука, Др. Драган пл. Хадровић, вршећи савесно, вјерно и пожртвовано повјерену му дужност, према хрватском народу, Поглавнику и Независној Држави Хрватској.

Непријатељи хрватског народа и НДХ лаћајући се у очају оваквих подмуклих сретстава, надају се, да ће ослабити дух хрватског народа и да ће његове борце, у које хрватски народ има поверење усколебати у њиховом раду за добро народа и државе.

Оваква ће одвратна злочинства напротив само убрзати пропаст свих оних, који у служби жидовско-бољшевичке Москве или англосаксонских плутократа, судјелују у нападајима на хрватски народ и његову државу.
Најстрожија истрага већ је у току. Број: 1543/1943». На овоме се све и свршило и завршило.
Нешто касније иста судбина је снашла, познатог хрватског четничког првака из Далмације капетана Лују Карготића, који је због четничке активности у Далмацији и Херцеговини, јавно убијен пред својим станом у Имотском или у близини самог места.

Пешадиски поручник, ранији официр краљевске југословенске војске, Хамдија Ченгић, као сарадник Дра Исмета Поповца, истакнутог четничког првака у Херцеговини, испија отров у кави, коју му је сервирала послуга, у приватном стану пуковника Стјепана Јаковљевића у Мостару. Овај хрватски жандармериски пуковник позвао је Ченгића, у госте у своју кућу, у циљу саветовања о даљем држању Јаковљевића «као београдског зета», а у вези са насталим стањем у Хрватској после немачког слома код Стаљинграда. Отров је био толико снажан, да Ченгић није имао времена да врати шољу са кавом на сто, већ му је пала из руке на под, а цигарета на прса, да би тек на смрад платна, Јаковљевићева послуга «била ужаснута пред призором». Кад се вест о Ченгићевој смрти проширила градом Мостаром, спремљен је демонстративан погреб на коме је узео учешће чак и један од оданих неимара Независне Државе Хрватске помоћник Великог жупана у Мостару Др Шефкија Балић. Њега је заболела судбина свога брата по Мухамеду иако је овај био четник. Балић је одржао један тежак говор над раком Ченгића и са врло одређеним речима назвао Хрвате и њихову власт «гробарима муслимана Босне и Херцеговине». Ми смо тих дана правили један виц на рачун Дра Балића, т. ј. «Шефкија Балић добио је наочари», пошто је са закашњењем прогледао и видео да се саксија са «хрватским цвећем» разбила. Истог дана нестало је пуковника Јаковљевића из Мостара, а за њим је ишчезао и сам Шефкија Балић. Рачунајући да се и њему може сервирати отров у кави, Балић се придружио комунистима маршала Тита јер су овакви обрачуни међу непријатељима условљавали његову победу.
Мајор Фехим Мусакадић био је жртва такође подмуклог напада од стране комуниста. Постављајући истину о судбини Мусакадића на главу да би нам је тако приказао, Владимир Дедијер у свом Дневнику на стр. II/370 овако пише: «...У току ноћи једна ударна група Десете херцеговачке бригаде прешла је 48 километара и у саму зору изненадила Пантића и другове. У борби која је настала сви су побијени. Овој «констатацији» Дедијер је дао објашњење енглеској команди за Блиски исток, себи равним речима: «...да су ти људи били издајници — Пантић је командовао групом бригада против нас у бици на Неретви заједно са Немцима, Италијанима и усташама; Мусакадић је одржавао тесне везе с

усташама и Дражом Михаиловићем у исто време...» Оваквим се циничким негативизмом и обманама хранила западна јавност и војне команде Савезника о комунистичком патриотизму. Савезницима је масакрирање правих родољуба приказивано као борба против окупатора. Савезници су на жалост веровали у те комунистичке «истине».

Међутим, као што никада у свом животу Владимир Дедијер не успе да каже истину о стварима којима се посвећује тако је и овде он себе приказао кроз ове истине. Истина о судбини мајора Мусакадића и Пантића је у овоме: Нападом Немаца на четничка гнезда у источној Босни и Херцеговини у мају 1943; гоњење комуниста који су бежали пред Немцима са запада према истоку у правцу источне Босне и Херцеговине и четници и комунисти су се нашли на истом терену и под истим околностима. Међутим, Немци су истовремено упали у т. зв. италијанску II окупациону зону територија НДХ јер су у гоњењу четника и комуниста излагали своје десно крило опасностима напада с бока. Италијани су се без борбе повлачили у правцу југа т. ј. на територију своје I окупационе, која за моменат није била од интереса за Немце све до почетка септембра т. ј. три месеца касније кад је Италија капитулирала. Четничке јединице су се разбежале у свим могућим правцима. Једни у правцу Црне Горе и тромеђе Црна Гора, Босна и Херцеговина. Тако су се једни нашли у планинама источно од Требиња, други су се склонили у планини Сомини; трећи су се упутили у правцу Калиновика, док је један део цивилних избеглица и четника прерушених у цивилна одела нашао склониште у италијанској I окупационој зони. Италијани су ове радо примали да би тиме изразили и свој и народни протест против упада Немаца у њихову зону окупације. Партизани су у бежању пред Немцима својом главнином и Врховним штабом окренули у правцу Фоче и долином Дрине, да би се нашли у планини Зеленгори и у врло тешко проходном крају области Маглића, Волујака и теснаца реке Сутјеске на улазу у Санџак, где се касније, а у наставку ове операције развила много опричана «Битка на Сутјесци».

На путу бежања пред Немцима, са којима такорећи нису имали додира, комунисти су наилазили на разбијене четничке групе, које су се по плану Врховног штаба НОВ и ПОЈ имале да уништавају без милости. То је било изричито Титово наређење. То је укључило у се и судбину мајора Фехима Мусакадића и другова. Он се пред нападом Немаца склонио у селу Обљу у близини Калиновика. Са њиме су били у групи мајор Јован Пантић, потпоручник Ковачевић, срески начелник Јојић, наредник-водник Ђуро Станишић, жандармериски наредник Ивица Рагуш (за име нисам сигуран) Хрват по народности, који се одмах после проглашења НДХ придружио четницима Драже Михаиловића. У тражењу склоништа четника Врховни штаб НОВ и ПОЈ, који се налазио у Фочи, сазнавши да су се у селу Обљу склонили «неки четнички команданти» издао је наређење својим херцеговачким

јединицама којима су командовали Владо Шегрт и Раде Хамовић, да ову групу пронађу и ликвидирају. Тако су заиста ови четници били изненађени у једној сенари где су се били склонили и нападнути ујутру крајем месеца маја били поубијани. Са њиховим убијањем комунисти су извршили део свог задатка и вратили се натраг, да би продужили пут у правцу Зеленгоре. Неколико дана касније четници су своје команданте сахранили код цркве у Обљу, а Мусакадића код месне џамије.

У овом диверзантском чишћењу четника на исти начин и у исто време, комунисти су у селу Калудри код Шекулара поубијали групу четничких официра и то: мајора Андрију Весковића и капетана Рајка Нововића који су побегли из немачког ропства, затим Вуксана Бакића апелационог судију, који је после слома Југославије 1941 дао оставку на државну службу да би избегао полагање заклетве окупатору. Том приликом комунисти су убили Вуксанова брата Бранислава и оца Мирка. У тој ери чишћења на овај начин комунисти су поубијали националне прваке: судију Станка Маријановића, капетана Панту Саичића, резервног капетана Милију Ћеранића учитеља, резервног поручника Голуба Миковића судског приправника, активног капетана Миливоја Обрадовића, Милисава Дабетића и др. Са овима су том приликом комунисти поубијали читаву породицу Мехмеда Кадрије, т. ј. жену и три брата Мехмедова, који су као претставници албанске групе националног отпора били дошли у Црну Гору у циљу споразумевања са црногорским националистима о заједничкој борби против окупатора.

Неколико месеци после смрти мајора Мусакадића, нашао је смрт од комунистичке руке и његов политички вођа Др Исмет Поповац. Њега су комунисти извукли из аута на цести између Дубровника и Требиња дана 29 августа 1943 и на месту убили. Да би омогућили произвољна тумачења, комунисти су поштедили животе двојице истакнутих четничких првака (правдали су се да их нису препознали) из Херцеговине Милана Шантића и Миле Милутиновића, који су са Поповцем били у истом ауту. Др Исмет Поповац, који је био још од раније осуђен на терористичку смрт од усташке организације као и комуниста, значило је у том моменту ненадокнадив губитак за четнике. Хрватски коминике од 2 септембра 1943, том моменту даје своје, унакарађено тумачење, речима: «...Његови покушаји, да речима а често и претњама, доведе Хрвате муслимане дотле, да обуставе отпор против великосрпских сулума и пустошења, остали су без успјеха. Што се тије промичбених обећања Дра Исмета Поповца и друга му Мује Пашића, она су била у потпуној опречности с крвавом стварношћу, коју су стварали они исти Великосрби, по налогу којих је и из друштва којих је говорио и наступао...»

Пола године после смрти Дра Исмета Поповца, завршио је свој живот одани му друг и четнички првоборац у Херцеговини Мујо Пашић. Његовом су се смрћу Хрвати наслађивали у концентрационом логору Градишка.

Неколико месеца касније стигла је иста судбина познатог радикалног првака и четнички оријентисаног муслимана Смаилагу Ћемаловића из Мостара, а са њиме и угледне прваке Хрватске Сељачке Сстранке из Мостара Марка Сутона и Блашка Слишковића, такође због њиховог антиусташког држања, да би као мученици завршили своје животе у хрватским концентрационим логорима, поред знатног броја њихових једномишљеника, југословенски и прочетнички оријентисаних Хрвата и муслимана.

Истих дана кад је хрватска хајка против Срба и прочетничког елемента широм НДХ стигла до врхунца у Херцеговини, стигао је нови хрватски коминике, према коме је крајем октобра 1944 «несрећним случајем пао као жртва подмуклог злочина хрватски родољуб «велики жупан» Тузланске области Авдо Феризбеговић.
О његовој смрти није било много говора у јавности, али је ово све скупа помогло отварању очију муслиманском елементу Босне и Херцеговине, који је увидео чему води католичка клерофашистичка политика у односу на муслимане. Метода ликвидације муслиманског елемента била је фактички цинична. Убијало се по наређењу «с највишег места». Какво је то место било и које, није смео нико да пита. «Није комуниста али је четнички симпатизер», била је инкриминација за муслимане националисте познате као Србе. Под том оптужбом отпремљен је у логор где је и убијен познати Србин из ере Првог светског рата Смаилага Ћемаловић. «Четничка-србенда» била је оптужба против старешине Среског суда у Мостару Мује Пашића. Пашић није прикривао своју националну српску оријентацију током читавог свог живота. Кад су хрватске власти издале наређење у мају месецу 1941 да сви Срби предаду своје радио-апарате у Месну полициску управу, Мујо-Мустафа Пашић донео је лично свој радио апарат да га преда власти. Изненађени чиновници овим поступком Пашића као муслимана примили су апарат из руку Мује Пашића уз његову напомену: «Да, ја сам муслиман вером али Србин нацијом!» То је било довољно да се рачуна са његовом јустификацијом. Ови случајеви нису остали усамљени.

Последњи у тој екипи витешких муслимана Мустафа Берберовић, командант Доњепољског муслиманског четничког батаљона (јужни део мостарског среза) завршио је још трагичније. Њега је «Народни суд» републике Југославије осудио на смрт, а затим одвео из Мостара у Чапљину, т. ј. из краја настањеног муслиманским елементом у крај настањен чистим католичким елементом, да би тамо био убијен на задовољство хрватског католичког елемента, т. ј. да би се још једном потврдило «братство» између југословенских комуниста и хрватских усташа.

Овде треба нагласити један моменат непознат јавности уопште, а о коме се такође нерадо говори. Према мишљењу власти Независне Државе Хрватске, усташких идеолога и католичког клера на једној као и вођства Комунистичке партије Југославије на другој страни, Хрвати католици и муслимани нису смели ни да

изразе своје симпатије за четнике Драже Михаиловића, а камо ли да се јавно огласе као његови борци. Организацију Драже Михаиловића требало је огласити као великосрпску, антидемократску, национално искључиво и конфесионално — православну, а не носиоцем државне југословенске идеје. Њу је требало приказати као антихрватску и антимуслиманску. Из те логике требало је да произиђе да је природније да католици и муслимани иду у комунисте ако не у нацисте него у четнике. Из те логике путем пропаганде поникла је мисао, проширена у светској јавности, да је комунистичка победа спасила државно јединство Југославије. Страшна заблуда и обмана, а истовремено и услов једне националне трагедије. Ту трагедију ми видимо данас чак и у нашој новој домовини Сједињеним Државама Америке. Највећи крволок из Другог светског рата Андрија Артуковић и убица пола милиона Срба живи под заштитом америчких власти у Калифорнији, а највећи јавни обмањивач светске јавности и убеђени комуниста Владимир Дедијер добија јавно признање исто тако од америчких власти, дајући му катедру на неком свом универзитету да одатле шаље Американцима зраке своје науке.

Из сличних недоследности родила се при крају Другог свтског рата у хрватском друштвеном склопу ребелска активност једне бројне групе Хрвата интелектуалаца, којој је било стало до чувања сопствених глава. Пошто је почетком 1944 било већ сасвим јасно да је Немачка већ на крају снаге, то су се ови хрватски интелектуалци почели да буде из свог сна о Великој Немачкој, Новом поретку у Европи и Хрватској до Котора и Земуна. Уместо нацизма комунизам је постао уточиште. Међутим, методе су биле различите. У том смислу су тражени и различити начини изласка из ситуације. То све има своју дугу и прилично нејасну историју. Ово је донекле и разумљиво обзиром на све околности под којима се то «спасавање глава» требало да изводи.

Хрватска званична власт знала је о преговорима између Мачека и комуниста почетим крајем 1943 године. Њој ти преговори нису сметали јер се знало да је Мачек као добар хрватски националиста довољна гаранција усташама. Међутим, док су вођени преговори и разговори Мачек-Тито; док су оснивани Радни одбори ХСС у крилу Народно-ослободилачке војске, друга екипа Хрвата отпочела је читаву серију саветовања у Горњем граду у дворцу Павелића. Један део политичког вођства Хрватске као и део чланова ХСС који није био ангажован у преговорима са комунистима придобио је један део командног кадра хрватског домобранства. Тако су се почели да развијају преговори у другом правцу.

Према једној верзији ова идеја спасавања Хрватске ван оквира односа са комунистима никла је у глави самог поглавника Павелића, а после његовог саветовања са генералом Јуцом Рукавином и групом министара на челу са Дром Јанком Тортићем. Суштина је била у жељи самог Павелића да се повуче, т. ј. да преда упра-

ву земљом вођству ХСС. У вези са тиме један део политичког вођства ХСС припремио је и меморандум за Павелићев Главни стан, који је гласио у основним тачкама:

1) да се државно вођство преда помирљивом елементу; 2) да се све војне државне установе предаду хрватском домобранству; 3) да се потпуно отклони Павелић и усташки режим; 4) да се образује влада од првака Хрватске Сељачке Странке; 5) да се гарантује слободан живот остатку српског елемента; 5) да се успостави контакт са Србијом, и 6) да се у споразуму са српским политичарима припреми терен за искрцавање Савезника на Јадрану.

Павелић је после студије овог меморандума дао свој пристанак на њ. Тврди се да је после сваког саветовања по овим питањима обавештаван надбискуп Алојзије Степинац. Према речима Дра Јанка Тортића израженим у једном друштву за време његовог боравка у Салцбургу 1945 овај меморандум израђен је према интенцијама самог Степинца.

У овом смислу су се све групе дале на посао и то свака у свом правцу. Једна група је радила на успостави контакта са четницима и Дражом Михаиловићем; друга са комунистима широм јадранског појаса; трећа је планирала закључивање «сепаратног мира» са Савезницима, пошто је постало јасно да се ови неће искрцавати на јадранској обали; четврта је тражила сретства за спасавање НДХ и сл. Немци су будним оком пртили ово превирање у Хрватској и према томе подешавали држање.

Као прва жртва те тихе преоријентације била је ликвидација једног од значајних из те групе, генерала Фрање Шимића, команданта јадранског подручја, који је убијен ноћу, 9 августа 1944, у 11 сати и 10 минута пред својим станом у Мостару. Он је био на добром путу контакта са далматинским комунистима, а преко ових планирао везу са Савезницима и њиховим командосима на Јадрану. Убиство генерала Шимића био је обичан атентат припремљен у кругу носилаца хрватске државне власти, а у споразуму са Немцима. Технички је био изводив само од стране лица, која су смела да се крећу слободно у то доба ноћи и после полицијског часа.

Званичним коминикеом Министарства оружаних снага Независне Државе Хрватске, дато је 10 августа следеће обавештење:
«Дне 9 коловоза у 23.10 убијен је из заседе пред својим станом у Мостару, генерал Фрањо Шимић, заповједник оперативног подручја Хум-Дубрава. Уморство су извршили за сада неустановљени непријатељи хрватског народа. Истрага је у току. Подузете су најстрожије мјере у духу законске одредбе о изнимном стању од 18 сијечња 1943.

Поглавниковом одредбом посмртно је промакнут генерал Фрањо Шимић у чин генерала поручника и одликован војним редом жељезног тролиста II реда с храстовим гранчицама с правом на наслов витеза».

Смрт генерала Шимића, за кога чак ни Срби не би смели рећи, да је био њихов мрзилац, обезглавила је хрватско војно вођство на овом делу Јадрана и лишила хрватску војску једног од врло вољених војних старешина, за којим је војска ишла без даљег размишљања. Но тај Шимићев случај, истовремено један у низу значајних, није могуће овде детаљније анализирати, услед недостатка простора, мада би околности под којима је овај убијен, биле од великог интереса. Њиме је устаљен један крвави метод обрачунавања на територији Независне Државе Хрватске, после јулског атентата на Хитлера, где су сами Немци узели део иницијативе у отклањању ове врсте ребела, на њима својствен начин. Водећа екипа из Шимићеве групе, која је била за сарадњу са комунистима, када је њихова победа постала несумњивом, наслањајући се на већ отпочте преговоре Мачека са Врховним штабом маршала Тита: министар хрватског домобранства пуковник Анте Вокић; министар спољних, а у то време министар унутрашњих послова НДХ, Др. Младен Лорковпћ; домобрански генерал Петар Блашковић, некада познати претседник Хрватског клуба у Београду; професор Лујо Томашић; пуковник Јандрашић, Др. Иванко Фаролфи посланик ХСС са Крка са око 150 првака некадањих припадника Хрватске Сељачке Странке, који су се из усташког табора, желели да пребаце у комунистички, ликвидирани су почетком 1945 године у логору Лепоглави на изричити захтев немачког генерала за Хрватску обергрупенфирера Прицмана, уз ултимативни захтев Павелићу, који је постављен пред дилему: његова или њихова глава, ове морао да жртвује, т.ј. да их се отресе као «уротника против Немачке».

То је такође био ударац Мачеку, који је сматрао да то треба да буде нова екипа, која би у споразуму са Степинцем, требала да «отклони» Павелића, да направи споразум са остатком Срба у НДХ и да објави «нови курс» хрватске националне политике, захтевајући примирје од Савезника, као услов за спас Независне Државе Хрватске и избегавање евентуалне одмазде од стране комуниста, чија је победа била већ ван сумње. У том смислу упућен је био пуковник Анте Бабић у Савезнички штаб у Италији на преговоре о примирју. Други делегат за везу са Савезничким армијама, које су наступале кроз Француску био је Иван Мештровић. Он је срећно прошао кроз Швајцарску и као познати југословен из Првог светског рата, усто почасни грађанин града Чикага и пријатељ Америке и Американаца успео је да дође у контакт са Савезницима, чиме је истовремено избегао клопку власти НДХ као «уротник». Мештровић је био боље среће од пуковника Бабића, који је уместо преговарача стигао у један британски казамат у Италији. Трећи делегат из групе, Др Фаролфи, који је био одређен са истом мисијом у штаб фелдмаршала Александра није успео да се извуче из клопке, већ је предупређен хапшењем. Повереник пучиста за Далмацију Др Шиме Подује једини од ове групе успео је да се спасе смрти стављањем под заштиту кому-

ниста Јосипа Броза Тита, којима такође није сметало што се овај налази у групи ранијих усташа типа Лорковић — Вокић. Он је био одређен за дизање устанка у Далмацији кад му за то буду дали миг комплотери из пуча. Тако је Подује уместо сарадње са усташама пришао комунистима. Пуковник Обуљен који је био умешан у припреме «Вокићевог пуча», а усто оптерећен предрасудом, што му је супруга била кћи херцеговачког проте Стевана Шиниковића, православног свештеника у Мостару, а син у партизанима маршала Тита, скочио је кроз прозор свога стана у Загребу да би скратио муке.

Колико је тај «план» био провидно припремљен, ево само неколико мисли о њему. Министар хрватске војске усташки пуковник Вокић, да би се показао пријатељем Немачке, обилази у априлу 1944 логоре са хрватском војском у Немачкој, која се налази «на војничкој изобразби». Крајем априла враћа се натраг и са великом помпом почињу се припреме за образовање «Хрватско - њемачког друштва у Загребу.» Друштво се оснива 12 јула и на чело му се постављају: Лорковић као претседник, а као потпретседници Ђуро Стипетић, Адемага Мешић и Матија Ковачић одани германофили. Са оснивачке скупштине шаље се:

ФИРЕРУ ВЕЛИКОГ ЊЕМАЧКОГ РАЈХА
АДОЛФУ ХИТЛЕРУ — ГЛАВНИ СТАН

телеграм следеће садржине:

«Хрватско - њемачко друштво у Загребу, које преузимље дјелатност више, већ годинама дјелујућих Хрватско - њемачких друштава у Хрватској, шаље Вам Фиреру, изразе нашег најдубљег поштовања и оданости, као и израз тврде вјере, да ће наше друштво имати знатног удјела на јачању и продубљавању стољећа старих веза између њемачког и хрватског народа, те да ће тако и са своје стране дати допринос у дивовском рвању за спас и слободу еуропских народа, у којем рвању је Независна Држава Хрватска нераздруживо везана са Њемачким Рајхом.

Каше, њемачки посланик,
Др. Анте Никшић, опуномоћени министар,
Др. Младен Лорковић, министар унутрашњих послова и претсједник Њемачко - хрватског друштва.

Тек што се друштво конституисало и тек што су се измењали поздравни телеграми на срећу и добро човечанства у култу концентрационих логора и гасних камара, «Хрватски дојавни уред», српски речено «Хрватска новинарска агенција» у свом коминикеју од 6 септембра саопштава следеће:

«По закључку суда П. Т. С. (Поглавникова тјелесна стража) од 5 рујна 1944, који је надлежан за судовање и над припадницима П. Т. Б. (Поглавникова тјелесна бојна) — лишени су частничког чина Анте Вокић и Младен Лорковић, те су искључени из редова Поглавникове тјелесне бојне.

Уједно су послани у заточење.

Ова је одлука услиједила с разлога, што су обојица у посљедње вријеме, вршила политичку дјелатност, која је стајала у противби не само с њиховим службеним дјелокругом, него и с њиховим усташким обавезама и дужностима.

У Загребу, дне 6 рујна 1944.

Број 600 — Т — 1944.» («Хрватски Народ», број: 1129, 7 рујна 1944).

Тако је окончано једно неозбиљно почето, али трагично завршено поглавље новије хрватске историје.

Као тек постављени министар унутрашњих дела НДХ., крајем 1943, Др. Младен Лорковић управо у време кад је почео да хвата контакт са комунистима, пише у јануару 1944 године следеће: «...Највећи број партизана су Срби, т.ј. Црногорци и Србијанци...са око 90%; нешто Хрвата католика из Горског Котара и Далмације и нешто муслимана из Босне, може се узети са око 5%; у саставу команде углавном су Срби у већини, и поред незначајног дела Хрвата и Словенаца истичу се у знатном броју Јевреји...»

Хрватски Гебелс Иво Богдан на прослави четворогодишњице проглашења Независне Државе Хрватске прослављене свега неколика дана после трагедије Лорковића и другова у Лепоглави, каже у свом говору, поред осталог, следеће: «...Хрватска државна политика је увијек темељена на стварности. Она је била и остаје реалистичка. То значи да не затварамо очи пред опасностима, које нас окружују. Међутим управо наш смисао за стварност упућује нас на то, да би наш положај без хрватске државе био далеко гори и опаснији...»

У надопуни Богданових мисли, његов колега публициста Витковић, поводом исте свечаности пише: «Као државни народ — и у томе погледу међу првима у модерној Еуропи — ми, Хрвати, поистовјетили смо појам слободе с појмом властите самосталне државе. Близу четири и по — с босанском Хрватском близу пет и по — столећа, колико је Хрватска постојала као посебна и ни о ком овисна Држава, била су довољна, да за сва времена унапријед оставе неизбрисив траг у нашем народном памћењу...» («Хрватски Народ» бр. 1305/45).

Истих дана, т.ј. неколико седмица раније, а приликом прославе 15-годишњице оснивања Усташког покрета (основан је дана 6 јануара 1929), поглавник НДХ, Анте Павелић, у својству главног говорника на академији, поред осталог, у свом говору каже следеће:

«Чујем да има свиета негдје, можда изван наше домовине, који је забринут у то, да Хрвати одлазе у партизане.

Браћо и пријатељи! Нека се из партизана отстране туђинци, хрватске партизане све ћемо смјестити на ову позорницу и погостити их. (Пљесак).

Партизанство није хрватска појава, није хрватски изум. Ми тај изум и тај патент приуштавамо онима, који су то партизанство започели, који га носе, али у којем ће и смртно свршити. Сигурно је, да се са свих страна непријатељ хрватског народа увукао преко хрватских граница у наше земље, мислећи ваљда да: најновија, најмлађа држава на овој страни борбене линије може бити најслабија тачка. Домобрански горски и ловачки здругови, те усташки здругови у сарадњи и саборци са славним њемачким четама побиједили би и да је тих партизана сто пута више, него што их има па да су и лавови, а камо ли не би ону биједу и невољу, која се по хрватским густим шумама скрива и по ноћи само крадом мине на жељезничке пруге ставља. (Тако је...)» («Хрватски Народ», број: 929 од 9 јануара 1944).

Да би се ове мисли хрватских државника што јаче пропагирале широм света, сва хрватска публицистика тих дана устала је на одбрану тезе, да међу Хрватима нема комуниста и комунизма. Тако «Католички Лист» у свом броју на почетку априла месеца, у развијању теорије т. зв. «Србо - комунизма» каже:

«Злочиначко дјеловање четника и партизана, било то здоговорено или не било, има само један циљ. Они претпостављају, да ће Хрватска доћи у будућу краљевину или комунистичку Југославију. Не, та будућа Хрватска у будућој Југославији не смије више бити способна да се опире посрбљавању. Зато треба у што већој мјери уништити њезино становништво и њезину имовину. Paupertas — meretrix! Опустошена и осиромашена Хрватска постаће кукавно политичко робље... Број Хрвата комуниста увијек је био мален. Уколико је састављена каква «хрватска бригада», то су углавном људи, силом одведени. Зато је сасвим разумљиво, да се многи враћају кући, поготову након Поглавникове одредбе о помиловању...

Хрватски је народ у својој цјелини против комунизма и партизанства, јер љуби своје народно име, одан подједнако вери, јер неће да буде политичко, друштвено и господарско робље клике, која му се хоће наметнути из редова странога народа...

У рукама доброга Бога лежи судбина свију народа, па и наша. Молимо наше народне заштитнике св. Јосипа и св. Петра да нас помогну својим заговором на небу...»

Кад би св. Петар и сз. Јосип знали са коликим су церењем римо-католички свештеници лично убијали своју «по Христу браћу» српско-православне свештенике; како су се опијали шљивовицом до избезумљености посматрајући иза завеса како се руше српско-православне цркве широм НДХ; како су се шкиљећи потсмејавали кад су се црквена звона са православних цркава подизала на звонике римокатоличких; са каквим су одушевљењем приступали пропаганди преобраћања православних Срба у римокатолике не осећајући бол увреде понижених тим чином; са каквом су ревношћу били на услузи усташким одредима изасла-

ним за убијање Срба широм Независне; са каквом су вером и одушевљењем пригрлили Хитлера и Мусолинија 1941 године и са каквим су самоуверењем изједначили интересе национал-социјалистичке Немачке и фашистичке Италије са интересом римокатоличке цркве на Балкану, онда би се и они сами нашли пред питањем: које је веће зло према божанским законима: оно што се збива у служби идеала «безбожног» комунизма или ово које смо искусили као методе у служби идеала «побожног» намесника Христова у Риму?

Да би се овим разматрањима о «Србо-комунизму» дао један виши научни аспект, а поводом верске активности новоизабраног сверуског патријарха и посланице Православног синода Русије, што је на почетку 1944 године изазвало и «Божићну посланицу» партизанског српско-православног свештенства у Југославији, угледни клерикални лист «Спремност» у свом броју од 16 јануара 1944, разматра питање православља у Хрватској, где током детаљне анализе проблема, на местима констатује:

«...Православље на подручју Хрватске чињеница је новијег времена, чије настајање стоји у тијесној вези с провалама Османлија и тиме увјетованим кретањем пучанства (миграцијама)... Ни Анте Старчевић и Фрањо Супило нису могли приећи преко питања православља у Хрватској. Старчевић је према овом питању заузео стајалиште, које се поклапа с оним, које је наведено у почетку овог чланка... (као туђински елеменат у Хрватској треба га уништити). И Супилово становиште било је у бити истоветно с тиме; само, што се Супило служио код тога другом терминологијом и другаче постављао проблематику... (био је против агената српског експанзионизма у Хрватској).

Царски Беч је у православном живљу Хрватске гледао онај елеменат, који би се могао употребити за слабљење положаја Хрватске. У својем политичком сљепилу царски Беч није увиђао повијесну улогу Хрватске на овом простору, већ ју је желео употребити само као отскочну даску за своје империјалистичко продирање на Балкан...»

Ова констатација је на свом месту што се тије анализе смисла планова завојевача и политичке психологије Хрвата. Међутим, она не одговара својствима српске душе и политичког менталитета, који у оваквом тумачењу односа не могу наћи своје адекватно објашњење. Вероватно је да се на тој психолошкој супротности група изразила опозиција самог Супила према логици оних који су разумели положај Србије у тим данима и поред све критике оних, «који тргују хрватским месом, страх пред легендарним Бајом, пред загриженом кратковидошћу једног себељубивог етатизма, који нема преглед преко цјелине и који решава ствари рутинерски на темељу старог искуства: све што не могу да освојим сабљом није моје» (Крлежа). У овој се мисли састоји сва политичка философија вековних искустава. То су искуство

потврдила збивања у последња два Светска рата чије смо страхоте подносили и пратили.

Цитирајући депешу руског амбасадора у Риму Крупенског, послану у Петроград 18 марта 1915, која гласи: «Овдашњи хрватски емигрант Трумбић неочекивано је добио преко српског посланства кратак шифрован телеграм од Супила, који саопштава следеће: стање питања о будућој судбини земаља северне Адриатике знатно се погоршало. Јак утицај за то погоршање овог питања имала је блокада Енглеске и ток војних операција у Дарданелима». Милан П. Ђорђевић у свом делу (Србија и Југословени, Београд 1922, с. 29) даје управо оно основно где су диктирале чињенице, које су приморавале људе да одређују нужан став. Овај моменат је погађао подједнако Србе колико и Хрвате. Међутим, из свега овога не проистиче нека опасност пред којом се постављају Срби у односу на Хрвате већ обратно. Чак у тим данима Супило је постављао баријеру између «Београда са Српством и Загреба са Хрватством», што се даље изразило у формули: «Ако се Србија не може спасти, онда ми Хрвати требамо да се спасемо...» Ово уствари нема ничега заједничког са психологијом Срба, већ са психологијом Хрвата, који у отсуству уверења у осмишљење онога што требају да раде, обмањују сами себе. Они политичке принципе замењују политичким ортаклуком. Просто је нејасно за здрав разум, како да се оправдају два мерила за исту ствар. Шта је могао у тим данима да нађе Баја интересантног код Супила, кад се радило о бити ил’ не бити саме Србије? Супило је сам у свом романтизму доказао, да је он снажнији и од владе Србије и од Југословенског одбора, када је поред њих, а на своју руку предузео кораке код руске и британске Владе да би спасао Далмацију, доказујући својим апелима, да ови не знаду шта раде, па да ће их његове сугестије уразумити. Тај Супилов аполитички менталитет, коме се не може оспорити идеализам и патриотизам, дао је повода и самом бечком барону Хлумецком, да га онако тешко оптужује «као аустриског плаћеника», што је и поред свију супротних доказа, с правом лебдело пред очима «индиферентног Баје», кад му је Супило декламисао о југословенству, у које Баја уопште није веровао. Баја је уствари имао право. То «право» не долази из држања Супилова пред Бајом већ из Бајиног познавања хрватске психологије, чији је продукт и лептирасти политички идеализам Фрање Супила, како то каже у свом високом књижевном стилу сам Крлежа: «И ако појам нечег југословенског постоји, то је тај политички слом Франа Супила године 1909 идеално југословенски у смислу неке одуховљене катарзе, која по тајанственој вриједности трагичне жртве зрачи чудном свиjетлошћу, каквој покојници обасјавају стазе будућих покољења. Та најчишћа и најтипичнија хрватска трагедија је југословенска, као што су југословенске типично српске смрти Принципа, Гаћиновића или Аписа. У оним крвавим пивницама одеским, у оној ноћној солунској салви, на оним знојним плахтама Супиловског лудила, под цр-

ним вјешалима другова Гаврила Принципа и његовом голготском смрћу, тамо је издисало и јаукало право и непатворено романтично југословенство! Све остало је глупост и интерес!» (Сабрана дјела, 14-15, с. 170). Крлежа је у свом разумљивом али неоправданом револту овим мислима изразио и део оног личног бола који му је у сенци судбине својих јунака задан у име оног «себељубивог етатизма», а што је њему, гледано с друге стране, уштедело део судбине ових идеолога «непатвореног романтичног југословенства». Као неоспорно разуман човек од пера Крлежа је у духу хрватског југословенског романтизма био схватио и своју улогу, путем које је желео да помогне ствар тог југословенства са тла Србије. Тадања је ситуација била много озбиљнија од оних времена у којима је Крлежа ове мисли стављао на папир. Да је он уз ове мисли хтео (а верујем да је умео) да дода да политика као сретство ка циљу не иде паралелно са политичким романтизмом и изливом патриотских осећања, у сваком случају, ако не би хтео да брани «Бају» у односу на Супила могао би га да разуме. «Бајом» се изражавало оно што се не може да одвоји у историји од ниједног политичког стратега као неимара метода примењивања силе. Отуда и «Бајина индиферентност» као рефлекс онога што се могло да прикаже Супилу, који никако и није могао да нађе своје мисли на истим трачницама са мислима «легендарног Баје».

Кад је после рата успело чувеном оперском диригенту Ловри Матачићу да се рехабилитује код југословенских комуниста и да му сам маршал Југославије пружи своју «императорску» руку, овоме је био допуштен легалан излазак из Југославије у циљу пропаганде југословенске културе. Сретајући се са Матачићем у Салцбургу, постављам му иитање, како он као уметник вишег ранга мога да се прими титуле Павелићевог усташког пуковника? Овај ми је одговорио: знате, то је био услов да спасем жену, себе и (чини ми се да је рекао) дете, јер ми је жена Мојсејевка. Кад сам му поставио питање, како оста жив Крлежа код усташа и комуниста, кад се већ зна за његов оштар језик, овај ми је одговорио: код нас је после рата у Загребу створен један виц на Крлежину адресу. Кад га је један пријатељ покушао да посети, и кад му је после тешких мука успело да му приђе, пробијајући се кроз кордон лакеја, поздрављајући се са њиме, додао је: «Друже Мирославе, ја сам добио утисак да не улазим у стан мога пријатеља, већ у дворац Глембајевих!»

Овим одговором Ловре Матачића објашњено је и оно што он не би хтео да каже и да је знао, а што јавности Југославије уопште није познато, т. ј. да је Мирослав Крлежа један од ретких љубимаца комунистичког режима Југославије за кога је власт специјалном одредбом реквирирала у Београду меблиран стан који увек стоји на расположењу Крлежи за време његовог боравка у Београду, мада се зна шта значи питање стана у овом граду. Но да Крлежи не би било досадно у празним собама, власт се такође побринула да се из отменог друштва града Београда делегира и

отмена дама (nomina sunt odiosa) из кругова друштва уметничког укуса да би му «убијала досаду» исто онако како се и усташка власт Независне Државе Хрватске током рата искрено бринула о њему као интелектуалцу-Хрвату «који је поред марксизма тангентно прошао и који га је надвладао», како то тврди «Верус» у угледном клерикалном листу «Спремност» бр. 83 од 26 рујна 1943 код повлачења паралеле Мирослав Крлежа — Август Цесарец — Горан Ковачић. Крлежа се, изгледа, после 1945 не само сложио са југословенским марксизмом већ је у њ запливао до те мере да је тукао и свог некада моћног конкурента на том пољу Милована Ђиласа. Но док се Ђиласова идеолошка доследност сломила на национлној оријентацији са којом Ђилас још није начисто, Крлежа је ипак остао доследним онде где је увек био и најосетљивији: остао је хрватски шовиниста поред марксистичког убеђења, што је углавном било врло магловито код српских комуниста односно марксиста чији је претставник био сам Ђилас. Отуда донекле и сукоб између Ђиласа и Крлеже у коме је Крлежа и поред све своје идеолошке недоследности остао победником у свим фазама револуције. Даље Матачић није могао да каже да је Крлежа од слома Југославије до 1943 нешто као студент медицине на загребачком Универзитету нешто као човек промосковске линије стајао под заштитом усташе Владе Сингера убаченог комунисте у усташке редове, а преко овог под заштитом Макса Лубурића и Дида Кватерника. Кад је у односу на Немце, а кроз Титове шпијуне и ова заштита доведена у питање онда је Крлежа проглашен умоболним да би га узео на лечење загребачки психијатар Др Ђуро Вранешић, да би у његовом санаторију Крлежа дочеко «ослобођење» 1945 г. Тако су у првој фази «Верус» (алиас Мирко Кус Николајев) а затим усташе и Вранешић у другој фази спасили Крлежу, да би га 1945 и надаље узео НКВД под своју заштиту, да би главног спасиоца Крлежиног Дра Вранешића комунисти 1945 стрељали као усташу. Тако је Тито био приморан да заборави ону увреду коју му је 1941 нанео Крлежа одбијајући да се одазове његовом позиву да «иде у шуму», претпостављајући живот под усташком заштитом животу «у шуми». Додуше Тито му је ову поруку уручио кад се нашао у Србији одакле је могао лакше да осматра ствари борећи се за себе него што је то Крлежа имао у визијама очекујући Стаљинове армије у Загребу ујесен 1941 године, а према сугестијама својих једномишљеника Андрије Хебранга, Ловре Кухара., Јосипа Копинича зв. «Ваздух», Антона Роба и других. Но док су једни страдали, други се као Антон Роб «покајали» пред Титом. Крлежа се латио по жељи својих једномишљеника литерарног «блаћења» свега онога што на себи носи ознаке српске културне и националне индивидуалности. Тако је Крлежа нашао себе у свом елементу у комунистичкој Југославији управо онде где ће најбоље да послужи својим послодавцима.

Хрватима се не може да негира врло висок степен идеализма у свим правцима. Међутим, идеализам није својство ни духом снаж-

них ни материјално моћних. Један енглески социолог је казао, да би живот на земљи био много хармоничнији да је на њој мање идеалиста. Међутим, без обзира на тај хрватски идеализам могли би поставити питање: какав би став Хрвати и хрватски политичари заузели према Србији, да им се није појавио Дамоклов мач над главом у форми Лондонског пакта? Даље би могли поставити питање: уколиком је степену свест у тој опасности играла улогу код хрватских настојања да се наслоне на Србе и Србију? Код ових разматрања одговори имају бити слични математским операцијама. Ту нема врлудања, да и не, већ да или не! Ми смо ту слику имали одмах после стварања Југославије, да би крајње мисли дошле до изражаја тек током Другог светског рата. То би се дало изразити врло практично и одређено. Мотиви борбе како код Срба четника тако и код Срба партизана на територији НДХ, не могу да нађу стварно објашњење код Хрвата. Стварно објашњење иде на штету Хрвата. Ту није било у основи ничега идеолошког, покрајинског или идеалистичког. Народ стављен ван закона тражи уточиште како зна. Међутим, мотиви хрватског прилива у партизанске редове потсећају нас тачно на ону политику Хрвата током Првог светског рата, и њиховог «зеленог кадра». Ако победи Аустро-Угарска ми смо уз њу. Ако пропадне Аустро-Угарска ми смо за државу Словенаца, Хрвата и Срба, али не и за државу са Србима из Србије и Црне Горе. Ако та солуција не води излазу, ми смо за уједињење са Србима Србије и Црне Горе. Тачно су овако поступали током Другог светског рата. Све оно што се касније почело да објашњава идеолошким моментима, како код усташа тако и код комуниста, било је код Хрвата покушај растерећења грехова и бежање од одговорности, а код комуниста приче о борбеном идеализму «југословенских народа». Но о том на посебном месту.

Из те ненаучне и аполитичке логике хрватских политичара и научника никла је и теорија, према којој је «православље на подручју Хрватске чињеница новијег времена». Међутим, оваква констатација не може да прикрије истине о стварима, већ открива незнање или фалсификат. У културној историји западне Европе обично се каже, да су XII и XIII век, векови катедрала. Ово исто важи и за српску средњевековну државу и њену културу. Мада та средњевековна српска држава није никада успела да истовремено своје политичко подручје протегне на српсконародно подручје, то није ни најмање сметало да се истовремено развија српско-православни црквени живот. Док на територији српске средњевековне државе у XIII и XIV веку ничу чувени српски манастири: Морача, Пећ, Дечани, Студеница, манастир св. Наума, Раваница, Грачаница и други, истовремено на западу ничу српски манастири: Крупа 1317, Крка 1350, Драговић 1395, што уствари нема никакве везе са имиграцијама из источних делова српских земаља у правцу западних. Међутим, ни касније настајање српских манастира: Моштанице, Лепавине, Пакре, Гомирја, Тавне и других не може се довести у везу са емиграција-

ма већ са културним успињањем народа посретством Српске православне цркве, која је после слома српске средњевековне државе преузела на се и политичку мисију. Цркве и манастири су постали средишта српског националног живота. Имиграције су ојачале локални елеменат; оне нису мењале етнички карактер подручја. По жељи Херцега Стјепана по коме је Херцеговина добила своје име, средином 15 века подиже се у близини Горажда манастир св. Ђорђа. Ово није имало никакве везе са имиграцијама. Овај манастир је био једно време седиште српске штампарије за штампање црквених књига, пошто су Црногорци слова своје Ободске штампарије били претопили у муницију за борбу против Турака. Три века после преношења ове штампарије из Горажда у Румунију подигнута је прва српска штампарија у Сарајеву 1866 године у којој су се штампале све босанско-херцеговачке публикације тога доба на српском језику у ћирилици и турском у арабици. Но како год био узет факат, православље у земљама које Хрвати својатају је исто толико старог датума колико и католицизам ако се узме средина 11 века као датум дефинитивног расцепа на источну и западну Цркву. Даље стоји факат да су Срби православне вере под пресијом завојевача са истока били приморани да се крећу према западу, исто као што су Хрвати римокатолици као авангарда Венеције и Аустро-Угарске вршили продор у правцу балканског истока, чиме су вршили католицизирање Далмације, делова Босне и Херцеговине са црногорским и албанским приморјем. Уосталом зна се да до пре једног века није постојала ниједна католичка црква у источној Босни и Херцеговини, а ни у западним деловима ових покрајина изузевши свега два случаја, и то оба на граници Далмације. Осим тога зна се да нигде и никада Срби православне вере на Балкану не срушише ни једну католичку цркву и не убише ниједног католичког свештеника да би тиме нагласили свој верски империјализам. Међутим, Хрвати су у прошлом рату срушили више православних цркава и убили више православних свештеника на Балкану него сви непријатељи хришћанства и Православља од времена св. Петра па до наших дана. Ако оваква аргументација не би била довољна, онда нема јачег доказа да се људи послуже истинама. Један такав доказ нека понуди и овај документ, који је никао из односа, који се дешавао пред мојим очима. То је био најобичнији лов на православне свештенике, који их је ставио ван закона као дивљу зверад.

НЕЗАВИСНА ДРЖАВА ХРВАТСКА
КОТАРСКА ОБЛАСТ НЕВЕСИЊЕ.
Број: 1709/41.
18 рујна 1941 г.

Предмет: Забрана обављања црквених функција православним свећеницима.

ДРЖАВНОМ РАВНАТЕЉСТВУ ЗА ПОНОВУ

З а г р е б

Савезно Вашем налогу бр. 2446/41 од 9 коловоза 1941 г. приопћујем, да су на подручју повјереног ми котара остала два православна (грчко-источна) попа, који се до данас нису могли ухитити, јер су се налазили у четницима. То је Манојло Говедарица поп из Братача и Мужијевић Ристо поп из Биограда.

Путем опћина наредио сам да им се забрањује даљње вршење црквених функција тиме да њихове матице имају примити опћине.

Доласком Талијана у Невесиње 9 овог мјесеца ова два попа вратили су се својим кућама обзиром на проглас који је издала талијанска 2 Армија.

Потписати је већ неколико пута био позиват од Талијанских претставника у Невесињу да дозволим обављање вјерских дужности грчко-источњацима и њиховим поповима, али сам то у сваком случају одбио, позивајући се на наређење својих старијих власти. Саопћио сам им да су њихове матице одузете и да према томе и црквена имовина није њихова.

С тога молим, да се о овој појави обавјести наш повјереник при Талијанској 2 Армији (Др. Вјекослав Вранчић, бивши чиновник Окружног уреда за осигурање радника у Мостару, моја нап.), како би се Талијанским војним властима скренула пажња, да се не мијешају у ствари које нијесу споразумом између наше Државе и Краљевине Италије утаначене.

Сматрам да су Талијанске војне власти у нашу земљу дошле да помогну нашој Држави и да већ једном стану војничком снагом побунама и четничким акцијама на крај, а не да својим доласком прогањају хрватско пучанство.

Котарски претстојник,
Млађеновић в. р.

Хрватски «повјереник при Талијанској 2 Армији» није овде могао ништа да учини, јер оно што је било учињено условљено је ово стање, у коме су, нажалост Срби јадранског приморја, делова Босне и Херцеговине, у разбијачима Југославије и окупаторима и српских и хрватских земаља тражили заштиту од хравтских недела и прогона. Ту је истину открио сам министар Вранчић у својим накнадним записима тих збивања, где каже:

«Осокољени лаганим успјесима у свом походу у Далмацију у травњу 1941 године, гдје је, узгред речено, талијанска војска била као савезничка пријатељски дочекана од хрватског пучанства и где није наишла ни на какав отпор, јер је српска војска била разоружана од хрватског пучанства, преузели су генерали II Армате на себе задаћу, да на други начин дођу до свог циља, до припојења цијеле Далмације талијанском империју...» (Урота против Хрватске, с. 14, Загреб 1943). Кад се, међутим, нашао у емиграцији, Вранчић је изменио своју тактику, називајући «савезницима» оне против којих се борио кад је разоружавао српске војнике по Далмацији. Том истином он открива своје душев-

но духовно сиромаштво. То сиромаштво ће за један виши степен да потврде следећи примери.

«Croatia», лист Хрвата избеглица у Италији у свом броју од 15 српња 1947, на страни 9 каже: «Границе бивше Независне Државе Хрватске с Међумурјем, Истром и Боком Которском су минимум наших захтјева. Не тражимо ни више ни мање него само оно што је наше, и на што имамо право. Хрватска је била не само жртва агресије Ниемаца, Талијана, Совјета него и Срба, зато имамо право захтијевати, да се отстрани све што би опет могло помоћи српским империјализму да подузме поновну агресију против Хрватске...»

Тачно онако, како су се Хрвати понашали према Србима, кад им је окупатор дао одрешене руке током рата, да би тиме себе изразили, исто тако они поступају сада у слободном свету где им политички ред и слобода допуштају да говоре оно што им лежи на срцу. Но у том факту не лежи несрећа. Ови су се Хрвати нашли у свом елементу. Међутим, несрећа је у томе, што онај део Хрвата, који је током рата остајао пасивним посматрачем недела својих рођака, он остаје такође пасивним посматрачем манитања оних, који се нису довољно изразили кроз своја дела за време рата. То уствари важи за оне, колико-толико разумне Хрвате, који се знаду да користе искуствима, али нажалост нису у стању да се одхрвају психолошком оптерећењу своје околине, да би се посветили студији истина које нас све конзумирају. Они чекају да им неко други објасни ствари, да би се одмах сматрали жртвама хегемонизма. Несумњиво је, да је Влатко Мачек као номинални вођа Хрвата учинио огромну услугу, — услугу моралног значаја, антикомунистичкој активиости у и изван Југославије, напуштањем ове пред комунистичком најездом. То је за Тита неоспорно велики губитак. Међутим, добитак од тог факта страда кроз отсуство објашњења Мачековог напуштања земље, што за собом повлачи произвољно тумачење оних чињеница, које дају прилог историји наше ере. Зашто је Мачек са делом своје странке напустио Југославију, и да ли он има више своје странке, не може се видети из оних премиса које излаже сам Мачек са својим сарадницима; у самој ствари не могу да буду довољне, да би се његов комплекс објаснио. Ту нам послужује, као један од важних момената и његов приказ околности трагедије у логору Лепоглави.

«Протест», гласило југословенских исељеника Јужне Америке, у свом 7 броју од 1 априла 1948, доноси под насловом «Мачек и усташе», један извадак из Мачековог писма о његовој борби против усташа, где се каже:

«Концем 1944 године било је у Лепоглави око 2.000 заточеника. Није међу њима више било ниједног Србина, а било је тек двадесетак Жидова, који су употребљавани у кућним пословима. Сви остали су били Хрвати. Били су ту народни заступници ХСС: Др Пернар, Др Торбар, Др Смољан, Фаролфи, Томашић, Ипша,

а од незаступника присташе странке Бранко Пешељ, Бажо Вучковић, Драган Бела, Дане Беланић и многи други, те осам домобранских пуковника. Од све те двије хиљаде, тек их је десетак изнело живу главу, након што су лежали на хладном бетонском поду, преболели тифус, а све остало је поклано као јагњад, заједно са никад непрежаљеним народним заступницима Фаролфијем и Томашићем. И то тужно поглавље наше повијести хоће неки да славе као симбол «хрватске државности!»

Та хрватска трагедија као епилог једног збивања не треба никакав коментар, јер она сама собом довољно јасно говори. Међутим, тој трагедији недостаје објашњење онога што јој је неопходно, да би се том трагедијом објаснило оно психолошко у њеним основима. Познато је да су извесни из тог логора, чија имена чак и спомиње овај извод, изашли не само живи и здрави из логора, него чак стигли у Аустрију са америчким доларима и британским фунтама ушивеним у реверима својих зимских капута. Ми, који смо им помагали да се извуку из хапса због тог деликта, не би смели да им замеримо, јер је живот изнад свега. Међутим, овде не би требало занемарити напомену да су и њихови џелати-усташе имали свој критериј убијања. Услед занемаривања тог факта, лепоглавска трагедија не може да нађе своје историско објашњење исто као ни напомена да у том логору није било ни једног Србина у то време. За ову би се констатацију захтевала грађанска кураж вишег степена. То је управо оно што Хрвату недостаје, а што он више механички него интелектуално камуфлира вечном зебњом од «српске хегемоније», «српског империјализма», «културног прогона» и сл. Из ове се психологије родила она идеја, која је нашла свој епилог у лепоглавској трагедији. Нажалост та психологија ношена карактерима људи и средина може да се упознаје само кроз догађаје са којима се она узајамно условљава.

Солидни аустриски политичар Херман Нојбахер у разматрању немачко-бугарског односа при крају Другог светског рата даје резиме једном поглављу свог дела речима: «Ко придобија слабе за савезнике, мора да рачуна да је покретачки мотив код слабих на савезништво вера у снагу јачега. Међутим кад јачег буду издале снаге не треба да се чуди што слабији настоји да спасе за себе оно што може да спасе...» (Sonderauftrag Suedost, Berlin-Frankfurt 1957, с. 70). Овај исти моменат је био током историје покретачки мотив у хрватској националној политици од Карла Великог до наших дана. У томе су узроци и лепоглавске трагедије али и ћутању о њој.

Кад сам током месеца августа 1945 године у избегличком логору Лехен касарни у својству генералног секретара Националног комитета Краљевине Југославије у Салцбургу, а у духу инструкција комитета водио разговоре са Бажом Вучковићем делегатом Хрватске Сељачке Странке о основама политичког уређења нове демократске, федеративне и слободне Краљевине Југославије, пливајући водама емигрантских илузија, да ћемо се «кроз неко-

лика месеца вратити у земљу иза савезничких тенкова», Вучковић тада није ни за длаку дао било какав знак од себе, да има појма о лепоглавској трагедији. Но то није био случај само са њиме већ са свима онима, који су се својевремено налазили у том логору, а каеније нашли склоништа у Салцбургу. Мада Срби, који су имали било каквог контакта са Вучковићем, не би имали разлога да се пожале на његово лично држање, ипак му не иде у прилог као академском грађанину што се још увек не може да чује његов глас о тој ери као једном од живих и најпозванијих. У најмању руку, не би требао онај део хрватских интелектуалаца, који се нашао на америчком поднебљу, да тако дубоко ћути и да препушта да им други сервирају оно, што би они требали да сервирају другима као најзаинтересованији. Ово утолико пре што је хрватска јавност била заиста у то време избезумљена судбином својих политичких првака. Позив на реч ових још релативно млађих Хрвата захтева и сама природа тог неуспелог подухвата. Иначе ће се код оваквог стања ствари с правом очекивати појава нових историчара, који ће «знанствено» да доказују да је Карађорђе Петровић био хрватски песник из Вараждина, а кнез Милош поседник из Сиска, да би се тиме «научно доказало» учешће Хрвата у разарању Отоманске империје, или да допусте да им амерички историчари «доказују» колико Хрвати слабо познају своју народну историју, коју, ево, поткрепљују и «доказима» да су Петар Прерадовић, аустриски генерал и «хрватски песник»; Др Божидар Петрановић, историчар и правник, оснивач «Матице далматинске» са циљем борбе против Старчевићевог правашког хрватства; Др Стеван Милетић, један од најобразованијих Срба свога времена, коме су Хрвати препустили вођство једне од њихових поносних установа, — хрватског Народног казалишта, који га је и реформисао, били чистокрвни Хрвати. In ultima linea, да ли једна позитивна снага српска или хрватска, у односу на проблеме односа Срба и Хрвата припада једнима или другима, ова налази свој смисао у неговању онога што је и Србима и Хрватима слично: идентична судбина оба народа. Карактеристично је да је свест о заједничкој судбини ова оба народа, била у току последњих хиљаду година мера величине духа оних, који су у разматрању тог проблема полазили са гледишта недељивости њихове судбине. Разматрања о дељивости судбине у визијама наивних и недељивости као вишем императиву, уствари је узрок лепоглавске трагедије. Трагедије оних који су створили ситуацију заносећи се мислима о дељивости судбине Срба и Хрвата, а затим на врло несрећан начин приступили исправци сопствених грешака. Истина о томе лежи на савести оних, који су преживели, а у које спадају поред Мачека, Пернара и Торбара Бажо Вучковић и другови, који «ћуте као рибе» да би једном од најмање легитимисаних дали прилике да говори са јавних говорница и то чак да држи предике Србима о «бехевиоризму у политици», да би о сопственом тајанствено ћутао. Постављајући се пред питање о мотивима тог ћута-

ња, свакако се тешко може било који посматрач или познавалац ствари отрести мисли, да се ту не ради о једној тежој самооптужби. Идентификовање интереса усташке Хрватске са политичким програмом ХСС у овом случају је неспорно. Прижељкивање победе комунистима у Југославији током рата са стране првака ХСС и њихово настојање да се међусобно измире изнело је собом у емиграцију онај квасац који се често у нашој публицистиди означава као усташко-комунистичка сарадња. Овај прилично парадоксалан појам за схватање начелних у борби постао је једно од средстава борбе управо тих хрватских националних првака и у емиграцији. Овде ћу се послужити мислима једног од врло обавештених сарадника Американског «Србобрана», који је посматрајући прилике у Европи одмах после рата дао један од одличних приказа те сарадње. Писац чланка управо под насловом: «УСТАШКО - КОМУНИСТИЧКА САРАДЊА», тај однос приказује овако:

«Телефонски разговор вођен 9 новембра 1946 године између Вујадина Мијовића (у чланку грешком штампара стоји «Миловића». Овај се шпијун називао Вујадин Мијовић, — моја напомена) и Дра Бранка Пешеља».

(Вујадин Мијовић је говорио из Салцбурга, Аустрија, а Бранко Пешељ из Париза 61 Авени Нјел). Телеграм гласи:

«Бранко чувај се. — На путу су врло важне ствари које треба да се одиграју.

«Пизо мора да буде масакриран, све долази из Марсеља, где се је већ друго одиграло. Ти то знаш добро, и чувај се. Јозо Ћал, секретара Тиса, биће други који ће ту да прође, затим Тис (Колиницер Вера).

«Све је подржано од Американаца и Енглеза. Све је на путу за два три дана, и затим се чувај кроз десет дана. Задица ће ићи из Рима за Загреб. Тако прати Задицу.

Већ месец дана ја сам на путу стално за Праг. Тако остварујем много, Енглези и Американци су такође позади.»

Овај телеграм је уз припомоћ разних страних пријатеља дешифрован.

Податци о лицима

Вујадин Мијовић је интендантски потпоручник. По окупацији Немаца био је у служби Недића, а после открића у једној недозвољеној трговини затворен и доведен накнадно 1942 у логор у Немачку. Како је у међувремену од Недића био унапређен за поручника, то је под тим чином вођен од стране Немаца. После ослобођења посреством једног Американца, пореклом Србина, успео је да се запосли код једне Команде. Упознаје се са једном глумицом, одаје се црно-берзијанским пословима, трговином валутом и златом. Тако ступа у контакт са Титовом Војном мисијом, и улази у службу ОЗНЕ. Његову групу сачињавају:

Димитрије Војиновић - капетан и Богољуб Барачки — резервни капетан учитељ. Група стоји непосредно у контакту са шефом Титов мисије Зулфиком Пашић...

Др. Бранко Пешељ — секретар канцеларије Др. Влатка Мачека. По формирању независне државе Хрватске приступио сарадњи. Био затворен због недозвољене трговине девет месеци. Ослобођен на интервнцију тадањих министара владе Анте Павелића Дра Еде Булата и Кошака. По слому Немачке, а како му је жена америчког држављанства понудио се је Др. Влатку Мачеку да га прати на путу, и тако постао његов секретар. У Паризу ступио у контакт са Рудолфом Отенфелцом и Др. Едом Булатом.

После «афере Лорковић» у независној држави Хрватској, вођство покрета је јасно осетило да Немачка губи рат, и да би се осигурала усташка активност после рата у инострнству пренешено је злато и стране валуте независне државе Хрватске у Швајцарску. Те вредности депоноване су у неколико швајцарских банака, а на име неколицине људи. Један од тих људи је и хрватски барон Рудолф Отенфелц, који је становао у Паризу у хотелу «Астор» — Ри Пјер Демур, соба број 36. Овај посао извршен је под личним вођством тадањег министра финансија Кошака, а који је као ратни злочинац од стране Савезника предат Титу.

Др. Бранко Пешељ био је у непосредној вези са Отенфелцом у истом хотелу, где је 6 месеци од њих скриван и ратни злочинац Едо Булат бивши министар независне хрватске државе. Моћним финансиским изворима усташка организација наставила је своју снажну активност као илегалан политички и терористички покрет. Учињен је «корак» за приближавање Титу. Др. Едо Булат, бивши министар Павелићеве владе ступио је у контакт са својим личним пријатељем ЉУбом Леонтићем, Титовим амбасадором у Лондону, који је овом ратном злочинцу доставио пасош, тако да се је преко Лисабона и Шпаније пребацио у Јужну Америку...

Др. Бранко Пешељ је био прикривен положајем секретара Др. Мачека и искоришћавао канцеларију Х. С. С. за потребе усташке организације. Једна фракција Х. С. С. стоји на гледишту «сарадње» са усташама, и њен духовни вођ је уствари тајни члан усташке организације Др. Бранко Пешељ...

Вујадин Мијовић је био контакт између центра Озне у Прагу, кога је до скора водио познати комунистички новинар Вук Драговић, и центра Озне у Аустрији на чијем челу се налази «пуковник» Зулфика Пашић. Зулфика Пашић је муслиманске веероповести. До скора се је налазио у Италији и центар му је био у Риму Виа Констанца бр.2. Извештаји његових обавештајних органа ишли су на адресу С. Савиња Ферие, Виа Дионици 16. Премештен је у Аустрију, да организује Озну коју су растурили савезнички органи. Са њим је дошла и Татјана Боруская, агент НКВД-а, сада његова љубавница, а која се удала давно за бив-

шег италијанског дипломату Савињиа (Овај се дипломата звао Савењи и био је у току 1941 и 1942 италијански конзул у Мостару. Ми смо још тада успели да сазнамо да су му жена Татјана и кћи убеђени комунисти. Савењи је после слома Југославије т. ј. после избијања рата на истоку премештн у Мостар. Говорио је одлично српски. — Моја напомена) када је био на служби у Москви, и тако доспела на запад. Вујадин Мијовић је контакт официр између центра Озне Зулфике Пашића у Аустрији, центра Озне Вука Драговића у Прагу и центра усташке обавештајне службе, чији је агент Др. Бранко Пешељ у Паризу...» (Американски «Србобран» бр. 9296 од 28 фебруара 1947 с. 1/2).

Борба против ове банде била је скоро немогућа јер је све зависило од држања тадањих окупатора у Аустрији. Вујадин Мијовић и другови били су тако рећи «варени и печени» у Националном комитету Краљевине Југославије у Салцбургу. Како комунистичке мисије републике Југославије тако и разне московске уходе имале су увид у сваки корак и рад комитета. После једне серије истовремених напада југословнске и совјетске штампе против овог националног центра у Салцбургу током 1946 и 1947 г. окупаторске власти су му забраниле сваки рад. Оне су ипак напослетку увиделе, да је потребно растурити и комунистичке агентуре. Међутим комунисти су имали поред помоћи локалног елемента залеђе у државама. Тако се место једне појавила друга нова екипа, чија је активност била заголицала тадању јавност Аустрије, управо због саме методе шпијунирања. Кроз избијање сукоба Београд-Москва у питању да ли ће Југославија бити третирана као совјетска република или не, западњаци су добили потпун увид у њене унутарње прилике, а унутарњи обрачун у комунистичкој фамилији растеретио је емигранте притиска, који се до тада вршио над југословенским националистима. Тиме су и разни шпијуни југословенске владе у средњој Европи били повучени са осматрачница. Са њима су повучени и разни југословенски дипломате компромитовани у јавној и тајној сарадњи са хрватским усташама и услед откривене сарадње са окупаторима за време рат. Тиме је Аустрија као окупирана земља постала предмет пажње комунистичке шпијунаже. Тај моменат је дошао на видело дана једним чланком аустриске новине «Der Volksbote» од 11 августа 1949, који у свом броју 39, на страни 8, а под насловом: «ШПИЈУНАЖА ПУТЕМ ЦРКВЕ», овако ствар излаже:

«Као што су јавиле «Neue Zürcher Nachrichten», о примени најновијих метода шпијунаже у последње време у Прагу, увлачењем цркве у круг тог деловања, већ су у том смислу и два усамљена случаја у граду свечаних игара Салцбургу постала предмет дневних разговора кроз њихову карактеристичност.

«У последње време примећује се као стални посетилац службе божје у Унијатској цркви у Глокнергизегасе бр.12. једна развијена снажна црвенокоса дама која се раније стално примећивала

као посетилац руско-православне цркве на Резиденцплацу бр.8. Овде се ради о бароници Мајендорф супрузи једног руског емигранта малера. Бароница Мајендорф припада спољној служби совјетске Војне мисије у америчкој зони Аустрије. Три пуне године она припада «највернијим посетиоцима» службе у православној цркви. Тиме она задобија поверење верника и тако у невиним разговорима сазнаје имена и адресе руских емиграната који се налази у служби америчке војске; оних који припадају антикомунистичким организацијама уз специјалан интерес за оне који су дезертирали из армије генерала Свиридова...

«Паралелно овој акцији води се друга од стране коминформског агента г-ђе Шауфус рођене Рапапорт, иначе чиновнице протестантске секције Светског Савеза Цркава. Кроз њену каритативну активност ова је у поседу адреса и личних података будућих њених жртава у чијим је очима ова радо гледана јер им испоручује потпоре у новцу и животним намирницама...»

Овако је почело 1945 и наставило даље. Борба против ове акције од стране националиста била је искључена. Штавише, сви они који су покушали да се боре против овог зла, били су онемогућавани кроз кратковидост органа окупаторске администрације. Ту је било случајева који су изазивали згражање.

Из истих околности резултирала је немоћ националиста у односу на групу коју је предводио квартет Вук Драговић — Мијовић — Пешељ — Леонтић на линији Праг - Салцбург - Париз - Лондон. Оцењујући да је за било какву политичку делатност Салцбург неповољна база, хрватско политичко вођство сматрало га је пролазном станицом. То је био случај и са Бажом Вучковићем припадником ХСС. Њега је у августу 1945 Главни одбор странке именовао Мачековим делегатом при Националном комитету Краљевине Југославије у Салцбургу. Вучковића је у суштини та сва сарадња са Србима у комитету интересовала врло мало управо из оних истих разлога који су потстицали значајније личности Х. С. С. које су се тада налазиле у Салцбургу и врло мало пажње посвећивале раду комитета. Чим се Мачек нашао у Паризу он је и постао привлачном тачком не само за Хрвате већ и за многе Србе. Тако је Вучковића сарадња везала само утолико док су му «браћа Срби» пронашли једну врло незграпну шајкачу и на њој још незграпнију југословенску официрску кокарду, као симболе припадности групи Краљу верних официра, да би тако, са уредним папирима, које су му браћа Срби прибавили, могао да их напусти, да би се придружио својима негде на западу.

Да је тешко и незахвално бити политички првак Србима, несумњиво је. Србин тражи од свог политичког првака Исусова својства, да би овај иза његових леђа могао да ради шта хоће. Хрват ради обратно. Он тражи да му вођа буде тумач мисли, које он, током своје читаве историје, не успе да формулише, да би напослетку јавно изразио оно што хоће. Но, као по неком проклетству, изгледа, да се то својство хрватске масе пренело и на њи-

хове прваке, управо у духу оне: «Види му се, мријет' му се неће...», где је оно: «Ал' јест нешто што га напред креће...» изгледа боље разумео Његош него онај коме се ове мисли приписаше.

Кад је споразум од 1939 године публикован, он је добио и разна тумачења. Било са националног, политичког, државног, међународног или политички-психолошког гледишта, њега се бар делимично дотакла публицистика свих држава на свету, које су биле заинтересоване проблемом Балкана и источне Европе. Ово утолико пре што је нови светски рат био на прагу. Хрвати су му у-ствари дали најдетаљнија објашњења као и најзаинтересованији. Једно од интересантнијих, доноси нам публикација «Хрватско јединство» у Вараждину, где се каже: «Ово није Споразум, већ Спор-разум Срба», да би наставило: «Хрватски народ био је увијек, мање више национално свијестан, а данас је поготову такав, јер врло добро зна, да у томе лежи спас не само наше садашњости, него и наше будућности. Наш национални живот уско је повезан с нашом борбом, а садашњи дух времена даје му потребно обиљежје и снагу...»

Међутим кад су озбиљнији критичари уочили стварно обележје свог народа, после свих искустава, онда један од одлучнијих, али свакако у бесу, анализира без маске карактер свог народа. Анте Оршанић у чланку: «Хрватски политички човјек старе и нове Хрватске», каже између осталог и ово:

«Из године у годину, а највише баш у ових последњих двадесетак година под утјецањем нашег несамосталног политичког положаја код хрватских политичких људи и политичких чимбеника, цјелокупни политички став и рад развија се и усмјерава к игнорисању, запостављању, подцјењивању, одклањању, несарађивању и затим коначно рушењу и коначно уништавању постојеће државе, постојећих државних главара, атрибута, симбола и постојеће државне власти са њеним органима, војском, редарством, управом и судством. У том се смислу не усмјеравају само дјела појединаца, него и цјелокупно дјеловање нововјеких политичких скупина, странака и покрета. Не обзири се на постојећу државну творевину, не признај највиши државни ауторитет, сабор и скупштину, на дај жигосати стоку, не плаћај порез, не вјешај државну заставу, не судјелуј у државотворним, политичким, господарским, културним, па чак и шпортским друштвима, не поштуј државне поглаваре и чиновнике, не слушај постојеће туђинске војничке заповједнике, не гласај на изборима, или ако гласујеш не иди у парламенат, или ако идеш у парламенат, не сарађуј у државотворном раду парламента и коначно (уочи постанка Независне Државе Хрватске): не одазивај се у војску и не бори се за туђинску државну творевину! То су била темељна начела и смјернице свих нововјеких политичких покрета проглашавање јавно и тајно од највиших политичких људи као закон којега се имају држати сви Хрвати, који желе бити на линији

хрватске државотворне политике...» («Хрватски Народ» бр. 1062 од 18 јуна 1944). Ове искрене мисли озлојеђеног хрватског патриоте, као знак револта против несрећних метода одгоја једног народа, потврђују два кардинална момента, који су лежали у основи српско-хрватског спора и то: отсуство љубави код Хрвата према држави као супротност српској наклоности према њој на једној страни и свести о тешкоћама за вођење државе на другој страни; затим висина свести и појединаца и група о степену одговорности за вођење јавних послова код оних који су се психолошки срастали са пословима државе и оних који су вековима у држави сагледали инструменат експлоататорске политике. Ту су Срби стварно антиподи Хрватима што се тиче карактера државотворности. Кроз ту карактеристику долази до изражаја стваралачки дух народа.

9.

Да ли је ненародна господска класа или однарођена класа интелигенције утицала на развој политичких прилика у хрватској нововекој политици, остаје спорним при факту да историја током последњих хиљаду година није ни кроз веру као ни кроз владајући елеменат утицала на развој духовног живота хрватских маса. Објективно речено те масе нису биле криве за своју судбину. Међутим, субјективно су откривале своју инфериорност, према којој један народ, лишен снаге да се наметне својој судбини, ову препушта другом. Хрватску масу почели су да трансформишу у народ хрватски народњаци крајем прошлог века. Они су своје мисли развијали на оној платформи, коју су почели да изграђују хрватски родољуби током тог века. Ти интелектуалци стварно нису имали никакве тешње везе са народом, са изузетком неколика свештеника, који су по позиву требали да буду блиски народу. Но ни то није био општи случај. Штросмајер и Рачки као свештеници нису били никакви национални пропагатори. То су биле културне величине светског размера. Најненароднија политика у Хрватској била је она Анте Старчевића и другова, која је уствари била и најпопуларнија. Анту Старчевића и другове из правашке групе Хрвати су прозвали «стеклишима» или «стеклићима», што долази од речи «стекло псето», (у кајкавском наречју) или српски речено «бесно псето». Њих је под старост Штросмајер назвао «фуртимашима» или варалицама. Међутим, ови су успевали, све докле се нису јавили народњаци, који су се почели да баве ситним «пучким» пословима у самом народу. Хрватска национална мисао, лишена привесака мистификаторско-историског, романтичарског и клерикалног оптерећења развила се под утицајем српске народне борбе. У српској слободарској мисли налази се зачетак хрватског еманциповања у политичко-социјалном смислу. Ту се налазе и прве клице српско-

хрватске сарадње. Међутим, ако би код овог разматрања околности занемарили извесне техничке црте завојевачке политике, која је у једном моменту имала за циљ хушкање Срба против Хрвата или обратно, а затим се посветили анализи идеје југословенства као духовног појма, дошли би уствари до закључка да је југословенство као виша мисао била неизводива са Хрватима обзиром на њихов духовни стандард и погледе на сопствену стварност.

Осећајући своју националну немоћ у данима националног буђења на почетку 19 века, Хрвати су тражили наслон на Србе као борбеније, бројније и одлучније. Србима је ова склоност Хрвата била добродошла обзиром на шире и замашније српске националне циљеве. Успон Срба у односу на отоманско царство током читавог 19 века и њихов триумф у потпуном разбијању овог царства на почетку нашег века задивили су свет али и истовремено изазвали завист и бојазан Аустро-Угарске. Србима је пријатељски однос са Хрватима био потребан ради наслућиваног обрачуна са аустро-угарским империјализмом, који је још од краја седамдесетих година прошлог века означио Хрватску као своју отскочну даску у свом продору ка Истоку. Из те идеје никла је држава Срба, Хрвата и Словенаца.

Нова стварност је налагала изградњу једног новог патриотизма, т. ј. југословенског патриотизма. Међутим, на тај патриотизам гледано је кроз призму већ укорењених историских традиција: националних, клерикалних, робовских и слободарских. Верске разлике давале су сочну храну националним супротностима јер се римокатолички религиозни империјализам сукобљавао са националном етиком православног хришћанства. Тако су Срби из национално-политичких разлога форсирали Југославију, којима се насупрот појавила хрватска анационално-клерикална опозиција. Срби се нису побојавали за свој национални карактер у Југославији изградњом југословенског национализма па су је форсирали свим административно-политичким и културним мерама. Хрвати су у изградњи југословенског национализма сагледали методу денационализирања идентификујући југословенство са Великосрпством. Како у хрватској јавности у земљи тако и у прохрватској јавности Европе ствар је посматрана како се коме свиђало. Југословенство је код једних гледано као српска хегемонија; код других источно-православном супремацијом над римо-католицизмом у Југославији; код трећих као сужавање западно-европске сфере и ширење «балканштине». У том смислу хрватски сепаратисте су могли врло лако да нађу савезнике у борби против Југославије. Та борба је уствари почела Србе да духовно растаче. Србима је било немогуће да се боре против читаве међународне спреге у одбрани Југославије и југословенства тим пре што се ту требало да хрве са самим Хрватима у одбрани онога што су сами Хрвати надахнули. Југословенство није уствари српска већ хрватска идеја, која се на хрватској недоследности и сломила. Срби су доживели националну трагедију Југо-

славијом, мада је њено стварање требало да значи њихов национални и морални триумф. Они су се у њој поставили пред задатке чије је решење прелазило њихове моћи. Хрвати су, међутим, унели у Југославију оно што је по њу, а и по њих, било фатално.

Под насловом «Мачек и Југославија» један наш добар познавалац хрватске душе износи своја запажања (Амерички «Србобран» од 9 августа 1948) о том хрватском комплексу, где између осталог каже:

«Хрватска је трагедија у факту што болесно чезне за историјом коју нема, што стално сања о држави која не постоји, те што се поноси националношћу коју никад није изградио. Крвав је парадокс да једна етничка група која хиљаду година говори о независности, није је никад уживала, осим у зависности од неког освајача или протектора. Од Коломана па до неславног завршетка као протекторат нацистичког Рајха Хрвати су стално били или у служби угарских краљева или хабзбуршког апостолског величанства или римске цркве као политичке институције. Од Зринског до Јелачића, од Франкопана до Павелића сви су њихови хероји туђински плаћеници. Тренкови пљачкаши у Немачкој у служби немачких кнежева, Радецкијеви џелати у Италији у служби Аустрије претстављају хрватски националини епос. Чудна је то држава, која нема границу, чији је владар у Бечу, чија је престоница Загреб власништво ватиканског каптола. Чудан је то народ, који пет стотина година након што је на српском писан Душанов законик и тристо година након што је српски језик званични језик отоманске порте, уопште нема свог језика него му се просвећени сталежи служе латинским. А кад хрватска интелигенција свечано реши да узму народни језик, онда усвајају немачки. Нису они само једини народ у Европи, који је у доба Наполеона био без свог језика, они су једини народ на свету који ни данданас нису начисто ко су, одакле потичу и припадају или Монголима, Готима или Словенима. У доба последњег нацистичког издања хрватске државе влада је поставила посебну комисију научњака да утврди ко су заправо Хрвати! Није чудо што је такав народ са магловитим претставама о државности својатао за себе туђе земље и туђа племена. Хрвати проглашавају својим и српске херцеге захумско-херцеговачке и поносне босанске краљеве и дубровачке господаре и далматинске сердаре, са истим правом којим сматрају Хрватом Мехмедпашу Соколовића, мађарског грофа Фештетића или немачког маркграфа Цељског...

«Цео деветнаести век трајало је хистерично настојање хрватско да се оснаже на рачун Срба. Не врше то никад привлачном снагом своје индивидуалности него туђинском силом и подвалама. Поред светских примата не знају ко су и да су били најдуже без народног језика Хрвати у току 19 века постижу трећи светски рекорд у тражењу имена, којим ће се називати, зову се Слављанима, затим Илирима и напокон Југословенима. Одричући се

свог имена они стварно ништа не губе, док постоји могућност да под новом фирмом привуку друге народе и да им се уз помоћ туђе силе наметну за господаре. Једанпут им је атракциона снага католичанство, чији су им шефови наклоњени; други пут измишљају босанску нацију; трећи пут пропагирају аустриски државни национализам и окупљање око «прејасног» престола. Фалсификују историју, објављују апокрифне документе и коначно триумфују са специфично хрватском идејом југословенства. Идеја је полазила од претпоставке да је Аустрија вечита и да ће уз помоћ њеног државног апарата и њене политике том идејом пенетрирати међу сродне народе за рачун аустриског хрватства. Да је ико од тих просечних мозгова предвидео слом Аустрије, бежали би од југословенства, као што су касније бежали од државе Југославије.

Срби су без резерви прихватили државу Југославију, као што су толерисали југословенску идеју. Свесни виталности свог српског национализма они се нису бојали ни офанзиве католичанства, ни пенетрације такозване хрватске културе. Србима је било главно да наш стражар седи на Алпама, Караванкама и на Перистеру и да у том целом простору он може да дела, тргује, пише и говори, сматрајући природним да та иста права припадају свим грађанима државе. Хрвати су напротив, у својој болесној психози Југославију створену ван Аустрије оценили као смртну опасност и почели је рушити и разбијати. Болна историја два југословенска деценија сувише је позната да би је овде морали понављати. Хрвати су из југословенства окренули у претерано смешну хрватску ексклузивност. Остаће историски куриозум да су годинама трошили да би унаказили језик и пронашли неко слово, које би га чинило различним од српског и да је баш дело о унакажвању језика главна државничка заслуга Павелића. Кад је Хитлеру требала нека формална фасада за поробљавање Балкана он је све крајеве који су му требали објединио у такознану независну хрватску државу. Хрвати су искористили ту прилику да се лате последњег сретства да би обрачунали са Србима, њиховог физичког истребљења...»

Истребљење Срба као супериорног елемента био је основни циљ Хрвата током Другог светског рата. Ту је у суштини и гроб југословенства као духовне мисли. То је у суштини лежало у психологији Хрвата. Хрвати су народ који се много лакше и брже асимилира него Срби. Хрвате је историја направила споразумашима, т. ј. постизања извесног циља без крви. То их је у суштини лишило улоге неимара сопствене историје. Србе је историја направила борбеним елементом, јер је сваки део српске земље имао извесно време улогу граничара и чувара угрожене зоне. Хрватима таква улога није била блиска. Они су се померали у правцу заветрине пред јуришом буре. Резултат је био негативан биланс. Срби су настојали да очувају своју баштину уз тешке жртве у крви и искушењима. Тиме је створена традиција одбране своје баштине. Срби су далеко пре доласка Турака били моћан

фактор у Јужној Угарској, данашњој Хрватској и Далмацији. Према мађарском историчару Дру Чудоју (Dr Eugen Szuday) Срби су у току 12 века играли знатну улогу у мађарској унутрашњој политици. Краљевски наместник малолетном краљу Гејзи II (1141-1161) био је Србин из Угарске Белош, кнез палатин, који је истовремено био и бан Хрватске. Он је био главни командант мађарске војне силе. Кроз своју способност скренуо је на себе пажњу византиског цара Манојла I, који је желео да искористи знање кнеза Белоша за своје планове у односу на Мађарску и средњу Европу и позвао га себи. Према томе не би се смело судити, да су Срби после најезде Турака као емигранти или ускоци «србизирали» хрватске земље на данашњем западу Југославије. Они су кроз већ постојећи бројни однос вршили свој утицај на политичко стање у свим спорним зонама данашњих српско-хрватских подручја ван Србије и Црне Горе. Прелаз Срба из Србије, приликом Велике сеобе Срба 1690 под Арсенијем Чарнојевићем, повећао је број Срба који су се већ налазили у границама тадање Мађарске, чак до Сентандреје. Међутим, грешно је мислити да су се само Срби из Јужне Србије пребацили са патријархом у тој ери сељења. Срби Јужне Србије били су први на ударцу Турцима освајачима, па су се први и покренули, а за њима су дошли Шумадинци, Срби из Метохије, Санџака и Црне Горе. То се тумачи самим именима црквених старешина који су се окупљали око патријарха, а затим добили и своја звања. Епископ сремски звао се Стеван Метохијац; епископ бачки Јефтимије Дробњак; епископ великоварадински Јефрем Бањанин или митрополит Софроније Подгоричанин и др. Та би се сеоба могла назвати само дислокацијом истог народа с једног подручја на друго. Тим померањем, Срби су уствари собом носили и своју државну идеју, тако да су у слободном делу своје земље, свакако под тешким условима и жртвама, а на туђем административном подручју чували и сачували своју народну, верску и државну индивидуалност. Код Хрвата је био обратан случај. Они нису имали државне идеје ни у народу, ни у цркви, као ни у држави. Угледни хрватски историчар, Милан Марјановић, у свом већ скоро заборављеном делу «Савремена Хрватска», каже на једном месту:

«Политички државна катастрофа српска, баш зато што је била потпуна, створила је предуслове за нову политичку слободу; да је робовање туђој, суровој, бројно и организационо јачој, али социјално и културно слабијој етничкој сили, донело српскоме делу народа баш онолико чисте користи колико је животарење под најразличитијим туђинским и полутуђинским режимима донело хрватском делу народа чисте штете. Српски део народа је делом сачувао, а делом развио за турско време четири основна елемента нове своје историје: народни трговачко-грађански сталеж, који је под утицајем западне цивилизације, у чију је сферу делимице дошао сеобом, постао носилац народно-културнога препорода; сељачку демократију, која је, притиснута од Турака зулум-

ћара, развила јаку ребелску отпорну снагу и постала стваралац народног политичког и државног препорођаја; народну цркву, која је својом организацијом подржавала спољашњу везу, између делова народа, и најпосле народну легенду, која је створила национални култ и стварала унутрашње морално-национално јединство целог народа...»

Претерано наглашавање и неговање локалних патриотизама у званичној политици данашње Југославије под комунистичким режимом последица је уствари социолошки несазрелих погледа на југословенски проблем. Та се гледишта у земљи форсирају да би се њима парализовало јединство опозиције режиму. У емиграцији се ти исти локални патриотизми форсирају, да би се изазвали афекти, које могу да користе они, који се извесно намећу да воде. Парцелација снага и једнима и другима има да служи личним циљевима. О некој сарадњи нећу националистима у емиграцији нема ни говора. Они који се истичу да носе улоге у име целине, фактички за себе раде. Односи између Срба и Хрвата; Хрвата и Словенаца или обратно ни по чему нису другачи од односа ових према организацијама осталих европских народа. Шта више приликом неке националне свечаности украјинских сепаратиста могу се видети имена Хрвата, свакако са циљем узајамности у борби против државних целина чији су грађани некада ови били. Србијанац је уствари развио србијанско национално осећање у земљи или ван ње више као реакцију на претерано наглашавање локалних патриотизама суседних покрајина или хрватски шовинизам, клерикализам и сл., чему психологија Србијанаца није ни најмање склона. Колико се на другој страни иде у искључивост види се по нашим емигрантским струјама. Н. пр. равногорство као научна и политички проширена идеологија четништва и његова најшира карактеристика, сматра се у редовима српских четника ван Србије као нека ужа србијанска ствар. Међутим, ми смо имали равногораца Хрвата и Словенаца, што још увек не сме да значи, да је само четник нешто одређено. Људи неће да наиђу на мисао да је сваки четник тим самим и Равногорац, док сваки Равногорац не мора да буде и четник. На другој страни врло често се може да чује у мумлању, да није било црногорских комуниста, комунизам не би овладао Србијом. Сад су се Црногорци огласили окупаторима Београда и Србије. Међутим, неће нико да се изрази јасно, да је у току међуратног периода опозициони елеменат у земљи, т. ј. углавном комунисти и њихови симпатизери сматрали Србијанце окупаторима у Југославији. На тај комплекс настраних идеја реагирао је онај део Срба и «Југословена» који је пошао са Дражом Михаиловићем у смрт, да би на тај начин негирао тачност и оправдање комунистичког гледишта. Мени лично као равногорском идеологу рекао је у очи један врло грлат наш јавни радник и син врло истакнутог сарадника Драже Михаиловића за време рата, да ја као Црногорац требам да оставим своје равногорство за оне који га разумеју. Тај господин је врло активан члан једне чикашке организације у

Сједињеним Државама Америке. На тим елементима комунисти су градили за време рата у револуцији, а на њима граде и данас. Локални патриотизам био им је главни стожер током рата. Они су придобили велик број Босанаца муслимана, чак и четнички расположених, обећавајући да ће Босна и Херцеговина бити једна од «народних» република Југославије. Овај исти моменат повукао је за собом и добар део Хрвата католика. Постављајући себе пред питање о предностима која им може да донесе победа Дражина или Титова, ови су се рађе прикључили комунисти Титу него националисти Дражи. Додуше, Тито нигде током рата није наглашавао своју комунистичку линију. Он је самим називом своје борбе то прећуткивао. «Народно-ослободилачка војска» или «Партизанеки одреди Југославије», јаче су наглашавали национално-патриотску него социјалистички-револуционарну линију. Комунисти нигде нису наглашавали јавно свој реформизам у духу комунистичке доктрине већ «демократизацију». Онај за кога су они знали да разуме шта се са овим хоће био је оглашен колаборатером, издајником и народним непријатељем. Пошто су Срби далеко оштрије уочили чему се циља, то је код њих реакција била и јача. Поставиле су се једна према другој две концепције о уређењу послератне Југославије. Хрватима је Тито прећутно обећавао више. То више се састојало у концепцији, према којој ће српске земље бити до максимума издељене на посебне области — републике или самоуправне области — док ће н. пр. хрватске бити сједињене до највеће могуће границе без повреде т. зв. историских начела на којима је, према мишљењу комуниста требала да се организује послератна Југославија. Та начела била су код Михаиловићевог покрета јасније изражена национално. Отуда уствари и подједнака хајка окупатора, Хрвата-усташа, Титових партизана-комуниста и напослетку камуфлирана борба Мачековог центра ХСС против Михаиловићеве концепције. Ово је све имало једну неизражену предисторију и психолошку основу.

Политичка оријентација према Загребу у Босни и Херцеговини, чак и Војводини, сматрала се према схватању опозиционих странака у међуратној Југославији као и комунистичком за време рата природнијом него према Београду. То је долазило од претераног локалног патриотизма ког су у овим деловима државе углавном пропагирале опозиционе странке и илегална комунистичка. У Босанској Крајини могло се после петомајских избора 1935, чути врло често напомена да се становници Србије требају да називају Србима, док остале треба национално ословљавати по покрајинама; да је падом отоманске империје пао и значај Цариграда; да је са падом Двојне монархије пао и политички значај Сарајева. Као најизразитији пример ове политичке шизофеније могао би се узети случај хрватског политичког првака у емиграцији Јураја Крњевића. Њему је мора србијанског «хегемонизма» испила мозак. Он у сваком или било ком односу Срба и Хрвата види израз српске хегемоније; запостављање културне

мисије Хрвата; убијање њихове иницијативе; предњачење Срба пред њима и сл. Његов случај би био, вероватно, врло интересантан са научног гледишта психопатологије. Он тачно по стилу Анте Старчевића, упркос императиву стварности, хоће да направи од Хрватске политичку велесилу; духовно и морално аристократију, а милитаристички неку нову Шпарту на западу Балкана, што би све имало као крајњи циљ пад Срба и Србије и умањење оног значаја Београду кога му је милост господња подарила на саставу двају пловних река чији ток ће се тешко моћи да измени и поред заиста велике оданости Крњевића хрватској ствари и личним амбицијама.

Ово паушално, глупо пропагирано мишљење, наметано широким хрватским масама од стране усташке власти, претставника Хрватске Сељачке Странке и комуниста током рата, према коме четници Драже Михаиловића «кољу све од реда што није православно и српско», наишло је на врло отворену опозицију код једног дела хрватске елите Далмације и Приморја. Нешто услед старих антипатија становништва јадранске обале према Загребу; нешто услед снажне југословенске оријентације; нешто услед популарности идеологије и акције југословенске патриотске организације «Сокола» и «Јадранске страже»; нешто услед разочарања духом политике и политичких принципа на којима се изграђивала Независна Држава Хрватска, југословенски национални осећај у овом делу државе дошао је током рата до снажног изражаја у популарности акције Драже Михаиловића код становништва јадранског обалског подручја. Читава су хрватска села припадала четничком покрету, помагала га и борила се у његовим редовима. То важи за делове подручја од Дубровника до Сушака. Хрватска власт исто као и комунистичка са церењем је уништавала ове поборнике југословенства и југословенске монархије. Прва хрватска жртва усташког терора после проглашења НДХ, био је директор сарајевске Полициске дирекције Викерт. Према легенди издао га је усташама његов пријатељ Мехо Шахинагић син сарајевског апотекара Ибре Шахинагића. Нико није до тада ни слутио да је млади Шахинагић тајни члан усташке организације. Друга светла хрватска жртва усташког терора био је некадањи оснивач Хрватске Сељачке Странке и њен дугогодишњи посланик Карло Ковачевић из села Јазавица у Славонији. Он је ухапшен четвртог дана после проглашења НДХ, т. ј. 14 априла 1941 и одмах послан у концентрациони логор Градишку, где је после мучења од годину дана умро у мају 1942 године. Трећа значајна жртва био је истакнути хрватски соколаш, оснивач хрватског «Сокола» и потстарешина «Југословенског Сокола», Др Отон Гаврончић. За његово мучење, а по изричитом наређењу Министра унутрашњих послова НДХ Андрије Артуковића, био је направљен специјални кавез на средини концентрационог логора Јасеновац у коме је Гаврончић мучен од стране усташа. Убијен је 23 децембра 1941 године. Под истим околностима убијен је и познати хрватски публициста Тони Штегл.

Начин убијања ових првих жртава уопште није биран нити одређиван. Почетком (6) децембра 1941 године упућена је под стражом једна група хапшеника њих 1.200 на броју из логора Крапље у логор Јасеновац. То су били Срби, Хрвати-југословени, Јевреји и непоћудни чланови ХСС. Од ове групе стигло је у логор Јасеновац свега 23 лица, док су остали 1.174 хапшеника били побијани успут. Траг им се не зна.

Група далматинских Хрвата, које је предводио некадањи градоначелник града Сплита Др Јакша Рачић и књижевник Никола-Нико Бартуловић одмах после слома Југославије приступили су организовању покрета по југословенској националној линији. Свакако то је донекле стајало у вези са боравком у Сплиту као избеглица из НДХ Срба из Босне Доброслава Јевђевића, Радмила Грђића, војводе Илије Трифуновића-Бирчанина поред осталих националиста, који су тада нашли склониште у Сплиту. Дража Михаиловић је већ тада био у пуном јеку популарисан као југословенски борац широм Балкана. Образујући «Југословенски революционарни Покрет», коме се на чело поставио Нико Бартуловић, покрет је окупио око себе један елитан број Хрвата, чији је стварни претставник у Врховном штабу код Драже био Др Ђуро Виловић. Крајем 1942, ова група Хрвата редигује једну декларацију на адресу Драже Михаиловића, у којој се, између осталог, а на крају каже: «...Као југословенски националисти хрватског племена заложићемо се из пуна срца, да се на том пољу нађу заједно сви Хрвати без разлике који нису заражени усташким духом, па се надамо да ћемо у већој или мањој вери у томе успети. Али без обзира на то, сматрамо да је баш наша првенствена дужност да тај посао извршимо, свесни да ћемо тиме учинити највећу услугу и Хрватству и Југословенству, јер нема светије дужности него да се у корену угасе сва негативна расположња у нашем народу, Срби у српском делу, а Хрвати у хрватском. Према томе посао је Хрвата да из темеља исчупају сва деструктивна и протународна расположења, усађена у деловима хрватских широких слојева са стране бивших царских и краљевских аустриских господара, која су се, нажалост, понајвише одржала у оним крајевима, који су стајали под непосредним утицајем једног дела католичког свештенства.

Прожети овим мислима, сматрамо да је за револуционизирање духова на хрватској страни, потребито:

1) Да се приступи оснивању «Југословенског револуционарног покрета», који ће под своју заставу окупити све некомпромитоване Хрвате; да унутрашњом револуцијом доведе до моралне, националне и социјалне обнове код Хрвата, као што ће Срби учинити код себе, те да се тиме створе предуслови за заједнички живот.

2) Да се као инструменат такве револуционарне акције одмах образују посадне војне формације под именом југословенских легија, које ће бити носилац револуционарне борбе у хрватским крајевима и које ће бити директно подређене Вама, господине

министре, као Врховном команданту југословенске војне снаге, у коме југословенски националисти сви од реда гледају моћан залог боље будућности, државне и народне. Југословенске легије сматрамо, дакле, делом редовне југословенске војске, које ће деловати паралелно са четничким покретом.

3) Сматрајући да је добробит националног колектива врховни закон за свакога, свесни смо да је провођење далекосежних социјалних реформи једна од најпречих задаћа скоре будућности. За то спровођење наћићемо довољно надахнућа у етичкој свести нашег народа, који стоји на бази правде, сношљивости и слободарства као и поштовања свачије националне независности, духовне и политичке.

4) Будући да је Сплит географски и политички у срећном положају за спровођеше оваквог рада и к томе има у њему већи број интелигенције поштеђене од ратних страхота, сматрамо да је Сплит најподеснији да буде центар акције, те да се у њему организује вођство са свим потребним апаратом за њено вођење...»

Ову декларацију предао је лично Дражи сам Нико Бартуловић. Каква је судбина снашла њене потписнике, иницијаторе и следбенике, навешћу свега неколико имена оних бар најзначајнијих из те ере. Др Јакша Рацић пао је као жртва комунистичког атентата. Јерко Матулић и Силвије Алфиревић, песник, умиру на мукама комунистичке тортуре после заузимања Сплита. Др. Ћиро Мадираца, Анте Омеро, адвокат Др. Царевић, Челимир Пезељ и други бивају поубијани од стране комуниста због њихове активне сарадње са четницима Драже Михаиловића. Католички свештеник Јерко Гришковић гине у борби против комуниста као присташа Драже Михаиловића. После дефинитивне окупације Југославије комунистички судови осуђују на смрт и дугогодишње робије истакнуте првоборце из редова сарадника са националним југословенским покретом широм Далмације и Приморја. Тако н. пр. комунисти убијају сву породицу команданта Сплитско-шибеничке бригаде мајора Марина Студе. Поред ових осуђују се на смрт Др. Станић, Др. Краљић, Др.Гулић; разни судови широм Југославије осуђују на дугогодишње робије Дра Ђуру Виловића, Дра Божу Франчића, Дра Владимира Краљету, док се за судбину Ника Бартуловића уопште не зна. Мени је лично причала супруга војводе Илије Бирчанина приликом њеног бекства из Сплита преко Мостара у Београд о неделима комуниста према следбеницима Драже Михаиловића у Далмацији. Касније сам сазнао од војводе Доброслава Јевђевића о скрнављењу леша војводе Бирчанина после освајања Сплита од стране коуниста. Како за време рата тако и после рата комунистички судови били су само правне установе за легализацију политичких убистава. Њихове пресуде су биле све по једном типу, мада су мотиви инкриминацијама били различити. Углавном чишћење «Михаиловићевштине» било је основна нит њиховог правосуђа. Један такав документ, који носи наслов «Записник о саслушању и јустифика-

цији» писца и новинара Јосипа Дебељака, Словенца, је у том погледу врло речит. Документ гласи:

Саслушање

Дебељака Јосипа, рођ. у Трстенику код Крања дне 19. III. 1898, последње боравиште: Горња Вас бр. 5, писац, разведен.

Питање: Какав је Ваш однос према ОФ (Освободителна Фронта)? Одговор: Само по себи се разуме да сам за вашу ствар ако се борите за словеначки народ. Немам јасних појмова о читавој ствари. Вашу литературу нисам видео ни један једини пут.

Дебељак с. р.

Саслушали: друг Борис Никић, друг Исток, друг Марко Белин. Напомена: Није могуће од њега извући било какав одређен одговор. Увек условно... ако... итд. Ипак све снажно мирише на Михаиловићевштину.

Јустифициран, дне 4. 7. 1942.

Марко» (Чрне букве, стр. 71.)

Под сличим околностима стрељан је дубровачки свештеник парох Душан Пиндовић. Он је осуђен на смрт зато што је на почетку 1944 године присуствовао као делегат дубровачких националиста Светосавском равногорском конгресу у селу Ба у Србији. Југословенски генерал Димитрије Кузмић, по народности Хрват, ослобођен је немачког ратног заробљеништва као «припадник савезничког хрватског народа». Међутим чим је стигао у земљу ставио се на расположење Дражи Михаиловићу. То је за комунисте Југославије био већи злочин него да је пошао у усташе. После рата осуђен је на дугогодишњу робију и послан у Зеницу на издржавање казне. Др. Велимир Јањић осуђен је на робију од комуниста одмах после рата и послан на издржавање казне у Зеницу. Њему је стављено у грех што је био лекар код једне четничке јединице у одредима Draже Михаиловића. Стеван Тодић из Конавала послан је у комунистички концлагер «на острва» под оптужбом «антихрватски настројен».

Комунисти су уствари исправно оценили морални значај њихове опозиције. Они системи и идеологије који су црпили своју снагу из потенцијала осовинских сила, са падом ових пали су и они. То се види из читавог поступка судова послератне Југославије и публикација намењених светској јавности. То се тако почело током рата и спроводи се и даље. Као класичан пример нека послужи овај случај. Државна комисија за истраживање по ратним злочинима спрема у Београду свој извештај који се односи на Италију и објављује га на енглеском језику под насловом «Report on Italian Crimes Against Yugoslavia and its Peoples». Овај извештај носи број: 94 — D, Nr. 1166 Beigrade, а са потписом Дра Душана Недељковића председника Комисије за ратне злочине и њеног секкретара Дра Ивана Гргића. Уствари сав тај извештај, који обухвата 196 страница лексиконског формата јаче се осврће на «злодела четника Draже Михаиловића, Доброслава Јевђеви-

ћа, Баја Станишића, Момчила Ђујића и других...» него на италијанске злочине. Кад сам у својству секретара Националног комитета Краљевине Југославије у Салцбургу добио овај извештај, запитао сам једног од чланова Титове репатријационе мисије у Салцбургу, зашто само оптужбе против четника и Италијана, кад се већ говори о непријатељима? Где су злодела усташа? Овај мије врло искрено одговорио речима: «Нас у земљи не интересује шта раде усташе у емиграцији већ шта раде четници и генерал Илија Брашић...»

Центар ХСС током рата био је уствари далеко индиферентнији према оним Хрватима који су се прикључили усташама или су се касније оријентисали према Титу него према онима који су се сагласили са политичком концепцијом Драже Михаиловића. То је уствари значило последњу фазу распада странке и усамљења њеног центра. Уствари пре би се смело рећи да су Усташе са Павелићем одбациле центар ХСС него што би се могло да тврди да се овај центар супротставио усташкој концепцији о унутрашњем организовању државе и њеној националној политици.

Ми би с правом могли да жалимо што се на чело државе НДХ није поставио сам Мачек. Можда у том случају наша искуства би била мање трагична. Међутим исто тако смемо да кажемо да су прве српске жртве широм НДХ пале од руку Мачекове Грађанске Заштите у току месеца априла и маја 1941. У том времену усташка војница још није била организована као оружани одреди. То значи да су усташе деловале под фирмом Мачека и центра ХСС.

Хрватска Сељачка Странка почела се да распада 6 јануара 1929. т.ј. на дан кад је основан Усташки покрет. Међутим њен центар се држао по линији форме, док је садржина била неодређена. Ова странка није окупљала грађане Југославије кроз њен социјални и културни програм, већ се појављивала као чисто национална хрватска странка са карактером локалног. Центар странке сматрао је издајницима хрватских народних интереса све оне Хрвате који су се у Југославији прикључивали другим политичким странкама. То је уствари било толерисано кроз ред ствари у држави, али се освета спремала. Та освета је стигла у међувремену од 1941 до 1945 године. У том распаду десница је уствари била популарнија од левице. Левица је била неизражена јер се закривала за програмима политичких странака у Југославији које су биле законом допуштене: Земљорадничком, Демократском и Самостално демократском. Она је дошла до изражаја са оснивањем АВНОЈ-а крајем 1942 године. Учешће Хрвата у АВНОЈ-у било је више симболичког него фактичког значаја. Први значајни и формални знак распада странке било је именовање чланова Хрватског сабора и његово сазивање почетком 1942 године. Када је знатан број ранијих посланика ХСС ушао у усташки сабор, центар је знао на које од ових помагача Павелићеве политике центар странке може и даље да рачуна. То је била уствари резерва за

случај неуспеха политике Павелића и усташке власти. Тако се уместо пропагирања локалног патриотизма у име ХСС, а при јасној победи комунизма у Југославији ова странка појавила као тумач локалног патриотизма у име комунистичких идеала, али не више као странка већ као њени делови.

Тако су Хрвати Босне и Херцеговине стали на гледиште, ако ове покрајине не могу бити саставним делом НДХ, онда су за федеративно уређење под комунистима, с тим да ове две покрајине буду организоване као посебна република у саставу југословенске заједнице. Концепција Драже Михаиловића има да се одбаци као ненародна и непопуларна. Са овим су се сложили сви претставници ранијих опозиционих странака, чак и сви чланови ових који су се нашли током рата у емиграцији. Тако је рат објављен схватању бораца Драже Михаиловића. То важи и за Црну Гору, Јужну Србију, а исто тако и за Далмацију. Ову мисао потврдио ми је у разговору са њиме и Др. Цвитан Спужевић, адвокат у Мостару, који је као некомуниста или боље речено више великохрватски него projугословенски оријентисан, пристао на сарадњу са комунистима почетком 1945 поставши министром грађевина у покрајинској влади Босне и Херцеговине. Такво цепкање погледа на интерес целине и духовна криза, која је била захватила и прожела духове Југославије од њеног постанка 1918, па све до 1941 помагани су разбијачким акцијама у свим правцима. На другој страни то се изразило у врло слабом партиско-политичком подмлатку као новој култури код свију политичких странака Југославије. Ово је имало за последицу један врло често наглашавани моменат код нас у земљи, а сада на страни. Ниједан шеф странке у Југославији не успе да благовремено одреди и спреми себи заменика као наследника у страначким пословима после његове смрти. Тако се десило да свака политичка странка у земљи после смрти свога водећег првака остане стварно и без довољно спремног вођства. Ово је све несвесно водило ономе против чега су се странке свесно бориле: прокомунистичком оријентацијом омладине свију друштвених слојева. У самој ствари безидеалност политичких партија условљавала је код омладине тражење нових идеала. Политичке странке у Југославији, скоро све без разлике код свију партиско-политичхих људи, сматране су углавном приватним предузећима односно законом дозвољеним организацијама чији је циљ освајање власти и наметање. Народ је уствари сматран «гласачком стоком». Бављење политиком било се претворило у наметање народу, власти и околини. Посланички кандидати правили су врло често калкулације пословног карактера између уложеног капитала у агитационе сврхе и приноса који има да им се оствари током легислаторне периоде као чланова парламента и сл. Пасивни крајеви земље сматрани су погодним подручјем оних кандидата који су располагали новчаним сретствима. Ови су у самој ствари, а у своје сврхе успевали да идентификују своје личне интересе са државним. Овај недостатак идеализма и садржајности био је најбоља пропаганда за ствар ко-

мунизма. То је у највећем могућем степену дегутирало идеалисте, патриоте националисте, да би истовремено дало колосалног потстрека разбијачким акцијама у свим правцима, антинационалним и антидржавним покретима, који су се, грађени на модерним методама организовања, припремали за оно што смо преживели од 1941 па до сада.

10

Забрана Комунистичке партије Југославије, т. ј. њено стављање ван закона у времену од 1921 до слома Југославије 1941, далеко је јаче допринела њеном учвршћивању и пропагирању, него што је помогла стабилизирању «државотворних» партија. Напротив идеал комуниста постао је још дражеснији кроз илегалност. У самој ствари поред дража илегалности, што је прожимало млађи свет, неговала се на другој страни једна негативна метода на штету десних елемената, у идеолошком смислу, опет као последица илегалности. Комунисти су знали у Југославији, ко је антикомуниста. Међутим антикомунисти нису знали ко су комунисти. Значи да су се власти требале да боре против невидљивих сила, или да се, још горе, поводе за информацијама и денунцијацијама. То је такође било условљено илегалношћу комунистичке активности. У даљем развоју борбе против комунизма ишло се једним сасвим погрешним путем. Разматрања о мотивима припадности комунистичкој партији налазила су своје објашњење, које није излазило из граница дечије логике. Људи су постављали питања са чуђењем: како да деца богатих, угледних и утицајних породица иду у комунисте? Ово би требало да значи, да се у економском положају јединке има да тражи односно налази материјални мотив потстрекавања на ту активност. Следствено би произлазило, да је за комунизам, по мишљењу «државотворног» елемента у Југославији предодређен подмладак сељака и радника. Каква глупост! Та и таква логика требала би да буде најјачом одбраном Марксове теорије, према којој социални положај јединке одређује свест о његовом бићу. Каква заблуда! Услед те заблуде борба против комунизма у Југославији, водила се сретствима која су га пропагирала. Тачно је тако било у класичном Риму пре две хиљаде година. Римски су се патрицији у чуду питали: како то да сестрићи највећега Римљанина Сципиона Африканца, браћа Граси, такође римски патрицији, постану плебејски трибуни? Тако су се исто са чуђењем питали наши јавни радници у Београду током рата. У својој брошури: «Зашто смо посрнули?» Димитрије Бркић пита се, како то да деца најугледнијих породица Србије иду у комунисте? а затим наставља: «Олга и Ђуро Нинчић, деца министра Нинчића; Милица Сарић, богаташица из Београда; Момчило Смиљанић, син имућног инжињера; Вера Црвенчанин, кћи генерала; Десанка Вуњак, кћи имућног трговца; Вера и Милош Касапић, деца богатог трговца; Слободан Тузлић,

син сопственика дрваре; Пера Марковић, секретар и рођак министра Лазе Марковића; Оливер Минић, син «сиротог» сопственика хотела «Мажестик»; Бранко Запарић, син генералног секретара Савеза српских земљорадничких задруга; Милован Матић, богаташ из Власотинаца; Милева Ђурић, кћи претседника суда; Дивна Алексић, кћи народног посланика; Драгосав Боговац син богаташа; Михаило Смиљанић, син попа из Равни; Добривоје Симић, син богатог трговца; Бесаровићи Здравко и Јован, богаташка деца; Ненад Младеновић, син индустријалца из Пирота; Милка Вучинић, богаташица; Баковићева, кћи управника болнице и помоћника министра Дра Луја Бакотића и многи други...»

Годину дана касније, када су комунисти поубијали своје разочаране идеологе Дра Симу Милошевића, Дра Дејана Поповића и младог хрватског песника Горана Ковачића, угледни хрватски клерикални лист «Спремност» у свом броју 83. осврћући се на Ковачићев случај, констатује: «...Као и многи други из овог нараштаја, Горан Ковачић је био осредњи таленат с прилично оскудном културом...» У даљем излагању, а на паралели између Августа Цесарца, Мирослава Крлеже и Ковачића, аутор (псеудоним «Верус») каже: «...Неки од њих надвладали су марксизам. Он је мимо њих само периферно прошао. Јакост стваралаштва није могла прокухати ту ускогруду доктрину. Такав је био случај с Мирославом Крлежом... Идејна крутост претставља један од разлога смрти Аугуста Цесарца (Цесарца су убили Хрвати као комунисту, моја напомена)... Па ипак колико има разлике у оба ова случаја. Док смрт Аугуста Цесарца има у себи призвук таргичног, код смрти Горана Ковачића није исти случај. Та смрт не може дирнути. Она као чињеница оставља човека хладним...»

Свакако, да је Ковачић погинуо као усташа, његова смрт би била опевана као смрт младог хрватског генија. Он би био «С нама!» Међутим његова смрт је открила оно што Хрвати нису желели дасе зна: да нису само Срби и Јевреји комунисти већ и Хрвати. Да су га убили усташе, његова би смрт заиста имала у себи нечега трагичног. Он је погинуо у борби, која по хрватском нахођењу заслужује презрење, а не разумевање. Ја као учесник у грађанском рату на страни четника не могу да негирам идеализам код великог броја југословенских комуниста без обзира да ли су ови били деца богаташа или сеоског пролетаријата. Ми сви, који смо преживели овај рат могли смо се уверити, каква је судбина сналазила све оне који су са идеализмом пошли у рат и који су сматрали да је њихов пут најисправнији. Да је комунистичка партија Југославије била призната политичка партија током међуратног периода, она би се исто тако претворила у идејну бесадржајност као што су се претвориле и све друге у Југославији. Њу би почетак Другог светског рата затекао исто тако отрцану као што је затекао и остале политичке партије Југославије. Комунистичку партију Југославије затеће исто тако отрцану онај следећи светски рат, који ће и њу да одува као што је она одувала оне са којима се борила као илегална.

Комунистичкој партији Југославије и њеној популарности допринела је званична власт међуратне Југославије, настојањем да пендреком уништи, т.ј. искорени материјалистичко схватање света, т. ј. историје, да би том свом борбом пропагирала оно што је узела за предмет напада. Сељаци и радници нису никада и нигде досад у историји успели да проведу револуцију, мада су изазвали бунтове. Не само да су били неспособни да проведу социјалистичку револуцију, већ никакву. Да би се провела револуција, захтева се основни елеменат идеализам. Идеализма нема ни код сељака ни код радника. Њих никада не покреће алтруистички мотив као елеменат револуције. Тај идеализам уствари припада само вишим класама, као резултат душевно-духовног одгоја, а тиме и погледа на свет. Ниједна револуција не захтева више идеализма него социјалистичка. То у самој ствари налази свој потстрек у схватању, које није ствар ни расе, ни класе, ни сталежа, ни пословне делатности већ схватања као резултата интелектуалне обраде и духовних склоности. Ако би се од Маркса или чак његових претходника философа енциклопедиста или социјалиста утописта одбацио онај богат комплекс мизантропије и мржње према свему ономе што у себи носи личну срећу и задовољство, макар ови били условљени и најскромнијим ситнограђанским потребама, добар део њихове «науке», т.ј. онај који базира на схватању, би изгубио свој основни потстрекач. Схватање се напослетку и не може узети као научни елеменат у строго материјалистичком смислу. Уосталом материјалисти негирајући утицај духовних елемената у дијалектичком процесу негирају тиме и значај појма схватања као хипотетичног елемента условљеног погледима и духовним дометима људи. Маркс као економски математичар остаје изнад критике као чист научник. Међутим Маркс као дедуктивиста и синтетичар, психолог и пророк јесте фантаста, мизантроп и ниподаштавалац. Лењин је из душе мрзео масу и није је психички подносио. Ово исто важи за његовог следбеника и млађег сарадника Вјачеслава Молотова. Лењинов основни мотив против Романових није била идеја социјалистичке револуције, већ освета његовог брата Александра, који је као атентатор на цара Александра II био обешен. Када је чуо за смрт свога брата, прва му је реч била: «Романови! ја ћу га на вама осветити...!» (Осендовски). И заиста га је осветио. Значи њему је социјалистичка мисао била у основи метода освете. То важи за све вође свију револуција па и Руске револуције. Руским револуционерима класна свест радништва помогла је далеко мање у предузећу него што им је помогао мит освете. Феликс Ђержински, у својству Претседника политичке комисије «Чеке» са циљем борбе против контрареволуције у Русији, током пуних десет година искаљивао је свој бес против руских националиста са свим жаром освете за «завојевања» која су руски цареви предузимали према његовој ужој отаџбини Пољској. На царским следбеницима овај је искаљивао свој бес. Тај жар освете види се чак и из односа вођа Руске рволуције. Од 545 истакнутих револуцио-

нера у Руској револуцији, осим Лењина као Руса учествују још њих 29 Руса док од осталих 515 револуционера 448 отпада на припаднике Мојсејеве вере и нације. Ово све нема у суштини ничега заједничког са основном мишљу социјалистичке револуције. То је све само једна фаза револуције, која исто тако може да се оквалификује националистичком колико и социјалистичком. То је одлично нагласио сам Стаљин у једном интервјуу, речима: «Научно схватање диктатуре пролетаријата, не значи ништа друго већ власт која почива на насиљу; власт за коју не постоје никаква правна ограничења или обавезна правила... Треба примити као дефинитивно, диктатура значи неограничену власт постављену на принципима силе, а не права...» (John Somerville: The Philosophy of Peace, New York 1949, s. 90/91.). Ово исто важи и за схватање свих совјетских државника. Међутим ово има и једно интересантно наличје. Руски националисти у Русији и изван Русије, назиру у политици Совјета исто тако жар освете над западом. То макар и неизражено расположење потстиче се оним истим елементима којим се хране совјетски властодршци у односу на западњаке, само с том разликом, што чак и они руски националисти, некада сурови критичари романовске психологије, назиру у потенцијалу совјетског комунизма «божји прст», којим се указује на освету руске династије, за чији слом подједнако и руски националисте-напредњаци колико и руски царисти окривљују запад. У томе треба, поред осталог, тражити и разлоге руском дезинтересовању у слободном свету, за ствар «демократских напора» у борби против комунизма, пошто западњаци у свом идентификовању комунизма и Русије, опомињу на оно што Руси неће, т. ј. рат против совјетског бољшевизма, чија последица треба да буде практично цепање Русије. Ово је у ери Лењинове борбе, било истовремено и његов најјачи савезник у подизању патриотског духа пионира Руске револуције. То са идејом социјалистичке револуције нема у основи ничега заједничког. Међутим тај жар освете одигравао је значајну улогу и у изградњи односа међу државама и њиховим судбинама као и темељима међународног јавног права. Кад је у ери Кримског рата цар Аустрије окренуо оштрицу свога мача у леђа руског дара Николе I кога је називао «поочимом», а силе западне Европе покриле леђа отоманског императора, цар Никола I пише свом некадашњем штићенику: «...Нећеш ли ваљда да ствар Турске сматраш својом?! Апостолско величанство, зар ти то допушта твоја савест! Но ако је то тако, онда добро, Русија ће сама у име светог крста следети своју свету мисију. Окренеш ли твоје снаге против мене да њима штитиш полумесц, онда ти само могу рећи да је то оцеубилачки рат...» Међутим кад је цар Никола I примио вест да је цар Аустрије 22 октобра 1853 издао декрет о мобилизацији 450.000 војника да их у Бесарабији и Галицији постави као опомену Русима, цар Никола у бесу прима у аудијенцију аустриског посланика иначе Мађара по рођењу грофа Валентина Естерхазија, и без даљег постављa му питање: «Да ли он зна ко су била два најглуп-

ља пољска краља...?» Не чекајући да гроф отвори уста, цар сам даје одговор: «Краљ Јан Собјески и ја. Нас двојица смо спасили Хабзбургов трон...» (Joseph Redlich, Kaiser Franz Joseph von Oesterreich, Berlin 1928, s. 140, 149/50). Да ли је цар Аустрије политички имао право, може бити предмет разговора. Међутим да је цар Никола I имао право као човек са моралног гледишта и поред «својих империјалистичких намера према Турској» неоспорно је. Морал у политици је морал људи. У овом смислу историчари иду још даље тврдећи, да је гроф Јулије Андраши као аустро-угарски делегат на Берлинском конгресу са свим жаром освете схватио руско понижење на конгресу као задовољштину за пораз Мађара 31 јула 1849, када су руске трупе под командом фелдмаршала грофа Ивана Теодоровића Паскевића разбиле и последње наде грофа Баћанија, Гергеја, Кошута и др. мађарских националиста. Гроф Јулије Андраши је сматрао окупацију Босне и Херцеговине одбраном интереса Аустро-Угарске, а понижење Русије мађарским триумфом. Тридесет година касније, када је аустро-угарска Влада објавила анексију Босне и Херцеговине, гроф Јулије Андраши Млађи (син аустро-угарског делегата на Берлинском конгресу), у својству министра унутрашњих послова империје, на питање: «Шта је хтела Аустро-Угарска с том глупошћу...? одговара: «Анексијом Босне и Херцеговине брани се европски интерес!» И заиста Аустрија је била један од класичних примера, где су мржња и освета у политици били главни потстрекачи њеној величини и паду. Легенда каже, да је Никола Пашић као југословенски делегат на Париској конфренцији мира са свом скепсом пратио развој ствари на тој конференцији. Кад га је неко од пријатеља запитао, шта он мисли о благодетима које Версајски мир доноси Европи, одговорио је: Што се тиче Аустрије, добро је. Тешко да ће се она више моћи било коме да освећује за овај пораз. Међутим ја не бих желео да по мојим леђима пуцају немачке батине освете за ово што јој доноси овај срећни мир!»

Жар зависти и освете потстрекавао је и југословенске комунисте на она страшна дела и недела убијања својих политичких непријатеља односно противника. У том читавом хаосу говорила је освета. Склоности су дошле до изражаја чим је нестало угледа власти т. ј. нестало је власти у организованој форми да би се појавила у терористичкој. Мотиви нису били јавно у ономе што треба да се изгради већ и у ономе што је некада изграђено требало да се руши. У том смислу мисао једног прилично препотентног Американца примењена на француске прилике током прошлог рата невероватно ће погодити и прилике под којима је дошао до изражаја сав негативизам комунистичких идеолога и џелата током рата. Говорећи о француским приликама у свом делу (Chase Stuart, Demokracy Under Pressure, New York 1945, s. 3.) он на једном месту каже: «Француска је била ужасно исцепкана у фракције. Њена управна машинерија била је парализасана; владе су се мењале сваке недеље. Комунисти, социјалисти, либерали, ро-

јалисти, фашисти, радничке партије, пословни магнати, сељачки блокови, рентијери, «200 фамилија», централисти, про-шпански лоајалисти, све је то било једно друго ухватило за гушу. Андре Меснар пише: «Можда један од најтежих удараца које је донео собом пораз од 1940 било је банкротство националне елите чији је задатак био морално уједињење нације. Кад се стало пред искушења, установило се, да чак и они Французи који поседују кључне позиције у држави, нису мислили као грађани Француске, већ као чланови група». Југославија је била типичан пример потврде ове мисли о Француској. Југословенска елита која је апеловала на морално јединство нације била је осуђена на смрт од оних који то јединство нису желели.

Једна епизода из прошлог рата је одличан пример овог схватања. После једне борбе између четника и партизана на једној и хрватске војске на другој страни, одигране крајем 1941 у источној Босни, један познати четнички официр, који се данас налази на животу као грађанин Канаде, састане се у једној сељачкој колиби са познатим социјалистичким револуционером из Босне Родољубом-Рочком Чолаковићем. Кад је овај скинуо свој пртљаг с коња и почео да вади закуску за себе и свог пријатеља, овај четнички официр, изненађен «богатством» Рочковог руксага: хлебом, месом, сиром, ракијом и кавом, додаје: «Како смеш, Рочко, да то носиш собом, а твоји војници немају ни соли за зеље?» На ово је добио лаконски одговор од Рочка: «Нек' стока цркава...!» Рочко је био један од оних идеолога социјалистичког уређења Југославије и члан оне комунистичке елите, која је требала да у братству сељака и радника изврши освету над кулацима и буржоазијом. У Рочковом тумачењу кулак је био онај сељак који поседује више од двадесет оваца или коза. Међутим Рочково гледиште било је резултат одгоја: одгоја у комунистичкој логици. То је она логика према којој треба сељаке мобилисати да би као најмање разумни извршили све оне деликте које комунисти не могу да изврше услед недостатка снаге. Међутим кад се «попну» на власт онда је уништење села и сељака један од главних циљева њихове револуције. Кад комунисти рукама сељака изврше освету над својим противницима, онда су на ред ликвидације сељаци. На том моменту пали су на испиту сви сељачки вође кроз историју. На том проблему се уствари ломи илузија свих оних «напредњака» у политици, који нису предодређени или сагласни да служе комунизму, онаквом какав се овај показао у пракси већ онаквом какав је њима изгледао у теорији.

У једном свом говору ког је после рата одржао Др Драгољуб Јовановић на заседању Главног одбора Сељачке Странке у Београду 24 маја 1946, а кога је поновио у једном свом говору у Парламенту у марту 1947, стоји, између осталог и овај склоп мисли:

«Да ли постоји само један социјализам? Не, не постоји само један социјализам и само један пут у социјализам; он је као и Хришћанство, које има пуно вероисповести. Ако би био само један

социјализам онда бисмо морали да тврдимо да нема социјализма у Енглеској, која је и инспирисала Москву због своје велике радничке класе. Тамо има данас само два комунистичка посланика, али им други људи спроводе социјализам нарочите врсте... Сељачка Странка је такође народна странка, усто и социјалистичка; она ради тамо где су сељаци од вајкада имали иницијативу и први створили државу, као што су и Бугари дали прву земљорадничку владу на свету. Такве земље и такви народи могу бити колевка сељачког социјализма, једне нове гране социјалистичког дрвета, које се стално грана.»

«Другачије резонују комунисти. Они имају своју логику. Они увек кажу «радници и сељаци», мада су сељаци бројнији и претстављају ширу социјалну основу. Када сам 1932 (у затвору у Сремској Митровици) питао Др Симу Марковића, зашто комунисти увек говоре «радници и сељаци», а не «сељаци и радници», Сима ми је одговорио, да је то због истог разлога, због кога се каже «човек и во», а не «во и човек...» («Наша стварност», бр. 7, свеска за децембар 1954, Јоханесбург).

Из овакве логике поникло је и понашање Хрвата током рата, када су клесали појмове о Србо-комунизму и Јудео-комунизму, да би тиме још јаче осветлили своја светла лица пред «спасиоцима човечанства» — нацифашистима. Међутим они су тиме промашили циљ, јер је посматрачима било познато, да би комунизам као масовна појава, т. ј. устанак под комунистичком заставом био врло слабо изражен на територији Југославије, да Хрвати нису приступили мерама уништења два народа: Срба и Јевреја. На другој страни сав мит о четништву и четницима, био би сведен на салонске рецитације и декламације у десетерцу. Сва прича о словенској солидарности свела би се на препричавања оних, који су се сада појавили као трубадури нове епохе. Док су Хрвати ставили три милиона свога становништва ван закона, тиме су у истој пропорцији помогли и ствар комунизма и четништва. За «бегунце с гробља» било је у једном моменту свеједно ко ће да води, само да поведе пут луке спасења главе. Кад је почео да говори разум људи, почела је и подела на комунисте и националисте. То опет, са своје стране није имало ничег социјалистичког у себи. У већем су проценту четници и комунисти са својим устанцима постали сретства за спасавање глава, нарочито на подручју НДХ, него слеђење неком чистом политичком идеалу. Формулисање тих идеала постала је делимично касније реконструкција и код четника и партизана. Комунистички су се идеали изразили у синекурама које им је понудио успех и победа, док су се четнички угасили у казаматима у земљи или у борби за свакидашњицу у туђини. Хрвати говоре о својима како се коме допада, али и то постављено наопачке. Њима, изгледа истине сметају.

Ствари у главним потезима материјално стоје овако: Истина је да су Хрвати током 1941, 1942 и до самог почетка 1943, комуни-

стима дали око 5% бораца. Заиста су остало били Срби и Јевреји. Тај однос Хрвати су само констатовали, али без објашњења. Објашњење се том односу налази у хрватском веровању, да ће осовина бити победник у рату. Они, као одани савезници осовине извукли би користи од тога. Познато је, н. пр. да ниједан Хрват народни посланик на листи ХСС, није јавно одбио улазак у Хрватски сабор почетком 1942, када је овај сазван. Међутим крајем 1942, један део тих чланова усташког Хрватског сабора, постао је истовремено и члановима АВНОЈ-а у Бихаћу. Тако је почео прираст Хрвата у партизанским редовима. Тачна је истина, да комунисти нису током рата наговештавали оно, што ће да ураде или су урадили после преузимања власти. Но када су је преузели било је касно о томе даље размишљати. Срби су, изгледа боље познавали комунизам него Хрвати. Србима се у националном смислу комунизам показивао и исказује јачим потенцијалним непријатељем него Хрватима. У томе лежи део неизраженог објашњења. Хрвати су током рата 1941, 1942 и све до италијанске капитулације акламирали изгледе на победу осовине. Од слома Италије, они нису хтели да признаду да је слом Немачке ту. То је била више ствар пркоса, него свести или необавештености. Један пример је карактеристичан за то схватање. На почетку августа месеца 1941 године, пронесе се вест широм Босне и Херцеговине, да су Немци заузели Москву. По улицама града Мостара људи се почеше да љубе, један другом честитају, певају, урличу као сумануті. Тај призор сам пратио с прозора једне приватне куће у Мостару. У току неколика минута сав град је пливао у хрватским заставама, т. ј. станови Хрвата и усташки оријентисаних муслимана. Србима је било збрањено вешање хрватских застава. Јевреја, тако рећи није више било у граду. На немачким установама висиле су немачке заставе са кукастим крстом. Можда један сат касније, у средини весеља, локални радио објављује коминике Великог жупана, да је вест нетачна и да су је протурили непријатељи хрватског народа. Док је то деловало као хладни туш на ове, на другој страни, код Срба и српски оријентисаних муслимана појавило се весеље, али притајено. Поједини Хрвати нису хтели скинути заставе са својих кровова, већ су их пустили да труну, само да тиме не би причинили задовољство другој страни. Као и увек, Хрвати су и овде ишли у правцу најмањег отпора. Наци-фашисти су били у почетку правац најмањег отпора, затим комунисти, кад је слом првих постао јасан. Комунизам је постао шпекулација.

Комунизам је уствари пре рата, као и током самог рата, био нека врста црне берзе у Југославији. Он је истовремено био баук и идеал; сретство за наметање и опасност; предмет хвале и обожавања, као и критике и прогона; опасност по државу као и одбрана државе и сл. Све је било усредсређено на његово посматрање, али без познавања суштине. Амбициозни политички човек или члан странке, ако није имао изгледа да се наметне путем акције у центру странке, одлазио је на њено лево крило код Срба или

и на десно и на лево код Хрвата. Тако је ишло од почетка нове државе 1918 године. Најизразитији југословенски интегралисти, монархисти или династичари, обожаваоци југословенског национализма у духу схватања краља Александра, постају преко ноћи непријатељи овог читавог склопа, чим се појавила нова екипа, која је ове избацила «из седла». Данас се више у Југославији не чује реч интегрално југословенство, већ је та реч замењена ироничним изразом «александровштина». Тиме се жели да објасни у снисходљивој форми јединственост етничких својстава Срба, Хрвата и Словенаца. За разлику од Хрвата, Срби нису имали у својим странкама десних крила. Српске националне странке биле су од стране «напредног» елемента у Југославији оквалификоване као фашистичке, назадњачке или хегемонистичке. Српски десничари су били углавном реалисти у политици. Тај моменат се званично квалификује у данашњој Југославији као издајство. Један пример даће типично објашњење.

Др Иван Рибар, познати демократа хрватске крви, био је изразити «југословен-интегралиста» у данима проглашења Југославије. Он је био чак и први Претседник Југословенске Уставотворне скупштине. Та је скупштина донела фамозни Видовдански устав. Он је био десна рука краља Александра Карађорђевића, све док је постало извесно, да Рибар не може да буде тумач стварног југословенства, јер је човек ниског карактера. Он је после те квалификације постао непријатељем свега онога што је изграђивао док је био на власти. Шта више постао је јавно у Краљевини Југославији комунистом. У критици свега онога што је сам градио, на једној страни својих «Политичких залиса» (IV/97), каже:

«Није постојала граница која би одвајала диверзанта од шпијуна, као ни шпијуна од обавештајца, те обавештајца од фашистичког пропагандиста. Једни су другима служили, сви су радили заједно на издаји државе, народа и демократије. Стојадиновић, Корошец, Цветковић, Мачек, Крек, Куленовић заједно са дворском реакцијом, с Антићем и генералском кликом с Недићем на челу, а с њима заједно краљевски намесници с Павлом на челу, пружали су фашистичкој акцији могућност да се развије до те мјере да се претвори у страховиту опасност за државу. Извјесни сенатори, постављени одозго, извјесни бивши народни посланици, високи државни службеници и црквени достојанственици, велепосједници и индустријалци, истакнути режимски јавни радници, а и не само они, па дипломатија, — помогли су посредно или непосредно петоколонашку акцију...» Тако би по Рибару испало, да Драгољуб Јовановић, његов пријатељ, основа своју странку, да би њом уцењивао своје противнике, чија би опозиција пала са оним моментом, да је Драгољубу био понуђен министарски ресор. У духу те политике, велики «народни трибун» Др Бранко Чубриловић, мимо вођство странке улази у владу, да би задовољио своје амбиције, и тако пружио прилику једној мојсејевској малограђанској еснафки да би се и она могла да потпише као «госпо-

ђа министарка» у Југославији. У истом духу Бранков пријатељ инж. Август Кошутић, претпостављајући да му као члану хрватске трибунске породице припада место Бана Хрватске после њеног оснивања, разочаран у «дворску клику» што стварно код ње није уживао уображене кондуите, који су га требали да одведу у Банске дворе одлази у комунисте по наређењу своје странке. Истакнути хрватски интелектуалац и економски стручњак Др Миливоје Јамбришек, нејавна десна рука краља Александра Карађорђевића, који је као личност Краљевог поверења обављао разне тајне дипломатске мисије широм Европе и био нејавна контрола рада југословенског дипломате Живојина Балугџића у Берлину, у кога краљ Александар није имао поверења мада је припадао «круговима српске буржоазије», по речима југословенских комуниста, далеко од свог уверења, исто тако «по наређењу» одлази у комунисте Јосипа Броза Тита кад је његова победа постала извесном да би кроз ту преоријентацију као демократа био учлањен као званичан фактор у ЗАВНОХУ и Народном фронту приликом њиховог оснивања у току 1943. Легенда каже, да је Др Иван Рибар покушао све што је могао, да би се додворио краљу Александру, да би га овај укључио у «омражени 6-јануарски режим». Но када му то све није више помагало пошао је у комунисте. Из те исте логике, а на троуглу Кардељ-Ранковић-Ђилас изродила се бојазан од претпостављеног Претседника југословенске републике Милована Ђиласа, да би он, ако би му се још једном дала прилика исто онако хладнокрвно откидао главе комунистима антистаљинистима по Југославији као што их је скидао током рата по Црној Гори онима који су били на линији Драже Михаиловића или нису били за обмањивачку линију Компартије Југославије. Мада се у светској јавности сматра да је Милован Ђилас антититовски инструменат, маршал Југославије чини све са своје стране у односу на законе своје државе да би у односу на Милована Ђиласа одржао баланс као шеф државе према свом систему и нужних симпатија свога некадањег оданог саборца. Другим речима Тито рачуна и са извесним неизвесностима у извесној ситуацији.

Ово неначелно држање политичких људи краљевине Југославије утицало је на наше ратне прилике. Последице те ситне спекулативне логике нису могле да остану неефектне ни на послератне прилике Нове Југославије. У суштини упознавање са стварима стварало је неугодности јавно у држави и друштву у ком се радило. Као карактеристичан пример навешћу овај случај. Почетком 1941 године, био сам одређен за члана једне комисије, која је требала да изврши примопредају неког земљишта, на коме је Команда ваздухопловства, већ била подигла цистерне за бензин у селу Рашкој Гори, северно од Мостара. У војној комисији били су, поред осталих, пешадиски пуковник Драгољуб-Дража Михаиловић и инжињерски пуковник Његован у име Јадранске армиске области. После извршене формалности свратили смо у неку каваницу ради закуске. Испијајући вино, поче се разговор

о политичкој ситуацији. Узајамно смо излагали мисли, али су саговорници били пристојно резервисани. Мени је код разговора припао далеко већи део учешћа у дискусији. Дража Михаиловић се држао прилично укочено, док је пуковник Његован био нешто присније саговорник. У том разговору смо остали неколико сати. Неколико дана касније, срео ме је на улици Мостара, један познаник, по народности Рус, иначе војни чиновник у Команди армије. Рече ми, у поверењу, да су оба пуковника добила повољан утисак из тог разговора, али су додали, да је штета, што сам левичарски расположен. То је био суд официра, који су, како сам био обавештен припадали групи «напреднијих» југословенских официра.

Четири године касније, кад сам се срео понова са Дражом Михаиловићем, у једној шуми у селу Подновљу у северној Босни, а који је у међувремену постао личност светске пажње, поново смо се упознали и опет наставили разговоре о политици. После мојих излагања, Михаиловић је био одређенији у наступу, кад ми је, у врло коректном тону, кратко приметио, да он не допушта да му се цивилна лица и политичари мешају у војничке ствари. Међутим, после мог дањег објашњења и мотивације, да између наше војске и народа нема разлике, јер је то постало нераздвојним, попустио је са изразом крајње резигнације, да би се ту и растали заувек. Дража Михаиловић је био један од оних, који су водили народ кроз једну тешку еру и то у грађанском рату против комуниста, али са врло скромним познавањем комунизма. Он је познао комунисте кад су му они открили своје карте. Он је живео у уверењу све до краја маја месеца 1944 године, да ће он бити тај, коме ће судбина уделити част, да предводи ослободиоце Југославије при крају рата. Он је веровао да ће се савезничке трупе искрцати на тлу Југославије, а да ће ваздухопловни генерал Бора Мирковић бити челник авијације савезничке и југословенске, која ће прекрилити наше небо. Он је у тим илузијама доживео и распад Врховног штаба своје војске у Зеленгори. Он је то уверење потврђивао и самим личним актима, од којих су нека врло карактеристична. Он је током лета 1944 издавао упуства Штабу Команде Београда, т. ј. мајору Иви Павловићу, да му ниједан четнички војвода из околине Београда не сме да уђе у Београд, док, он, Дража Михаиловић, не успостави ред у њему. Он је, живећи у том уверењу одредио личности «политичких делегата», т.ј. чланова привременог парламента Југославије, којом је титулом био обдарио и моју личност, а у споразуму са чланом Централног националног комитета Лазаром Тркљом. Значи да је Михаиловић познавао унутрашње прилике са извесном сигурношћу. Нажалост о вањској ситуацији није имао ни појма. Њега уствари није имао ни ко да обавести. Он није имао савезника. Но како су се понашали савезници према њему, тако је и прошао. Код Хрвата је био другачи случај. Они су били обавештавани од стране одлично обавештених Немаца. Хрвати су уствари Немцима и веровали. Они су се допуњали као савезни-

ци. Међутим, ни Срби нису смели да тврде, да нису имали прилике да се обавесте. Међутим, они нису веровали обавештењима с немачке стране. То је сматрано клопком или пропагандом. Они људи који су били у положају да се некако и обавесте, нису у-ствари били ни саслушавани, а камо ли послушани. У том смислу искуства везана уз моју активност била су више него трагична. Једини човек на кога се могло утицати, поред све његове својеглавости, био је војвода Доброслав Јевђевић. Мада је изгледало фантастично за моменат, ипак све оно што сам успео да сазнам или сам му предочио почетком 1943, а о разговорима директора Ота и генерала Велебита, он је знао врло интелигентно да користи код Италијана, тако да му је један од команданата Суперслоге рекао у поверењу, да он има бољу обавштајну службу од њихове. Нажалост са нашим војним вођством није било могуће изаћи на крај. Официри, углавном више командно особље, сматрало је организацију сопственим иструментом. То је био злочин према самом себи од стране свакога онога, ко је под сличним околностима покушавао да успостави везу са четничким командама, после немачке офанзиве против четника и партизана од почетка фебруара до краја маја 1943 године. Успоставити везу са четницима из Мостара и одржавати контакт са разбијеним деловима те војске, која се била склонила у брда Калиновика, Гацка, требињског среза и обале до Добровника, била је ствар играња главом. Под смртним опасностима достављен извештај у једну од Команди, није био ни прочитан, а камо ли да се по њему поступило. Четничко војно вођство, слушало је најрадије само себе. Оно је тачно завршило онако, како је и радило. Код познаваоца ствари, прилика и односа, њихов крај ће изазвати врло мало саучешћа. Граница између њиховог непознавања ствари и авантуристичких потеза и склоности, прикривала се једном грубом методом израза самоуверења, неприступачности, набуситости и искључивости.

Но без обзира на личне квалитете или субјективне погледе, Србе је почетак и ток рата, па све до катастрофе 1945 године, држао у безизлазној ситуацији. Ствари и односи нису могли бити исправљени, макакви били српски напори, осим једног такта, да се са мање жртава изађе на крај рата. Но нажалост ни то Срби нису знали. Хрвате је рат, од почетка, па до његова краја, држао у глупој ситуацији. Они је такође нису могли да измене, јер нису полазили од себе, већ од онога што им је сугерисано као повољно по њих. Они су били током рата опсењени митом уништења Срба. Та им је жеља испила мозак и у тој опсени су ушли у нову фазу, — фазу пребегавања и прибегавања комунизму. Они су стварно у комунизму као анти-четничкој акцији, назирали мање зло од четничке победе. Бојазан од четника налазила је свој мотив у два разлога. Прво што би четништво према њиховом мишљењу требало да значи повратак на стару Југославију и победу српске мисли. У том смислу је анти-четничка пропаганда у Хрватској била током рата врло обилна у свим правцима. Друго

што су Хрвати у случају четничке победе очекивали далеко јачу осуду њихове политике за време рата, него што се то очекивало од стране комуниста. У том смислу комунистичка пропаганда за време рата била је такође врло активна. На другој страни, Хрвати су прибегавали комунизму, јер га нису познавали, а са падом усташке политике, није пало и оно што су ови пропагирали. Свест код Хрвата о њиховом греху према Србима, нашла би у самим четницима свога судију, у чему су Хрвати назирали већу опасност, чак и од оне коју би четници за њих и претстављали. Отуда је комунизам постао методом спасавања Хрвата. Они о томе ћуте, не из уверења, већ из чистог такта. То је уосталом и припремано систематски. Јавност није смела да буде обавештена о стварном стању ствари. У том духу је био исконструисан и један пригодан «виц» за време рата. Кад се после атентата на Хитлера, чак и по кафаницама почело да прича о судбини НДХ. после рата, један Србин пита свог саговорника Хрвата, куда ће Хрвати после слома Немачке? Овај му Хрват одговара: побрини се ти, драги мој, за себе, а не брини се за нас Хрвате. Ако победи Хитлер, ми имамо Павелића; ако победи Дража Михаиловић, имамо Мачека; ако победе Руси довешће нам Тита. Ето како год било, ми ћемо Хрвати испасти победницима...» Другим речима, значило би победа Хрвата значи пораз Срба.

У овом смислу је говорио и сам Анте Павелић, наглашавајући инфериоран број Хрвата у партизанским редовима. Тачна је истина, да је тај незначајан број изгледо Павелићу као стваран, јер су ивице позорнице са које је говорио, означавале границе његовог хоризонта. Зато их је могао и да «прими и погости» на тој позорници. Међутим, ствар стоји сасвим другаче. Овде ћу навести само оних неколико случајева, који су узимани као примери егземпларне казне, у току Павелићевог обрачунавања са комунистима, а у времену од децембра 1943 до децембра 1944 године. Ове примере узимам зато, да би се фактима предочило, са каквом се аргументацијом можемо да суочимо, управо у оним истим данима у којима носиоци државне власти у Независној Држави Хрватској обавештавају своју и страну јавност да у Хрватској нема комунизма и комуниста, а и уколико их има, туђинци су.

Дана 22 децембра 1943 Хрватски дојавни уред — или српски речено Хрватска новинарска агенција — доноси следећу вест, према којој је «извршено вјешање доле споменутих 16 редарствено утврђених комуниста односно делатних партизана:

1) Алојз Коцмур, рођен 31. 1. 1908 г. у Љубљани, бивши асистент совјетског свеучилишта у Самарканду; 2) Др Бранимир Ивакић, рођен 1906 г. у Карловцу, новинар Хрватског дојавног уреда «Croatia» у Загребу; 3) Петар Михочевић, рођен 1900 на Рабу, новинар Хрватског дојавног уреда «Croatia» у Загребу; 4) Љубомир Соколовић, рођен 1901 у Пласама котар Сушак, умировљени сатник правосудне струке; 5) Радован Рајхерцер, рођен 1910 у Бје-

ловару, професор из Загреба; 6) Јосип Шолаја, рођен 1899 у Цазину, виши тајник Главног равнатељства за промет из Загреба; 7) Др. Александар Флорић, рођен 1899 у Бечу, технички физичар из Загреба; 8) Инж. Стјепан Томаш, рођен 1905 у Осјеку, повјереник Главног равнатељства за промет из Загреба; 9) Богдан Огризовић, рођен 1911 у Загребу, професор из Загреба; 10) Иван Шиметски, рођен 1906 у Крашићу, Јастребарско, постолар без сталног боравишта; 11) Антун Пуклавец, рођен 1908 у Љутомеру, постолар из Крижеваца; 12) Стјепан Козјак-Гранђа, рођен 1911 у Шашиновцима, посједник и гостионичар из Шишиноваца; 13) Никола Трута, рођен 1910 у Зларину, Шибеник, трговачки помоћник из Загреба; 14) Иван Лепушић, рођен 1924 у Чучерју, ратар из Чучерја; 15) Павао Будисављевић, рођен 1908 у Билају, Удбина, крчмар из Гранешинске Дубраве; 16) Љубомир Станковић, рођен 1883 у Ивањцу, кројач из Загреба.

Ово је био кружок т.зв. позадинске акције, у самом граду Загребу, чијом је помоћу дигнут у ваздух војни магацин са убојним материјалом смештен у селу Сопницама код Сесвета на домак Загреба.

Управо тих дана кад су сами министар Лорковић и поглавник Павелић тврдили, да нема ни трага од комуниста у НДХ, Главно равнатељство за јавни ред и сигурност, доноси 25. III. 1944. следећи

ОГ Л АС

којим се ставља до знања, д а су 7. III. 1944. стрељани 21 припадник комунистичке односно партизанске организације, и то:
1) Звонимир Вујасиновић, рођен 1910 у Томину, Копривница, државни чиновник; 2) Томо Бабић, рођен 1913 у св. Року, државни чиновник; 3) Драго Свјетличић, рођен 1910 у Драгановцима, Нова Градишка, државни чиновник; 4) Др. Пава Јајац, рођена 1894 у Тијесну, Шибеник, лијечница; 5) Стјепан Туђман, рођен 1912 у Лекенику, Сушак, подворник Главне благајне у Загребу; 6) Ивана Поповић, рођена 1902 у Гарешници, професорица; 7) Марија Ханжевачки, рођена 1912 у Лекенику, професорица, чиновник Градског музеја у Загребу; 8) Иван Сцеп, рођен 1888 у Лекенику, ратар из Лекеника; 9) Мијо Малина, рођен 1911 у Будашеву, Сисак, ковач; 10) Стјепан Клечић, рођен 1916 у Пешченици, Сисак, столар Радионице државних жељезница у Загрбу; 11) Стјепан Аполовић, рођен 1923 у Свињичкој, пољодјелац; 12) Мијо Дворжак, рођен 1919 у Стручцу, Кутина, дјелатни партизан; 13) Никола Мравинац, рођен 1905 у Свињичкој, Сисак, лугар; 14) Едуард Јандрић, рођен 1913 у Ребровцу, Сисак, млинар; 15) Блаж Гицић, рођен 1919 у Пољани, Велика Горица, ратар; 16) Јосип Шаљић, рођен 1916 у Мартинској Веси, Сисак, ратар; 17) Иван Плесец, рођен 1904 у Жабну. Сисак, ратар; 18) Иван Јавор, рођен 1913 у Палањку, Сисак, ратар; 19) Иван Грегец, рођен 1926 у Фаркашићу, Сисак, ратар; 20) Стјепан Иванек, рођен 1906 у Кап. Тишини, Си-

сак, трговац и гостионичар, и 21) Виктор Совар, рођен 1909 у Глоговници, Крижевци.

Ова група комуниста вршила је по упутствима из Загреба убиства оних људи, који су према комунистичкој пресуди осуђени на смрт као непоћудни.

Почетком месеца јула 1944, једна група партизана извршила је напад на путнички воз у пределу Пушће Бистре, којом приликом је органима власти успело да похватају неке партизане из тог одреда. Поводом тог напада «Повјереник за провађање мјера из Законске одредбе о заштитним мјерама...» објављује 8 јула свој коминике о вешању «20 установљених одметника и комуниста», којом приликом су обешена следећа лица:

1) Видо Валента, рођен 1923 у Дрењу; 2) Хедвиг Јанко, рођен 1923 у Цељу; 3) Стјепан Калин, рођен 1912 у Великом Трговишћу; 4) Аугуст Темац, рођен 1913 у Фужинама; 5) Иван Вуксан, рођен 1895 у Дабру; 6) Стјепан Вуковић, рођен 1919 у Волавцу; 7) Иван Насић, рођен 1908 у Селима; 8) Мишко Божњак, рођен 1911 у Краљевом Врху; 9) Јосип Ханжек, рођен 1922 у Каривароšу; 10) Ђуро Јамброшић, рођен 1907 у Видовцу; 11) Павле Оргулан, рођен 1909 у Хрушевцу; 12) Томо Пухшец, рођен 1915 у Кућиловини; 13) Јулијус Копривњак, рођен 1897 у Малој Ерпењи; 14) Јосип Синковић, рођен 1907 у Малој Ерпењи; 15) Доминик Подолшак, рођен 1916 у Чрети; 16) Вилим Кухар, рођен 1897 у Малој Ерпењи; 17) Вилим Петрач, рођен 1908 у Малој Ерпењи; 18) Људмил Швигир, рођен 1925 у Загребу; 19) Лазар Хорвацки, рођен у Суботици; 20) Драгутин Царек, рођен 1908 у Златару.

Док се у Пушчим Бистрима врши вешање «установљених одметника и комуниста», Војни суд Команде града Загреба, претреса случај откривене комунистичке завере, која је под М. В. О. шифром вршила организацију тајних комунистичких одбора у крилу хрватског домобранства. После окончаног претреса донешена је 11 августа 1944 смртна пресуда над следећим лицима:

1) Маринчићем Матом, р. 1911 у Новој Рачи, бившим дјелатним топничким заставником; 2) Родићем Ником, р. 1889 у Котору, бившим дјелатним бојником суцем; 3) Ивковићем Владимиром, р. 1910 у Шкрабњи, бившим дјелатним пјешачким заставником; 4) Лончаром Аугустом, р. 1913 у Стражњевцу, причувним домобраном; 5) Милашинчићем Иваном, р. 1920 у Коњовић-Врху, причувним домобраном разводником; 6) Годецом Антуном, р. 1904 у Писаровини, бившим дјелатним топничким сатником; 7) Пиндулићем Иваном, р. 1900 у Омишљу, бившим частничким намјештеником; 8) Жерјавом Јосипом, р. 1914 у Трновцу код Брежица, бившим стожерним наредником; 9) Јанековићем Мирком, р. 1913 у Петрињи, бившим причувним надпоручником, и 10) Златићем Фрањом, р. 1913 у Трбижу код Поле, бившим дјелатним заставником.

Неколика дана касније, друга група партизана врши напад на путнички воз између жељезничких станица Пушћа Бистра и Лу-

ка, којом приликом гине неколико путника, а воз после пљачке буде упаљен. Пошто одметници нису били ухваћени то је хрватска власт приступила мерама одмазде, и на лицу места врши се вешање «редарствено утврђених сарадника одметника, који су као такви ухваћени по хрватским оружаним снагама с оружјем у руци», и то:

1) Бласић Шима, р. 1922 у Сутомишћици; 2) Матић Мило, р. 1911 у Лешћу; 3) Касановић Гавро, р. 1908 у Висићу; 4) Чаргања Јосип, р. 1904 у Сливну; 5) Медаш Боро, р. 1923 у Кистању; 6) Миљуш Душан, р. 1924 у Врховинама; 7) Остовић Иван, р. 1921 у Лешћу; 8) Халаковић Саво, р. 1922 у Турјанском; 9) Косић Ђуро, р. 1924 у Заложници; 10) Иванежа Тадеј, р. 1923 у Надину.

Свега недељу дана после ове одмазде за напад на воз, резервни капетан Јосип Милетић, добија налог да са својом четом нападне партизански штаб у Масловини. Овај уместо напада на партизане, наређује својој «сатнији» да без пуцања прелази на партизанску страну. Док једни војници беже у правцу партизана, други се буне против командирова наређења и у том препирању овима успева да свежу капетана и његову пратњу од свега четворице, да би их као издајнике предали хрватским властима. По кратком поступку сва петорица су, по осуди Ратног суда осуђени на смрт и ујутру 30 септембра 1944 стрељани.

Но уколико притисак комуниста са запада и од Јадрана постаје све јачи, а победе комуниста у Србији све очигледнија, то се партизанска активност све више стеже око самог Загреба. Напади постају све жешћи и чешћи.

У ноћи између 7 и 8 септембра 1944 комунисти нападају на хрватску војску у Св. Ивану Зелини, где се развија борба, у којој, поред мртвих и рањених бивају заробљени и следећи партизани, који су према огласу Министарства унутрашњих послова НДХ., осуђени на смрт, по кратком поступку, а у смислу одредаба Уредбе о опсадном стању од 30 октобра 1943, да би на лицу места били обешени, и то:

1) Маргетић Стјепан, рођен 1902 у Будиншћини; 2) Љубић Жељко, рођен 1918 у Малој Гори; 3) Матић Иван, рођен 1921 у Лисковачи; 4) Тандара Крижан, рођен 1916 у Завелину; 5) Пуцко Иван, рођен 1910 у Јаковљу; 6) Грачанин Иван, рођен 1910 у Дугој Реси; 7) Цветковић Јанко, рођен 1913 у Горњем Врапчу; 8) Хафнер Виктор, рођен 1898 у Загребу; 9) Илијанић Ана, рођена 1918 у Крашићу; 10) Мочник Иван, рођен 1923 у Марибору; 11) Новак Блаж, рођен 1914 у Беденцу; 12) Рачић Ђуро, рођен 1899 у Борчецу; 13) Платеник Аугуст, рођен 1912 у Бишкупцима; 14) Вечерин Стјепан, рођен 1909 у Велешевцу; 15) Домитровић Драгутин, рођен 1918 у Стењевцу; 16) Кефечек Ђуро, рођен 1924 у Собочанима; 17) Божић Стјепан, рођен 1918 у Миколанцу; 18; Бржец Стјепан, рођен 1924 у Маранковцу; 19) Винклер Софија, рођена 1906 у Преградi; 20) Јус Адалберт, рођен 1925 у Стрмцу; 21) Хохњец Антун, рођен 1920 у Миљанима; 22 Чанковић Стје-

пан, рођен 1909 у Млинској; 23) Полашек Јожо, рођен 1912 у Новом Цицу; 24) Шоић Мира, рођена 1922 у Самобору; 25) Цесарец Алојз, рођен 1913 у Пустодолу; 26) Грегурек Фрањо, рођен 1898 у Јарку; 27) Слокар Фрањо, рођен 1897 у Алдовчини; 28) Хорват Јанко, рођен 1902 у Средишћу; 29) Блажиновић Алојз, рођен 1909 у Кучиловини.

Истог дана, а исто надлештво, доноси оглас о смртној пресуди над комунистима за напад на усташки стан у Чечерју, којом се приликом осуђују на смрт следећа лица:

1) Рудолф Цветко, рођен 1921 у Пишецима; 2) Анка Вујновић, рођена 1923 у Ведром Пољу; 3) Драгица Узелац, рођена 1924 у Читлуку; 4) Душанка Ковачевић, рођена 1926 у Удбини; 5) Ика Чалић, рођен 1926 у Бргуту; 6) Дмитар Алавања, рођен 1906 у Карину; 7) Петар Штрбац, рођен 1919 у Кистању; 8) Гојко Медак, рођен 1923 у Бенковцу; 9) Тодор Ардалић, рођен 1921 у Скрадину; 10) Дане Кордић, рођен 1893 у Перушићу; 11) Душан Димић, рођен 1912 у Островици; 12) Славко Вујасиновић, рођен 1914 у Раштевићу; 13) Васо Жигић, рођен 1926 у Кореници; 14 Мило Стевелић, рођен 1923 у Прибиру; 15) Анђел Вишковић, рођен 1925 у Лабину; 16) Мато Прендивој, рођен 1926 у Пољицима; 17) Иван Цаганић, рођен 1920 у Селници; 18) Игњац Делибос, рођен 1923 у Керестинцу; 19) Крешимир Керхин, рођен 1920 у Јастребарском; 20) Драгутин Пленар, рођен 1890 у Препустовцу.

Истог дана, а исто надлештво, доноси оглас о смртној пресуди над «партизанима због минирања жељезничке пруге код Запрешића», којом се осуђују на смрт следећа лица:

1) Стјепан Сестарић, рођен 1921 у Дубровчаку; 2) Јосип Мишерић, рођен 1924 у Горњој Пољани; 3) Звонимир Кавурић, рођен 1921 у Загребу; 4) Марко Гаџо, рођен 1918 у Локвичићу; 5) Мато Лучић, рођен 1911 у Грачецу; 6) Стјепан Лучић, рођен 1897 у Грачецу; 7) Вид Лучић, рођен 1925 у Грачецу; 8) Стјепан Ференчек, рођен 1903 у Станчини; 9 Драгутин Михелчић, рођен 1902 у Селницама; 10) Иван Думић, рођен 1913 у Прикрају.

Истог дана, а исто надлештво, доноси оглас о смртној пресуди «над партизанима због саботажних чина на Р. К. Максимиру, а за напад којег су партизани извршили ноћу између 5 и 6 октобра 1944 на железничко складиште на Р. К. Максимиру», којом приликом су обешена следећа лица:

1) Васо Зеленовић, рођен 1920 у Цвиљанима; 2) Иван Разум, рођен 1908 у Тржићу; 3) Стево Шимић, рођен 1891 у Кобачу; 4) Петар Корен, рођен 1893 у Брезовој Гори; 5) Габриел Дружина, рођен 1892 у Боршту.

Три дана после извршења ове масовне смртне пресуде, једна група партизана, извршила је напад на војну стражу, која је чувала мост и пругу у близини Вараждина, на речици Плитвици. Том приликом се развила борба између војске и партизана, којом приликом су заробљени следећи партизани, који су по кратком

поступку осуђени на смрт, а према обавештењу Главног равнатељства за јавни ред и сигурност од 11 децембра 1944,

1) Стјепан Гојак, рођен 1916 у Карловцу; 2) Станислав Нsprávковић, рођен 1921 у Шутнику; 3) Стјепан Козар, рођен 1920 у Савској Веси; 4) Рудолф Грегорина, рођен 1913 у Клањцу; 5) Маријан Болчић, рођен 1921 у Подбрежју; 6) Игњац Цесар, рођен 1920 у Марија Бистрици; 7) Славко Антић-Лазић, рођен 1919 у Горњем Михолцу; 8) Звонимир Сапе, рођен 1912 у Загребу; 9) Отокар Храздир, рођен 1889 у Острви; 10) Милан Гобец, рођен 1906 у Ивањцу; 11) Др. мед. Фрањо Алиантиовић, рођен 1896 у Тузли; 12) Инж. Павле Ломаз, рођен 1903 у Св. Ђурђу; 13) Јосип Новак, рођен 1907 у Беденцу.

Док управне власти НДХ поступају на већ наведни начин, тих истих дана јавља Заповједништво Града Загреба — српски речено Команда Места — својим огласом од 16 септембра 1944, где се обавештава јавност да су стрељани:

1) Причувни заставник Шокчевић Мато из Иванокова; 2) Дјелатни домобран Бохачек Иван из Крашића; 3) Причувни водник Црнички Јосип из Пољанице; 4) Дјелатни десетник Кос Рудолф из из Ивањца; 5) Дјелатни домобран Јурак Милан из Загреба; 6) Дјелатни домобран Добрић Аца из Мостара; 7) Дјелатни домобран Вргора Џевад из Мостара; 8) Дјелатни домобран Черкић Есад из из Мостара; 9) Дјелатни домобран Гајски Милан из Радатовића; 10) Причувни домобран Катић Фрањо из Солина; 11) Причувни домобран Малинић Мирко из Бање Луке, зато што су покушали у ноћи између 12 и 13 рујна 1944 да наговоре један дио припадника своје постројбе да се одметне и пријеђе к непријатељу. Како у томе нијесу успјели, покушали су сами пријећи одметничким бандама, али су на путу ухваћени.

Против ових горњих проведен је кратак поступак, те су исти наком установљења чина стријељани».

Ово је била једна од оних група хрватских домобрана, иначе комунистичких симпатизера, којима је било успело да се привремено увуку у хрватску војску и тиме легализују, да би у датом моменту могли да разарају војничке јединице изнутра. То је била озакоњена пракса у НДХ током рата. Пракса је била омогућена путем оних хрватских официра, комунистичких симпатизера, који су се већ налазили у хрватској војној служби. Ова пракса спасила је живот једном од врло угледних комунистичких идеолога, шумарском инжињеру Фазлији Аликалфићу из Мостара. Он је био један од првих кандидата за смрт у неком хрватском концентрационом логору. Одмах после избијања рата на истоку био је ухапшен. Међутим на интервенцију неких истакнутих муслимана у НДХ овима је успело да се Аликалфић извуче из хапсе и као угледан интелектуалац пошаље у хрватску војску. Чим се нашао у униформи домобранског поручника, постао је легалан. Из те позиције успело му је да се пребаци у Титове партизане и да у њима заузме касније водећу улогу. Исти

случај био је са хрватским генералом Петром-Пером Блашковићем. После проглашења НДХ, Блашковић је пристао да се мобилише т. ј. реактивира у својству пешадиског пуковника у саставу Павелићевог домобранства. Током 1941 водио је операције хрватске војске против четника у Босни. Кад је видео да се Независна Држава Хрватска љуља из темеља почео је да пактира са комунистима. Придружио се пучистима генерала Вокића, Лорковића и осталих. Усташама је успело да га крајем 1944 разоружају, пошаљу са пучистима у концентрациони логор Лепоглаву, где је са осталима био убијен при самом крају рата 1945 године. Овде треба додати још један моменат врло интересантан за наше прилике током рата. Један добар део интелектуалаца комунистички расположених, мада склоњен код комуниста, није могао да подноси примитивизам водећих личности у комунистичким редовима током рата, а по обе линије. Безобзирно убијање у масама, коме су комунисти приступили одмах чим су се појавили на терену 1941 па даље, наилазило је на оштру осуду оних комуниста идеалиста, који се са тим мерама нису слагали. Такав случај је био са салонским комунистом адвокатом Дром Владом Јокановићем из Сарајева; адвокатом Слободаном Марушићем из Даниловог града; бившим народним послаником Милованом Анђелићем из Колашина; комунистом Душаном Крњевићем трговцем са Плане код Билеће. Међу тим разним начинима чишћења најинтересантније је било по Компартију Југославије чишћење позадинаца у Србији при крају 1941 и почетком 1942 године. То је било чишћење оних комуниста, који су одбили крајем 1941 да се повуку у правцу Босне са Титовим Врховним штабом. Ти су позадинци били организовани у неколико посебних група, које су се врло мало допуњавале, мада су све играле улогу опозиције линији Јосипа Броза Тита. Једна од тих група била је под вођством чувеног крволока Стевана Бороте, ког су Недићеви органи заробили у борби крајем фебруара 1942 у близини Ваљева са неколика значајна члана, међу којима су били Добросав Симић и Лепосава Вујичић учитељица. Са овом групом усклађивала је своју акцију Ваљевска група под вођством Дра Миодрага Јовановића и Драгојла Дудића из Ваљевске нахије, која је такође одбила да се придружи Титу на путу за Босну крајем 1941 г. Поред ових група била је образована снажна група интелектуалаца комуниста у Мачви и Посавини са Шапцем као средиштем. Ову су водили Др Тирић из Шапца, Др Раткнић, Др Стеван Берић адвокат из Богатића и Др Жика Јанковић (последња двојица убијена су под мистериозним околностима у априлу 1942 у близини Шапца) поред осталих. Део те групе ког је водио Чеда Плећевић, такође као Титова опозиција, морао је да напусти Србију крајем фебруара 1942 г. са циљем стварања неког антититовског пропагандног центра на територији Босне и Херцеговине, да би се евентуално омогућила каснија борба оружаним снагама. Један од значајнијих комуниста из ове групе Др Ајнрих (или Хајнрих) Брајнбурхт, који је живео под именом неког Србина, стрељан је

од Недићевих органа чим је био откривен. Посебна група која је оперисала у околини Алексинца под вођством ранијег дописника «Политике» Алексе Маркишића адвоката и команданта Озренског комунистичког одреда, Момчила Поповића инжињера и жене му Леле Поповић, Душана Трифунца учитеља и др. била је осакаћена од стране Немаца, којима је успело да из ове групе стрељају ујесен 1941 неколика значајна члана, међу којима су били: Др Шил Арпад, зубни лекар; Шварц Исидор, приватни чиновник; Шебек Грга, трговац; Лоренц Ружица, професорица; Вучевић Милован, судски чиновник; Качаревић Милош, адвокат; Миловановић Драги, поседник, сви из Алексинца. Остатак ове групе био је уништен почетком маја 1942 од стране Недићевих органа. Поред ових група, које су оперисале на терену Србије, налазио се још читав ред група и подгрупа, којима су за свој рачун диригирали поједини комунистички и прокомунистички оријентисани прваци ранијих политичких партија Југославије. Један од оданих привврженика маршала Југославије, каснији шеф београдске Озне у Београду, а у последње време Титов дипломата Предраг Сарић, био је један од оних поверљивих лица у Компартији, који је имао налог да прати тај прцес и превирање у крилу Компартије Југославије односно Србије, а чему су врло често, али у увијеној форми сам Тито и његов пријатељ Александар Ранковић, зв. Марко, давали изражаја, упозоравајући на опасност која прети Компартији Југославије од парцелисања. Та се борба током 1943 и 1944 г. пренела на терен Босне и Херцеговине, а нешто касније при крају рата на терен Хрватске. Из тог истог разлога крајем 1944 и током 1945 Предраг Сарић је био поверљива личност маршала Југославије, коме је било стављено у дужност испитивање односно саслушавање Дра Драгољуба Јовановића по тој ствари. На тој парцелецији дошло је крајем 1941 г. до сукоба између касније познатог четника Јездимира Дангића и Рочка Чолаковића. Дангић, некадањи припадник «Младе Босне» и одличан познавалац комунизма, на једној конференцији са Чолаковићем назвао је овога троцкистом, а не идеалним комунистом, борцем за слободу народа. То је Дангић довољно објаснио речима: «Ја се од вас не би одвајао да сте ви идеални комунисти и борци против окупатора!...» Тиме је Дангић био осуђен на смрт од Компартије Југославије. Међутим јавна инкриминација није изражавала истину већ оптужбу «сарадника са окупатором». Са истог су гледишта полазили и Хрвати у својој борби против Михаиловића.

Из ова неколика примера може се лако назрети истина о позадини мисли и тврњи, да на територији НДХ није било комуниста. Шта се уствари желело да постигне оваквим тврђењима? Зашто се људи не би поставили на гледиште истине и казали да Хрвати не би омели Јосипа Броза Тита у његовој победи и да су сви били искрено антикомунистички расположени при крају рата као што су били док су веровали у немачку победу. Међутим овде није тежиште на броју жртава, који је свакако доста висок об-

зиром на време, већ је тежиште на територији на којој се то збивало. Овде су наведени само они случајеви, где је поприште борбе била такорећи околина главног града Независне Државе Хрватске. Шта се збивало у удаљенијим пределима и покрајинама, о томе Хрвати нису ни давали извештаје, јер док су на једној страни Немци сарађивали са комунистима, Хрвати су жртве свог терора без бројања слали у концентрационе логоре, које су на почетку 1945 уништавали масовним убијањем заточеника и бацањем њихових лешева у Саву.

Овде ћу навести један случај, ког сам са згражањем пратио током неколико сати на почетку 1945, када сам пролазећи кроз Босну са осталим четницима, дошао у село Трстенце, где се река Сава дотиче падина планине Мотајице, поред које сам пролазио, на једној страни обалом Саве, а на другој подножјем саме планине у правцу села Свињара, са којима се и завршава подручје Мотајице планине према северо-западу. Беше четвртак 29 марта 1945, дан суморан али без кише. Крећући се лагано цестом, са осталим члановима Покрајинског националног комитета, а у друштву члана Централног комитета Лазара Тркље, коментаришемо призор кога успут пратимо. Пролазећи кроз села Трстенце, Босански Кобаш, Влакницу, Каоце у правцу Свињара (Србац) требао нам је један читави дан. То је релација пута нешто дужа од двадесет километара. На свим деловима пута, одакле се река Сава може да сагледа са цесте, пратимо погледима људске лешеве, који, негде у групама, а негде појединачно; негде срединoм реке, а негде поред саме обале јуре поред нас. Једни их од нас разматрају мрачним погледом, а други се смеју на њихов рачун. На једном месту стао сам и наслонио се на стену једног огромног каменолома, кога само цеста дели од реке. Ту Сава прави један мали завијутак у чијем се ковитлацу вртела читава група лешева, чија су одела одавала јасну разлику између мушких и женских. Посматрао сам лешеве уз страшан утисак. После једног узбуђујућег поскакивања на валовима воде, а занешени бујицом продужују свој ужасни пут. Кад сам се одвојио од мог хладног наслонца, остао сам у уверењу, да сам се ту још једном срео са својом породицом.

Продужили смо пут у правцу најближег насеља. Кад смо стигли У село Влакницу, свратили смо у једну кућу, која је тако-рећи била једним зидом на самој цести. Приметивши бунар пред кућом, свратисмо да попијемо чашу воде. Појавише се неке жене, које ступише с нама у разговор. Приметивши да смо четници постадоше врло љубазне и показаше се спремним да нам понуде нешто да поједемо. Шта више извадише из сандука и чутуру ракије. Биле су Српкиње, а мужеви су им били у четницима. Питамо их, одакле толики лешеви реком Савом? «То је нама обична ствар, господине», додаје једна жена. «Ми то пратимо данима. То су логораши из хрватских концентрационих логора», додаје друга. Иза ове гозбе, настависмо пут према северу. Предвече стигосмо у село Свињар, односно Србац. Уморни свратимо у једну

сеоску кућу у једној странчици испод једне мале висоравни, која се зваше «Херцегов сто». И то је било српско огњиште. Примили су нас врло љубезно и ту смо повели разговоре о овим призорима. Одговор је био као и у Влакници с додатком што су ови наши домаћини били нешто одређенији тврдећи да су то лешеви логора Јасеновца, који је био у расформирању. Ова тврдња ме је ужасно погодила, при помисли, да сам се на тај начин, сада вероватније још једном срео с сопственом породицом. Ту тајну нисам смео никоме да поверим у разговору осим покојном Тркљи, јер је било и то скопчано са ризиком, ако би се знало да ми је породица због мене послана у логор од стране власти, чијом се земљом сада крећем.

Верујем, да у тим моментима, нико од тадањих хрватских интернираца логора Лепоглаве није имао појма о начину ликвидирања хрватских логора подигнутих на обалама реке Саве. Но у овоме начину ликвидирања тих логора, треба тражити и објашњење, зашто се у Лепоглави није почетком 1945 налазио ниједан Србин. Србима је у Хрватској била додељена оваква судбина. У суштини Срби на територији Независне Државе Хрватске нису убијани ни као четници ни као комунисти, већ као Срби-православци; Срби-муслимани или Срби-католици. Припадност четништву или партизанству било је само отежавајућа околност. Ово је било подељено у две етапе. Прва етапа била је од оснивања НДХ почетком 1941 до признања Хрватске православне цркве средином 1942, у којој су Срби убијани као Срби православци и рушене њихове цркве широм НДХ. У другој етапи, када су се, као нови мисионари појавили хрватски православци: епископ Гермоген и поп Васо Шурлан, Хрвати су тражили начина да Србе оптуже као комунисте или четнике, да би их на овај начин ликвидирали кад им је освануо последњи дан власти. Свакако би код Хрвата требала једна виша истинољубива савест да се ово и призна. Ово ми је уствари потврдио и један исто тако мучан призор, ког сам пратио неколика дана касније. У четвртак 12 априла, негде пре подне, крећући се селом Окучанима, да би се информисао, где бих могао да купим нешто хлеба и брашна, запитам једну пролазницу за информацију, и ова ми врло љубазно показа руком на једну високу кућу, која је била парни млин. «Тамо ћете купити брашна, господине, а сами се побрините, како да га скухате за хлеб», биле су јој речи. Свратим у млин и питам за брашно. Поред мене се у истом моменту појави један врло висок човек у војничкој униформи, са једном врло обимном шајкачом на глави. Одмах смо ступили у разговор о значају брашна и хлеба, јер нисмо уствари знали један другога. Из мог наречја није могао да примети да сам Црногорац, што је исто важило и за мене у односу на њ. Да би га изазвао на разговор, а не сумњајући у то да је Србин, изговарам му моје име, на што овај одговара: ја се зовем Др Никола Јерговић. Постасмо мало присније, што ми даде повода да га питам, где се налази. Изговарајући место где су се сместили чланови Црногорског националног комитета, ја му пред-

лажем да се што пре бежи одавде, јер имам утисак да ће нас напасти партизани, јер између нас и њих нема ничијих војних снага, а такорећи додирујемо се. Јерговић није одавао ,утисак, да има неког страха од партизана, што је потврдио одређеније чак и једном мишљу у разговору, да садањи партизани којима је власт већ извесна, нису онолико раздражени, као што су то били, док су им власт и победа били у питању. У том разговору дошли смо на једну раскрсницу, да би се ту и растали за увек.

Остајући под пријатним утиском појаве и држања Дра Јерговића, а под врло мучним утиском његових мисли о комунистичкој метаморфози, рескирам да свратим у једну кућу поред цесте, чији је прилаз био отворен, да запитам за замену брашна за хлеб. Куцнем на врата иза којих се, полуотворених, појави једна старија госпођа, типична Славонка, врло благородног изгледа и понашања. Иза поздрава, кажем јој, што ме довело да је посетим. Она, врло кротко показује руком у правцу кухиње, одакле је допирао мирис свежег печења у штедњаку. Нудећи ми столицу, пита ме ко сам и одакле сам. Говорећи о нашем путу, свакако саспем ватру на комунисте, јер је то било једино легитимно средство за тај моменат без обзира на уверење саговорника. Ова старија госпођа, намрштивши поглед, додаде као резиме мојих мисли: «Ми не можемо, господине, да доживимо ни под каквом другом влашћу ништа горе од онога што смо доживели под овом садањом!... Слутећи да је Српкиња, додајем врло љубазно: јесте ли ви Српкиња, госпођо? «Јесам, на несрећу, господине», одговара врло ниским гласом. «Како може да буде горе, господине, оно што доносе комунисти, од овога што нам је направила хрватска власт. Убили су ми све мушко у кући, а сада ми довели усташке официрске породице у кућу. Ово што спремам то је за њих. О овоме живим!» Нудећи ми на тањиру чашу малине и два колачића свеже печена, зове ме к прозору од куће и показује ми место где је била православна црква, коју су Хрвати срушили 1941. «Немамо више ни гробља, ни места где да се помолимо Богу. Шта нам комунисти могу више да узму него што су нам узели Хрвати!» Уз учтиво изражену благодарност узимам из њене руке једну малу прегледницу-карту, на којој се налази фотографија српске цркве у Окућанима, која више не постоји. «Оставите брашно овде и дођите сутра по крух», биле су јој речи. Упутио сам се цестом у правцу места где је била црква. Од ње фактички нема ни темеља. Једна зелена леденица ограђена солидном оградом са неколика бујна стабла означава празно градилиште.

Под тим мучним утиском упутио сам се у правцу села Бодеграја, да би у једном шљивику, а у празним односно разрушеним српским кућама, обавестио своје сапутнике да ћемо сутра доћи до хлеба. Од тих свих сапутника, као по чуду, једино је пао као жртва комунистичког вандализма у Словенији мостарски трговац Миле Милутиновић, док су сви остали још и данас живи широм Европе и Америке. Кад сам исте вечери, после разговора са Јерговићем, испричао ову епизоду мојим сапутницима, Др. Нино

Свилокоса, један од оних Срба-католика који су пришли четницима у Јужној Далмацији, био је толико резигниран, да је остао индиферентним према свему што ће да га снађе успут. Изгледа да је он у томе остао доследан за разлику од идеалисте Јерговића. У индиференцијама према околностима Свилокоса је испуњавао своје време чим је увидео да је све пропало. Неколика месеца касније кад смо се нас неколицина преживелих нашли у америчкој зони Аустрије, стигла нас је вест, да је мој саговорник из млина Др. Никола Јерговић, после једне тортуре од неколико месеци под комунистичком истрагом завршио свој живот на Цетињу као «народни непријатељ», да би сам на свом случају увидео да се комунисти нису изменили.

Комунисти су за време рата били активни и на речима и на делу. Но док је прво било привидно друго је било трагично. Основна мисао је била освајање власти. Њихова пропаганда била је «опијум за народ», односно за неуке. Међу најнеукијима се показао хрватски народ, који ни у односу на њих не оста доследан. Комунисти су одлично схватили ту недоследност и тако су се понашали према Хрватима. Комунистички прваци, било из шуме или градова, издавали су наређења својим поузданицима шта требају да раде; где да нападају и шта да нападају. Тако је дана 28 децембра 1944 дошло до неуспелог атентата на министра хрватског домобранства и његовог протектора немачког опуномоћеног генерала за Хрватску на инспекционом путу код села Крушљева, срез Доња Стубица. Да би доказали своју оданост савезничкој ствари, хрватска власт доноси по кратком поступку смртну пресуду над педесеторицом похватаних одметника, које четвртог дана после самог чина, на месту атентата веша. То су била следећа лица:

1) Фрањо Крчмарек; 2) Антон Хорват; 3) Ћирил Дренски; 4) Мијо Лукшић; 5) Вјера Фабијанић; 6) Ружа Црнковић; 7) Стјепан Мештровић; 8) Мијо Лукишки; 9) Ото Фукс; 10) Никола Водопијац; 11) Др Коломан Шнелер; 12) Јосип Белајец; 13) Драгутин Батижевац; 14) Мато Докуш; 15) Јосип Сладарец; 16) Ана Воркапић; 17) Томислав Бобетић; 18) Иван Огњеновић; 19) Бранко Стефанчић; 20) Богумир Амброжић; 21) Франц Хмељ; 22) Драгутин Жибралт; 23) Анто Добрић; 24) Иван Пребег; 25) Лудвиг Валентинчић; 26) Ђуро Прпић; 27) Владимир Пајнић; 28) Инж. Мирко Павлековић; 29) Драгутин Јершић; 30) Драгутин Цвија; 31) Антон Берц; 32) Ивица Скукан; 33) Фабијан Јакшић; 34) Јосип Колић; 35) Херман Брухнер; 36) Вјекослав Плацек; 37) Мило Герзеј; 38) Рудолф Новак; 39) Димитрије Спец; 40) Фрањо Локожар; 41) Милан Вучковић; 42) Иван Беђић; 43) Јурај Борић; 44) Јосип Бабековић; 45) Иван Јурјевић; 46) Јанко Матун; 47) Јурај Новак; 48) Ибрахим Сијачић; 49) Васо Савић; 50) Мирко Видић.

Тешко се може негирати један факат у знаку ког у току неколико месеци пада неколико стотина мртвих глава, и то баш на подручју мањем од једног опсежнијег војног округа. Све ове жртве могле су уствари да буду и жртве сопствене глупости или

туђе перфидије. Но тај моменат изазива више жаљења него поштовања. Међутим, када се упореде наклапања емигрантске штампе у циљу објашњења наше ситуације, са стварношћу која је позната, онда се заиста човек познавалц ствари мора да чуди. Ово тим пре ако се од тог и таквог објашњења нешто уствари и очекује. Када се опет све то упореди са оним бласфемијама комунистичке штампе у Југославији и њено објашњење ствари, онда тек настаје галиматијас, у коме се чак ни сами чиниоци не могу да снађу, а камо ли да ствари претставе посматрачима, да би из тога свега извукли какав начелан закључак. Фатална ће бити судбина сваког оног, ко од једног таквог закључка нешто и очекује. Закључци грађени на тим премисама довели су фактички Тита на власт у Југославији као најверодостојнијег илустратора прилика у земљи. Он је доведен на власт као сретство оних који нису познавали прилике у Југославији. То важи или би важило и за остале фронтове у земљи. Да су Немци испали победницима из овог рата, хрватски би усташе били онај елеменат са којим би Немци као победиоци и рачунали. Да није дошло до рата између Немаца и Совјета, југословенски комунисти би остали на својим местима где су и били до 22 јуна 1941 и хвалили на сва уста совјетско-немачко пријатељство и срећу која се кује човечанству у сенци те алијансе. Спорно је питање, како би тада завршио и Дража Михаиловић као вођа четника, који је у сенци победа западних демократија очекивао повољну околност да се спусти из шума и планина у градове као ослободилац Југославије. Да су се, по срећи или несрећи, искрцали западни савезници крајем 1944 на Балкану, уместо у Француској, Дража би бар кратко време био Богом своје врсте. Партизани би се распали исто као што су се распали четници у конкретном случају. Хрвати би покуњених глава прилазили Дражи као што су то урадили пред Титом. Оних неколико културних Хрвата са Виловићем и Предавцем у Дражином штабу, постали би личности са ореолом величина. Људи су се довијали према приликама, где је одлучивао и сам инстикт. Она фина екипа Срба, која је била током 1944 «декретована» да заузме места у будућој «четничкој Југославији», а која данас погнуте главе слуша наређења «козара и грмаља», била би нова смена у сенци победа Равне Горе. Та екипа данас ћути, јер јој је то једино и паметно и могуће. Онај део комунистичког штаба, попут оне групе из Јакобинског манастира пре скоро два века, нашао би се можда у емиграцији. Но у сваком случају, ако би желео да оправда основе своје активности, могао би бити објективнији у оцени самог себе. Та би се оцена могла да изрази са неколико речи, овако: Да су се сви Срби, Хрвати и Словенци, т. ј. сви усташе, четници и комунисти удружили у једну групу, они не би ни најмање покренули ни Немце ни Италијане са Балкана другаче него што се десило у познатом случају. Све легенде о огромним дивизијама, које су Немци и Италијани држали на Балкану као сретство за одбрану од герилаца су само приче за одраслу децу. Требало би само проана-

лизирати оне случајеве борбе против окупатора, где су герилци имали иницијативу у нападу на окупатора, па би се могла у том случају да сажме сва беда тих опеваних пожртвовања и примера борбе за ослобођење народа и државе. Хрватски усташе су били опсењени срећом коју им пружа окупатор, да би ови под његовом заштитом могли да приступе биолошком истребљењу Срба и Јевреја. Кад су увидели да је то немогуће онда су чак и католички свештеници т. ј. најизразитији клерикалци почели да «шурују» са комунистима. Чак и на оним местима где су Хрвати помагали окупаторе против герилаца то је ишло само са онолико интереса и одушевљења, уколико им је окупатор пружао могућности и изгледе да уништавају српски елеменат. У чувеној, врло значајној и интересантној бици на Неретви, на почетку 1943 године, а у исто време врло лоше описаној у емигрантској штампи, комунисти су у великом размеру битку и добили услед пасивног држања Хрвата и њиховог војног вођства исто као четника услед ривалитета међу четничким првацима и дезорганизације. У току битке Хрвати су остали у касарнама у Мостару и околини, одбијајући да се боре против партизана ради тога што им италијански командант дивизије «Мурђе», генерал Герци није обећао као награду за учешће у тој битци, предавање власти у источној Херцеговини и Мостару. Четници из Херцеговине држали су се пасивно јер су добрим делом зебли за судбину својих домова при помисли да би Италијани могли предати власт Хрватима у којима су ови назирали веће зло чак и од комуниста. Црногорски четници, који су, тако рећи, дошли у Херцеговину без моралне и материјалне опреме за борбу против надирућих комуниста са запада, уствари нису били мобилисани за борбу против комуниста већ против усташа и растерећења усташког притиска над српским живљем у западним крајевима НДХ. У тој нади, а према обећањима Црногорци су пошли тако рећи ненаоружани у сусрет разјареним комунистима. Без много устезања смело би се рећи, да су у том подухвату Црногорци били обманути. Кад су се нашли на терену у западној Херцеговини, т. ј. на десној обали Неретве настала је реакција изражена у песми: «Ова војска куд се креће, на партизанску пуцат' неће...» и слично. Ово је изазвало трење у командномособљу т. ј. војном вођству, што се на једној страни изразило у оптужбама војних старешина против војводе Доброслава Јевђевића, који се, како су они тврдили сувише мешао у војничке ствари. Јевђевић је, међутим, увиђајући да та војска није у стању да се супростави комунистима; да усташе леже у војним касарнама у Мостару чекајући да комунисти упану у Мостар, да би помоћу Немаца приграбили власт; да постоји споразум између комуниста и Немаца постигнут преко директора Ота и Титовог генерала Велебита; да је зато хрватска влада послала у Мостар неколика своја министра са Вранчићем на челу да би ови окуражили Хрвате да ће им доћи савезници Немци, упозорио Италијане на последице те акције, овима улио страх у кости тако, да су предузели све да се Мостар спасе од упа-

да комуниста. Овај моменат јеу читавој ери «Битке на Неретви» био једина позитивна тачка у корист четника, служећи на част Јевђевићу који се војнички показао спремнијим од позивних војника у читавој четничкој организацији, а политички надвисио све њих почевши од Драже Михаиловића, његове обавештајне службе и способности предвиђања. Ако се из скромности не би смело рећи да је био једини, за њега се без претеривања сме тврдити да је био сигурно један од првих који су разумели нашу револуцију, чије су интелектуалне способности, одређеност, проницљивост и схватање од њега могли да направе солидног учитеља свим политичким и војничким руководиоцима организације почевши од Драже Михаиловића па надоле.

Мере које је предузео Јевђевић са Италијанима, овима су биле добродошле, специјално после прибављених информација о разговорима између Титовог делегата за везу са Немцима генерала Владимира Велебита и Хитлеровог стручњака «за боксит» инж. Ханса Ота, који су одржавани у Мостару, Сарајеву и Загребу. Тако је за Италијане уништење комуниста постало споредним питањем, док је чување њихове управне зоне постало главним. То се главно састојало у мерама да се не допусти комунистима упад у Мостар. То је било управо оно што је сам Јевђевић такође желео. Док су комунисти бежали пред Немцима не имајући било какав контакт са њима, несметани од Италијана, и хладнокрвно посматрани од Хрвата, четници су им се једини били поставили на том путу. Но пошто су ови били разједињени командама, неконцентрисани и неприпремљени, то су се комунисти као компактна маса преласком на леву обалу Неретве управо сручили на њих. У суштини смело би се рећи, да је у тим данима једини искрени непријатељ комуниста био Јевђевић и Немци. Међутим, колико је итало-немачка сарадња у тим данима била бедна, може се видети из ова два документа, а према комунистичкој архиви, што ће, вероватно, свакоме мудроме бити довољна иформација.

Другог дана после почетка немачке офанзиве против Бихаћске републике, на подручју Лике и Кордуна, италијански генерал Спиго пише:

Телескрипт —
Од команде XVIII Армиског корпуса
Суперслоди — оперативно,
а на знање

VI Армиском корпусу
Бр. 1039/оп/В. П. 10, дне 19 1 1943 са 21.

«...Искључујем садејство наших трупа у виду помоћних, а не главних трупа, што би отежало проблем снабдевања, а који би у случају евентуалних неуспеха, биле изгубљене без икакве могућности да им се помогне; због истог разлога искључујем учешће одељења за радио везу и наших трупних официра, а распоредио сам најмањи број официра са потребним реквизитима.

Нећу, понављам нећу, употребимти локалне елементе у операцијама (Овде је црвеном оловком уписана примедба «Ђује» т. ј. поп Ђујић). Што се тиче пријатељских одреда, који су на територији овог армиског корпуса, даћу им оно што је прописано у моме листу 163 од 4. ов. мес. искључујући бацаче од 45, а ограничавајући муницију сразмерно према количини са којом располажем; треба напротив одмах упутити три станице Р. 4 за товарење, пошто удаљеност и потреба да се товаре искључују употребу другог типа станица.

Не располажем ни са једном Р. 4 пошто су ове заузете у «Сасари». За транспорте нећу дати никаква сретства, а пријатељи нека се постарају за транспорт сами употребом људства и са својим сретствима; могло би им се уступити евентуално 4-5 камиона без особља...

(У десном углу потпис плавом оловком «Роата»)

Генерал Спиго».

Поводом ових момената други италијански генерал, командант дивизије «Мурђе» пише тих дана:

Телескрипт —
Команда VI Армиског корпуса
Команди XVIII Армиског корпуса
и знања ради:

Суперслода — оперативно одељење.
Бр. 851/оп.
21 јануара 1943
Веза бр. 1039/оп.

«...4) Односно наређења Суперслоде, да се избегне додир одреда са Хрватима или Немцима, сматрам да предавање наших официра за везу тим формацијама одговара сврси; ово је утолико потребније у случају када би, остварујући акције друге фазе ка Ливну, дошло до контакта између Црногорских и четничких одреда...

Генерал Негри»

(Ова два документа узета су из књиге «Документи о издајству Драже Михаиловића», књ. I. стр. 339 и 349. Београд 1945).

Ово стање и аргументација стоји у потпуној супротности са излагањима званичног хроничара те ере и биографа маршала Југославије Владимира Дедијера. Оно исто тако стоји у супротности са излагањима оних равногорских публициста или њхових сарадника који би хтели да докажу да је њиховој акцији стајао на путу војвода Јевђевић и његова политика. Јевђевић је уствари имао овде два одлична услова за рад и наметање. Прво, што је успео да се наметне Италијанима до те мере, да их је направио зависним о себи, и друго што је Јевђевић имао, више по случају, одличну екипу оданих и лојалних сарадника са којом се допуњао и поред моментаних трења и препирки. То је довело током пуне две године његове активности у Херцеговини и Дубров-

нику читаво четничко војно вођство у зависност о њ и његово гледиште. То је, сасвим разумљиво, изазвало и завист код свију оних елемената који су се осећали преоптерећеним примајући се извесних улога у грађанском рату.

Битка на Неретви има свој далекосежни политички значај, који моћно засењује војно-стратешки моменат у њој. Она је требала да буде гробница Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Тако је изгледало у једном моменту. Требала је да буде повод упаду Немаца у Мостар и отеривању Италијана из II окупационе зоне. То је тако желела и спремала хрватска влада још од септембра 1942. То би значило нове хекатомбе српског преосталог становништва од Сарајева до Дубровника и од Фоче до Сплита. Очекујући такво решење и расплет хрватска влада шаље у Мостар неколика министра са Дром Вјекославом Вранчићем на челу. Да би окуражио усташке формације које су се склониле по касарнама у Мостару и да би их уверио да ће им се предати власт у Херцеговини, Вранчић даје 23 фебруара 1943 свој проглас

ХРВАТИМА ХЕРЦЕГОВЦИМА

где се, између осталог каже: «...Партизани састављени од скоро самих странаца, који су дошли у Хрватску прошле јесени опкољени су у првом диелу ове акције у подручју Грмеч планине... «...У потврду овога, што сам вам рекао, увјерит ће те се још данас, када се на вашем плавом небу над Мостаром поздраве хрватски и њемачки зракопловци са својим талијанским друговима у знак најуже сарадње, а за најкраће вриеме састат ће се хрватско-њемачке чете са сјевера са својим хрватско талијанским друговима с југа, баш овдје у Мостару...»

Ова се предвиђања Вранчићева нису испунила од почетка до краја, јер су се «савезници» понашали тачно онако у међусобном односу, као кад наш народ каже «као пас и мачка». Кад је овај проглас почео да се преноси преко месног «круговала», војвода Јевђевић зове ме лично у своју резиденцију (приватна кућа индустријалца Богдана Витковића) и показује ми своју машину за писање, каже ми, да седнем и да пишем, а он ће да диктира, следеће:

СТАНОВНИШТВУ ХЕРЦЕГОВИНЕ

«Док наше трупе гину и воде борбу, а хрватски војници леже по касарнама, хрватски министар Вранчић говори у Мостару глупости.

Утврђујемо једном за свагда, да је за Мостар једини одговорни фактор италијански генерал, командант места и само његове изјаве имају важности.

Ми са италијанским царством имамо јасне споразуме и нема ни говора о нелојалности.

Војници ће вршити и даље своју дужност, а грађани бити мирни и спокојни.

Делегат врховне команде
Војвода Доброслав Јевђевић»

Тачно је тако и било. Италијанска команда забранила је преношење «прогласа» министра Врaнчића преко локалног радија, а од пријатељског поздрава «зракоплова» на плавом хрватском небу није било ни трага. Најављени «славни» сусрет савезничких немачко-итало-хрватских чета није ни могао да се оствари, јер се савезници у том подухвату нису нигде ни смели да сусретну, да се не би потукли од превелике међусобне љубави, која је неколике седмице касније нашла свој неславни епилог. Но да би поправио утисак изазван у католичком делу Мостара због свог неуспеха, министар Врaнчић наредио је, да се преко радија преноси једна друга мелодија, која је по свом садржају у потпуности одговарала његовом схватању ситуације. Та се мелодија текстуелно изражавала у три речи: «Нека баба зврнда... нека баба зврнда...», коју је пратила и одговарајућа музика, на махове, током читавог дана. То је трајало толико дуго колико се Врнчић са својим колегама задржао у Мостару, да би нечујно ишчезао без трага. Међутим, све је ово оставило један други траг са много лошијим последицама. Незахвалност према Јевђевићу постала је неком врстом култа у Врховном штабу Драже Михаиловића, а слом Црногораца у Херцеговини уродио ломом између Драже Михаиловића и Баја Станишића из разлога што су комунисти продором преко Неретве открили сву неспремност четника и четничког вођства да им се супротставе док је било изгледа да се униште. Тако је Дража Михаиловић донео одлуку да се Бајо Станишић смени, што је Дражу направило више непроницљивим него начелним. Та смена Бајова од стране Дражине личила је оном планирању западних савезника и Југословенске владе у емиграцији о смени Драже Михаиловића као Команданта Југословенске војске у Отаџбини. Бајо је одлуку о смени примио фаталистички као и све што га је сретало у животу, али је тиме изгубио Дража Михаиловић, а добио Тито. Трагедија у манастиру Острогу неколика месеца касније изменила је читав склоп односа. Ово је све имало за последицу она каснија збивања, која су значила српску трагедију, али о којој људи ћуте. Срби се раће баве рашчишћавањем стаза на половима земље, него пред сопственим вратима. Да би их очистили пред сопственим вратима, требали би да признамо да су сви подједнако и Хрвати, било комунисти или усташе, као и Срби било као комунисти или четници подједнако «мешетарили» са окупаторима, свакако из различитих мотива и са одељеним сврхама. Срби су увучени у рат да би «спасли образ и традицију пријатељства». Постали су зараћеном страном у најнеповољнијим околностима по њих. Силе осовине сматрале су их кривцима за слом односа на Балкану. Сам рат и операције, великим делом су унизиле српски реноме у свету, неочекивано брзим сломом југословенске одбране. Значи Срби су се показали слабим политичарима. Влада «Народне слоге» како се говорило за владу Симовића, била је уствари исто што и раније југословенске владе. Тражила се закрпа да се закрпи врећа. Кад се врећа поцепала т. ј. кад се установило да се

политика од 27 марта не може узети као неки значајан капитал према западним савезницима, јер овима треба данак у крви, а не уличарско самохвалисање, нашао се нови капитал у Дражи Михаиловићу. У њему се требало да нађе оно што је изгубљено са неуспелом политиком и срушеном државом. Михаиловић је требао да буде не само национални, већ социјални и реални револуционер, преко кога ће се политичари — идеолози 27 марта да врате у земљу као ослободиоци. Док су се једни, усташе, почетком априла 1941 шуњали иза осовинских тенкова да «ослобођавају», други су сматрали да ће се шуњати иза западњачких борних кола, а у сенци политике 27 марта и Равне Горе, дотле су се појавили они, који су се спремали двадесет година да се ушуњају у земљу иза совјетских армија. На ултими срећа се насмејала онима, који су се спремали да се шуњају иза совјетских тенкова. Ту се десило оно што се нерадо опричава. Комунисти, поред свих својих армија и дивизија не би могли да стану ногом на тло Србије крајем 1944, да се нису појавили совјетски тенкови, који су комунисте увели у посед Србији. Оно што је у међувремену постало јасним, то је пребацивање Хрвата у партизанске редове да се спасе глава. Оно што се предвиђало у круговима наклоњеним Дражи Михаиловићу није се обистинило. У ишчекивању тих волшебних збивања армија, Драже Михаиловића је пошла у смрт, а у намери да сретне савезнике. Да ли је Дража Михаиловић имао савезника у овом рату питање је. Ако се под односом тражења ортака у једном предузећу као што је била борба против сила осовине не би смео да подразуме однос између Савезника и Драже Михаиловића, бар што се тиче њега самога онда би се могло тврдити да Дража Михаиловић није имао савезника, већ је у доказивању своје оданости савезничкој ствари он своју пренебрегнуо. Савезничка узајамност у свести Драже Михаиловића и његових бораца била је сасвим другаче схваћена у свести Дражиних савезника. Тако је његова армија од самог почетка до њеног трагичног краја изабрала политички фаталан пут. Фаталност тог пута нашла је свој израз и у ћутању о тој трагедији. Изгледа да се и ту пошло старим већ утабаним путем, — путем наслона на политичаре и политику од 27 марта, коју су у суштини лишили Равну Гору онога што је требала да буде. Вероватно кроз грешке и илузије самих равногораца.

Југославија је нашла рекапитулацију своје трагедије у ери збивања око 25 и 27 марта 1941, да би се то опет, са своје стране у потпуности одразило у току ратних операција и револуције под окупацијом у времену од 1941 до 1945. То стање које се поиграло судбином једног читавог народа и његових несебичних првака било је логична последица оне перманентне кризе духова Југославије од 1918 године, што у нашој данашњој судбини налази своју реакцију. Из те кризе настала је она духовна припрема која је довела комунисте на власт.

11.

После отеривања Стојадиновића са кормила државне политике на почетку 1939, затим смрћу Спахином крајем јуна 1939 (не 1940, како је забележено у «Малој енциклопедији», II/595, Београд 1959) и Антона Корошца нешто касније, нестало је тројице југословенских политичара, који су имали извесну политичку традицију и као личности и као људи од политике. Корошец и Спахо су били појмови у својим подручјима, док је Стојадиновић и по позиву и по менталитету био врло спретан жонглер, као пандан својим колегама у светској политици његове ере. У Словенији без Корошца, а у Босни без Спахе није се могло ништа да уради ни за, ни против, ако се они нису сагласили. Корошец је био у повољнијој ситуацији као граничар, док су Срби босанци и муслимани са Спахом, често пута били предмет критике, од стране оних елемената у земљи, који су рачунали, да би се жртвовањем целине Босне и Херцеговине, т. ј. њиховом поделом између Србије и Хрватске допринело решењу српско-хрватског сукоба. Ту се полазило са грешног гледишта, према коме Срби у Србији и Хрвати у Хрватској, имају значај надређених националних група према припадницима истих група ван Србије и Хрватске.

Овај моменат на први поглед, тј. површни поглед, сасвим наиван, открива код Хрвата негирање историје српско-хрватских односа кроз векове, да би нашао свој изражај у политичким теоријама о «Босанској Хрватској», слично Далматинској Хрватској, Загорској или Приморској Хрватској или напослетку Белој или Црвеној Хрватској. Код Срба овај моменат открива отсуство политичке принципијелности јер теза о подели Босне и Херцеговине је апологија хрватске националистичке политике, т. ј. отсуства схватања националног карактера Босне и Херцегодине, што је, сасвим разумљиво, нашло свој епилог у оној трећој линији, која је изражена у тежњи стварања т. зв. «Четврте јединице» у федеративно уређеној Југославији или у најмању руку признање једног широког аутономног положаја Босне и Херцеговине у границама «Српске јединице» у Југославији, како су то замишљали идеолози Равне Горе током рата. Међутим, да би се позадина ових речи разумела требало би се вратити у она историска збивања чија је последица била рушење сваке могућности сарадње Срба и Хрвата у Југославији од њеног постанка до наших дана. Тај моменат може да послужи као јасно објашњење историских основа српско-хрватског спора који је у кнезу Павлу и његовим политичким сарадницима нашао своје последње жртве. Отуда је овде један скок у историју научно нужан.

Ужа Хрватска са своје четири жупаније, далеко је мања од Босне и Херцеговине. Далмација је уствари исто српска колико и хрватска, а њена национална традиција, води трећој националној оријентацији, која, ако не би била југословенска, подједнако

би се могла узети као српска и хрватска. Војна Крајина била је тако рећи до јуче у односу на ужу Хрватску исто толико далеко, колико јој је била далеко Босна и Херцеговина. Једна врло лоша девиза устоличила се код Срба и Хрвата подједнако. Аустрија је исклесала девизу у односу на Босну и Херцеговину, сматрајући ове две покрајине «залеђем Далмације». То је важило за Аустрију, која је бранила своју империјалну политику према Словенском Југу. Исправније би било назвати Далмацију босанско-херцеговачким приморјем, него ове две покрајине далматинским залеђем. Полазећи са гледишта, да је Далмација исто што и Хрватска, Хрвати тиме сматрају Босну и Херцеговину неким својим привеском. Херцеговина је по свим својим природним својствима ближа Црној Гори чак него и Босни. Њих две сјединила је историја, судбина и искушења, а не ни карактер тла и поднебља, ни менталитет и склоност становништва. Руски револуционери — социјалисти добровољци и новинари Рос, Кравчински, Клеменс, Ерошенко, Шафаров, Сабељев и др., који су учествовали у босанско-херцеговачком устанку 1876 и 1877, нису могли да чују за име Хрвата у тим крајевима, већ су под Јужним Словенима сматрали «Србе и Црногорце», док је млади аустриски поручник, а касније начелник аустро-угарског Генералштаба, Конрад фон Хецендорф, боравећи тада на босанско-херцеговачком терену, био сав занешен идејама Венијамина Калаја о што бржем умарширању аустро-угарских трупа у Босну и Херцеговину, као противтежу аспирацијама Србије и Црне Горе. Тада су учитељи научног социјализма Маркс и Енгелс, свим својим снагама помагали германски продор на исток, уз пророчанство: «...да ће доћи време када ће турско наследство прихватити Немачка и да ће немачки пукови и радници на Босфору, одгурнути Словене као нижу расу, чије је једино право бити асимиловани великим културним нацијама...», док је други велики немачки социјалиста Вилхелм Либкнехт «страховао за судбину Турске и Аустрије, које ће поплавити словенска племена». На овај мучни факат скрнуо је пажњу Петру Мркоњићу, — каснијем краљу Петру I Карађорђевићу, — сам Никола Пашић, приликом њиховог састанка у Црним Потоцима у Босанској Крајини. Три године касније испунила су се црна предвиђања Николе Пашића, јер је заиста Беч искористио борбе босанско-херцеговачких Срба. Тадањи босанско-херцеговачки католици, били су, тако рећи и душом и телом (са малим изузетком језуита и њихових штићеника) уз Србију и давали подршку устанку Петра Мркоњића, док су херцеговачки становници обију хришћанских вера били уз Црну Гору.

Из ове перспективе треба гледати на збивања тих времена и на националне предрасуде европских социјалиста. Ту се делио социјализам не на фракције с погледима напред већ на цепања мишљења с погледима на националне захтеве. Тај исти моменат карактерише и став социјалисте Васе Пелагића, који одбацује своја социјалистичка убеђења кад је у питању носилац тих у-

беђења. Отуда управо и његова мишљења у ствари имају карактер извесне законитости супротно мишљењима тадањих носилаца светског социјализма Маркса, Енгелса, Вилхелма Либкнехта и др.

У свом меморандуму упућеном хрватским делегатима на Мађарском сабору Вончини и Хорвату, Пелагић одбија сваку нијансу хрватства Босне и Херцеговине, да би на три месеца пре Берлинског конгреса, ствар овако резимирао:

«...Ви увјеравате мађарски сабор и сав читајући политички и дипломатски свијет, да у Босни и Херцеговини живе «браћа наша Хрвати», у три вјере подијељени; да ми вјечито тежимо да се ујединимо «са браћом Хрватима»; да постанемо саставни дио круне Звонимирове и Стеванове, и да ви имате исторична права на ове земље» итд.

Господо! Жао нам је што морамо у атар истини изрећи како вама тако и свима вашим једномишљеницима, да брутално неистину говорите. За доказ наших ријечи ево ћемо пустити да факта говоре, која ће факта сви поштени и стручни знанци Европе потврдити.

1. У Босни и Херцеговини не живе данас никакви Хрвати нити се когод од урођеника њиних Хрватом зове. Ту живе «Бошњаци и Херцеговци», који се дијеле на три вјере: православну источну, римокатоличку и муслиманску. Православно источни зову се: «Срби» и «Ришћани». Њих има око 700.000 душа. Римокатолици називају се: «католици», «Шокци», «Латини» и «кршћани». Ових има по извешћу католичког мостарског шематизма и аустриског конзула Тодоровића око 180.000 душа. Мухамедовци зову се «Турци» и «Муслимани». Ових има око 400.000 душа. Сви ови обитаваоци говоре правим српским језиком, т. ј. оним истим којим говоре Црногорци и Срби у Србији. Нама је тако исто тешко разумјети правог Хрвата као и оног «крањца» из историје. Ако вам је господо и ово мало, онда погледајте бар на оних 200.000 босанских и херцеговачких бјегунаца што су на вашем државном земљишту, па ће видети да се од њих нико Хрватом не зове, нити потписује, ма да из ваших руку помоћ примају. О том знају европски кореспонденти, као и све дотичне власти ваше монархије. Изгледа, као да ви затварате очи пред фактима, које нико оборити неможе.

2. Неистина је и оно што ви тврдите да ми желимо и са раширеним рукама очекујемо да се са вама «браћом Хрватима» ујединимо. То нијђе ни наше молбе и наше скупштине изрекле нијесу. То жели у Босни само неколико фратара, који су школе у Хрватској изучавали. А на против тога, све наше молбе и све државне скупштине отворено говоре и једногласно изјављују жељу, да се са српским кнежевинама уједнимо. На стотине таких садањих и вајкадашњих изјава и аката можемо наћи у архивама српских кнежевина. Мајоритет народа босанско-херцеговачког то је од вајкада желео и жели, а свуда по свијету код модерних држава

и парламената уобичајено је да се мајоритет гласова усваја као закон.

3. Ви се позивате на неко историско право, да нас анексирате својој држави. Опростите господо, што морамо гласом савремене науке изјавити вам, да сте и тиме сушти апсурдум изрекли. Тим сте дошли да обновите варварска времена Атиле и Вандала. Тим ви позивате Турке и Монголе у Европу на владу, јер по историском праву Турци могу вјечито до Пеште и Беча владати, а Монголи скоро половином Европе. По том историском праву наша српска држава могла би се ширити од Црног до Егејског мора. У том случају ми бисмо захватили неколио народа, но на такву глупост данас у нас ни највећи идиот не помишља.

Ми господо високо уважавамо свету идеју космополитизма, али ипак не остављамо свог народног имена донде; док други своје не оставе, и не дамо ником да нам силом намеће своје за наше свето природно, етнографско и човечанско право. Наметање ваше Звонимирове и Стеванове круне на ове наше земље јесте не само груби деспотизам него и велика државничка неувиђавност, јер Турска је ето до те ужасне пропасти и понижења дошла једино с тога, што је народима без њихових одобрења силом наметала своју отоманску круну - полумјесец. Знајте господо, ми се не боримо да некакве круне обновимо и украсимо нити за то да коме круну на главу узтакнемо, него да прокрчимо пута правом и општем народном благостању, истини и слободи, прогресу и правичности.

Ми се не боримо да своје некадашње народно име напустимо па да Хрвати постанемо, нити да се с вама уједнимо, јер видимо да се ви још нијесте стресли оног кужног и завађујућег фанатизма, који рађа ратове и пропасти народу и човечанству. Када бисте од тог фанатизма чисти били не би сте у својој јучерашњој, мајушној автономној државици нехрватским народима, суграђанима њихово народно име и језик порицали, које у новије доба ни Турци чинили нијесу.

С тога, ми вам отворено кажемо да ми не примамо на себе ваше хрватско име, нити желимо при таквим приликама, с вама уједињења политичког. Док не постанете лојални према нашем народу у вашој кући, дотле ни пријатељи а камо ли браћа бити не можемо...»

У Тишковцу 12 (24) марта 1878.

(«ЗАСТАВА» о Босни и Херцеговини 1876-1878, Сарајево 1956).

Кнез Милан Обреновић био је у овим данима номинални кнез Босне и Херцеговине. Он је постао владарем ових покрајина по вољи народа и оданости према њему. Из тог факта поред осећања званична Србија бранила је уз принцип народности и политичке интересе српства Босне и Херцеговине, које је стајало пред опасношћу планираном окупацијом ових покрајина. Кратко време иза овог меморандума-протеста Васе Пелагића и другова, по-

јавила се у Београду напредњачка ревија «Видело», која у једном од својих бројева анализира апетит Хрвата на Босну и Херцеговину, а на основи «историских права», која заклоњена иза аустро-угарског империјализма су постала опасност по српство као целину. Тако се на једном месту констатује:

«Хрватска државна самосталност није била дугог века. Већ године 1091 прелази угарски краљ Владислав Драву с великом војском, те мађарска коњица плави целу земљу од Драве до Саве. Владислав с одмах враћа у Угарску, али, сигурно ради очувања хрватске државне независности, оставља у Хрватској усред Загреба свога наместника Алму. Оно што је Владислав 1091 почео то је његов наследник Коломан године 1102 довршио, освојивши још неосвојени остатак и онако мале и слабе хрватске државе. Већ године 1102 нема Хрватске као самосталне и независне државе; њу је Угарска покорила. Хрвати додуше неће ово да признаду. Они веле, да је Хрватска с Коломаном уговором ступила у савезни однос, али у то тешко да и они сами верују. Није место да потање претресам ту ствар. Факат је, да је Хрватска од тога доба изгубила своју независност државну. На том факту ништа не мења, да ли је то наступило услед уговора, дакле услед својевољног одрицања на слободну државну егзистенцију или услед пораза на бојном пољу. Можете према томе лако просудити, какова су то виртуелна права хрватска на Босну и Херцеговину, кад их она већ 1102 г. не може да врши јер и на њу саму неко трећи полаже више него само виртуелна права. Држим да је управо бесмислица говорити о историском праву Хрватске на Босну, када све од почетка XII века де факто и де јуре Хрватском управља час Аустрија, час Турска, час Угарска. Ова потоња понајвише. Нажалост нашу и свих оданијих пријатеља слободе и самосталности јужних Словена садашњост много више и јаче потврђује виртуелна права Угарске на Хрватску него такова права Хрватске на Босну...»

Пођемо ли овде са гледишта два практична момента, констатоваћемо да су деца чак и босанских везира била школована током 19 века у српским националним школама у Босни где су изучавала ћирилицу и српски језик као наставни предмет пропагиран мисијом саме школе. Девојачку школу у Сарајеву отворила је пре сто година Српкиња Хаџи Стака Скендер. У тој школи добиле су своја образовања девојке најугледнијих муслиманских првака Босне тога доба. У тој школи одгајао је своју кћер и велики везир Осман Топал-паша. Босанско-херцеговачки феудалци Омер-паша Латас, Градашчевић, Смаил-ага Ченгић и др. служили су се српским језиком и ћирилицом, за које се зна да су изразита одлика српске културе и изражаја живота. Скочимо ли, међутим, 700 година уназад, тј. у доба Саве Немањића и ако се будемо послужили тврђењима хрватских историчара, чак и оних који идеализирају Велику Хрватску од Трста до Валоне, добили би овакву потврду:

«У вриеме пак Томе Архиђакона преда му каноник Иван 1. просинца 1250 изправу хрватским језиком и ћирилским словима». (Привчевић, Глаголско богослужје и сплитски сабори, Сплит 1930 с. 82-83. — Узето из чланка, Др Иво Губерина, Хрватство и Латинство у Далмацији за народних владара, «Хрватски Народ», Божић 1943). Ово би уствари потврђивало чињеницу да је однарођавање Срба појачавало снагу Хрвата као авангарде латинашког и национлног империјлизма латинске односно средње Европе. Томе је Аустрија у каснијим вековима ударила свој печат клерикализма оперишући у примитивној средини елементима конфесије као предрадњама за национално угњетавање. Из тог факта родило се хрватство Босне и Херцеговине, које се развило са отеривањем отоманске власти. Један случај из мог живота у вези са овим остао ми је у свежем сћању. Када сам далеко пред рат, као млад човек похађао разна места по Босни и Херцеговини, нанео ме пут и на католички манастир у селу Шћиту, у Прозорском срезу у Херцеговини. Гвардијан манастира, Казимир Ивић, млад и врло љубезан човек, примио ме пријатељски. Чим сам ступио ногом у једну зграду манастира, једна ме слика изненадила. Огромни портрет султана Абдула Меџида I висио је изнад једних врата. Изненађен тим призором, постављам питање гвардијану: шта ово значи? Овај је одговорио дословно: «Из захвалности према том султану, који нам је дозволио рад и дизање манастира, ова слика виси овде. Наши су га преци помагали у његовој борби против босанских бегова и он нас је наградио дозволом за рад.»

Из идентичне судбине православних и католика у овим покрајинама, рађала се и њихова солидарност у борби против феудалаца. Други сличан случај десио ми се у Бањој Луци. У среском начелству у Бањој Луци после рата службовао је као шумарски референт, Хрват Јосип Мајић. Шумарска служба била је веома изложена у Југославији, специјално у западним крајевима, услед утицаја, ког су шумарски чиновници могли да врше на народ, или власт над самим чиновницима. Кад сам у једном разговору, питао Мајића, како се он држи у Бањој Луци, која је била страшно изложена, овај ми је, преко цигарете, са свом снисходљивошћу, одговорио са самопоуздањем речима: ништа ови кокошари мени не могу и не смеју. Тим је циљао на политичке људе Бања Луке. Било ми је незгодно да га даље запиткујем, све донде док ми је рекао, да је његов отац, за време боравка Петра Мркоњића у Босанској Крајини био стално уз њега и чинио му велике услуге. Рече ми да је једном приликом чак и спасао живот Мркоњићу, који је касније као краљ Србије и Југославије, оставио у аманет свом наследнику, да указује личну пажњу овој породици. Према Мајићу, који је уствари био врло скроман човек, ово се и обистинило. Он је и даље до смрти остао на том месту несметан у свом миру.

Међутим фаворизовање католичког елемента у Босни и Херцеговини имало је и један виши државни разлог кога су отоман-

ске власти исправно уочиле. Католички елеменат био је много више помирљивији и оданији власти него православни. Он је био тако рећи без националног обележја. Босанско хрватство скоро није ни постојало. Изрази «кршћанин» или «католик» били су истовремено и конфесионална и национална карактеристика босанско-херцеговачких католика. Ово је изазивало и обазривији поступак власти према њима. Тако су се уствари отоманске власти још од Кримског рата и ере Кнеза Михаила почеле да носе мишљу насељавања католичког елемента на источним границама Босне и Херцеговине, а према Србији и Црној Гори. У том циљу дешавало се да католички елеменат Херцеговине «калаузи» Турцима у операцијама против Црне Горе, да би се на тај начин упознао са могућностима колонизирања источне Херцеговине, а на граници Црне Горе. Изгледа да су Црногорци били осетили позадину ове католичке борбености, па су неке од тих јунака вратили кућама али без носова. Тако се одустало у тој ери од намераваног подухвата. Међутим ту је политику помагала званична Аустро-Угарска, још далеко пре окупације Босне и Херцеговине. У ту сврху бечка влада је одобравала специјалне кредите граничним католичким диецезама према Црној Гори и Србији у којој су се акцији одликовали католички бискупи Краљевић и Буцоњић у Хрцеговини, Грга Мартић у Босни. Ово је изазвало сукоб између Мартића и другова на једној страни и Штросмајера и Рачког на другој услед тога што су Штросмајер и Рачки сматрали да је Босна предодређена национално да уђе у састав Србије. Званични кругови у Хрватској подлегли су анти-српској пропаганди, чиме је углед хрватског бана Ивана Мажуранића пао у очима Срба уопште, а његово држање изазвало српску реакцију у Хрватској у наслону политике Куен Хедерварија на српски елеменат.

Аустро-угарски државник гроф Јулије Андраши сам уверава босанске католике да ће им помоћи у колонизирању пограничних крајева Босне и Херцеговине и да ће он бити гаранција за чување носова католичких колониста од Црногораца. У међувремену он припрема далеко шири план. Док Андраши припрема план окупације Босне и Херцеговине, босански везир Мустафа Асим-паша израђује план колонизирања «100 католичких породица у бијељински срез да створи у оном крају равнотежу где сада цело становништво припада грчко-источном риту...» (Васо Чубриловић, Босански устанак 1875-1878, с. 407. Београд 1930). Услед политичког заплета у Босни и Херцеговини и око њих, Турци одустају од овог плана, да би касније те крајеве Аустрија могла да насељава немачким становништвом. Тако се са окупацијом Босне и Херцеговине мења читав систем аустро-угарске балканске политике фаворизирањем католика као верника оданих Риму. Тако у свом бесу један аустриски публициста одмах после анексије Босне и Херцеговине излаже своје мисли о фаталности аустриске политике даљим корачањем према истоку, да би се, између осталог, на једном месту овако изразио: «...За-

кључак из свега овога је сам по себи разумљив. Да би се «латински» крст требао да одбрани од «грчког» треба Србе национално и политички «расчеречити» између Хрвата и Бугара, да би се у ове две националности утопили. Једна неизражена пртпоставка при томе била би, да ће Бугари пре или касније бити присиљени да се укључе у «Унију» са Римом. Ова претпоставка изгледа више него јасна. Бугарска црква је још од 19 септембра 1872 искључена из источно-православне црквене заједнице и од стране васељенског Цариградског патријарха и његовог синода као «отпадничка» оглашена. Тим је Бугарска у црквеном смислу остала без наслона, тако да је само питање времена када ће она у духу закључака сабора у Флоренци (1439) о изузетним догмама и специјалним правима «Унијата» закључити мир са Римом...» (Karl Hron, Die Wahrheit über die Wiener Orientpolitik, Graz 1909, s. 41.). У овом духу почело се са форсирањем хрватског национализма у Босни. Склад у циљевима условио је и складност међу елементима. Католицизам, хрватство и аустроугарски империјализам кретали су се истим путем и тако допуњавали. Њихова офанзивна политичка метода изразила се у анексији Босне и Херцеговине као предигри Првог светског рата. Овима насупрот стајали су Срби, православље и динамична политика Србије. Са овима су се нашли на истој линији ислам и босански муслимани. Из те околности десио се и тај историски симболичан случај, да у истој соби аустриског казамата у Терезину, у којој је одтамновао пет година босански муслимански фанатик Салих-ефендија Хаџи Лојо после окупације Босне и Херцеговине, умре и национални и социјални револуционер «Младе Босне» Гаврило Принцип у предвечерју распада Двојне монархије.
Чување интереса босанских спахија, а пропагандом клерикалства и језуитизма, Аустрија се сукобила са народном душом. Спахије су босанском сељаку били исто тако далеко, колико језуитизам хрватској маси. Међутим победила је мудрија страна. То се стање мења 1918 и док клер Босне и Херцеговине тражи спас Аустрије као заштитнице католицизма, сарајевски надбискуп Јосип Штадлер напрасно умире од жалости за палом царевином, а Каптол у Загребу постављајући начело: «свака је власт од Бога», остаје равнодушним према новој држави и ради на снажењу религиозног осећања код римо-католика. Босански бегови пропадају услед аграрне реформе, а маса остаје препуштена сама себи, следећи своје политичке прваке као делфини преко-океанске бродове. Таквом стању су се лако могли да намећу медиокритети.

После одигране улоге ових тројице, — реакционарске клике, како то кажу комунисти за групу Стојадиновић-Спахо-Корошец,
— нестаје тројке утицајних личности из југословенске средине, док је међу Хрватима стршио још увек Мачек, а међу Србима сам Кнез Павле као лични ауторитет. Све остало је одигравало улоге курира. Међутим док Срби нису имали на страни никога на ко-

га би се као савезнике шш личности могли ослонити, Хрвати су имали Павелића, који им је био резерва у случају победе друге стране. Људи из најближе околине Мачекове, то су и очекивали, сматрајући, опет са њихове стране, Мачека као резерву у случају слома осовинских сила. Срби нису имали ни то. То стање је било увод у наше данашње стање.

Ако би се кренули по деловима земље, добили би слику која поражава, не само сада, већ 1918 године. Црна Гора уопште није дала Југославији човека од политичког концепта. Ту није било разлике у владиним или опозиционим групама или личностима. Давала је држави оно што је зависно од власти и режима: грађанске чиновнике и официре. Њени политички људи углавном су се одликовали сервилношћу, супротно црногорском менталитету. Босна осим Спахе није уопште дала никога, ко би се могао узети као човек од потеза. Два радикала Сршкић и Кујунџић, били су само слабија православна издања муслимана Спахе, али без Спахине снаге окупљања. Спахо је имао ислам, на кога се позивао кад му је требала већина или акламација. Међутим ови двојица нису могли да оперишу у српским масама, угроженим Српством и православљем, јер код Срба нема осећаја угрожености ових елемената. Хрвати нису имали стварно ни оваквих. Они су били далеко инфериорнији. Војводина је градила на Српству, али је своје послератне недаће и тешкоће приписивала Србији. Србија јој је била крива што није могла да извози своје продукте, чак и у данима, када су се економије Енглеске, Француске и Сједињених Држава љуљале из темеља. На тим елементима градили су Хрвати своју политику у њој, као противтежу Србији. Јужна Србија или «југословенски Сибир» по једнима била је једно време «Елдорадо» за државне чиновнике и политичке људе, који би у светлу критике Светозара Марковића, морали далеко лошије да прођу од оних његовога доба. Метода администрације и политичке бриге државних власти за тај део земље успеле су да утру пут данашњем систему у земљи. Јужна Србија, тако рећи, није имала човека за кога би се могло рећи да је кадар да буде тумачем потреба тог краја земље. Док су једни делови државе бирали своје парламентарне претставнике по римо-католичком конфесионалном кључу: Хрватска Сељачка Странка и словеначки клерикалци на једној страни, дотле Југословенска Муслиманска Организација у Босни и Херцеговини и конфесионална партија Џемијет у Санџаку, Косову, Метохији и Јужној Србији по истом кључу бирају своје политичке претставнике. То све са политиком као социјалном делатношћу није имало ничега заједничког било као принцип или метода. Радило се о личном богаћењу или чувању групних интереса, где се држава појављивала као чувар интереса концесионираних. У суштини услови под којима се радило били су различити, врло често опречни и у крајњем циљу непоштени.

Комунистичка партија Југославије односно разне фракције социјалиста, социјалдемократа и радничких синдиката у данима

стварања Југославије гледали су на њу као на будућу платформу за рад према инструкцијама совјетских револуционера. Међутим да би ова као организована могла да диригује политиком земље, специјално после оснивања Треће Интернационале у Москви, комунисти Југославије успевају да се под фирмом Социјалистичке радне партије Југославије организују дана 23 априла 1919 у Београду. Заносећи се идејама светске комунистичке револуције, а у духу инструкција Лењина, који је сам веровао у брзо и безусловно бољшевизирање Европе, комунисти Југославије су у првим данима стварања Југославије имали задатак да чувају створено стање. Специјално после погибије Лењинових опуномоћеника за источну Немачку Карла Либкнехта и Розе Луксембург на почетку 1919 године и као неуспеха његових делегата за западну Немачку Карла Радека и Еугена Левинеа, а затим сломом покушаја бољшевизирања Мађарске од стране Лењиновог комесара Беле Куна, комунисти Југославије имали су наређење да бране створено стање територијално. Међутим, из погледа на национални проблем у Југославији дошло је до сукоба међу овима на II. партиском конгресу одржаном у Вуковару крајем јуна 1920 године, где се примило и званично име партије: Комунистичка партија Југославије, али и истовремено и њено свођење на једну од секција Комунистичке интернационале. Ово је довело до иступања извесних српских социјалиста (Дра Живка Топаловића, Драгише Лапчевића и др.) из партије. Колико је њихов полет био огроман види се по подацима код општинских избора широм Југославије одржаних тих дана. У Србији и Јужној Србији добили су комунисти већину у 37 општина, док су сви значајнији градови Хрватске и Славоније били у рукама комунистичких одборника, чији је број износио 490 лица. Југословенска Влада је поништила ове општинске изборе из разлога безбедности. Још неорганизовани комунисти Црне Горе имали су инструкције да помажу црногорске унионисте, а да створено стање бране. Тако су црногорски комунисти у току грађанског рата 1918-1920 били изразити паликуће широм Црне Горе. Великој Подгоричкој Народној Скупштини, која је изгласала безусловно уједињење Црне Горе са Србијом, на дан 26 новембра 1918, давали су изразит тон у том смислу. Међутим, следећег дана после изгласаног уједињења, комунисти су се по плану нашли на терену, да би «пацифицирајући» Црну Гору у служби ствари уједињења, вршили фактички разједињење Црне Горе и Србије. Они су југословенско јединство схватили онако како су га схватили носиоци светске револуције у то време.

Приликом избора за Конституанту, која се касније аутоматски претворила у парламенат, од четири комунистичка мандата које је дала Црна Гора, два су била додељена двојици србијанских комуниста и то: Богољубу Глигоријсвићу, бравару из Београда и Живоју Цветковићу, професору из Крушевца. Тако је почело комунизирање Црне Горе. Десет процената народних посланика те фамозне Подгоричке скупштине постали су преко ноћи кому-

нисти и добрим делом у току Другог светског рата изгинули у редовима бораца маршала Тита у разбијању српског јединства, доказујући да су Срби из Србије и Срби из Црне Горе два народа, две посебне етничке групе. Један од тих униониста из 1918, велики обожавалац Титовог подухвата од 1941, живи у Сједињеним Државама Америке и, чини ми се, свештеник је по занимању.

Од године 1920, када је основана т. зв. политичка странка Џемијет, па до њене пропасти на изборима 1925, њени народни посланици били су београдским чокаџиницама главни лиферанти сира, кајмака, сухог меса, воћа, кожа и сл., користећи право бесплатне вожње на државним железницама. Чим се странка распала, ови аге и бегови постали су душмани државе и 1941 на сва уста захтевали да се подручја са њиховим елементом доделе Хрватској у Санџаку, а Албанији у осталим деловима Метохије и Јужне Србије. Но то је исто у другој форми важило и за Србе. Аца Станојевић-Млађи оснива «Српску странку» у Београду, да би на њој добио мандат у Брчком на изборима 1923. Странка је зависила од воље претседника владе и среског начелника у изборном срезу. Чим посланик није био изабран нестало је интереса за странку. Демократија Југославије није била ствар принципа и дела већ ствар приче и међусобне борбе личности за престиж. Демократске методе биле су нешто теоретско док је пракса указивала на сасвим нешто друго. Изборне организације носиле су у себи оно што се кретало у кругу интереса личности, која је често била идентификована са принципом. Кад су пропале и последње наде за избор у Црној Гори црногорском федералисти Секули Дрљевићу, он је успео да добије мандат на листи Стјепана Радића на изборима 1927 у срезу Шиду у Срему. Тиме се требала да констатује «истовјетност интереса Хрватска-Црна Гора». Овај Секулин избор донео је чисте штете Странци Стјепана Радића јер је тиме изазван раздор у Х. С. С. Идеологе ХСС интересовала је социјална страна њихове политичке активности, ради чега се и нису заносили националним империјализмом Хрвата. Ово је исто важило и за касније сличне случајеве. Стојадиновић, Лазица Марковић и други, добивали су мандате «на дукате», постајући посланици оних крајева, о чијим приликама нити су се интересовали, нити имали много разумевања за потребе тих крајева, а нити су могли богзна шта да ураде, осим да наместе једног, отпусте или преместе другог државног чиновника или општинског писара или претседника.

Из ове и овакве околности никла је идеја 6-јануарског режима, којој у овој самој анархији треба тражити корен, а не обратно. Шестојануарски режим није уништио демократију у Југославији, јер ње у њој и није било. Сукоб неприкосновених фактора у држави са политичким партијама у њој, био је одражај сукоба између политичких партија и друштвене стварности у првој фази. Покушаји да се психолошки и друштвени проблеми земље реше путем политичких странака и страначких организација, у

подједнакој мери популарисали су акције разбијача државног и народног јединства, колико и акције илегалне Комунистичке партије Југославије, као претставника једнопартиског система у другој фази. Далеко је народнија била «диктатура краља Александра »,т. ј. безуставна владавина од две године од оних диктатура у Југославији које су се покривале уставом и «демократским» институцијама. У тој краљевој «диктатури» било је материјално много мање диктаторског од било којег претходног или следећег режима у земљи кога су претстављале југословенске уставне владе са претседником «капуташом». У самој ствари, као диктаторске су се показале оне истине, које су дошле до изражаја, када су се елементи почели да обрачунавају «без маске». У том обрачунавању «из политичког уверења», ни најоштроумнији аналитичар неће моћи да уочи разлику у моралним обзирима у карактерима једног Густава Перчеца израженим у делу «Durch Lug und Trug», Беч 1931, где разматра питање уједињења Срба и Југословена; Светозара Прибићевића израженим у делу «La diktature du roi Alexandre», Париз 1933, где излаже своје погледе на југословенски проблем и његов однос према краљу Југославије, Србији и владама у земљи; Дра Драгослава Смиљанића у делу «Сећање на једну диктатуру», Београд 1955, где разматра питања проблематике партиско-политичког живота у Југославији и методе решења социјално-политичких питања у њој; Милована Ђиласа са свим својим радовима од пре, током и после рата и његовим погледима на културно-историско-социјално-политичку страну југословенске државне проблематике, или напослетку у свим јавним иступима једног Дра Јурја Крњевића и његових једномишљеника. Овде се сме са жаљењем јавно да констатује, да је тон излагања у делима највећег српског крвника Анте Павелића, далеко достојанственији од начина излагања напред наведених његових савременика, сарадника или противника. То је све била метода у служби постизања циљева, пропагирања личног интереса, кога су људи често идентификовали са општим, групним или државним.

Један наш анониман посматрач прилика у Југославији у тој ери (под иницијалима В. Д. Ј., Американски «Србобран» бр. 9652 од 27 јула 1948.) каже између осталог следеће:

«Код нас није владала демократија него конспирација и интрига. Сви су без разлике на партије били демократи док су били у опозицији, на кормилу су се сви претварали у олигархе и диктаторе. Кад су странке на влади неукусно идентификовале себе и Круну, они из опозиције одговарали су конспирацијом са хрватским вођством, са националним мањинама, са бугарском ириднетом у Старој Србији, са разорним марксистичким групама, идентификујући и једни и други себе са државом, рушећи и једни и други државу и законе, кад су се косили са њиховим партиским интересима. Војска је била формално деполитизирана, али није било познатијег генерала, који није водио некакву своју политику и одржавао везе са неком политичком групом. Јед-

ни су шушкали са белом, а други са црном руком, једни се ослањали на извесне полутајне организације међународног карактера, а други на неке стране амбасаде, укратко речено у нашој демократији све је било прече и важније од народа и његовог расположења! Зато је онима који су познавали право стање било лако протумачити индиферентност, а још чешће сагласност народа у односу на удар Александров против устава и политичких партија. Пошто народ ни раније није имао много удела ни утицаја на власт, у Краљевом удару није видео никакву промену суштине, а из формалистичких разлога ниједан народ не гази у крв. Ово тим пре, што је Краљ интелигентно неговао политичке линије, које су одговарале стварном народном расположењу: у унутрашњој политици неповерење према Хрватима; у спољној верности према западним демократијама. Коначно и споља и изнутра националистички став изразито антикомунистички. И у промењеним приликама након Краљеве смрти наставило се је управљати народом без народа, ситуација је била само још гора јер се је почело скретати са линије освештаних народних ставова. Ту су грешили неподељено и влада и опозиција; нико се није противио несрпском споразуму са Хрватима, борба се водила само око тога ко ће Мачеку више понудити; док је влада кокетовала са осовином Рим-Берлин велики део опозиције урлао је у корист Совјета, на штету западних демократија...»

Та политичка неначелност одвела је једну државу у ону духовну каљужу познату под именом удара од 27 марта 1941, чему један наш јавни радник даје одличну карактеристику речима:

«Удар 27 марта довео је на чело државе националну концентрацију. У тој «револуцији» било је, међутим, мало револуционарног духа. Пре свега су «пакташи» третирани са два различна критеријума. Док су Срби — пакташи избачени из владе као «издајници», а кнез-намесник и преко границе, Хрвати-пакташи и Словенци-пакташи су одмах умољени, да, пошто-пото, остану на својим министарским положајима. Изгубљено је чак неколико драгоцених дана у том мољакању. Ако је пакт са Хитлером био бар политичка грешка, да не употребимо тежу реч, онда су одговорност за њу имали да сносе сви који су је учинили. 27 март је ударац само по Србима, који су били тек саучесници, док је главне виновнике, дотадање министре Хрвате и Словенце, са свима почастима увео у своју владу. (Стеван Тривунац, О српском савременом национализму, «Слобода», Чикаго, 30 април 1962).

Ово је императивна консеквенца оних ранијих збивања у Југославији, која се нерадо евоцирају из разних разлога, али чије последице нису остале без дубоких трагова на наша памћења и искуства подједнако.

Др Бранко Миљуш, ранији народни посланик за срез Сански Мост, за време свог «посланиковања» од мајских избора 1935 па до уласка у Владу Драгише Цветковића као министар без порт-

фељa, понашао се у свом срезу попут каквог «нахиског кнеза» у полутурској Србији. Он је са свог изборног територија отерао све оно у чему је сагледао не само активну опозицију већ и потенцијалну, а што је било по законима земље отериво или преместиво. Сваки његов опонент био је приказан надлежним властима као комуниста. Он је тиме идентификовао државни и лични интерес. Међутим, кад су се споразумаши почели да освећују својој опозицији, онда је министар Миљуш сазвао конференцију политичких првака Босанске Крајине, на којој је, као какав народни трибун, са свом патетиком језуите упозоравао на зла која долазе или имају да се очекују од споразумаша. Међутим, то сво зло се састојало опет у оном личном, јер је испао из Владе, а после распуштања парламента «остао на улици». Миљушев колега Јурај Шутеј, презнојен у свом салу на мостарском сунцу, позвао је «народ своје крви», да би преда њ на мостарском Рондоу одржао говор, у коме је наслутио «да је Бановина Хрватска само почетак наших триумфа, а да ми Хрвати знамо где су границе Хрватске које тражимо...» Као реакцију на ове излете у маглу, споразумашка влада шаље свог значајног човека за Босну, Дра Џафера Куленовића, да обиђе Босанску Крајину и одржи конференције, углавном са муслиманима, који су сматрали после смрти Спахине да Босна стоји пред поделом између Србије и Хрватске, као последње решење у циљу задовољења обе странке. На једној од тих конференција одржаној у Босанском Новом, Џафер је казао својим слушаоцима: «ово је знате као кад хећим даје инјекцију хаста инсану. Дина ми, мени се чини да су се Власи уелаћили...» Џаферов зет Ахмет Крупић (чини ми се био је тада судија), изазвао је гађење код јавности Босанске Крајине својим изјавама лојалности и његовој оданости «хрватској» ствари. Међутим, нико од нас тих дана није ни помишљао да је Крупић запливао у усташке воде свога таста и да ће нешто касније постати десном руком Великом жупану фон Алеману, бившем царско-краљевском пуковнику и Павелићевом организатору хајке на Србе Босанске Крајине и верни извршилац усташких начела у Џаферовом духу, који се иза култа политике 27 марта одмах пребацио у блок идеолога политике од 10 априла, да би постао првим потпретседником Павелићеве Владе у Загребу као наследник свога брата Дра Османа Куленовића у истом својству. Ово је повлачило и постављање судије Ахмета Крупића за усташког поджупана у Бањој Луци, док су остала три члана Куленовићеве породице: Фетах Крупић из Босанске Крупе, Др Ибрахим Крупић из Жепча и Феридбег Церић из Босанског Новог били одређени као чланови Хрватског сабора после његовог сазива на почетку 1942 године.

Ми, који смо из прикрајка слушали разговоре на Миљушевој конференцији у хотелу «Паласу» у Бањој Луци; ону Јураја Шутеја у Мостару, као и ону Џаферову у Босанском Новом, помало смо се смејали у души, посматрајући како се харамбаше отимају о «оцин јорган». Та политика личног престижа и неначелности,

подигла је хуку и за и против Споразума од 1939 године. Међутим, у тај споразум нико није ни веровао. Миљуш се с правом побојао држави као Србин и патриота, али је ствари посматрао кроз призму својих интереса. То исто важи и за Шутеја као хрватског патриоту. Џафер је био лични пријатељ Павелићев и његов предестинирани министар као тајни члан усташке организације, док је Шутеј као министар финансија у споразумашкој влади био позван да међу својим једноверницима брани ствар Споразума. Уосталом борба ни за ни против Споразума није више била могућа парламентарним сретствима јер је парламенат био распуштен. Да је дошло до парламентарних избора у знаку Споразума, ти би избори били крваво поље. Да је Споразум приспео пред парламенат, он би прошао исто као и конкордат. Међутим, док се за сваки конкордат сме рећи да је то политичка иронија са дипломатског и међународно-јавноправног гледишта, где се римском бискупу дају права мешања у националне послове држава, дотле се за Споразум између Срба и Хрвата сме рећи, да је то било једно од животних питања југословенске државе. Људи су на њ као и на све у држави гледали са свог ниског малограђанског подиума, где су се нашли на истој линији интерел, инат, пркос, слепило и том слично. Материјално Споразум се са свим својим смислом, духом, формом и садржином појавио као нека врста примирја, интимно речено, изазваног утицајима прилика извана. Споразум је материјално разочарао све и свакога: пријатеље југословенства и непријатеље Југославије; бескомпромисне Хрвате — Великохрвате колико и «Великосрбе». Хрвате је разочарао јер њим нису постигли одмах оно што су желели, али су обећањима и пропагандом успевали да умирују своје јавно мњење «да је то само почетак». Србе је разочарао јер им је одузео много. Хрвати су задрли у Босну и Херцеговину, што им је успело само зато што им је нестало Спахе. Околности под којима је овај «напрасно умро» добиле су своја разна тумачења. Но без обзира на ту околност, његова смрт је олакшала склапање Споразума. Политичке партије Србије дају одраза свом расположењу као на задушницама. Тако су се око Споразума створиле две логике: једна оних који владају и бране ствар Споразума и друга оних, који су у опозицији. Хрвати на све стране траже задовољштине изражене у све већој компетенцији, која је достигла свој врхунац у тражењу да се са бановинског територија уклоне Србијанци и Црногорци, т. ј. чиновници грађанског реда и да се ставе на расположење надлежним министрима.

Међутим, сви ови моменти административне природе могли би донекле да наиђу и на разумевање код Срба, да Хрвати нису стали на гледиште бескомпромисног и заједљивог националистичког програма, чему су ратне прилике ишле у прилог. Као што су се показали слабим психолозима у току своје читаве историје они су то у данима Споразума показали и према Србима. Стали су на гледиште националног империјализма са све изра-

женијом тежњом излучења из југословенске државне заједнице. У том смислу је њихово народно вођство било посве одређено без обзира да ли се радило о центру или десном крилу странке. Тако н. пр. чим је Споразум потписан, и Срби се дали на правно тумачење положаја и назива Бановине Хрватске у Југославији, Хрвати су отпочели са једном читавом серијом упутстава намењених својим поузданицима широм Југославије о даљем вршењу дужности и припремама за отцепљење т. ј. проглашења независности. Разлика је била само у тону. Док су јавне публикације доводиле своја излагања о Споразуму у известан склад за законима и политичким мерама, тајна упутства су била много одређенија. Тако је одмах после потписа Споразума хрватско народно вођство издало једну од поверљивих окружница, која би се могла да узме са својих 16 тачака као нека врста устава ириденте. Овде ћу навести само неколико њих као најизразитијих: Тачка I.: Под тим предпоставкама има се поступати и радити овако:

а) Споразумом су постигнута два важна циља Покрета. Сломљена је државна целина, држава је раздијељена на два подручја. Бити ће задатак хрватског народног вођства да ову раздиобу све то више и јаче развије. Зато у свим нашим изјавама, говорима и чланцима, па и у разговорима, нећемо никада употребљавати име Југославија него државна заједница. Овиме ћемо казати и нагласити да је држава састављена од више дијелова. Говорићемо и писати о народима државне заједнице, чиме хоћемо нагласити да има више народа, тиме наглашујемо посебност хрватског народа.

б) Постигнуто је да ће београдски фактори, мислимо на Владу и Кнеза Намјесника, отступити од појма народног јединства, што је врло важно, јер је тиме изгубљено оправдање за постојање државе. Срушен је тиме и сам темељ Југославије, а то је најважније. При томе су нам неки београдски фактори помогли, као и дио српске интелигенције, а и Српско-православна црква. Они су већ почели да истичу посебно Српство, чиме су они нама олакшали борбу против југословенства, као нашег највећег непријатеља. Требаће због тога чувати се нападаја на Српство, док ћемо несмиљено водити борбу против југословенства...

Тачка VI.: Треба избјегавати ријечи Бановина Хрватска, а насупрот треба се више служити ознаком Хрватска Бановина. Треба увијек говорити и писати о одношајима Хрвата, хрватског народа и Хрватске, истицати као фактор међународне политике, независно од државне заједнице...

Тачка XIII.: Треба увијек истицати да је стање споразума само први ступањ, први корак за постигнуће наших циљева. Зато увијек треба спомињати слободну и независну Хрватску, самосталну Хрватску итд. Хрватске народне масе нека су будне увијек. Њима треба увијек спомињати хрватско народно заступништво, хрватске народне заступнике, хрватски сабор итд...»

Мада ова окружница одише у извесним тачкама комунистичким циљевима и методама она нигде у каснијим збивањима у свом програматском делу није била дезавуисана како од центра ХСС тако и од њених крила.

Све ово скупа узето потстакло је Србе да потраже новог Аписа. Тај се у суштини нашао у Аписовом антиподу генералу Душану Симовићу. Он је био тај који се изјаснио сагласним да на себе узме бреме припреме државног удара. Зашто је баш на њ пао тај избор остало је необјашњеним јавно.

12.

У необјављеним мемоарима једног од четничких бораца из Црне Горе, а поводом те акције генерала Симовића, стоји написана следећа напомена:

«Једног јутра на почетку јануара 1941 године, седео сам за истим столом са адвокатом Марком Даковићем у хотелу «Европа» у Подгорици. Пили смо кафу и разговарали о текућим догађајима у свету. Неприметно ушао је у салу елегантан господин у цивилном оделу. Бацили смо поглед на њ али без нарочитог интереса. Међутим, приметили смо, кад се обратио келнеру са питањем: да ли се овде налази господин Марко Даковић? Келнер, показујући прстом на наш сто, даје му објашњење. Прилазећи нашем столу, у врло пристојном тону и држању, пружајући руку Марку Даковићу, изговара речи: ја сам армиски генерал Душан Симовић. Даковић, изговарајући своје име, показује руком на мене и претставља ме ђенералу Симовићу. Очито збуњен, што није нашао Даковића самог, заузима место за столом. На питање Даковића: «које добро, господине ђенерале?», Симовић одговара, да би имао са њиме да разговара о једном врло важном питању. Даковић, вероватно и не слутећи о чему се ради, сасвим мирно изговара речи: «продужите, господине ђенерале, слободно, овај човек је мој пријатељ. Што мени поверавате можете и њему». Видећи да се устеже и даље да отпочне разговор, ја сам у међувремену изразио жељу да их оставим саме и покушао да напустим сто. Даковић ми није допустио већ ме задржао. На крају Симовић је почео да излаже своје мишљење о приликама у свету, ратним догађајима и његовим последицама уз оштру критику политике Кнеза-намесника, Драгише Цветковића, Недића и осталих. После кратког излагања о спољној политици Југославије, као резиме свега тог излагања закључио је јасним мишљењем да се Кнез мора да отера са кормила државе и да се Цветковићева управа има да смени под било каквим условима. Саслушавши га мирно, Даковић му поставља питање: «да ли су србијанске опозиционе странке са тим сагласне?». Симовић даје потврдан одговор уз навођење имена извесних политичких личности из Србије, специјално наглашавајући да је професор Слободан Јовано-

вић за ту солуцију. Саслушавши Симовића, Даковић, опет сасвим мирно, поставља питање: да ли сте сигурни да ће г. Мачек и Хрвати бити за ту вашу акцију обзиром на добар однос између њега и личности против којих је ваша акција управљена? Одговор Симовићев био је, да они Мачека још нису консултовали, али да је он лично сигуран, да ће и он бити за ту акцију, настављајући дословно: «управо сам зато и дошао до Вас, са апелом да помогнете ову акцију, господине Даковићу!» завршава Симовић. «Ако се буду сагласили национални људи са вама, ја ћу вас помоћи», биле су Даковићеве речи при растанку и поздраву. Са наглашеном молбом, да овај разговор остане тајном међу нама, Симовић је напустио хотел. Ми смо остали под врло јаким утиском Симовићевих мисли и плана као и његове појаве истовремено. Наставили смо разговор. Ствар је остала тајном, мада је управна власт у Подгорици, имала још одраније налог, да прати све оне који се састају са Даковићем. Водила се тајна истрага о овом састанку. Срески начелник (Милош-Миша Павловић) са своје стране такође је прикупљао податке о овом састанку, али без икаквог утицаја на наше односе. Ствар је остала дубоком тајном за подгоричку јавност, све до јутра 27 марта, када је случај опет хтео, да се деси сличан пример, само на другом месту. Седео сам у кафани «Корзо» са Даковићем и пили смо кафу. Разговарали као и обично. Наједном упада у салу ваздухопловни официр. Обазревши се погледом широм сале, познавши Даковића, упути се нашем столу. Заузевши став «мирно», изговара своје име: «Ваздухопловни капетан Зарија Остојић!», пружајући једно писамце Даковићу. Заузевши место за столом наставља: «Господине министре, ноћас је извршен пуч у Београду; Краљ је већ на престолу; образована је нова Влада са Душаном Симовићем на челу, у којој сте Ви именовани министром. Ђенерал Симовић ме је послао к Вама да Вас пребацим у Београд ради заклетве...» Саслушавши Остојића, Даковић чита за себе обавештење и позив од Симовића као Претседника Владе. Без иједне речи управи свој племенити поглед према мени, да би ваљда на тај начин немим коментаром дао објашњење онога пред чим се требало да нађемо.

Настаје за моменат у сали тајац, али се већ чује урнебес градским улицама, акламације Краљу, Влади и Даковићу. Већ су први телеграми и радио вести потврдили оно што је Остојић донео и сам испричао. Једна група манифестаната упућује се према кафани «Корзо» да поздрави Даковића. Овај излази из сале у сусрет маси, а затим у једном ватреном патриотском говору са балкона општинске зграде, анализирајући политичку ситуацију у свету и код нас, апелује на националну свест народа, у интересу државног јединства, слободе и демократије. У знаку тих речи поздравио се са својим слушаоцима, да би одмах иза тога одлетео у Београд после двадесет година апстиненције да га посети или да се јавно истакне у политичком животу државе за коју се несебично залагао али која му је донела и разочарење. Неколика

дана после положене заклетве, видео је крај свога дела из 1918 године, да би на крају те трагедије коју је пратио својим очима, морао да напусти своју земљу, да би неколико сати после напуштања своје уже отаџбине изгубио живот у авионској несрећи, можда на нашу националну несрећу уопште. Тако је завршио велики југословенски идеолог и борац за свесрпско уједињење адвокат Марко Даковић. Тако је завршио своју намесничку улогу, верни следбеник политике краља Александра и извршилац Краљевог аманета у чувању Југославије Кнез Павле Карађорђевић...» (Из необјављених мемоара Радивоја Н. Брајовића).

Ова политички екстензивна разматрања и анализу једног предисторијата добу кнеза Павла не треба схватити као удаљавање од идеје водиље већ као жељу писца да нађе једну ширу платформу за објашњење прилика под којима се развијао политички живот у Југославији од доласка кнеза Павла на њено чело као Првог регента. Ако се историјом и психологијом не би могао да објасни југословенски комплекс онда ће се он најмање моћи да објашњава оним што је кнез Павле радио или пропустио да уради. Он као први фактор у југословенској политици од кога су се с правом или без права тражиле и мере нивелисања постаје предметом критике не само у складу са његовим значајем већ и у складу са појимањем тог значаја. Грешно је цењење политичке умешности по методама управе. Оно се материјално има да цени према резултатима где се методе јављају као средства у односу на циљ. Отуда се не би смеле југословенске прилике да цене по политици кнеза Павла већ његову политику треба објашњавати објктивним условима који су дириговали његове акције. Исто тако не можемо да оквалификујемо политику кнеза Павла као политику витешких гестова. Витештво и политика се не искључују у циљевима већ у методама и примени сретстава гледањем на циљ. Околности под којима је владао кнез Павле у Југославији нису нудиле ниједног услова за вођење једне динамично-витешке политике у односу на спољне пријатеље или непријатеље. Као што се витештво у романтичарском схватању не може да веже уз политику кнеза Павла, на другој страни му се не може негирати разумевање околности под којима је владао. То је била ера у којој се не може наћи ниједна европска земља за коју се сме рећи да је имала било чега витешког у својој политици било да се радило о великим или малим силама. У односу на Југославију кнеза Павла први корак са раскидањем са витештвом у политици био је поступак демократског запада у вези са Марсејским атентатом и његовим припремама и последицама. Тај моменат је разбио и последње илузије код кнеза Павла и свију југословенских патриота, да европски запад гледа на Југославију другаче него на своју колонију. Чувајући своје «колонијалне» интерсе у Југославији краља Александра, а у односу на самог Краља, то држање је дошло још касније до изражаја у ставу западњака према Југославији у данима после смрти Краљеве када се поста-

вило питање истраге о одговорности за Марсејски злочин. Ту је у политици кнеза Павла дошло до изражаја оно што је народ изразио у пословици: да само волови заборављају увреде, а не људи! Да ли су западњаци веровали да југословенски патриоти нису били начисто са околностима под којима је Југославија била унижена у Друштву народа кад се поставило питање њеног оптужног досијеа и аргументације у односу на убиство краља Александра.

Сада се треба вратити оним моментима који су изазвали кнеза Павла на његове одлучне кораке у међународној политици. Нису то моменти који су се тицали личности кнеза Павла већ личности онога који носи одговорност за судбину једне земље којој је постављен на чело. Ако се из једне рекапитулације не може назрети ефекат факата онда је таква рекапитулација сувишна или је за интересенте неинтересантна. Но и у једном и у другом случају факта остају као опомена онима који знају да гледају и да објективно процењују.

К. Ст. Павловић у свом исцрпном делу («Војислав Маринковић и његово доба» — Лондон 1957) на стр. IV/108, разматрајући моменте који су претходили ери кнеза Павла каже:

«Говорећи у Доњем Дому 10. новембра 1932 сер Џон Сајмон је изјавио:

— Хтели бисмо да предложимо да се бар све европске државе придруже свечаној изјави да ни у којој прилици неће покушавати силом да решавају данашње или будуће спорове. Не придружујем се онима који тврде да би таква обавеза била без вредности..., јер кад би ову обавезу ма која држава прекршила, мобилисала би противу себе и светско и своје сопствено јавно мњење.

Кад је ову изјаву прочитао у новинама, Маринковић се насмејао:

— Па зар је довољно прогласити мир и уздати се у санкцију јавног мњења? Зар ће оно очувати мир?

Доласком Хитлера на власт, Конференција се изобличила у разговору у двоје, у троје, јер је Велика Британија покушала да наведе Париз на непосредан споразум с Берлином. Најзад је, у децембру, нађен нови компромис, за који се веровало да ће задовољити Хитлера. Конференција се поново састала фебруара 1933. године. Одмах је дошло до размимоилажења. Немачка компромис није хтела да прими...»

Какав закључак да се извуче из ових мисли? Реалан политичар се не осврће на оно што каже јавно мњење. Он то мњење сам диригује управо у духу Маринковићевог схватања. Но овде је Павловић стао т. ј. није био довољно критички исцрпан. Запад са Италијом покушао је, међутим, да задовољи Хитлера ван Конференције за разоружање. То је било далеко нсрећније решење

од онога које се хтело Сајмоновом сугестијом апеловања на увиђавност.

Ранији претседник Чехословачке републике Едуард Бенеш у својим мемоарима о томе каже:

«Четворни пакт, као што је већ познато, био је потписан у Риму 15 јула 1933. г. али до његове ратификације није дошло, не због отпора Мале Антанте и Пољске већ због револта јавног мњења Француске и Енглеске које је инстинктивно осетило да ће овакав споразум послужити јачању фашистичких диктатура и омогућити им успоставу пуне надмоћности на европском континенту...» (Memoirs of Dr Eduard Benes, Boston, 1953, p. 2.).

Поред ударца који је овим споразумом дат Малој Антанти и Пољској биле су погођене Аустрија и Мађарска. Међутим, краљ Александар као најизразитији индивидуалитет био је и кроз положај своје земље и најзаинтересованији позадином замисли Четворног пакта. У току 1934. г. успело му је да предузме извесне противмере, које су га одвеле у смрт. Те су противмере биле зближење балканских народа специјално Југославије и Бугарске јер су односи међу осталим народима били извесно сношљиви. Ова идеја краља Александра није била радо гледана ни од једне велике силе Европе. Није то била потврда старог правила: divide et impera! већ је то било тражење начина, како да се отклони од Запада немачка опасност.

Кад је, међутим, постало јасно да од споразума Француска-Немачка нема ништа јер је то према Хитлеровој доктрини било искључено; кад се наслутила могућност споразума Париз-Рим; кад је постало јасно да се апетити ових могу да задовоље ревизијом односа на Балкану и средњој Европи; кад је постало неминовно да ће судбина Чехословачке и Аустрије бити зависна од немачког потенција и да је нагађање о судбини Мале Антанте, Балкана и Пољске услов за задовољење апетита великих сила, искована је чувена Балдвинова мисао «да се Уједињена Краљевина неће бранити на доверским стенама већ на обалама Рајне...» Ова мисао је нашла своје објашњење у каснијем коментару кнеза Павла «да је Запад отписао Балкан и средњу Европу». То «отписивање» није било доказ слабости која је могла бити и пролазна већ се ту радило о одређивању начелног става који је у каснијим збивањима нашао своје одјеке. Ти су одјеци нашли своју синтезу у анализи каснијих историчара, где се на једном месту каже:

«Те удаљене државе могу бити угрожене само од стране Немачке. Међутим, немачки подухват против Истока може се поздравити из више разлога. У најмању руку може да одврати Немачку од Енглеске. Осим тога подређивање ових земаља Немачкој унело би ред у анархији и јавашлуку држава источне Европе. Ако се руски притисак према Западу сматра опасним, стварањем снажног блока као клина између ње и Запада би добродошао.

Немачка би била у стању да такав блок организује ако би јој се дале одрешене руке према југу и истоку. Лорд Ален Хартвуд, радничка перјаница, рекао је пред групом својих пријатеља на дан Свих светих, «да би он врло радо допустио Хитлеру да у источној Европи ради што год хоће...» Лодијен је уверавао да «ми нисмо ничим обавезани да ступамо у рат против Немачке ако би ова напала Русију или Чехословачку». Независна источна Европа не претставља ништа више већ сметњу миру. Независност ради независности је глупост и то врло опасна глупост. Тако су Британци врло често испадали оданији присталице немачке експанзије него што су то били сами Немци...» (Martin Gilbert and Richard Gott, The Appeasers, Boston 1963, p. 35.).

Искуства нису негирала ова или њима слична критичка разматрања. Међутим, ако би се критичар ослонио на ону кукњаву коју Едуард Бенеш назива својим исповестима у «Мемоарима» онда би се заиста добио утисак, да је кнез Павле био вољан да мобилише своје армије и да по оној старој црногорској стратегиској комбинацији «ударања с бока» на јужним границама Аустрије и Мађарске, Хитлер би се повукао и напустио своје планове освајања Европе. Но да би недаћа била још тежа, Бенешови «Мемоари» служе као поштапалица онима који су се поставили да под сваку цену изложе суровој и намештеној критици поступке кнеза Павла током његове владавине од седам година. Међутим, ако би апстрахирали симпатије или интересе за једну или другу страну, могли би се поставити пред питање: у име каквог је практичног принципа требао кнез Павле да занемари оне користи по Југославију које јој је нудио добар однос са Немачком у данима када су скоро сви енглески државници тог доба долазили на поклоњење Хитлеру назирући у њему спас европске цивилизације и богомданог државника, док је друга екипа још од Штреземанове ере са Черчилом на челу прозвала Мусолинија богомпосланим Месијом? Даље се поставља питање, како се кнез Павле могао да поводи за сугестијама пртседника Бенеша, да би бацио рукавицу Хитлеру кад је сам Бенеш спремао капитулацију своје земље без борбе још од Итало-абисинског рата, тражећи у суседима оруђе одбране своје земље, за коју је био посве сигуран да је није у стању да брани ни на једном фронту? Зар се сме замерити Бенешу, што је, увиђајући, да ће сваки отпор Немачкој значити узалуд проливена крв и безумно разарање земље? Ово утолико пре што су се сви суседи Чехословачке почели да утркују коме ће који део од ње да припадне. За његову се капитулацију каже да је једна од најчаснијих на свету. Она у сваком случају није била нечасна. Међутим, нечасан је онај покушај њених неимара почевши са Бенешом који би хтели да своју неодлучност у витешким подухватима свањују на леђа кнеза Павла, т. ј. да се направи одговорним онде где су требали да сносе одговорност они који овако поступају према Кнезу. Ово не може да се другаче оквалификује већ као смишљена спрега у оп-

тужби најисправнијег. С каквим правом импутирање разарања Мале Антанте кнезу Павлу и његовим министрима, кад је Мала Антанта била разорена још у доба Итало-абисинског рата, не акцијама кнеза Павла или слабошћу Бенеша или краља Карола, већ слабошћу великих сила демократског Запада, како то сам Бенеш констатује речима:

«Што се тиче Велике Британије, она је покушала да се супротстави насиљу фашистичких сила. Као што сам напоменуо сер Самуел Хор поставио је своју земљу иза Лиге народа и то одлучније него икада.

Међутим то је била лабудова песма. Неколико месеца касније сер Самуел Хор и Лавал споразумели су се да поделе Абисинију и да тиме ликвидирају санкције. Ту је, у правом смислу речи, почела она политика која је касније била позната под именом т. зв. «апизерства». Прво се почело са том политиком у абисинском случају; затим апизерство приликом окупације леве обале Рајне; затим продужење са том политиком у погледу Кине; после тога апизерство у Шпанској револуцији, Аустрији и напослетку «апизерство» у погледу Чехословачке које је довело до споразума великих сила у Минхену...» (исто дело с. 26.).

Овде се управо свесно устаје против оних тврђења према којима је ствар зависила о одлуци или држању кнеза Павла. Шта је он могао у конкретном случају да уради осим да води исто тако апизерску политику, коју је диктирала нужда и коју су поред западњака водили и сами Совјети. То опет потврђује сам Бенеш речима:

«Југославија је остала толико дуго неутралном колико је то било у интересу Немачке и Италије. Још од 1940., Берлин је отпочео са притиском на Југославију да би дала формални пристанак на приступање осовини, а тиме и доприносу Немачкој у рату против Велике Британије. Управо у то време био сам у могућности да предам југословенском министру у Лондону, Суботићу, план о подели Југославије кога су припремиле Немачка и Италија... Ово је била награда кнезу Павлу и Стојадиновићу за њихове услуге (исто дело стр. 32/33.).

Ова мисао је потпуно у складу са оним мислима које је као критичар политике Краљевине Југославије изнео у својим послератним мемоарима («Политичким записима») др Иван Рибар, комунистички пропагатор, да би по захтеву комунистичког режима Н .Ф. Р. Југославије погазио ногама све оно што је радио и урадио током ере Краљевине Југославије и то далеко од уверења већ из спекулативних разлога — за љубав хонорара. Не негирајући истинољубивост претседнику Бенешу, читалац се не може да отресе помисли, да поред «истинољубивости» аутора није у позадини и још неки духовни амалгам кад се писац Бенеш окреће политици кнеза Павла. Но и поред тога Бенеш на сваком кораку

у свом делу апелује на светску јавност да би ова разумела његову ситуацију. Зашто тако не поступа кад има пред очима случај кнеза Павла? Не, он жели да изазове ефекат попут дра Ивана Рибара. Анализира ствари у складу са захтевом изван његовог уверења. Оптужбом другог треба бранити себе. То је опет у складу са Хитлеровим методама: напад је најбоља одбрана!

Један енглески публициста, анализирајући та збивања, долази до закључка да кнез Павле није имао никаквих личних симпатија према осовинским силама и њиховм првацима; да је био импресиониран бојном спремом Немачке и потпуним безизгледним покушајем на успешно супротстављање овима; да је апизерским сретствима хтео да избегне разарање Југославије премда је у далеким перспективама рачунао да ће Енглеска добити рат; да би напослетку и сам био уверен да то није витешка политика већ тражење изласка из ћорсокака. Даље овај аутор анализира ситуацију у Југолавији после 19 марта када је предан Хитлеров ултиматум Југославији за одређивање свог става, Кнез био у сталном трвењу са својим Претседником владе и члановима Крунског савета, да би закључио:

«Специјални воз који је требао да одвезе југословенске преговараче у Беч, где се већ током четири дана Рибентроп досађивао, чекао је на станици док су се Кнез Павле и Министар-претседник Цветковић препирали око образовања новог кабинета.

Тако је изгледало да је дипломатска игра на Балкану изгубљена, када је Југославија следећи пример Мађарске, Румуније, Словачке и Бугарске потписала Пакт са Немачком у Бечу. Сматрајући да је то и одлучан пораз англо-америчке дипломатије акт је изазвао у Берлину велико задовољство. Радост је међутим била преурањена...» (Denys Smith, America and Axis War, New York 1942, p. 310.). (Детаљније о том дуелу наће се у следећој свесци ове енциклопедије).

Поред евидентног факта да је чиста нужност потстрекавала југословенске политичаре на овај корак, ипак се добија утисак да Немци нису веровали ни кнезу Павлу ни његовим сарадницима, сматрајући Кнеза «енглеским човеком». То је дошло до изражаја у немачкој претпоставци, да је Кнез интимније био оданији Акту од 27 марта него Пакту од 25 марта, т.ј. да је Кнез био у стању и да предупреди пуч не би му се са уверењем супротставио. Тако немачка Бела књига, а према извештају немачког Генералног конзула у Чикагу, достављеном Министарству спољних послова у Берлину дана 7 априла 1941, констатује:

«Јуче је југословенски кнез Павле урнебесно поздрављен у Атини. Можда постоје оправдани разлози слављењу овог човека. Изгледа да је Черчилов смели план мајсторски смишљен. Он је бацио Балкан у пакао рата да би своју слободу сачувао, док Турска чека на даљи знак. Хитлер је против своје воље уплетен у скупо предузће рата на Балкану. То ће му, вероватно успорити

његово кретање према западу». (Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland, Auswaertiges Amt 1939/41, Nr.7. Berlin, стр. 140.).

Овде би она народна пословица гледана са «српског» гледишта: «Oj Турчине по невољи куме!» била на месту исто колико и она гледана «турским» очима: «И ти, Влаше, силом побратиме!» У суштини тешко се може одговорити на питање: да ли је у ери 1939-1941 била Југославији тежа веза нужде са Немачком или «традиционално пријатељство» са Енглеском. Ово утолико пре што је енглеска слабост омогућавала Немачкој све оно што се касније оквалификовало «нацистичком тиранијом». Ту се посматрач треба да постави пред питање са којим је моментом Хитлерово понашање оквалификовано као «тиранија» кад се зна да је Хитлер требао за западну Европу да претставља «Тевтонски бријег» у односу на Стаљинов «Drang nach Westen». Тешко се може примити као стварно да Хитлерове мисли нису исправно протумачене у свести западњака још од оног момента када су га по пресуди Обласног суда у Минхену од 1 априла 1924. послали на издржавање казне од 5 година у казнионицу Ландсберг. Ово тим пре што је то био први случај у историји да један политички преступник улази у судницу као хапшеник, а да се из те суднице упућује у казнионицу као симбол једног народа, као херој, коме народ клица као осуђенику. Ово је исто тако било познато Дру Густаву Штреземану који је био за западњаке симбол демократије али уствари једна вешто скривена нијанса онога што је сам Хитлер касније хтео и радио, благодарећи својој популарности v земљи и немоћи оних који су своју слабост скривали бацајући мале народе у вртлог рата да би добили на времену кад је стигла «коса до рамена». Тако су мали народи издани од великих заштитника морали да беже од своје стварности као пацови са брода који тоне.

Разматрајући о тим моментима, немачки политички историчар Др Давид Л. Хоган у свом опсежном делу «Der erzwungene Krieg», каже:

«25 априла 1939. г. изложио је Цинцар Марковић Рибентропу да да је кнез Павле још од 1936 године одлучио да приступи Пакту Антикоминтерне и да жели једну пријатељску политику са Немачком. Југословенско вођство снажно симпатизира са духом Антикоминтернског Пакта. Међутим бојећи се реакције јавног мњења у Југославији одложиће се за догледно време приступање том Пакту.

Једна од главних тема разговора између Цинцар Марковића и Хитлера на дан 26 априла 1939. г. било је питање мађарског захтева ревизије граница. Хитлер у том смислу није скривао своје незадовољство са Мађарском. То је нерасположење нашло свој врхунац у тврдњи да је један од великих пријатеља немачко-мађарске сарадње Претседник владе Бела Имреди био приморан да

отступи јер се установило да су му неки даљни преци били Јевреји...» Затим је Хитлер уверавао свога госта «да ће се Немачка супротставити мађарској експанзији на рачун Југославије у чему ће наћи подршку Италије... Министар спољних послова Југославије изразио је своје задовољство са уверавањима добијеним од Хитлера, а што је истовремено Београд забележио као велики дипломатски успех ове посете Хитлеру». (Veroeffenlichungen des Institutes fuer deutsche Nachkriegsgeschichte, Band I. Tuebingen 1961, стр. 496.).

При крају ових мисли треба констатовати да се у случају кнеза Павла углавном форсира у светској литератури оно што треба да брани гледиште владајућих фактора у Југославији и њихових пријатеља и симпатизера у иностранству. Осим тога форсира се оно гледиште у иностранству којим се повлађује оним факторима који су на свој начин изазвали или помогли да се дође до акта од 27 марта као израза патриотских осећања или чувања националне части. Међутим изнад свега тога стоји историско објашњење као синтеза факата. То објашњење у суштини још увек недостаје јер је за ту врсту објашњења ера кнеза Павла сувише блиска, а он сам још увек на животу. Осим тога недостају све премисе за доношење једног историског суда. Тај ће суд имати у односу на Кнеза своје образложење у историји, погледима кнеза Павла на светске проблеме у којима је његова земља ишла путем нужности, који је у акту од 25 марта 1941 нашао своју рекапитулацију. Ту рекапитулацију не треба сводити на оно што се сме и може да веже уз једну личност већ уз опште околности које су ту личност укључивале у себе и њиме дириговале. Треба ли још тврдити да је кнез Павле из симпатија према Хитлеру водио апизерску политику?

Ако се из тактичких обзира није смело јавно признати, што је било разумљиво политички, да Југославија нема ниједног услова за пружање отпора осовинским силама и њиховим сателитима, што су искуства у потпуности потврдила; да ће југословенски допринос рату на страни демократија стајати у тешком несразмеру са жртвама које ће она поднети, онда се кроз околности под којима је изазван, акт од 27 марта сме пре да оквалификује као политички злочин са предумишљајем него што би се смело рећи за 25 март да је акт националне издаје. Акт од 27 марта омогућио је пропагирање другог злочина над народима Југославије: победу комунизма у њој. Та се победа не сме да одвоји од акта од 27 марта 1941. год. Отуда су комунисти Југославије били за тај акт, да истовремено плански саботирају њену одбрану јер су у слому југословенске државе назирали своју победу исто као италијански фашисти, бугарски или мађарски ревизионисти, исто колико демократије Запада или Совјети, свакако свако са свог гледишта. Ту је сломљена кичма српском национализму карактерисаном као «српска буржоазија,» да би се са том истом по-

литиком продужило до данашњег дана, кад је подела у хрилу Компартије Југославије дошла дотле да се она дели на двадесет фракција, од којих су најизразитије оне: лењинистичко-стаљинистичка, крушчевско-титоистичка; онда промауцетунговска; национална-југословенска, затим ђиласовска, проамериканска титовско-ранковићевска и на крају национално фракционашке: српска, хрватска, словеначка и македонско-шифтарска, све у знаку духовног јединства социјалистичког друштва, да би свака од ових фракција имала своје јавне и подземне комитете и везе са иностранством, управо у духу оне политике генерала Душана Симовића, који је својим актом требао да спасава духовно јединство државе негирајући факта због којих се нашао на одлучујућем месту исто као и ови нови «спасиоци» државног јединства у знаку црвене звезде.

Ми немамо у српској историји политичког акта, који би се могао да узме као типичан за акт од 27 марта 1941 године. Нешто што се хтело или боље рећи покушало путем народног епа и косовске романтике о Косовској вечери и легенди о дискусији «зетова» кнеза Лазара не би се чак ни као епско смело да упореди са догађајем од 27 марта. Међутим имамо један историски догађај који би се смео да узме као типичан за 25 март 1941. То је т. зв. Тајна конвенција склопљена између аустро-угарске Владе и краља Милана на Видовдан 1881 године. Мада је пут ка ова два акта био различит, њихова типичност се састоји у психолошким, а затим у историским елементима, који у политичком мотиву налазе своје објашњење. Тајна конвенција била је једностран политички акт Кнеза Србије. Из те једностраности тадањи сарадници Кнеза Милана стали су у опозицији начину постанка ове конвенције, да би се тек иза тога нашла сметња њеној ратификацији као политички неопортуном акту. Тадања савремена јавност Србије из чисто романтичарских мотива, а политички противници краља Милана из «идеолошких» разлога оквалификовали су овај акт као издају српских народних и државних интереса. Тај печат издаје однео је краљ Милан у гроб. Међутим кад је историја узела тај акт у научну студију; када су узете у разматрање објективне околности, тај критички суд о Тајној конвенцији пао је пред науком. Тај суд је пао пред историјом. Ниједан владар на српском престолу током историје није био у незавиднијем положају него што је то био случај са краљем Миланом у тој ери. Ако се узме у обзир тадањи положај Србије, како политички и економски унутра земље, тако и међународно политички и економски, идеја Тајне конвенције може да се схваи као снажан израз личног пожртвовања владара у бризи за свој народ и државу. Поред свих негативних личних особина и «разлога за сажаљевање», патриотска му се нота не може да негира.

У току расправа о тој конвенцији, а на стази од око осамдесет година, дошло се до научног закључка о том акту, који се ни најмање не разликује од онога кога је у моменту закључења имао сам краљ Милан о њој. Спасити Србију, наслонити је на тада

моћну Аустро-Угрску, која је у својој левантској политици имала пуну подршку тада свемоћне Немачке, а у балканској политици наилазила на пуно разумевње британске дипломатије и Круне, који су са своје стране у Централним силама налазиле најбољу гаранцију против руског продирања према Средоземљу, био је објективно тежак задатак за владара Србије. У Седану пала француска империја, а тиме и национално понижена Француска, а у Берлину осамљена Русија нису у том моменту биле у стању да било чиме помогну Србији и да су хтеле. Русија поготову није могла да помогне, јер се у тој ери, а почевши од Париског, а затим Берлинског конгреса сво њено понижење састојало у удаљавању од комплекса, у коме је Србија била стварни фактор, али и централни као директни проблем Аустро-Угарске. Ово је све било познато свим оним жучним критичарима мисли из саме конвенције: србијанским политичарима из опозиције; члановима краљевске Владе Гарашанину и Пироћанцу, а и самој краљици Наталији. Добија се утисак из тог читавог комплекса, да је код свију опозиционера било више личног и сујетног него материјалног и начелног. Ако се упореде мисли из оригиналног текста конвенције са текстом касније прерађених чланова, на коју су редакцију пристали и сами чланови владе Краљеве, онда ће се заиста видети, колико су та спорна места у првој редакцији била материјално неважна према предностима које је конвенција повлачила за собом, а истовремено и ситничавост тадањих политичких људи званичне Србије, који су у свом владару назирали партиско-политичког ривала који се са њима отимље о гласове на изборима.
Напослетку ова конвенција и није била закључена са циљем стварање неког вечно непромењивог односа двеју држава, већ је то био терминисани уговор. О његовом сезонском карактеру знале су обе сауговорачке странке. Међутим материјално овај је уговор донео далеко веће користи Србији и њеном јачању него Аустро-Угарској. Та конвенција није градила ништа принципијелно, већ је полазила са гледишта једног стања, на чију измену тадања Србија није могла ничим да утиче без обзира ко би се у том часу налазио на њеном престолу. У том моменту се нико у свету и није могао да нађе ко би се могао да стави у одбрану Србије, у односу на Аустро-Угарску директно, а на Немачку индиректно, да је Аустро-Угарска нашла за потребно да умаршира у Србију под било каквим изговором. Ту је оно тотално типично за 25 март 1941 године. Југославија се у 1941 години налазила у ситуацији Србије из ере 1881., с том разликом што је у 1941. светски рат био чињеница, која је захтевала далеко више обазривости, јер је у односу на завојевача Југославија била фактички осамљена и усамљена. Србија је 1881 могла да прође исто као што је прошла Југославија 1941, али опет с том разликом што се у ери Тајне конвенције због Србије не би започео никакав шири рат, већ би се све свело на један локални обрачун, који би донео оно што се хтело са Србијом у предвечерје Првог светског рата или Југославијом у току Другог светског рата.

Кнез Милан је водио политику о којој се историја изразила сасвим позитивно. Без обзира на мотиве он је направио један акт, чија политичка карактеристика остаје сталном: right or wrong, my country! То ће исто после нас рећи историја и за 25 март 1941.

Даље претпоставке о политичкој осуди акта од 25 марта, не могу никако да доведу до закључка коме ће историја дати неку сталност. Ниједан југословенски политичар, неимар или апологета акта од 25 марта није био у стању да каже, да се тим актом гради нешто стално или освештано. Акт од 25 марта био је уствари један слаби и чисто вербални степен гаранције Немачкој да ће Југославија очувати своју неутралност у односу на зараћене стране. Приступање Југославије Тројном пакту давало је исто тако слабе гаранције јавности Југославије, да ће се Југославија држати неутрално. Неутралност није само ствар унутарње политике или жеље политичара, већ и места где се неутрална сила налази. Зна се из историје, да се неутралност сматра бенефицијом у међународном јавном праву, али само rebus sic stantibus . Акт од 25 марта могао би се пре узети као куртоаски акт у међународној политици, који сауговарачима може да обећа нешто корисно или штетно, целисходно или обесмишљено, тактичан потез или гест из нужде. Акт од 25 марта био је уствари гест из обостране нужде. Југославија је, у сваком случају, могла из те констелације да извуче више користи. Поред стечених искустава може се поставити питање: каква би штета наступила или могла да наступи, да је акт од 25 марта остао на снази? Место сваког другог објашњења, могло би се укратко рећи: њене жртве би биле мање. У сваком случају може се бранити гледиште да српски народ не би искрварио у ономиком степену уколиком је искрварио у познатом случају. Каква би судбина снашла Југославију као целину и то је спорно питање. Но у сваком случају она би се очувала као целина, јер би се и у том случају могле на њу да примене оне одлуке «Великих», које су се зачеле са Атланском повељом. Но ако се узме у обзир да су сви савезници Немачке током рата боље прошли после рата него што је прошла Југославија и током и после рата, могли би још да додамо, да би степен просјачења Југославије и Југословена широм света био нижи него што је то у конкретном случају. Српско разочарање у западне савезнике никако не би могло бити веће.

Међутим сва она хрпа усмене или писмене критике овог датума, може пре да се сврста у ред политичких испредања неодговорних него обазриви развој мисли одговорних. Једни тврде, да су неимари акта од 25 марта били људи типа Пашића или краља Александра, сам акт би изазвао већи респект, него што се то десило у конкретном случају. То би се смело узети као теза, при чему би се и сама смрт краља Александра могла да веже уз смисао политике оба мартовска датума. Међутим та би се претпоставка могла узети у обзир ако се стане на гледиште, да се политички принцип сме да идентификује са личношћу. Мада је тај моменат

у српској државној политици имао врло снажног одраза током историје, тиме се не би смело да брани критичко гледиште о 25 марту, исто као ни нужност акта од 27 марта.

Друга теза, према којој је «судбина Југославије била запечаћена», обзиром на тадању политику и планове Немачког Рајха и поред приступа Југославије Тројном пакту, лишена је политичког основа у конкретном случају, ако се тиме хоће да брани акт од 27 марта. Нема ниједне државе на свету, која је током своје историје остала у вечном пријатељству са својим суседима или није нашла било каквог разлога за трвење на границама својих поседа. Колико је било држава кроз историју, толико се примера може да наведе. У један од ових смели бисмо да уврстимо чак и две српске земље: Србију и Црну Гору. Да им је током 19 века граница била онде где се поставила 1913 године, њихов би однос био другачи. Ако ништа друго, нашло би се у династичким сујетама довољно разлога, да се и ове две државе, макар идентичне по свом национално-расном и конфесионалном карактеру и свести о идентичној судбини ипак сукобе. Последица би била уједињење. То се може да примени на односе аустро-немачке или украјинско-руске у новијој историји. Шпанија, Италија, Енглеска, а затим Немачка у својим етничким границама пружају исте примере. У сваком случају има да се прими као необориво, да се мисионарство народа има да осмишљава резултатима активности, а не политичким програмима наметнутим одозго. Нема вечно важећих уговора, као што нема ни вечног пријатељства међу културама, макар то била и једна породица у било којој области органског живота. Стари муслиман је окарактерисао психологију Србина речима да: «кукуруз и Влах не трпе комшије!» Ово се сме рећи за сваког другог мисаоног човека без обзира да ли с ради о Влаху или Турчину. То важи и за Немца или Руса, колико за Енглеза или Француза подједнако. Слаби и немоћни сусед најбоља је гарантија пријатељства. Ако се ово треба да саобрази акту од 25 марта, онда је мисао на свом месту. Исти однос који је настао између Срба и Србије после васкрса Србије и њене независности после Берлинског конгреса у односу на Аустро-Угарску настао би да се место Германа налазио романски, англосаконски или словенски блок држава. Из тог факта никла је мисао 25 марта 1941 године. Та мисао и њен плод могу да буду предмет критике као и свако друго људско дело. Међутим сама тенденца критике акта од 25 марта одузима од ње оно објективно. Критиком акта од 25 марта не може се бранити мисао 27 марта. Та би метода критике и објашњења била на месту, да су се пре или после 25 марта искрцали Енглези, Американци или Руси на југословенској обали у циљу проширења ратних операција против сила осовине и да су се Југословени супротставили овима својом силом, онда би се могло да говори о 25 марту као издаји «традиционалних савезника», уколико би то одупирање требало да значи и одбрану форме и садржине самог акта. То се није десило и није се могло да деси, па се према томе и не

може да третира као факат. Међутим, ако се зна да се од стране савезника ништа није урадило да се Југославији помогне у случају рата или да се ова оспособи за одбрану од напада сила осовине пре насталих компликација, онда се не би смела политика акта од 25 марта да излаже критици изван оних критичких освртa, на које сваки истинољубив критичар има право. Ово утолико пре нема места ако се ова два акта посматрају као међусобно условљена. Међутим, ако се зна, да је у моментима обраде идеје акта од 25 марта Југославија била потпуно усамљена, и да јој нико није био у стању да притекне у помоћ, онда се сме да говори о 25 марту као трагичном моменту, где се слабији излаже жртви из нужде. Ако се тој мери прибегава као кораку ублажавања трагичних последица, онда се 27 март сме да оквалификује као акт кога су изазвали најнеодговорнији. Њихово једино покриће за тезу коју желе да бране њиме, може да се нађе у изливу патриотских осећања, али и да на томе стану. То је моменат где се не може даље ићи у анализи, јер је патриотизам политичка догма. Патриотизам је догма, која не трпи никакво објашњење наслоњено на материјалистичке моменте. Међутим, ако се и тај моменат постави на практично-политички подијум као супротност патриотизму неимара акта од. 25 марта, доћемо до закључка да је оно логично и практично-политичко било јаче наглашено у акту од 25 марта него у интуицији акта од 27 марта. Ако би се закорачило даље у анализи, онда би се дошло до онога што не чини част српском народу као борцу и патриоти, а још мање као иницијаторима акта од 27 марта, којим се требао да прибави југословенској држави један нови морални капитал у односу на светску политику. Ако би се тај капитал требао да дели према сврхама и циљевима, онда би могли доћи до закључка да је тај капитал као патриотски трезор био далеко испод вредности капитала акта од 25 марта. Акт од 25 марта сакривао је извесно материјалне слабости земље и њену неспрему за рат. Тај акт је стварао услов једног бар колико толико могућег одлагања напада на Југославију, што је у самој ствари било у рукама Немачке. Тај напад би у својој безобзирности слабио са временом док је стварност налагала то одлагање, не зато да би се актом од 25 марта отклонио рат на Балкану што се Југославије тиче, већ би се могао да одложи до срећнијег момента по Југославију, што је и сваком обавештенијем грађанину било јасно, да се на тлу Југославије ниједна армија не би могла да брани са изгледом на одбрану, ако се узме у обзир да је нападнута гранична линија Југославије била дужа од оне од Петрограда до Крима крајем 1941 г. Тај факат је открила идеја акта од 27 марта, коју су остварили војници својим пучем, мада су знали да је одбрана земље немогућа обзиром на опрему одбране у односу на спрему и број нападача. Тај моменат је лишио Србе познатог епитетона бораца и прегалаца. Акт од 27 марта, лишио је српске борце најнужнијих услова за борбу, а тиме и распршио све раније илузије о српском јунаштву. Према томе ако се пође даље

и размотре својства чланова влада једног и другог марта, може се констатовати чак и сва трагика њиховог објашњења. Ако се стане на гледиште да су извесни чланови екипе и једног и другог марта идентификовали немачки интерес са интересом народа коме су ови политичари припадали, онда се сме констатовати, да је у Влади од 27 марта било мање истинског патриотизма него што би се то смело рећи за Владу од 25 марта.

На крају ових мисли, може се додати једна напомена више академског карактера него практичног смисла. Браниоци акта од 27 марта настоје да сву технику извођења и нужност бране његовом идејом. Та идеја је била уствари и једино оно што се морало да уради још раније док су то времена допуштала, ако се сматра да се његова идеја зачела у патриотском осећању. Међутим, та идеја је изазвала у његовој техници и моменту извођења као времену провођења, а уз карактер личности које су требале да га пропагирају у свету, сасвим обратан ефекат, т. ј. изглед неозбиљно проведеног акта са свим трагичним последицама. Ниједан потез у њему не стоји у складу са достојанственошћу озбиљности момента у ком се одлучивала судбина једне средње јаке државе. Колико је уствари била ниска осматрачница његових пионира, види се из самог избора личности које су га требале да проводе у живот, као револуционери који су се поиграли судбином једног народа. На ову ме мисао пострекла једна епизода која се одиграла пред мојим очима на неколика сата пошто су радио вести пренеле главне моменте о извршењу пуча ујутру 27 марта 1941. Чим сам сазнао за вести о пучу, изађем из свог стана и упутим се улицом у правцу центра града Мостара. Скоро сви значајнији грађани Мостара били су ми познати. На улици се примећују сцене које се ретко могу да примете у нормалним приликама. Људи се поздрављају, љубе, плачу и један другом честитају проглашење Краљевог пунолетства. Пролазећи Неретву на леву обалу упутим се у правцу књижаре неког Милетића, Србина из Мостара, да купим неки прибор за писање. У књижари затекнем једну групу људи у врло жучном разговору. Милетић је са својом супругом стајао иза тезге, док су на другој страни стајали према њима директор Трговачке академије Алагић, мостарски поседник Миливоје Јелачић, свештеник Коста Зимоњић са још једним по Христу братом, и неколика официра, које сам познавао из виђења. Књижара се налазила преко пута зграде Среског начелства у центру града. Развио се жучан разговор између професора Алагића и књижара Милетића. За моменат сам их прекинуо мојим поздравом са људима. Не мешајући се у разговор пратим погледом кроз врата марширање једног одреда југостовенске војске у пуној ратној опреми, чији се топот ципела меша са реским звуцима мотора једне ескадриле авиона који круже изнад Мостара. Говорници не дају никоме да дође до речи, већ један другоме упорно доказују да ће Хитлер на Југославији поломити зубе, јер армија Југословена од два и по милиона стоји на границама, к томе још турска армија и Грци који стално

задају ударце Италијанима и сл. Ту се оперише примерима из разних офанзива на малу Србију; претресају се кости Потјорека и напослетку судбина фелдмаршала Макензена у којој је својевремено учествовао и садањи Претседник пучистичке владе. Укратко изражава се вера у политичку мудрост стратега 27 марта. Слушајући овај разговор, а проматрајући марширање бораца у пуној ратној спреми, што је свакако стајало у вези са политичким дизањем морала борбеним Србима, био сам изузетно нерасположен и несвесно у једном моменту направим једну гримасу уснама и лицем, да се тиме ужасно осетио погођен професор Алагић, обраћајући ми се, добаци: « Зар ви можете у овом моменту да тако иронизирате?» Свакако знајући ме као добар Србин доброг Србина, био је очито изненађен, како да се ја издвајам из те психозе која је већ ујединила духове широм Мостара. То је сад мене изазвало на реакцију и умешам се у разговор, да би сви остали у ставу слушалаца. Карактеришући положај Југославије и њене војске, услова под којима се ова има да бори, евоцирам скорашње утиске Бана Ивана Субашића и разне непријатности које су га изненађивале на његовој турнеји по јадранској обали, као и његову реакцију; демонстративно исписивање ознака «Ж. А. П.» — Живио Анте Павелић! — у знак реакције усташа и комуниста широм Приморја, изведем закључак, који је више личио на гласно мишљење него на обазриво објашњење ствари. Обраћајући се присутним официрима, који су стварно били само слушаоци, ставим напомену о нашем положају после уласка немачких трупа у Бугарску без борбе, наведем неке мисли из последњих изјава бугарских политичара, да би се иза тога обратио Милетићу, и испричам му овај случај, али тако да су требали да чују сви присутни. Неколико дана после смрти краља Александра, упути ме Дирекција шума у Бањој Луци, у планину Влашић у срезу Травник ради додељивања шумског земљишта неким добровољцима из Првог светског рата. Пошто сам требао ради неких података да свратим у Среско начелство, то се нађем у Травнику. Посао се те врсте сврши у току неколика сата, а остатак дана се проведе негде у бифеу. Тако ходајући градом наиђем на православног свештеника Радована Савића, иначе познатог присталицу Демократске странке и Давидовићевог пријатеља. Упутили смо се неком улицицом кроз град. Пролазећи тако поред једне школе или обданишта, чујемо једну доста јасно изговарану «корачницу, чија је садржина била: «Бој се бије, бије, — застава се вије, вије — сада је освећена крв Фердинанда и Софије!» Наравна ствар, згледали смо се и скоро погнуте главе упутили се у правцу бифеа Вукана Пејановића. Пошто су ми рекли да је овај бифеџија потомак Тодора Кадића, убице црногорског кнеза Данила, то смо захтевајући ракију упутили на његову адресу и неколико шала. Но знајући да је овај мој пријатељ свештеник Савић, био у свакој изборној периоди кандидат на листи Давидовићевих демократа, али и сваки пут пропадао на изборима, то

сам сад и ја на крају зачинио разговор напоменом: «Е мој попе Раде, залуду се ти кандидујеш, чак и на листи демократа, у срезу у коме се чују овакви маршеви!» Сви су ме слушали као неми. Кад сам ово завршио, нагласим само Милетићу: «Ти, Раде (чини ми се тако се звао), немаш појма шта се око тебе збива. Но то није несрећа. Несрећа је у томе што ни они који су довели до јучерашњег чина исто тако не знаду шта раде. Ти ћеш овде кроз неколика месеца (преварио сам се у времену јер се то десило кроз неколико дана) имати католичку државу и теби ће Хрвати првоме да откину главу! То ће бити резултат овога што се око вас овде збива. «Ето вам разлога, господине директоре, зашто иронизирам», обраћајући се, кажем професору Алагићу. Моје објашњење је изазвало врло мучан утисак, и верујем да би ту дошло и до другаче реакције, да ме није из тог положаја извукао поседник Јелачић, својим напоменама и утисцима, које је сам донео са свог скорашњег путовања по приморском појасу, тако, да је тиме одмах умирио раздрагане Србе, који су једва чекали «да пукне!» Касније сам у току рата неколико пута срео госпођу овог Милетића, која ми никако није могла да опрости ово кобно пророчанство њеном мужу, у које, морам да признам, нисам ни сам до краја веровао, рачунајући да ће Хрвати ипак показати више смисла код управљања својом државом, која је и за њих као и за Србе била једно трагично искушење.

Под тешким утиском напустим ово друштво и упутим се кући са намером да жену и дете одмах упутим у Босански Нови, рачунајући са брзим ратом и мојим позивом у војску. Изражавајући ту мисао пред женом, објасним то све мојом жељом, да је боље да се у случају метежа нађу код родитеља него сами у Мостару. У току неколика сата били смо на железничкој станици у Мостару да би с великом муком кроз један кркљанац људи у разним одорама и нервозних путника заузели место у једном ходнику вагона друге класе. Униформисани путници били су најбројнији. У једном кутку ходника стајала је група официра који су полугласно расправљали о значају догађаја дана. Из разговора се разабирала разноликост њиховог става према значају дана и људи. Један је био очито на страни Симовића о коме је говорио са поштовањем, евоцирајући значајне моменте из његовог живота, његов прилог Церској бици, случају са фелдмаршалом Макензеном и његовој обљубљеношћу међу цивилним становништвом источне Босне и ваздухопловцима и сл. Други дижући руку у знак искључивости назива га енглеским шпијуном и сарадником са комунистима, цитирајући име Момчила Нинчића, који је, веле, био човек свију система у Европи, да би завршио цитирањем неких имена масона Југославије и сл. Овоме се се одмах придружио трећи, који нервозно махајући руком добацује: Шта ми има ко да хвали Симовића! Он нас је гурнуо у пропаст. Данас више не говори дипломатија и марифетлуци, већ војска, барут. Он је нашу ствар упропастио; он не зна шта ради! Ево, молим вас, видите, ми стојимо пред ратом, а још немамо ни

прогласа о мобилизацији, наша мобилизација захтева недеља, ако не и месеци. Ми мобилишемо позивајући људе на резервну службу. Да је он знао шта ради, не би никада смео да допусти да му уђу у кабинет други људи, пре него би били позвани на то наши елитни официри као што су браћа Милан и Милутин Недићи, Миленко Варјачић, Владимир Белић, Драгиша Пандуровић, Мита Живковић и њима слични. Шта ће он сада да ради са једним Петром Пешићем или Богољубом Илићем? Ту су се у међувремену спомињала разна имена војних старешина, међутим услед неке спонтане асоцијативности ова сам имена запамтио јер је свако од ових презимена било слично именима које су носили други значајнији људи ове ере Југославије. Тако сам ова имена и запамтио. Овај је разговор трајао неколика сата, т. ј. док смо стигли у Сарајево, где су ови официри и напустили воз. Жао ми је било што нисам имао услова да учествујем у том разговору, премда ствари не бих допринео ништа. Каснија збивања током рата доводила су ме често у мислима са овом епизодом, специјално после оних збивања на стази од Каира до Лондона, и оне недоследности извршиоца пуча и њихових марионетских улога као играча на конопцу разапетом између Лондона и Москве. Када сам се током и после рата нешто боље упознао са приликама под којим се збила, развила југословенска државна и национална трагедија, онда ми се само од себе објаснило питање зашто су ови елитни југословенски официри били у сенкама 27-мартоваца. Мада ни најелитнији у тим данима не би могли много да допринесу спасавању Југославије, сав тај комплекс објашњава погледе 27-мартоваца на општу политичку проблематику земље и значај самог државног удара. Овај осврт важи и за улоге других у тој екипи, само гледано с друге стране. Трећег дада после бомбардовања Београда, а на путу према Јадрану Мачек са својим колегом Андресом напушта Владу 9 априла без речи. После Мачековог одласка, напуштају Владу успут 15 априла Др. Торбар и Др. Смољан. Министар шума и рудника Др. Џафер Куленовић, примајући обавештење да је прокламована Независна Држава Хрватска у Загребу, губи се из редова својих колега «заборавивши да исплати своје чиновнике, чије је плате носио собом», да би се одмах нашао у Загребу и ставио Павелићу на услузи. Извршена попуна упражњених места у тој Влади, у сваком случају била је још накараднија. Највећи и најмудрији непријатељ Срба и Југославије међу Хрватима, Др. Јурај Крњевић заузима место потпретседника Владе уместо Мачека. Ако сада додамо и још ону тројицу Бићанића, Мартиновића и Јукића, који су, поред бана Шубашића претстављали хрватску политичку екипу, онда и није било никакво чудо све оно што се касније дешавало са том Владом и са државом коју је та Влада претстављала. Ако овоме још додамо и онај нерадо спомињани факат, да су поједини чланови те Владе у каснијем развоју догађаја у свету и Југославији одиграли улоге најобичнијих потркуша разних дипломатских сервиса, а у оптуживању борбе чет-

ника и Драже Михаиловића, док је он био члан те Владе, при чему су се истицала два активна министра Србина по крви: Чубриловић и Косановић онда је сувишна свака друга и даља прича о патриотским поривима као основе акта од 27 марта. Ако се већ зна да су најизразитији опозиционери политике кнеза Павла и Цветковића биле уствари оне личности, које су се без скрупула заузимале за ствар Тита и југословенских комуниста у демократском свету, онда не би било ни најмање грешно поставити се на гледиште о разматрању акта од 27 марта алтернативно: да ли се он сме јаче да брани као намештено патриотски чин или да критикује као брзоплет акт неодговорних у политици.

Народно расположење колико је тешко модификовати код једног народа, толико га је тешко каналисати код другог поготову онде где се ради о лако «упаљивом» карактеру какав је српски. То је истовремено доказ непознавања околности које захтевају саображавање држања чињеничном стању. Не може се негирати факат да од народног расположења зависи много изглед на победу у рату или избегавање пораза. Међутим, народно ратно расположење претвара се у безумље ако том расположењу материјалне околности не дају нужну подршку. Један од највећих револуционера двадесетог века, Лељин, изразио је једну високо практичну мисао на адресу оних који се заносе народним расположењем речима: да је глупо или чак злочиначко понашање оне армије која се не спрема да овлада свим врстама оружја, свим сретствима и методама борбе које могу бити примењене код непријатеља или их овај примењује... Из ове реалне мисли никла је она оптужба за «издају» савезничке ствари коју је Лењин урадио закључењем Брест-литовског уговора између Централних сила и његове револуционарне Русије. За њега је успех револуције био врховни циљ према коме су све остале радње биле само сретства. За њега није било ни најмање важно што ће се он одрећи «историских» права Русије на пограничне територије почевши од Балтика па све до Батума и Ардагана. Он је знао да ће у случају успеха револуције ти делови света опет постати делови Русије, само уместо царске биће делови совјетске Русије. За њега је било важно да га рат остави на миру да би остварио своје дело у Русији јер је он знао под којим су му условима Немци допустили да прође кроз њихове борбене редове и државном територијом да би својом револуцијом извукао Русију из рата. Да Немци нису били сигурни у тај Лењинов план он се у току рата не би никако могао да нађе у Русији да би разбијао ратоборно расположење Руса против Централних сила. То су уосталом најбоље знали команданти немачких оперативних јединица на Источном фронту генерали Макс Хофман и фон Хофмајстер исто као и совјетски преговарачи са Троцким и Криленком на челу. Ово је за Савезнике била очита издаја. Међутим, кад су Савезници увидели чему Лењин циља почели су да се намећу ствари-

ма у Русији да би имали колико-толико увид у збивања у њој. Савезници су сматрали својим успехом што им је било омогућено да «забијају нос» у ствари Руске револуције, а Лењин је такође сматрао својим успехом што је уверавајући западњаке да је Револуција унутарња ствар Русије увелико ометао Јапан да се овај не би намамио на азиско тло Русије, да би реализовао оно што му није успело по Портсмаутском миру благодарећи тадањој политици Теодора Рузвелта, који је у победнику над адмиралима Макаровом и Рожественским код Цушиме и генералима Стесељем и Куропаткином широм Манџурије назрео опасног конкурента на Пацифику. Ово је такође било Лењину познато. Да би му срећа била комплетнија он се знао да користи искуствима јер је одмах после слома Централних сила назрео у западњацима «отимаче» руског тла, да би са тиме његова револуција постала истовремено и одбрана тла «свете Русије». Тако су му у првој фази «мир у границама и земља сељаку» донели популарност у земљи, а борба против интервенције дала револуцији национално-одбранбени карактер. Истина је да се многа предвиђања Лењинова нису обистинила и да је сам градио на идеалистичким елементима специјално што се тиче спољне политике Руске револуције. Међутим, он је градио на реалним претпоставкама у земљи. Он се није обазирао на то шта ће да «каже свет». Он се поводио за својим интересом. Тај интерес је био жеља за постизањем циља, а не трчање за моментаним ефектима. То трчање за моментаним ефектима било је подједнако изражено у ери два мартовска датума код српског народа из идеалистичких побуда или патриотских мотива колико је било код његових спољних пријатеља и непријатеља из идеолошких разлога или код самих извршилаца пуча из жеље за ратом против осовине колико из шпекулативних мотива.

Међутим, сви су ти разлови пали пред објективном оценом околности у којима се налазила Југославија од почетка рата 1939, специјално од краја октобра 1940 па до извршења пуча 27 марта. То је све била, међутим, паклена игра судбином једне државе и проигравање улога првака једног народа. Ту већ за романтичарска расположења нема места било да се ради о разумевању или одобрењу. Ово утолико пре уколико се морало да зна какав је однос између ефектива нападача и способности одбране државне границе на једној страни и могућности пружања ефективне помоћи Југославији од стране њених пријатеља на другој страни. Ово тим пре што је Хитлер добио јасна уверавања од стране Стаљина да у случају немачког обрачуна са Балканом Совјети ће се држати неутрално. Ту уосталом нису ни била потребна никаква уверавања. Осим тога било би глупо и мислити да је југословенско војно и политичко вођство било сигурно да ће вихор Другог светског рата мимоићи Југославију. Отуда уствари и отимачина о њу. Међутим, разлика је била у мотивима. Немци су хтели да је што дуже неутрализују зато су форсира-

ли приступање Југославије блоку Тројног пакта. Све остале силе учеснице у рату настојале су да изазову Југославију на рат против сила осовине. Тај су рат чак пожуривали сами Италијани исто као и Бугари и Мађари из ревизионистичких разлога. На пуну несрећу Југославије и једни и други су је прецењивали. Колико се у тој оцени ишло некритички види се из оних претпоставки и једне и друге зараћене стране, према којима су југословенски савезници давали дужи рок њеном отпору против нападача него што су то давали и Немци и западњаци Русији у борби против Немачке у току 1941. т. ј. после 22 јуна 1941 године. Истина је да је југословенски Генералштаб по чистој логици ствари очекивао напад Немаца на северном сектору њене границе т. ј. на релацији Клагенфурт-Марибор-Темишвар. Међутим, тај географски услов није смео да значи да је гранична линија Темишвар-Струмица обезбеђена тиме што није гранична са претпостављеним непријатељима Југославије Немцима и Италијанима. Требамо ли се сада упуштати у анализу тих момената као нејасних после уласка немачких трупа у Бугарску током јануара и фебруара 1941 године? На то питање сасвим одређено, мада несвесно одговара један југословенски публициста цитирајући мемоаре Кордела Хала кад каже:

«...да је 24. и 25. сиjечња посланик УСА у Београду Артур Блис Лејн телеграмом обавијестио Државни департман, да су он и пуковник Уилиам Ј. Доновен посјетили кнеза Павла и претсједника владе Цветковића и да су им том приликом Југословени одлучно изјавили, да Немачкој неће допустити транспорт трупа или ратног материјала преко југословенског територија.

8. вељаче, пише даље Хал, Лејн му је телграфирао из Београда, да кнез Павле сматра да је положај Југославије очајан (након уласка Нијемаца у Бугарску); да би Цветковић и Цинцар-Марковић убрзо могли отпутовати у Берлин на Хитлеров позив, а да је кнез Павле расположен да под сваку цијену избјегне рат...» (Богдан Кризман, Хитлеров «Потхват 25» против Југославије, Загреб 1953 у напомени на стр. 68/69). Овде је писац требао да констатује да Немци нису ни тражили пролаз. Из овога става кнеза Павла може се извести онолико закључака колико ко жели на стази од «издаје» до пуне политичке обазривости. Међутим у односу на Немце остаје само једна констатација, т. ј. да нису желели да увлаче Југославију у рат. То је сасвим неспорно. Затим остаје неспорним оно што је био крајњи циљ интересената, т. ј. да је Кнез желео по сваку цену да задржи Југославију што дуже по страни. То је опет Кризман, вероватно више несвесно изложио, цитирајући следећи моменат из аката Нирнбершког суда, кад каже:

«Претставник Велике Британије сер Давид Максвел-Фајф (данашњи министар унутрашњих послова) поставио је пред судом 1. IV. 1946. Рибентропу питање, зашто је Њемачка напала Југославију, а да није претходно исцрпла сва дипломатска сретства.

Рибентроп: «Јер је нову владу формирала у првом реду Енглеска, као што ми је признао један од британских официра који су ме у истрази преслушавали. Било је стога Фиреру, након Симовићевог пуча, савршено јасно, да непријатељи Немачке стоје иза Симовићеве владе и да мобилизира војску са циљем да нападне позадину талијанских трупа. То није била моја политика, јер сам био позван тек на крају конференције, о којој ви говорите, и Хитлер је тек касније дао свој мишљење, а да нитко није протестирао. Тражим да преслушате о томе војнике. Био сам присутан и имао сам озбиљну дискусију с Фирером о томе».

Сер Давид: Мислите ли, да је било оправдано напасти на државу, а да претходно не предузмете никакав дипломатски корак, да приступите војном разарању с «несмишљеном окрутношћу» — да употребим Хитлеров израз, и да уништите Београд помоћу напада бомбардера у валовима? Мислите ли да је то оправдано? Постављам вам једно врло једноставно питање: мислите ли да је то било оправдано?

Рибентроп: «Не могу, као што би ви то хтјели, да вам одговорим на то питање са «да» или «не», а да не дам тумачење за то.
Сер Давид: «Тада је непотребно да одговорите. Ако не можете одговорити на то питање са «да» или «не», не одговорите уопће». (У напомени на стр. 77. исто дело).

Међутим, ако су Немци признавали да је пружање помоћи Италијанима у Грчкој немачким снагама пребаченим преко румуњске и бугарске територије помоћу авиона и камиона било врло неповољно по њих, то је још један доказ више да су избегавали конфликт са Југославијом бар у тој фази рата. Колико би Немци то стање трпели, остаје неодређеним. Међутим, исто тако остаје одређеним факат да су Нмци у познатом случају користили своје снаге штациониране у Бугарској имајући пред собом отворену границу Југославије на релацији Темишвар-Струмица, да би из три правца муњевитом брзином уништили југословенску одбрану, која је ионако била врло слаба. Ту се сада треба поставити пред једно интересантније питање, т. ј. на гледиште онога о чему се врло нерадо говори. Југославија је требала прво да објави мобилизацију да би могла да обезбеди границу Темишвар-Струмица. Но и у том случају се поставља ново питање: да ли је Југославија била у стању да тај део границе покрије својим снагама? Она у том смислу није урадила ништа. Међутим и да је објавила мобилизацију и извршила планску дислокацију њене снаге су биле сувише слабе да би покриле граничну линију дужу од две и по хиљаде километара. Југославија је била фактички позиција у опсади. Но и да је све то могла да уради у једном моменту је то све било прекасно. Све су материјалне могућности биле уништене услед краткоће времена, ако се сматра да је 27 март био прекретница, а 6 април увод у њено разарање. Значи, политички акт од 27 марта био је акт самоубиства. Но и по-

ред њеног несрећног положаја где се наметала Немачка да је брани од Италије и Енглеске или Енглеска да је брани од Немачке и Италије овде би се бар накнадно могли поставити пред једно осетљивије питање. Шта би требао да одговори сер Давид министру Рибентропу да су се нашли у обратном положају и да је Рибентроп поставио сер Давиду питање: зашто Англо-Американци онако безобзирно бомбардоваше српске градове Београд, Ниш, Сарајево, Мостар, Никшић, Подгорицу и друге и то у времену када ти градови нису са војничког гледишта претстављали објекте од значаја? Како то да нападачи код сваког овог бомбардовања изабраше неки значајнији српски-православни празник да баш на тај начин изразе Србима своју «самилост» у српској националној несрећи? Такво прво бомбардовање Београда од стране Англо-Американаца паде на први дан православног Васкрса 1944 године, да би се наставило током месеца маја уз страшне народне и материјалне жртве. Прво бомбардовање Никшића паде на дан празника Благовести 1944 године да би се наставило у шест махова уз жртве од 443 погинулих и рањених Срба. Тако бомбардовање града Мостара паде на дан српско-православне Нове године 1944 да би град био демолиран уз жртве од свега четири немачка војника који су се затекли у столарској радњи Вукана Кујића у Мостару тог фаталног јутра. Дана 13 маја би бомбардована Подгорица и у темељу уништена уз жртве од 3800 мртвих и рањених да би погинула два Немца. Осамнаестог маја би бомбардован Београд уз страшне жртве и то у «валовима» далеко «несмишљенијим» од оних Хитлерових који такође изабраше дан Цветне недеље да га поздраве са исто толико безобзирности са коликом су га поздравили три године касније његови савезници. Ко је дириговао овим мерама против савезничког српског народа? (Извесни детаљи о овоме наћи ће се у једној од следећих свезака ове Енциклопедије).

Но када су се већ Срби нашли у положају да их сер Максвел брани од Рибентропа, а Рибентроп од сер Максвела, онда је Рибентроп могао даље да постави питање: Како то да Британци у мају месецу 1945 не бише начисто ко су четници Драже Михаиловића и за шта су с борили током рата и на чијој страни већ их у масама предадоше у чељусти комунистичких разбојника? Зашто их не задржаше под својом руком док не испитају ко су ови борци? Па то тачно одговара духу оног питања које постави сер Давид фон Рибентропу на суду. Но и кад би се све то могло да преда забораву требало би се опет поставити пред питање: како то, да англо-америчке власти у окупираној Италији и ослобођеној Аустрији као по плану током 1946 године, тражише да на велике српске православне празнике хватају као зверад оне Србе који су током рата под Недићевом управом спашавали српски народ од авантуризма? Вероватно су са сигурношћу могли рачунати да ће на први дан православног Божића наћи своје жртве окупљене у православним богомољама исто као и оне на улица-

ма српских градова које су онако «несмишљено» бомбардовали. Из ове перспективе треба посматрати судбину Југославије постављне између немачког чекића и британског наковња.

Кнез Павле је водио политику која је одлагала смрт Југославије, свакако на неодређено време. Но пошто Југославија није била ни Немачка, ни Русија, ни Енглеска да би могла да води своју динамичну политику, то је она у једном моменту била поведена оним елементом који је према судбини земље остајао индифрентним рачунајући са својим наметањем земљи ако се систем одржи или пласирањем у иностранству као награду за оно што је учињено у земљи. Ту мисао не треба облачити у рухо романтизма већ је као «голу» треба сервирати јевности као опомену малим народима кад се заносе мишљу да ће им успети да могу да воде своју политику онде где «велики» деле мегдане.

У чему је разлика између Брест-литовског мира 1918 и Пакта о пријатељству из 1939 између Немачке и Русије и Пакта од 25 марта између Југославије и Немачке? Одговор би био врло прост: Лењинова Русија из 1918 и она Стаљинова из 1939 водиле су сопствене политике исто као што су их водили Немци у односу на Русе. То све нема ничега заједничког са романтизмом у политици, на који се може апеловати само онде где се одигравају «улоге Црнаца».

Ово би се најбоље могло да објасни мишљу да политички акти неодговорних врло често погађају оне који нису у могућности да избегну одговорност. Колико је то тачно потврдиће наше искуство из предвечерја самог разарања Југославије.
Седећи на извору догађаја у Београду, у својству АП кореспондента, Роберт Ст. Џон, бележи своје утиске из тих момената овако:

«Док смо се ми мували около да би штогод сазнали, Симовић и његови министри су били презаузети. Схватили су какав су озбиљан корак направили. Било им је јасно шта ће Хитлер у Берлину и Мусолини у Риму на то да кажу. Знали су као и сви ми да је на тих начин челична омча стављена око грла Југославије. Чекало се само да Берлин и Рим нареде да се чвор притегне и да Југославија буде обешена. Италијанске трупе на северозападу. Италијанске трупе у Албанији. Нацистичке трупе, нацистички аероплани, нацистички тенкови начичкани дуж румуњске, бугарске и мађарске границе, а затим даље старом границом Југославије и некадање Аустрије.

Постојао је само један отвор начеличној омчи. То је био Југ. Узана Вардарска долина. То је била једина нада. Прича се да су Енглези сконцентрисали тристо хиљада својих трупа у Грчкој, да се поставе иза леђа ратоборне Југославије. Тристо хиљада британских трупа са изобиљем тенкова, аероплана и муниције. Ко је те вести протурио? Добро!... истина је, вести нису званично потврђене. Не сасвим сигурно. Тако је током три недеље један тан-

ковијасти грчки новинар, по имену Папас шетуцкао између А-тине и Београда. Био је снабдевен дипломатским пасошом и шапутало се да обавља значајну «дипломатску мисију».

Док је Цветковићева влада водила преговоре са осовинским силама о приступању овима, волшебни Грк Папас њушкао је на све стране. Он је врло добро знао да одабере људе од поверења. Стране дописнике за које је осећао да им се може поверити. Српску опозицију исто као и Симовићеве трабанте. Усто и неколико дипломата. Он је оперисао динамитом. Не оним динамитом који се употребљава за дизање мостова у ваздух, већ динамитом који се употребљава за минирање држава. Он је директно долазио из Атине. Долазио је «од наших пријатеља у Атини», говорио је намигујући лукаво.

«Наши пријатељи» желе да ставе Југославији до знања да се већ око сто хиљада британских трупа искрцало у неколико лука јужне Грчке. Он је чак наводио имена тих пристаништа. Плави таласи Средоземља били су зацрњени бродовима. Британским бродовима. Они су допремали моћну Балканску армију која је требала да се стави у одбрану Грчке, да чикне осовинске силе уколико Југославија буде имала куражи да их чикне на било какав начин.

Ја сам био један од дописника коме је Папас поверио ствар. Њему ме претставио један угледан и частан енглески новинар кога сам познавао и коме сам веровао. Папасове новости биле су најновије премда се и до сада говоркало по непровереним вестима о искрцавању британских трупа у Грчкој...» (Robert St. John, From the Land of Silent People, New York 1942, p. 20/21).

Да су овакви цивилисти могли да поверују оваквим вестима је донекле разумљиво и по позиву. Страни дописници нису ништа више него плаћена трчкарала који често пишу оно што им се нареди. Чак пишу о стварима које не разумеју па им се зато лако и «подмеће». Међутим да армиски генерали могу да поверују оваквим мислима је више него трагично. Та је трагичност утолико ироничнија уколико се рачуна са њиховим стручним «незнањем». Такви армиски генерали демисионирају на своју функцију морално макар је формално и држали. Ово је било утолико мучније што се са њиховим незнањем рачунало. Зар је пучистичка влада смела да и помисли на придавање вере оваквом јауку из нужде кад се знало да Балкан није циљ Немаца већ етапа и њих и Италијана у даљем кретању према Африци, Суецу и Блиском истоку. Да се није можда претпостављало да ће се успркос Немцима, Италијанима и Бугарима стабилизовати фронт у Тракији? Ово је било утолико ироничније кад се знало за став Совјета. Француска није постојала. То је био краткотрајни моменат у коме је Балкански фронт т.ј. Југославија са Грчком била је једини фронт који је захтевао офанзивне акције у Европи. Зар се при том стању смело и помислити да се Југославија може да брани и

један дан? Нажалост Симовић је веровао. Он је веровао да се рат неће избећи али га је предвиђао крајем априла. Верујући у Папасове вести Симовић одређује, према записима Ст. Џона, свога ађутанта ваздухопловног капетана Обрада Обрадовића да у својству његовог изасланика ступи у везу са Командом британских трупа у Грчкој ради што ефикаснијег коришћења тих снага у интересу Југославије. Заиста право чудо! Но колико се и код тог стања радило споро ако не и безглаво, према овом кореспонденту, изгледа да је капетан Обрадовић требао да после 6 априла обави своју мисију. Рат га је затекао у Београду и на дан 6 априла био рањен. Тако се десило услед спорости Обрадовића у својој мисији и брзине кретања генерала Симовића у свом бежању да оба истовремено напусте Никшић да би скупа могли да потраже те обећане британске армије, којих стварно није било. Оне су биле само пропаганда за неуке, за оне који се лако одушевљавају. Свакако да остаје неодговорено питање чиме се Симовић могао да одушеви? Да ли је то могло да дође из идеалистичких или практичних разлога ствар ће у односу на историски суд остати на истом одстојању. Зар је за једну такву мисију био довољан капетан II. класе кад се знало да су за ту мисију били одређени дипломатски претставници и војни аташе у Атини?

Један од живих сведока тих збивања ваздухопловни поручник (унапређен у чин капетана по предлогу Драже Михаиловића током рата) Бранко Јовановић, тада у својству ађутанта Прве пилотске школе и наставник летења у Панчеву, био је са својом школом услед очекивања рата дислоциран на Бутмир код Сарајева. Боравећи службено у Београду на дан 5 априла 1941. год., срео је на улици у Београду свога старијег колегу, тада ваздухопловног капетана Јевту Пановића, који је био на служби у својству ордонанс официра код генерала Симовића. Пановић је, будући извесно упућен у ток ствари, тачно у духу мисли кореспондента Ст. Џона, уверавао Јовановића, да се рачуна са ратом у току од две недеље, али да се тај догађај има да гледа без бојазни јер је Велика Британија осигурала леђа Југославији својим снагама у Грчкој и да је ставила на расположење Југославији знатан број ескадрила «Харикена» као допринос овој за борбу против нападача. Разговор је текао око 9 часова увече на углу Александрове и Краља Милана улице у Београду без и најмање сумње од стране Пановића да се стоји пред сломом следећег јутра. Ово ми је лично испричао сам Јовановић, који живи у Чикагу, у Сједињеним Државама. Оваква уверавања су била реални и психолошки разлози оном позиву Београђанима и Југославији да се не треба плашити рата. Не може се негирати факат ратоборног расположења Срба и Словенаца тих дана, да се треба супротставити силама осовине и апизерској политици кнеза Павла и Цветковића. То се донекле може да веже уз оба мартовска датума. Међутим да је у случају акта од 27 марта успела једна страшна превара не може бити предмет спора. То је било оно што се не

може да одвоји од оних мера којима се потстрекивало народно расположење да би се постигло оно што су хтели режисери рата без обзира на мотиве. Да би иронија била тежа том су преваром били преварени сви учесници у њему исто тако без обзира на мотиве који су могли утицати на изазивање народног расположења.

Ако се овде поставимо на гледиште онога ко се креће односно заноси струјом народних осећања, онда би у том случају нашли у нашој најновијој националној историји неколика примера који указују на чињенице, где је народно расположење као излив патриотизма, доводило државу и трон до руба пропасти, а владара земље, постављеног између наковња чињеница и чекића народног расположења, касније оглашавало за издајника народних интереса.

Први пример имамо у држању кнеза Николе Црногорског у години 1862. У априлу ове године напао је Омер-паша Црну Гору да би осветио пораз на Граховцу. Неопремљена и усамљена Црна Гора примила је борбу без иједног трунка наде да ће одолети Турцима. Све силе Европе биле су против Црне Горе. Држање Аустрије било је изразито непријатељско, док су Русија, Енглеска и Француска биле индиферентне према њеној судбини. Тако се она сама имала да рве са Турском. Црногорски патриоти били су за борбу до последњег, специјално они делови Црне Горе, који су се највише и бојали турске освете. Међутим, кнез Никола, мада младић од 22 године, сматрао је да је примање Омерпашиних услова једини излаз из ситуације. За љубав интегритета Црне Горе он је био чак и за примање услова да се његов отац војвода Марко има да уклони из Црне Горе као непомирљиви душманин Турске и Аустрије. Кнез Никола је сматрао да је свака преузета обавеза према Турској омогућавање спремања на реванш кад то буду допустиле прилике. Значи он је био за компромис да не би изгубио иницијативу. Тако је дошло до закључења т. зв. Ријечког мира са Турском потписаног 8 септембра 1862 на Ријеци Црнојевића. Овај мир је схваћен у Црној Гори као понужавајући. Међутим, кнез Никола схватио га је као услов опстанка Црне Горе, т. ј. да се избегне веће зло. Он је кроз 14 година чекао са нестрпљењем да му се пружи она ,прилика, која му се пружила на Фундини, Медуну, Вучјем долу и осталим позицијама. Кнез Никола је био онај ретки пример патриотизма за кога су изливи народног осећања условљено значајни.

Други случај имамо још далеко јаснији. Врење које је изазвао народни устанак у Босни и Херцеговини у 1875 години у Српству, а затим у свету, нашло је своју најоштрију форму у политичком животу тадање Србије. У августу те године помирљива или боље речено обазрива политика владе Данила Стефановића доживљава пораз на изборима. Победу је однела т. зв. либерална струја, која се фактички појављивала са ратоборним узвицима у народу. Тако је дошло до образовања т.зв. «Акционог министарства» либерала Стевче Михаиловића као претседника Вла-

де и Јована Ристића као министра спољних послова. Јавно мњење тадање Србије било је за рат без обзира на околности. Ово је било у супротности са Кнежевим гледиштима на тадање стање, а стајало је такође у супротности са саветима Великих сила. То стање у Србији било је опомена Порти да се благовремено побрине за одбранбене мере и да на време нагомила војску по границама Србије. Мада је влада Михаиловић-Ристић била привидно за смиривање духова, њој се уствари није веровало. Тако под притиском народног расположења, кнез Милан пита руску Владу да ли би она хтела да се заузме код бечке Владе, да Аустрија остане мирном у односу на Србију уколико Србија објави рат Турској. Кнез Милан се бојао да га Аустрија не би напала с леђа. Руски одговор је био понижавајући. Петроград је држао «да треба пустити Србију у рат, ако га хоће, а Аустро-Угарска има да се осигура само изјавом: да ће чувати своје интересе...» Овако је мислио кнез Милан о Турској и Аустрији. Његови лични погледи изражавали су тада суштину проблема Србије. У разматрању тих момената наш научник Слободан Јовановић каже на једном месту овако: «Он је видео јасно да, ако би дошло до рата, ми бисмо ратовали сами, без иједног савезника. Велике силе биле су противне рату; наше везе са балканским државама биле су лабаве и несигурне. Од таквога рата који би Србија водила сама против Турске, Милан се уплашио. Он није имао омладинску веру у ,снагу и величину Србинову', није држао да Срби могу сами тући Турке. Он је предвиђао нашу катастрофу у случају рата с Турском. Та народна катастрофа, држао је он, била би и његова лична катастрофа; после једног несрећног рата, он не би могао остати на престолу...» (Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, I/433, Београд 1934).

Из тог разлога је дошло до трвења између њега и «Акционог министарства», трвења личних погледа на начелне проблеме. Ристић као националиста не одобрава никакву пасивност у догађајима који наговештавају почетак једне велике националне кризе. Кнез Милан у својој претераној обазривости гради на чињеницама, али чињеницама које стоје са свим достојанством постојаности. Ту се Слободан Јовановић још јасније изражава, кад каже: «Кнез и акционо министраство јако су се разликовали у својим погледима. Да ли ће се слушати Велике силе, како је хтео кнез, — или ће се ићи за јавним мњењем, како су хтели министри, — то питање и кнез и министри остављали су Скупштини да она реши. Али кнез је унапред изјављивао да као доказ скупштинске ратоборности не прима празне речи и гола уверења. Он је тражио позитивне доказе, тражио да Скупштина одобри материјална сретства за вођење рата, — на првом месту, један ратни зајам. Он се надао да наш сељак, тврд на пари, неће тако лако одобрити зајам». (Исто дело с. 435/6.).

Неуспех Србије у овом рату није могло да спречи народно одушевљење за њ. Србија није била спремна. Овај неуспех повукао

је још једну мучнију последицу у односима двеју српских династија и њиховом ривалитету у то време. Људи су још у то време, као и многи каснији историчари градили популарност кнеза Николе да би њом приказивали непопуларност кнеза Милана још јачом. И тај моменат је стајао у тесном односу са романтичарским расположењем тадањих вођа ратоборног Српства и српским јавним мњењем. Шта више и дипломатски претставник побуњених Срба у Босни Васо Пелагић побојавао се да Србија својим помагањем устаника у Босни не тежи «да повећа број својих поданика». Аустрија прижељкива да се што пре сломи кнез Милан у рату са Турском да би тиме био отклоњен његов утицај у Босни, а у вези са тим трпи на свом подручју кнеза Петра Карађорђевића док у њему није назрела тежњу да се жели да домогне српског престола као будући «Југословенски краљ». Црна Гора као конкурент Србије у Босни настоји такође да искористи неуспех кнеза Милана, како то лепо каже Васо Чубриловић:

«Као Београд што ради да ухвати корена у Херцеговини и црногорским Брдима, тако и Цетиње гледа да потисне Србију из Босне. 1877 године била му је згода за то. У првом рату 1876 Србија је била тучена; Црна Гора остала је непобеђена. Србија је 1877 склопила мир; Црна Гора је тад заједно са Русијом наставила рат и тим још више стекла симпатије осталих Срба. У Црним Потоцима су били незадовољни са Деспотовићем». (Босански Устанак, с. 402. Издање Српске Краљевске Академије Наука, Београд 1930).

Трећи случај, тако рећи из нашег политичког живота и многим живим још увек у свежем сећању је анексиона криза 1908/9 и дипломатски дуели широм Европе у тој ери. Бечка Влада својим актом од 6 октобра 1908 нарушава читав скелет међународних односа заснованих актима Берлинског конгреса. Тиме се раскида аустро-руски споразум о балканским проблемима; изазива се затегнутост односа Беч-Рим, а затим Беч-Цариград. Уствари врши се атак на све потписнике Берлинских аката. Међутим, док су ови мање више погађани индиректно али не и директно и фактички, Србе је анексија Босне и Херцеговине погодила као гром из ведра неба. То је изазвало борбено расположење код свију Срба како оних у Србији и Црној Гори тако и оних у границама Двојне монархије. Велике силе су уствари остале у ставу изненађеног посматрача. То је изазвало и различит став према акту анексије. Нико од тадањих политичких људи Србије није био за било какво компромисно решење већ су били стварно за рат. Међутим, одмах се поставило питање: са чиме, са киме и против кога? Посматрано са правне тачке гледишта Србија није била позвана да брани формалне принципе Берлинског уговора јер она није ни била потписница овога. Отуда ни Србија ни Црна Гора нису биле у стању да протестом против анексије као повреде уговора излазе пред Велике силе. Уствари прешло се одмах на политику. Док су Срби настојали да мобилишу све своје снаге да би од босанско-херцеговачког питања направили српско

питање, у чему су уствари и успели, дотле су Аустријанци настојали да мобилишу све своје војне, дипломатске и међународно-јавноправне стручњаке да би уверили светску јавност да је босанско-херцеговачко питање ствар унутарње администрације Двојне монархије. Тако један од тада најугледнијих аустриских правника и члан Хашких институција професор међународног јавног права на бечком Университету Хајнрих Ламаш, даје 10 новембра 1908 изјаву лондонском Тајмсу, где између осталог каже:

«Неограничени карактер аустро-угарске управе произлази нарочито из овога двога: војници босанско-херцеговачки заклињу се на верност императору Францу Јосифу, а не султану; кривични закон обнародован 1881, назива велеиздајом управљене радње противу аустро-угарске империје и не спомињући Порту: је ли могуће одредити јаснијим говором да је стварни суверен (ових земаља) био, за време од тридесет година, император аустриски, краљ угарски, а не султан?... да анексија Аустро-Угарској није била извршена 1908 већ да је 1878 и 1879 израз «окупација и управљање» у Берлинском Уговору био прост дипломатски еуфемизам за израз «анексија»...

А Србија? Она се жали да су њене аспирације односно Босне и Херцеговине биле обмануте њиховим присаједињењем нашој монархији. Али да ли Србија може полагати право на ове покрајине? Оне номинално припадају Турској, стварно Аустро-Угарској, а никако Србији. Истина је да су становници ових земаља великим делом исте народности као и Срби; али већина нема исту вероисповест; они су, било католици, било мухамеданци, а не православни, а у источној Европи вероисповест пре сачињава основ политичких конфигурација но народност...»

На ову тврдњу, која је негирала уствари принцип међународног јавног права у његовој супремацији над принципима државног позитивног права, одговара у следећем броју «Тајмса» професор међународног јавног права на оксфордском Университету Т. Е. Холанд врло кратко: «Разлови које је (Ламаш) принуђен изнети у свом циљу, такве су природе да одају слабост ствари коју брани...»

Међутим, слабост ове ствари зачела се још далеко пре заседања Берлинског конгреса, а чему је у предвечерје самог конгреса бечка Neue Freie Presse од 5 јула 1878 дала трагично предвиђање, речима:

«...Берлински Конгрес нема никаквог права на историско признање будућности, као што не може ни рачунати ни на сагласност савременика. Он не санкционише извесну идеју која преовлађује у духу европских народа, он не доноси никакво потребно решење са гледишта Међународнога права, он само изриче одлуку по којој су силни још јачи, а немоћни још слабији...» (Цитати узети из књиге Миленка Р. Веснића: Анексија Босне и Хер-

цеговине и међународно право,, Архив за правне и друштвене науке, Књ. VII, свеска за мај 1909).

Професор Слободан Јовановић, дајући политичко објашњење овом комплексу каже:

«У први мах је и сам Пашић био за рат премда га није схватио као начин витешке смрти, већ као сретство за изазивање великог међународног заплета у коме би се, може бити, догађаји обрнули у нашу корист. Код таквог стања духова Миловановићев протест против анексије учинио се млак и недовољан. Публика није ценила вештину и гипкост његовог аргументисања и замерала му је што није много јаче нагласио уцвељеност и гњев нашег народа...» — да би даље наставио: «Ратоборно расположење стало се стишавати тек кад је постало јасно да у случају рата с Аустријом не можемо рачунати са Русијом. Тада и Пашић, уместо рата, тражио је неки други начин на који бисмо могли наш отпор према свршеном чину анексије обележити...» (Амерички «Србобран» бр. 12347/59). Ово је конкретно значило припрема на оно што се десило 31 марта 1909, када је Влада Србије изјавила да није у својим правима и интересу тангирана актом анексије. То је другим речима значило да се апизерским држањем услед слабости има да сачува основ за иницијативу, која се изразила у збивањима од 1912 до 1918. Требамо ли сада у духу комунистичке доктрине и плитке логике сезонских политичара да огласимо и овај акт «издајничким», што се Срби одмах нису латили јатагана не водећи рачуна о последицама.

Тако и у овом случају имамо једну колосалну аналогију између положаја Србије 1908 и Југославије 1941 године. Људи тврде да наоружање Србије у 1908/9 није било довољно да се опреми за борбу ни једна дивизија, а камо ли војска која је требала да се супростави милионској армији. Усто је усамљеност била потпуна. Конкретно, методе политике сакриле су слабост.

Анексија је донела моментално разочарење али није одузела иницијативу, која је била сачувана благодарећи државничкој мудрости тадањих политичких првака Србије, које, свакако, улица или боље речено јавно мњење нису могли да импресионирају. Из те се иницијативе родила победа и то врло кратко време после националног понижења изазваног анексијом. Међутим, ово нису усамљени случајеви у српској историји. Реална политика средњевековне Србије почела се уствари после слома на Косову, када се сабрало политичко искуство настало после турске најезде. Државничка мудрост царице Милице и сина јој Стевана Лазаревића осмислила је после косовског искуства оне потезе у националној политици који не почивају на интуицији или романтици већ на чињеницама. Наша најновија искуства у том смислу имају безброј примера.

Бивши француски министар спољних послова и дипломата Жорж Боне у својим успоменама поводом чехословачког случаја на једном месту каже:

«Велика Британија није никада потписала било какав гарантни уговор који се односи на средњу Европу, специјално на Чехословачку. Она је то изричито одбила у Локарну. Све се сводило на одбрану француске и белгиске границе. На ово су се сводиле британске гаранције. Француска Влада је замолила Велику Британију чак и сада да своје гаранције протегне и на Чехословачку. Британска Влада није хтела из два основна разлога да изађе ововоме у сусрет.

Прво, за коа да се бије? и друго у име каквог принципа?... (Vor der Katastophe - Erinnerungen des franzoesischen Aussenministers 1938-1939, Koeln 1951, с. 30). Међутим, разлика између чехословачког и југословенског случаја била је у суштини у мудрости политичара. Чехословаци су увидели да не могу да рачунају са два немачка потенцијална ратна партнера Велику Британију и Совјете па су признали да је проливање крви узалудан посао. Југославија је била на почетку 1941 у тежем положају јер је било евидентније да јој нико не може притећи у помоћ па је насела. Насела је зато јер су јој се «шупљоглави политичари» поставили на чело.

Из свега овога може се извести закључак, према коме би се сва грешка кнеза Павла и његових сарадника могла да сажме мишљу, да су они били слаби познаваоци карактера и менталитета свог народа којим су владали. Међутим, не може им се оспорити жеља да спасу тај народ од ратних страхота или да их у најмању руку одложе или ублаже. За еру која је непосредно претходила избијању рата и слому Југославије сав њихов поступак био је диктиран нужношћу, која се изражавала у оним политичким методама и поступцима, који карактеришу држање слабих и нејаких према моћнима и агресивнима. Та метода није била само израз њихових погледа на ствари већ диктат једног вековног искуства где се слаби повињава држању снажног. То се изражава свим биофизиолошким, механичким и природним законима од којих и политички позајмљују своју унутарњу законитост. Из овога би даље произлазило оно што се прећуткује: да је кнез Павле јаче осећао интерес свог народа од оних који су му се супротстављали, као носиоци моралних обзира према својим «традиционалним савезницима» градећи својим неодговорним актима морални капитал за своје послератне услуге, заборављајући да се на моралним обзирима не гради ни национална, ни економска, ни политичка моћ, већ на мудро примењеној снази.

У разматрању политике кнеза Павла у тим данима, а у односу на политику Хитлера и Мусолинија према Југославији, Peter de Mendelssohn у свом делу Sein Kampf, Беч 1946, на страни 176 каже:

«У истом смислу покушао је и Принц-регент Павле као и румунски министар Гафенку своју двоструку улогу. Они су путовали у Лондон и покушали да би тамо наишли на потпору, да би себи

осигурали леђа. На Балкану је осовина могла имати пуно поверење Бугарске, која је у извесном смислу била природна савезница Немачке и Италије. Југославија би остала неутрална само толико дуго, док услед опасности не би смела да јавно пристане уз западне демократије...» Ову мисао аутор поткрепљује једним изватком из писма Хитлера Мусолинију управо из тих дана, где се, између осталог каже:

«Још од самог почетка сматрао сам Југославију најопаснијим фактором у нашем обрачуну са Грчком. Немачки подухват против Тракије, са чисто војничког гледишта не би значио ништа, све донде док је држање Југославије дволично, јер би у том случају лево крило нашег огромног фронта било изложено опасности у сваком моменту...» (с. 215).

Међутим, и ове Менделсонове мисли мада у суштини чињеничне и добронамерне захтевале би кратку надопуну. Прво што положај Румуније после слома Француске 22 јуна 1940 мада безизлазан али не у односу на осовинске силе већ на Совјете одудара знатно од тадањег положаја Југославије. Стављајући Румунима нож под грло због Бесарабије и Буковине, Совјети су гурали Румуне у немачке воде. Четири месеца касније, после напада Италијана на Грчку, Југославија се нашла у положају Румуније политички али не и војно стратешки. Југославија је имала могућност витешког излаза, т. ј. напада на Италијане у Албанији, чиме би свакако добила огромне симпатије у свету, чак и у самој Немачкој. Пошто је Немачка сматрала Италију својим савезником то би се Југославија нашла ео ipso тиме у рату са Немачком. Међутим, држање Немаца би било сасвим другаче од онога у познатом случају. Карактеристично је зашто баш у тој ери није пуч извршен ако се већ помишљало на изражај револта против политике Кнеза-намесника и његовог претседника Владе? Други моменат врло важан јесте однос тадањих жаришта на Балкану. Очевидно је да су Немци кочили Италијане у њиховим ранијим плановима о нападу на Балкан. Ту се конкретно радило о Југославији и Грчкој. Ту је положај Румуније опет био другачи. Немци су се још тада налазили у савезу са Совјетима па нису били у стању да пруже ефектну заштиту Румунима. У односу на Немце Совјети су такође били немоћни да пруже било какву заштиту Румунима. Значи румунски положај је био објективно безизлазан. Резултат је био умарширање немачких трупа у Румунију што је стајало у зависности од два витална момента: немачка одбрана Балкана од Совјета и Енглеза и коришћење материјалних добара Румуније. Међутим, Румуни су тражили извесне компензације на рачун Југославије. То већ није био савез из нужде већ коришћење односа.

Југославија се није више била нашла у положају да користи ситуацију после напада Италијана на Грчку. Њој је између осталог преостајала само војничка одбрана, т. ј. напад на Италијане. То би било једино место тешко осенчено у читавој политици Принца Павла од октобра 1934 до 27 марта 1941 године. Ово са-

мо утолико уколико се читав склоп односа може да веже уз њега и његову одлуку. Однос Немачка-Румунија и Италија-Грчка у тим данима стварао је најповољнију могућу моралну ситуацију по Југославију. Међутим, стање ствари се окренуло тако да су побеђени Грци испали «витешки непријатељи» док су ранији заиста витешки непријатељи Срби у овим данима испали оклевала вођени «шупљоглавим политичарима». Ово утолико пре што је од почетка рата па све до напада Италијана на Грчку лавирање југословенске политике имало пуног смисла. Међутим, тај смисао је пао са 28 октобром 1940, када се ставио на коцку вољом Мусолинија. Тај псеудо неутрални став Југославије није уствари од ње ни зависио већ од околности које су га одржавале. Он уствари није био нејасан ниједној од зараћених страна.
У немачким званичним документима из тих дана могу се наћи врло интересантни докази лојалности југословенске званичне политике савезничкој ствари. Овде ћу навести само два.

«Бр. 85. — Пов. Телеграм Француског војног аташеа у Београду Француском министарству војном. Београд 18 марта 1939. Шеф југословенског Генералштаба овластио ме да обавестим генерала Гамлена о следећем:

1) У случају рата, Југославија ће, по свој прилици бити приморана, да заузме пријатељски став према Немачкој и Италији и да са овима одржава трговачке везе. Југославија ће у прво време остати неутралном, да би спасила свој опстанак. У повољном моменту придружиће нам се...»

Други документ гласи:

«Бр. 0116. Телеграм Француског војног аташеа Министарству војном Париз.

Београд 5 септембра 1939.

Југославија је дала дозволу, да сви транспорти са ратним материјалом намењени Пољској слободно пролазе њеном територијом. (Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland — Auswaertiges Amt 1939/41, Nr. 7, Berlin 1941).

Према напред изложеном не би се смело закључити да је акт од 25 марта издао државу, слободу и демократију, као што се не би смело тврдити за 27 март да је њиме било шта спашено. Још мање би било на месту тврђење, да је 25 марта условио 27 март. За 25 март могло би се рећи, да је то била политичка шпекулација по нужди, која би могла да донесе срећан или несрећан исход, или, да се послужим речима Фридриха Великога, да у свакој судбини очекује нешто и од Његовог Величанства Случаја. За 27 март могло би се наћи објашњење у изливу патриотских осећања, која трансформирана у реалан живот, чим су се изразила изазвала су ошамућеност, јер се уочило са чиме се суочило. Уместо витешког геста објаве рата и напада, после једног страшног шамара, пучисти су се предали сањарењу, верујући, да ће их изјаве и декларације извинути. Ако се томе још дода свест је-

дних о положају Југославије и неспреми земље за рат, а без наслона на било кога, онда би се смело рећи, да је јача доза политичке мудрости била на тактици 25 марта него на «сузама и узбуђењима» 27 марта. Прилично провидна тенденца, да се неуспех 25 марта има да веже уз инфериорности политичких фактора Југославије, који су га припремили, неће моћи да се одржи према факту, да је екипа од 27 марта у даљем току збивања доказала да је много слабије разумела стање земље од екипе од 25 марта.

Демократија као основа система владавине у односу на друштво исто је што и лична култура у односу на физичку личност. Ако би се од физичке личности одузело оно што јој друштво може да даде, а следствено и да одузме, друштво и његов ред нису у стању да лише човека личне културе, макар га лишили свију атрибута човека и људског достојанства. Онда, када се демократија, као духовни садржај друштва буде инсталирала, она ће бити негација свега онога од чега данашње друштво и пати. Према томе југословенска демократија нити је била угрожена једним нити рехабилитована другим датумом, а о принципима демократије не може се говорити ни код једног ни код другог. Оно што не постоји као социјална чињеница не може бити ни угрожено, као што не треба ни бити брањено.

КОБУРГ, — породично име бугарског краља Фердинанда, 1887-1918, које је припадало немачкој кнежевској породици из данашње тиринске области. Фердинанд није радо гледан на Бечком двору, специјално од стране надвојводе Франца Фердинанда. Он је у Бечу сматран скоројевићем и мегаломаном. Приликом избијања Првог светског рата, Фердинанд је био спремио чак и план «крунисања» и специјалан «историским костим», у ком је требао да се појави у цркви (џамији) св. Софије у Цариграду као нови цариградски император (Leopold von Chlumecky). Међутим када су Бугари запели на Једрене, које су узели тек успомоћ српске војске под командом војводе Степе Степановића и из зависти спречили уручење телеграма-честитке војводи Степи, ког му је упутила српска Влада поводом тог успеха, онда је и сам Фердинанд увидео да од «крунисања» у Цариграду нема ништа. Међутим, после завршетка краткотрајног, али «ужасно загриженог» Другог балканског рата, када је требало спасавати оно што се може да спасе, онда се и сама Аустрија нашла у неприлици, како да спасе Бугарску, не ради ње, већ ради умањења моралног успеха Србије, којој овај свакако није ишао у прилог. Тако је, нешто услед грешака Даневљевих, нешто услед мржње Радославова на Србију, нешто из бојазни евентуалног новог ширег рата, а ради одржавања мира на Балкану, Аустрија одлучно захтевала од Бугарске, да што пре дипломатским путем регулише своје односе са суседима, «пошто Србија, после Букурешког мира, не спада више у мале државе, већ у средње јаке, са изванредним духом и полетом...» а уз напомену на адресу бугарског Краља «Qui trop embrasse, mal etraint» (ко тражи веће изгуби и оно из

вреће), према речима пуковника Бардолфа личног ађутанта престолонаследника Франца Фердинанда (Gilbert in der Maur, Chlumecky).

КОМИНТЕРН, — скраћеница за Комунистичку III Интернационалу, која је основана у мају 1919 у Москви, а распуштена у јуну 1943 за време рата, по одлуци совјетских државника, да би рату са Немцима дали отаџбински карактер. Коминтерна није никада била просрпски ни projугословенски расположена. Српске је комунисте сматрала реакционарима, а Југославију капиталистичком творевином западних плутократских сила. У том духу Коминтерна је уништила све српске комунисте, који су у СССР између два рата нашли склониште, сматрајући их оптерећеним традицијом, религиозним предрасудама и монархистичким мистицизмом. Трећа Интернационала оживела је 1947 године оснивањем Информбироа у Скљарској Поремби у Пољској. У погледу српског националног, а затим југословенског државног проблема, све су Интернационале биле сагласне. Из те сагласности треба назрети и каснији сукоб Информбиро-Компартија Југославије, који је, без обзира на евентуалну тактику, умањио убојну снагу светског комунизма као инспираторске силе, а позитивну политику комунистичких земаља вратио на пут државног егоизма односно националног комунизма или национал-социјалистичког патриотизма.

КОНЗУЛ БОЖЈИ, — почасни надимак за папу Гргура Великог (Sepelt). Ради стиха употребљен израз «Господњи».

КОНЗУЛТИРАТИ, — посаветовати се; измењати мисли по неком питању.

КОНОПИШТЕ, — дворац у Чешкој у ком је пребивао Франц Фердинанд са својом породицом.

КОНРАД — фон Хецендорф, Франц, — од 1918 носио је титулу аустриског грофа, — 11 новембра 1852 — 25 августа 1925. Аустриски фелдмаршал, био је неколико пута начелник аустро-угарског Генералштаба. Изразити непријатељ Срба и Србије, мада дете сељачких родитеља. Упркос гледишту императора и његових наследника, насупрот влади и законодавној власти, Конрад је пуних осам година упорно заступао тезу поседања и присаједињења Србије, у чему је назирао једини спас монархије и решење проблема Словенског Југа. Ценећи његову војничку способност, Хабзбурзи су га трпели али се нису узајамно подносили. Напослетку је у смрти Франца Фердинанда назрео могућност својих планова: рата са Србијом и уништењу Српства. Није се слагао са царем Карлом и после једног личног сукоба овај му је дао функцију са којом се Конрад није слагао, као командант операција у Тиролу и повукао се из активне службе 1918.

КОРЗИКА, — острво у Средоземном мору на ком се родио Наполеон Бонапарта.

КОСМОС, — васиона, свемир, свет.

КРАЉЕВ ГРАДАЦ, — место у Чешкој где се 3 јула 1866 одиграла битка између аустриске и пруске војске, у којој су Аустријанци били поражени. Та битка је донела Аустрији низ моралних удараца, а Немачкој успехе, који су довели до 1914. Битка је требала, према својим последицама да приближи Аустрију Русији. Али је Берлински конгрес створио нову ситуацију у којој су Руси такође били потиснути у својој балканској политици, чиме се Аустрија поставила у положај авангарде германског империјализма, због чега је уствари и била осуђена на смрт као велика сила.

КРСТАШИ, — западно-европски авантуристи, који су током Крсташких ратова жарили и палили широм византиских територија на данашњем Блиском истоку. У историји света, вероватно, није било фаталнијег потеза војног карактера од овог, који је поведен у знаку хришћанске етике, како га је означио папа Гргур VII двадесет година после расцепа цркава. Међутим поред ове спољне карактеристике, која је у основи предузећа играла споредну улогу, идеја Крсташких ратова била је освета римске цркве над православном због расцепа, за што су западњаци окривљавали Византију, што је, међутим, историски нетачно. Политички разлог идеји Крсташких ратова лежао је у покушају примене силе за подређивање источне цркве римокатоличкој, чији је повод био позив запада за борбу против Селџучког царства, које се прогласило над хришћанским делом Азије после освајања Јерусалима. Економски разлог био је двојак: тражење пијаца за робу западних произвођача, за које је Левант био још увек тако рећи затворен и могућност пљачкања византиских трезора који су западњаке примамљивали. Тако је идеју Првог крсташког рата прихватио наследник Гргура VII папа Урбан II. На сабору у Клермон-Ферану одржаном 1095 године папа је свом плану дао свечану популарност, после чега је акција наишла на одушевљење код западњака, углавном данашње Француске. Препуштајући пропаганду предузећа Петру од Амијенса, Фулхеру од Орлеана и Валтеру Сиромашном, једна маса сељака под вођством грофа Рајмунда од Тулузе успева да стигне у Цариград, а затим да жари и пали по Светој земљи. Полажући феудалну заклетву пред византиским царем Алексијем, извесни Крсташи истовремено захтевају од цара уступање свог територија крсташкој управи и истовремено плаћањем данка од стране Византије. Ово је Грке направило индиферентним према западњачком кораку ослобођења Светих места. Крсташи су 15 јула 1099 освојили Јерусалим, прогласили архијепископа Дагобера за Јерусалимског патријарха, а Готлиба од Бујоне световним владарем Јерусалима. Да би задовољили своје амбиције, западњаци су основали неколико посебних кнежевина: Едесу, Антиохију, Триполис, да би им на чело поставили поглавице.

У одушевљењу са овим успехом идеја Крсташког рата добила је присталице и у Ломбардији и Немачкој. Пошто су Селџуци 1144 успели да отму од Крсташа едеско кнежевство, то је папа Урбан

III позвао запад на нови Крсташки рат против Некрста. Овоме су се ставили на чело немачки краљ Конрад III и француски краљ Лудвиг VII, којима су се, ваљда из љубоморе, придружили Енглези, Нормани и северо-немачка племена. Крсташи су се кретали углавном преко Балкана и распали су се успут пре него су дошли у додир са Селџуцима. Окуражен овим султан Саладин осваја 1187 Јерусалим, растерујући Крсташе. Револт због овога изазива на западу идеју Трећег крсташког рата, чији је иницијатор био немачки цар Фридрих I Барбароса, који га је прокламовао на сабору у Мајнцу 1188. Мада су Крсташи успели да дођу у додир са Селџуцима, предузеће се распало услед смрти цара Фридриха, који се утопио у реци Салепо 10 јуна 1190. Акцији су се поставили на чело француски краљ Филип II и енглески краљ Ричард Лавово Срце, да би се завршила уговором између Крсташа и султана Саладина, који је дао гаранцију да је хришћанима слободна посета Св. Места.

Кад су западњаци успели да уговорним путем постигну споразум са Селџуцима никла је на западу идеја једног Крсташког рата против Византије. Акцији се поставио на чело млетачки дужд Енрико Дандоло деда српске краљице, жене Стевана Првовенчаног. Ова се акција свршила пуним поразом Византије и њеном поделом на безброј посебних држава. Међутим, услед страшног прозелитизма и безобзирног пљачкања трезора Византије; проглашења Латинског царства у Цариграду са Балдвином Фландриским на челу; насилним рукоположењем Примаса Бугарске Василија од стране папског легата Лава, а по жељи папе Иноценца III; крунисањем бугарског цара Колојана 8 новембра 1204, од стране папског легата дошло је до обједињавања акције Грка и Бугара, што је довело до слома Латинског царства, 19 априла 1205 после битке код Једрена, т. ј. до компромитовања идеје овог Крсташког рата на истоку. Године 1212 дошло је до једног морално трагичног подухвата, т. ј. до т. зв. Дечијег крсташког рата, кога је фанатизована и клероманијашка пропаганда на западу изазвала, да би од неколико десетина хиљада католичке деце на западу свега неколико њих умакло смрти од глади и положаја трговачке робе као освету фанатизованих муслимана истока.

У времену од 1228 до 1270 запад развија још три ратничка предузећа позната под именом Петог, Шестог и Седмог крсташког рата, чији циљ није више био Мала Азија већ северна Африка.

Тако је под врло трагичним околностима заснован први однос између запада и истока; однос римокатоличке цркве према источној и међусобни однос западноевропских држава у њиховом предузећу према истоку. Крсташки ратови су били први значајан корак ка упознавању запада са истоком из ког се, међутим, изродио и дефинитивни слом хришћанске цивилизације, после чега су у очима православног истока јудаизам и ислам постали далеко симпатичније и човечније религије од хришћанства римокатоличког запада. Запад се кроз те везе обогатио духовним и

материјалним добрима истока, а своје ризнице обогатио једном од најцрњих пљачки Византије. Ово је био први ефектан корак ка победи Османлија над Византијом чије су касе биле испражњене, да би са тиме била заувек запечаћена судбина Цариграда. Крсташки ратови су повукли за собом историске последице, које још ни данас немају своју рекапитулацију. Те се последице данас изразито осећају као сметња покушајима уједињењу цркава, при чему су догматски принципи далеко мања сметња од оне коју претстављају визије Крсташких ратова. Оне су данас исто тако тешки момento православљу, специјално грчком, који није мање злослутан од комунизма у односу на римокатоличку цркву, како је то лепо објаснио пре кратког времена, са форума Лојола универзитета у Чикагу, један грчки свештеник речима: «...Ако римокатоличка црква настојањем да оствари унију гаји наду, да ће то истовремено значити и подређивање православне цркве Риму, то уједињење неће никада бити проведено, нити ће се успети да постигне јединство цркава у оном смислу како га је проповедао Христос пре две хиљаде година...» («The New World», March 29, 1963).

КУН, — Бела, мађарски Јеврејин, познати комуниста, вођа Мађарске комунистичке револуције и пропагатор комунизма у средњој и источној Европи после Првог светског рата; делегат Коминтерне за Мађарску. Под утицајем Кунове пропаганде дошло је до крвавих устанака војске и грађанства у Југославији у лету 1919, услед чега је делом била компромитована Хрватска Сељачка Странка због извесних комбинација мађарских комуниста са њом. Кун је после слома ове револуције постао комесарем за Крим. Пошто се у току истраге по «чишћењу» троцкиста током 1937 установило у Русији да постоји веза између совјетског маршала Михаила Тухачевског и другова на совјетској и Врховног команданта немачке војне силе, армиског генерала Вернера фрајхера фон Фрича на немачкој страни, чији је циљ био свргавање тоталитарних система у обе земље, то је спор имао за последицу стрељање Тухачевског, Куна и другова и депортирање њихових сарадника. Изнад свега совјетска власт успела је да у потпуности подреди војни апарат партиско-политичкој идеологији. У Немачкој је имало за осledицу смењивање фон Фрича, т. ј. његово повлачење из војске и потпуно подређивање војне силе идеологији национал-социјалистичке партије. Неколика дана после немачког завојевања Пољске, фон Фрич је погинуо у близини Варшаве у септембру 1939. После рата све личности из овог комплота рехабилитоване су, једни као «жртве стаљинистичког терора», а други као «жртве Хитлеровог слепила» (Gilbert in der Maur, von Boroviczeny, Graf Kielmannsegg, Isaac Deutscher, Fritz Thyssen).

Бела Кун је конспиративно име којим се било покрило стварно име мађарског ратног заробљеника у Русији Арона Коена кога су совјетске революционарне власти после избијања револудије у Русији упутиле 1918 у Мађарску да би се поставио на чело Мађарске социјалистичке револуције. Aaron Cohen alias Бела Кун

био је један од најкрволочнијих џелата у Мађарској револуцији за време њеног харангирања у Мађарској током 1918-19 године. Довољно је навести случај истакнутих личности у тој револуцији, т. ј. да је први услов за улазак у владу Беле Куна био број поубијаних антикомуниста. Тако је н. пр. убица грофа Тисе, млади мађарски Јеврејин Josef Pogany постао министром у револуционарној влади под Куном. Други министар у влади Куновој, Др Еуген Хамбургер постао министром, — комесаром за агрикултуру — не сакривајући своје крволоштво, у односу на расну нетолеранцију, кад каже: «Наша је прва дужност, драги другови, уништити хришћанске велепоседнике, затим бацити пред псе хришћанско чиновништво и професоре, а онда када подредимо народ и преобратимо га у комунизам, престаћемо да говоримо о Палестини». (F. Yeats-Brown, European Jungle, Philadelphia 1939, p. 192, 220.).

КУРАН, — зборник верских догми и обреда мухамеданаца. Основ шеријатског права и извор за историју ислама.

КУШЊА, — хрватски израз за искушење, пробу.

Л

ЛАВА, — усијана маса која тече из вулкана, са температуром изнад 1.000 степени уништава на свом путу органску материју.

ЛАВРА, — општи назив за значајније православне манастире.

ЛАЗАР, — Гребељановић, косовски кнез, уз чије се име веже традиција и трагедија српске средњевековне државне самосталности и њене пропасти на Косову 1389 године.

ЛАЈБЕЦ, — хрватски прслук, џамадан.

ЛАР, — римско породично божанство; заштитник јавних добара и државе.

ЛЕВАНТ, — географски појам који означава источну обалу Средоземља од Египта у Африци до одала Грчке у Европи.

ЛЕГИОНАР, — у току Другог светског рата припадник војних јединица које је Наци-фашизам мобилисао за извесне војне сврхе, помоћну службу, умиривање побуна и сл. или позадинску службу у поседнутим областима.

ЛЕОПОЛД I, — аустриски односно немачки цар, владао од 1658 до 1705; победник Турака под Бечом; одани римокатолик и прогонитељ протестанства у средњој Европи, специјално у Мађарској. Постао је подозрив Србима после хапшења деспота Ђорђа Бранковића и ускраћивања потврде избора Бранковића и деспота Јована Манастирлије. Непријатељски расположен према француском двору у доба ратова Луја XIV; отворио рат за Шпанско наслеђе.

ЛЕТА, — назив за једну од река у грчкој митологији, чија вода одузима памћење ономе ко је пије или у њој купа; фиг. вода заборава.

ЛЕТАРГИЈА, — болесно стање обамрлости или неосетљивости, тромост.

ЛЕШНИЦА, ЛОЗНИЦА, — гранична места између Србије и Босне, где су хрватски одреди 1914 «доказали» своју оданост Хабсбурзима. Места су и данас у сећању у Аустрији, специјално код оног дела аустриске јавности који још увек сања о повратку на «срећне дане монархије и Хрватства».

LEX SUPREMA, — врховни закон, законска неминовност.

ЛИБЕК, — град у северозападној Немачкој, где су се у току Наполеонових ратова развијале борбе између пруске и француске војске. У бици код самог града дана 9 новембра 1806 пруска војска под командом маршала Блихера, положила је оружје пред француским генералом Бернадотијем. Том приликом је и сам Блихер постао француски заробљеник, да би одмах иза тога био код размене заробљеника ослобођен. Ово понижење пруског маршала осветио је Блихер у биткама са Французима код Лајпцига и Ватерлоа.

ЛИБИЈА, — некадања италијанска колонија у Северној Африци, поприште борба између британске VIII армије и Итало-немачког експедиционог корпуса, под командом фелдмаршала Ромела у кампањи 1942/43 током Другог светског рата.

ЛИБИТИ СЕ, — хрватски израз за устручавати се, бити неодлучан.

ЛИЛИПУТСКА ИМПЕРИЈА, — царство патуљака, управа кепеца.

ЛИМ, — река у северној Црној Гори, до које је требала, а према плановима идеолога Велике Албаније, да допире северо-западна граница ове према Црној Гори за време прошлог рата.

ЛИНЧ, — врста освете изражене судом масе над осуђеником или делинквентом, омрзнутим лицем или над лицем, кога је осудио редовни суд, али јавност није задовољна са осудом, јер је сматра преблагом. Реч долази од имена Џона Линча, земљопоседника у држави Вирџинији из 16 века, који је имао власт да према свом нахођењу кажњава без суда или формалне процедуре. Линч је традиционална мера у Сједињеним Државама Америке и одговарала би донекле крвној освети у извесним крајевима Европе и мање цивилизованим деловима света.

ЛИОН, — град на југу Француске, познат из ере Инквизиције, а по мерама које је предузео папа Лука III против јеретика. Те мере је касније санкционисао сабор у Верони 1184 године, после којег су католичке секте, у западној Европи подвргнуте оштрим прогонима, да би се ове током векова померале у правцу европског северо-истока, и биле у данашњој Чешкој немилосрдно уништаване. Један од њихових истакнутих проповедника, професор теологије на прашком Универзитету Јан Хус, по одлуци сабора у Констанци од 6 јула 1415 био осуђен на смрт и спаљен.

ЛУДВИГ ОД БАЗЕЛА, — познат под именом кардинал Далман, чувен због свог упорног држања на заседањима Базелског сабора у марту 1437, којим је осуђена тадања папинска политика папе Евгенија IV., што је изазвало бирање новог папе Феликса V., тако да су у међувремну од 1439 до 1447 владала двојица папа.

ЛУЈ ДЕ БЕРКИН, — један од важних личности француске Реформације.

ЛУНА, — латински месец.

ЛУТЕР, Мартин, — 10 новембра 1483 — 15 фебруара 1546, — верски реформатор и творац лутеранско-протестанске конфесије. У својих 95 теза, са којима је јавно иступио 1517 године, као неком врстом прокламације истакнуте писмено на вратима цркве у Витенбергу (31. 10. 1517) објавио је верски рат политици римске курије. Тиме је надахнута т. зв. ера Реформације у Европи, једне од најбурнијих идеја Европе уопште. Тада су у Лутера били окренути погледи и православног дела источне и северо-источне Европе. Лутер, који је у своје време важио као један од најобразованијих теолога Европе, није схватио свој покрет у његовом значају. Он је, непознавајући православни део Европе, подлегао својим сарадницима који су православље схватили као јерес и отпадништво, од овога окренуо леђа, али тиме и изазвао дезинтересовање за његову акцију, у чему је православље остало доследним до данашњег времена на свом подручју у Европи и Азији. Каснији покушаји, којима се хтело у име Реформације да исправе грешке Дра Јована Ека, Лутеровог сарадника, били су напослетку одбијени врло енергично од стране цариградског патријарха Јеремије Другог, који у свом писму од 6 јуна 1581 године пише на адресу «Тибиншких теолога», између осталог следеће: «Молимо вас, да нас оставите на миру са вашом науком и да се више не обраћате на нас, јер њу наши црквени оци и теолози другаче излажу...» («Der Neue Ackermann», III/3 - 1955, München. Hartmann Grisar, Joachimsen). Тиме је лутеранизам кренуо заиста у другом правцу, онако како им је патријарх саветовао. Он је постао конфесијом северњака, т. ј. оних подручја старог и новог света где је класична цивилизација најмање допринела култури духа.

ЛУЦИФЕР, — поглавица демона.

М

МАГИЧАН, — тајанствен, специјалан, визуелан.

МАЂЕНТА, — место у италијанској провинцији Милано, где се 4 јула 1859 године, одиграла битка између удружених снага Пијемонта и Француза на једној и Аустријанаца на другој страни. Битка се завршила поразом Аустријанаца. У међународном јавном праву и његовом изграђивању, ова битка је дала потстрек

извесним правним погледима, који су се касније претворили у правне норме овог права. Са овом битком почиње ера војничког и политичког, опадања Аустрије.

МАКРОКОЗАМ, — бескрајно велико, необухвативо, васиона.

МАРС, — римски бог рата. Израз је узет као симбол рата у међународном опхођењу.

МЕМЕНТО, — латински израз за опомену, упозорење самог себе, израз извесног мистичног осећања.

МЕНЕЛИК, — име абисинског цара, под чијом је командом абисинска војска 1 марта 1896 у бици код Адис Абебе, поразила италијанску војску под командом генерала Баратијерија. После ове битке Абисинија је призната као суверена држава — царевина.

МЕСИЈА, — спасилац, искупитељ, вођа.

МЕТАФИЗИКА, — наука или исправније речено, разматрање о узроцима ствари и односа самих по себи; разматрања о оним релевантним факторима у животу и свету, који стоје ван људских искустава и просторно-временске стварности. Метафизичко мишљење је идејна анализа праузрока духовним и физичким демонстрацијама, који ове условљавају али су ван искуствене сфере човека, т. ј. по својој природи не могу да буду предмет т. зв. позитивне науке или научне експериментације. Метафизичко мишљење стоји на супрот научном као идеалистичко модерномматеријалистичком схватању света, код односа грађених на и по диктату материје, т. ј. њене моћи, која негира духовну стваралачку снагу умног бића, већ је прави зависним од силе материје.

МЕТЕРНИХ, — кнез Венцел, Клеменс, Лотар, — 1773-1859, — аустриски дипломата, државник, вођа аустриске спољне политике пуних четрдесет година. Пао је за време Мађарске револуције т. ј. одмах после немира 1848, када је Аустрија први пут осетила опасност од идеје национализма и националног трвења у њеним границама. Метерних је био познат као претставник идеје угњетавања народности, али «у рукавицама». Модерна историја, која је била позната и надвојводи Францу Фердинанду, изражава се врло неповољно о моралним квалитетима кнеза Метерниха. Уочавајући те особине, француски министар Таљеран, успео је да за 48.000 форината, искупи положај Француске на Бечком конгресу, и да од ње као побеђене направи равноправног фактора победницима на овом конгресу. Посретством свога шефа протокола Фридриха Генца, Метерних је за личне услуге примио баснословне суме од Напуљског краља Фердинанда IV, који је као Наполеонов «намештеник» остао и даље у својству краља Напуљске краљевине. Под истим условима, а за 10.000 дуката, Метерних је вратио самосталност граду Франкфурту и сл. (Otto Zierer: Kaiser Europas).

МИКРОКОЗАМ, — бескрајно малено, несхватљиво ситно.

Регистар имена

А

Б

В

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

Њ

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Џ

Ш

W

ИСПРАВКЕ

Стр. 6. ред 22 одозго, уместо: савести о узајамности, читати: свести о узајамности.
Стр. 13. ред 8 одоздо, уместо: коадутор, читати: коадјутор.
Стр. 69. ред 17 одоздо, уместо: Појови, читати: Појмови.
Стр. 75. ред 17 одоздо, уместо: баче, читати: бачен.
Стр. 88. ред 1 одозго, уместо: ишли, читати: ушли.
Стр. 111. ред 27 одозго, уместо: Филип Лукас, читати: Филип Лакуш.
Стр. 117. ред 11 одоздо, уместо: фактичко-политички, читати: тактичко-политички.
Стр. 119. ред 18 одоздо, уместо: Лионидином, читати: Леонидином.
Стр. 144. ред 13 одозго, уместо: овај, читати: ове.
Стр. 152. ред 5 одоздо, уместо: Историја, читати: Историју.
Стр. 165. ред 20 одозго, иза речи: Недићеве владе, треба да стоји: ; (тачка и запета).
Стр. 238. ред 22 одоздо, уместо: ако, читати: али.
Стр. 243. ред 1 одозго, уместо: дије, читати: није.
Стр. 258. ред 1 одоздо, уместо: уевојило, читати: условило.
Стр. 264. почевши са ретком 14. одоздо, мисао треба да гласи:
енглеског језика напослетку одбацити пола-умишљену, пола наивну мисао, да је Енглеска револуција била нужност, док се за Француску револуцију не може наћи оправдање; да је Америчка револуција била акт славе, а Руска револуција бесциљна срамота; да је Амерички грађански рат био епски потез, док се Шпански грађански рат има да сматра клаоницом. Била би претерана претпоставка према којој би човечанство требало још увек да сматра... мисао се наставља са ретком 9. одоздо: да је француски Терор...
Стр. 265. ред 5. одоздо, уместо: изазвана, читати: изазвала.
Стр. 267. ред 3. одоздо, уместо: омогућаваће, читати: омогућавање.
Стр. 263. ред 23. одоздо, уместо: се гледају, читати: се не гледају.
Стр. 273. ред 21. одозго, уместо: Густав Перчец, читати: Август Перчец
Стр. 271. ред 11. одоздо, уместо: него с тај. читати: него се тај.
Стр. 286. ред 20. одозго, уместо: краљу Александру, читати: краља Александра.
Стр. 287. ред 5. одозго, уместо: народ, читати: иароду.
Стр. 288. ред 20. одоздо, уместо: рат, читати: рата.
Стр. 292. ред 12. одозго, уместо: за, читати: са.
Стр. 292. ред 21. одозго, уместо: Стварањем, читати: Стварање.
Стр. 294. ред 21. и 28. одоздо, уместо: Валтер Пал, читати: Андреас Пал.
Стр. 306. ред 19. одозго, уместо: окупационе, читати: окупационе зоне.
Стр. 307. ред 9. одоздо, уместо: тије, читати: тиче.
Стр. 321. ред 17. одоздо, уместо: услозљено је, читати: условило је.
Стр. 344. ред 26/7. одозго, уместо: таргичног, читати: трагичног.
Стр. 362. ред 20. одозго, уместо: прцес, читати: процес.
Стр. 372. ред 15. одозго, уместо: Врнчић, читати: Вранчић.
Стр. 377. ред 11. одозго, уместо: неколио, читати: неколико.
Стр. 392. ред 9. одоздо, уместо: са раскидањем, читати: ка раскидању.
Стр. 395. ред 5. одозго, уместо: увравао, читати: уверавао.
Стр. 406. ред 19. одозго, уместо: Субашића, читати: Шубашића.
Стр. 413. ред 13. одоздо, уместо: су с борили, читати: су се борили.
Стр. 414. ред 1. одозго, уместо: «несмишљено», читати: «несмиљено».
Стр. 430. ред 13. одоздо, уместо: одала, читати: обала.
Стр. 438. ред 11. одоздо, други стубац, уместо: 311, читати:391.
Стр. 441. ред 27. одозго, читати: Стропник, Франце, дипломата-пуковник.

Popovac
Greda
Donje-
Polje
Perinka
Urbički Jarak
Oklinak
Uvale
Bjeljane
Gaj
Plandište
Gornje-
Ustica
Košutarica
Poganovo Polje
Poljanak
Čanak
Kreše
Rakovice
Broščinski Bok
Savin Bok
Broščina
Rakovica
Virovska Greda
Mlinarov Bok
Ciperna V.
Ciperna M.
Donjani
Mliječka Greda
Madarac
Ciperna
Orahovo
Močilo
Demirovac
Staro Selo
Radmanovića Sokak
Orbavci
Virovska
Rakovčani
Jankovac
Kupinove Njive
Prohište
Šrukar
Lupeška Krčevina